СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

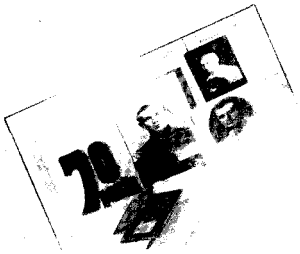

Державний комітет архівів України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Європейський університет

СТУДІЇ
з архівної справи та документознавства

Том восьмий

Київ
2002

ББК 79.3я 53
С 88

Редакційна колегія:

Матяш І. Б. (головний редактор),
Христова Н. М. (заступник головного редактора),
Лебедєва І. М. (відповідальний секретар),
Бездрабко В. В., Боряк Г. В., Бутич І. Л., Дубровіна Л. А.,
Калакура Я. С., Кулешов С. Г., Ларін М. В., Німчук В. В.,
Палеха Ю. І., Папакін Г. В., Пиріг Р. Я., Слободяник М. С., Смолій В. А.,
Тимошенко З. І., Ульяновський В. І., Федосов В. В.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 2 від 26 червня 2002 р.)

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється. Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати тексти. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи та документознавства» обов'язкове.

«Студії з архівної справи та документознавства» внесено до переліку № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень у галузі історичних наук
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

ISBN 966-625-022-5

© Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2002
© Європейський університет, 2002
© Автори публікацій, 2002

ЗМІСТ

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи 5

I. Архівна справа: історія та сучасність

Шумейко Михил Виленский и Витебский центральные архивы древних актовых книг в XIX — начале XX вв. и судьба их документальных собраний 17
Гісцова Любов Київський центральний архів давніх актів: перший етап діяльності 29
Онищенко Олексій, Дубровіна Любов Книжкові й архівні фонди ВАН УРСР та академічних інститутів у 1944–1948 роках 37
Московченко Наталія Харківський осередок архівістів: умови формування (кінець XIX ст.) . . . 49

II. Теорія і методика архівознавства

Скрицька Лариса, Новохатський Костянтин Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект) 53
Бездрабко Валентина Досвід класифікації документної інформації Державного архіву Закарпатської області 79

III. Джерелознавчі галузі знань

Папакін Георгій Засновники роду Скоропадських (архівно-генеалогічна та геральдична розвідка) 87
Іщенко Ярослава Нагороди Ватикана: історія, символи та емблеми 95
Луговський Олександр Бібліографічні джерела НБУВ як вид науково-інформаційних ресурсів 104
Яременко Лідія Документи Інституту рукопису НБУВ про діяльність Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України (1926–1930) . . . 110
Старовойт Світлана Термінологічні словники Інституту української наукової мови ВУАН: історія створення 114
Сохань Світлана «Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840–1882» М.І. Петрова як джерело реконструкції біографії та творчості вченого . . 118
Іваннікова Марія Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. 124
Ашаренкова Наталія Методологічні аспекти дослідження соціокультурної трансформації публічної бібліотеки в Україні 130

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Кулешов Сергій Ще раз про «доджерел» 135
Загорецька Олена Теорія діловодства як галузь наукових знань 139
Маньковський Анатолій Спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу . . . 142

V. Історія установ, товариств і об'єднань

Гаврилюк Світлана Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) 147
Дмитренко Анатолій Юридичний факультет Університету Св. Володимира в 1835–1884 рр. у документах Державного архіву м. Києва 154
Гика Володимир Документи Володимир-Волинської «Просвіти» та її діячів у фондах Державного архіву Волинської області (до 110-ї річниці від дня народження А. Річинського) 157

VI. Огляди архівних фондів

Шевченко Сергій Газетний фонд Держархіву Кіровоградської області як джерело вивчення акцій солідарності із Сербією у 1914–1915 рр. 160
Клименко Ірина Архіви українських часописів кінця XIX — початку XX ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ 163
Міщук Сергій Рукописні літургійні пам'ятки XVII–XVIII ст. з Волинського державного науково-дослідного музею у Житомирі у фондах Інституту рукопису НБУВ 169
Старков Валерій Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського з фондів ЦДІАК України як джерело вивчення історико-етнографічної спадщини України 173
Щербак Микола, Щербак Надія Жандармсько-поліцейські документи ЦДІАК України про політичну діяльність М.С. Грушевського 178

VII. Видатні архівісти України

Заруба Віктор Археографічна та архівна діяльність академіка М.Є. Слабченка 183
Непомнящий Андрей Крымоведение в библиографических исследованиях Ф.Ф. Максименко . . . 187
Березюк Ніна О.Д. Багалій-Татаринова: сторінки біографії 190

VIII. Архівістика за кордоном

Тимошик Микола Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції 195
Палієнко Марина Скарбниця української історії в США (з історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук) 204
Матяш Ірина Роль «Colloquia Jerzy Skowronek dedicata» у розвитку міжнародного співробітництва архівістів 210

IX. Публікація архівних документів

Лебедєва Ірина Неопубліковані протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради . . . 215

X. Архівні відкриття

Старостін Євген О чем умолчал князь П.А. Кропоткин в «Записках революционера» 222
Божко Олег Поет на війні (Історичний коментар до XXX–XLVI розділів роману В. Сосюри «Третя Рота») 226
Скибак Іван Історія Трускавця в світлі історичних джерел 236

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

Шмідт Сігурд Опыт подготовки и издания справочно-информационных трудов Археографической комиссии РАН 242
Лебедєва Ірина Розвиток співпраці з російськими колегами 248
Солодова Віра, Сапожников Ігор, Слюсар Юрій Друга науково-практична конференція «Музей. Історія. Сучасність» (Одеса, 16–17 травня 2001 р.) . . . 249
Виноградова Олена Визначення перспектив розвитку системи підвищення кваліфікації працівників інформаційно-документаційної сфери 251
Бездрабко Валентина Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень (VI Астаховські читання) 255
Преловська Ірина До проблеми дослідження джерел з історії УАПЦ 1920–1930 рр. 256
Одинока Лініна Вивчаємо нашу історію (Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліятрафічны паказальнік / Уклад.: В. У. Скалабан і ін. — Мінськ: Нац. б-ка Беларусі, 2001. — 120 с.) 260
Ківшар Таїсія, Одинока Лініна Наукове видання бібліотеки Харківського державного університету (Бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський (1860–1930): Біобібліогр. нарис / Харківський держ. ун-т. Центральна наукова б-ка; Уклад. Н.М. Березюк. — Х.: РА, 1998. — 68 с.: іл. — (Видатні постаті в історії Харківського університету) . . . 262
Романовський Ростислав «Comma»: Міжнародний журнал архівів, 2001, № 3–4 265
Слободніченко Алла Нові архівознавчі видання УНДІАСД (1999–2002 рр.) 267

XII. Ювілеї

Войцехівська Ірина Архівознавчі студії професора Ярослава Калакури 273
Купченко Віра Державний архів м. Києва . . 274
Зубченко Катерина До 80-річчя Державного архіву Київської області 277
Слончак Ніна Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного: скарбниця історії 281

XIII. Наші консультації

Лозова Софія Деякі зауваження щодо методики укладання путівників по фондах архівів . . . 288
Кузнєцова Лариса Нормативно-методична база з організації діловодства в установах, підприємствах і організаціях 289

Відомості про авторів 293

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи»

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, №11, ст. 81)

Верховна Рада України **постановляє:**

1. Внести зміни до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (Відомості Верховної Ради України, 1994 р., №15, ст. 86; 1996 р., №3, ст. 11; 1997 р., №8, ст. 62), виклавши його в такій редакції:

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про Національний архівний фонд та архівні установи

Цей Закон регулює відносини, пов'язані із формуванням, обліком, зберіганням і використанням Національного архівного фонду, та інші основні питання архівної справи.

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

архівний документ — документ незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця і часу створення та форми власності на нього, що припинив виконувати функції, для яких був створений, але зберігається або підлягає зберіганню з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або цінність для власника також як об'єкт рухомого майна;

документ Національного архівного фонду — архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою і який зареєстрований як складова Національного архівного фонду;

Національний архівний фонд — сукупність архівних документів, що відображають історію духовного і матеріального життя Українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації;

унікальний документ — документ Національного архівного фонду, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину;

архівна справа — галузь життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних і фізичних осіб, пов'язані із нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням відомостей, що в них містяться;

діловодство — сукупність процесів, що забезпечують документування управлінської інформації і організацію роботи із службовими документами;

архівна установа, архів, архівний підрозділ, архівний відділ — це відповідно установа чи структурний підрозділ, що забезпечує облік і зберігання архівних документів, використання відомостей, що в них містяться, та формування Національного архівного фонду і/або здійснює управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність у сфері архівної справи і діловодства;

державна архівна установа — архівна установа, що здійснює свою діяльність за рахунок коштів Державного бюджету України;

приватне архівне зібрання — зібрання архівних документів, що є власністю однієї або кількох осіб;

таємний архів — архівна установа, про існування якої не заявлено публічно;

користувач архівними документами — фізична або юридична особа, яка з дозволу власника або уповноваженої ним особи ознайомлюється з архівними документами;

державна реєстрація документів — оформлення свідоцтва власнику документів про належність їх до складу Національного архівного фонду, що здійснюється з метою державного контролю за місцем і умовами зберігання документів;

довідковий апарат — довідники у будь-якій формі (путівники, описи, каталоги, покажчики, бази даних, номенклатури справ тощо), призначені для пошуку архівних документів або відомостей, що містяться в них;

номенклатура справ — обов'язковий для кожної юридичної особи систематизований перелік назв справ, що формуються в її діловодстві, із зазначенням строків зберігання справ;

архівна довідка — документ архівної установи, оформлений відповідно до законодавства, що містить інформацію про предмет запиту на підставі архівних документів із зазначенням їх пошукових даних.

Стаття 2. Законодавство України про Національний архівний фонд та архівні установи

Законодавство України про Національний архівний фонд та архівні установи базується

на Конституції України і складається з цього Закону та інших нормативно-правових актів України, прийнятих відповідно до нього.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші норми, ніж ті, що передбачені законодавством України про Національний архівний фонд та архівні установи, застосовуються норми міжнародного договору.

Стаття 3. Державна політика у сфері архівної справи і діловодства

Держава гарантує умови для зберігання, примноження та використання Національного архівного фонду, сприяє досягненню світового рівня в розвитку архівної справи і веденні діловодства.

Державну політику у сфері архівної справи і діловодства визначає Верховна Рада України.

Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування забезпечують проведення державної політики у сфері архівної справи і діловодства в межах своєї компетенції.

Розділ II

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД ТА ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Стаття 4. Національний архівний фонд

Національний архівний фонд України є складовою частиною вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини.

Документи Національного архівного фонду є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України або згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню в Україну.

Юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечувати збереженість Національного архівного фонду та сприяти його поповненню.

Стаття 5. Загальні засади формування Національного архівного фонду

Національний архівний фонд формується у порядку, встановленому цим Законом, з архівних документів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій усіх форм власності, а також архівних документів громадян і їх об'єднань.

Держава вживає заходів для поповнення Національного архівного фонду документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, у пріоритетному порядку фінансує їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання або відтворення в копіях.

Централізований облік зазначених документів ведеться у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 6. Внесення документів до Національного архівного фонду

Внесення документів до Національного архівного фонду або вилучення документів з нього здійснюється на підставі експертизи їх цінності комісією з фахівців архівної справи і діловодства, представників наукової і творчої громадськості, інших фахівців.

Принципи і критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Експертиза цінності документів проводиться за ініціативою їх власника або державної архівної установи за згодою власника. У разі виникнення загрози знищення або значного погіршення стану зазначених документів їх власник зобов'язаний повідомити про це державну архівну установу для організації експертизи цінності цих документів.

Юридичні і фізичні особи, які мають документи, від часу створення яких минуло понад 50 років, або які продають чи вивозять архівні документи за кордон, зобов'язані повідомити про це одну з державних архівних установ з метою вирішення питання про проведення експертизи цінності цих документів.

Документи вносяться до Національного архівного фонду впорядкованими за рахунок власника відповідно до вимог, встановлених центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Рішення про вилучення документів із Національного архівного фонду приймаються експертними комісіями за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства. Забороняється вилучення документів із Національного архівного фонду за мотивами конфіденційності чи таємності інформації, що міститься в них, а

також із політичних чи ідеологічних міркувань.

Спори між архівними установами і власниками документів з питань призначення експертизи їх цінності, внесення документів до Національного архівного фонду або вилучення з нього вирішуються у судовому порядку.

Стаття 7. Державна реєстрація документів Національного архівного фонду

Державну реєстрацію документів Національного архівного фонду проводять центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства та уповноважені ним архівні установи. Порядок реєстрації і форма реєстраційного свідоцтва затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Державна реєстрація документів Національного архівного фонду проводиться безоплатно.

Розділ III

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ДОКУМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Стаття 8. Право власності на документи Національного архівного фонду

Документи Національного архівного фонду можуть перебувати в будь-якій формі власності, передбаченій Конституцією та законами України.

Право власності на документи Національного архівного фонду охороняється законом.

Архівні документи, що нагромадилися за час діяльності органів державної влади, державних підприємств, установ та організацій, а також документи, що передані державним архівним установам іншими юридичними і фізичними особами без збереження за собою права власності, є власністю держави.

Архівні документи, що нагромадилися за час діяльності органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, установ та організацій, а також документи, що передані архівним відділам міських рад іншими юридичними і фізичними особами без збереження за собою права власності, є власністю територіальних громад.

Архівні документи, що не мають власника або власник яких невідомий, переходять у власність держави на підставі рішення суду, винесеного за заявою державної архівної установи, крім випадків, передбачених законами України.

Забороняється вилучення документів Національного архівного фонду у власника або уповноваженої ним особи без їх згоди, крім випадків, передбачених законами України. Документи Національного архівного фонду, вилучені відповідно до закону для провадження дізнання, попереднього (досудового) слідства, здійснення судочинства, підлягають обов'язковому поверненню власнику або уповноваженій ним особі, але не пізніше ніж через один рік після закінчення провадження у справі.

Стаття 9. Здійснення права власності на документи Національного архівного фонду

Власник володіє, користується і розпоряджається документами Національного архівного фонду з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Власник документів Національного архівного фонду та інші особи, які користуються зазначеними документами, не мають права їх знищувати, пошкоджувати або змінювати зміст цих документів.

Спори щодо здійснення права власності на документи Національного архівного фонду вирішуються у судовому порядку.

Стаття 10. Передача права власності на документи Національного архівного фонду

Документи Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, не можуть бути об'єктом приватизації, купівлі-продажу, застави або інших угод, пов'язаних з передачею права власності, і надаються лише в тимчасове користування. Право власності на зазначені документи може бути передане лише згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і законами України.

Право власності на документи Національного архівного фонду, які не належать державі, територіальним громадам, передається лише після попереднього письмового повідомлення центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства або уповноважених ним архівних установ за умови отримання новим власником реєстраційного свідоцтва, передбаченого статтею 7 цього Закону. У разі продажу документів Національного архівного фонду держава має переважне право на їх придбання за ціною, за якою вони продаються.

Документи Національного архівного фонду підлягають грошовій оцінці за нормами і методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Зміна місцезнаходження та умов зберігання документів Національного архівного фонду і користування ними, зазначених у реєстрацій-

ному свідоцтві, допускається лише після попереднього письмового повідомлення центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства або уповноваженої ним архівної установи.

Документи Національного архівного фонду, що не належать державі або територіальним громадам, не можуть бути предметом застави, якщо заставодержатель — іноземець або особа без громадянства, яка не проживає постійно в Україні.

Стаття 11. Позбавлення права власності на документи Національного архівного фонду

Власник документів Національного архівного фонду, який не забезпечує їх належної збереженості, може бути за рішенням суду позбавлений права власності на ці документи.

Розділ IV

ОБЛІК І ЗБЕРІГАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Стаття 12. Державний облік документів Національного архівного фонду

Документи Національного архівного фонду підлягають обов'язковому державному обліку, що ведеться у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Архівні установи, що здійснюють повноваження власника, юридичні та фізичні особи, у власності яких перебувають документи Національного архівного фонду, зобов'язані дотримуватися встановленого порядку ведення їх обліку.

Стаття 13. Забезпечення збереженості Національного архівного фонду

Власники документів Національного архівного фонду або уповноважені ними юридичні чи фізичні особи зобов'язані утримувати в належному стані будівлі і приміщення архівних установ, підтримувати в них необхідний технологічний режим, а також у випадках, передбачених законом, створювати копії для страхового фонду і фонду користування документами Національного архівного фонду, іншим чином забезпечувати їх збереженість, а у разі віднесення їх до унікальних чи надання у користування поза архівними установами забезпечувати страхування за правилами, встановленими законодавством.

Власник, який передав архівні документи для зберігання архівній установі із залишенням за собою права власності на ці документи, у разі порушення нею умов зберігання документів, має право витребувати їх повернення у судовому порядку.

Державні архівні установи, архівні відділи міських рад можуть надавати юридичним і фізичним особам, які мають документи Національного архівного фонду, в межах виділених асигнувань допомогу в поліпшенні умов їх зберігання, реставрації та створенні фондів користування, а також на прохання власників приймати документи Національного архівного фонду на постійне чи тимчасове зберігання.

Забороняється розміщення архівних установ, у яких зберігаються документи Національного архівного фонду, в приміщеннях, що не відповідають вимогам зберігання таких документів та охорони праці працівників архівних установ, або переміщення цих установ без надання іншого рівноцінного приміщення, упорядкованого для зберігання архівних документів, роботи працівників і користувачів.

Вимоги до умов зберігання архівних документів визначає центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 14. Особливості обліку і зберігання унікальних документів Національного архівного фонду

Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також зберігання затверджується Кабінетом Міністрів України.

Особи, які зберігають унікальні документи, надають державним архівним установам можливість створювати за рахунок коштів Державного бюджету України копії для страхового фонду і фонду користування цими унікальними документами з правом подальшого користування ними з дозволу власника.

Розділ V

ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Стаття 15. Доступ до документів Національного архівного фонду

Документи Національного архівного фонду і довідковий апарат до них надаються у користування в архівних установах з часу їх надходження на зберігання, а в приватних архівних зібраннях — відповідно до рішення їх власників.

Держава заохочує власників приватних архівних зібрань до розширення доступу до документів Національного архівного фонду, сприяє

публікації та експонуванню цих документів на виставках.

Забороняється відносити до державної або іншої передбаченої законами України таємниці інформацію про місця зберігання документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, а також створювати таємні архіви для зберігання таких документів.

Громадяни України мають право користуватися документами Національного архівного фонду або їх копіями на підставі особистої заяви і документа, що посвідчує особу. Особи, які користуються документами Національного архівного фонду за службовим завданням, подають документ, що підтверджує їх повноваження.

Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами доступу до документів Національного архівного фонду, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України.

Забороняється вимагати від користувачів надання документів, не передбачених цим Законом.

Про відмову в доступі до документів Національного архівного фонду користувачеві повідомляється письмово із зазначенням вичерпних підстав відмови.

Стаття 16. Обмеження доступу до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам

Архівні установи мають право обмежити доступ до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, на строк до одного року в зв'язку з їх науково-технічним опрацюванням, перевіркою наявності та стану або реставрацією. У разі проведення великого обсягу зазначених робіт строк обмеження може бути продовжений з дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, але не більше ніж на один рік.

Архівні установи мають право відмовити в доступі до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, неповнолітнім, особам, визнаним судом недієздатними, та особам, які грубо порушували порядок користування архівними документами.

В інтересах охорони інформації, віднесеної до державної або іншої передбаченої законом таємниці, що міститься в документах Національного архівного фонду, доступ до цих документів обмежується відповідно до закону до моменту скасування рішення про віднесення інформації до державної або іншої таємниці.

Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті — з дозволу спадкоємців.

У разі передачі за договором до державних архівних установ, архівних відділів міських рад документів Національного архівного фонду, що не належали державі, територіальним громадам, умови подальшого користування ними визначаються з колишніми власниками зазначеним договором. Зазначений порядок може бути встановлено також у випадках передачі документів на зберігання без зміни права власності на них.

Стаття 17. Обмеження доступу до документів Національного архівного фонду, що належать іншим власникам

Архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності, архівні установи, засновані фізичними особами, мають право обмежити доступ до документів Національного архівного фонду з метою забезпечення збереженості документів і захисту прав та законних інтересів власників документів або інших осіб. Обмеження встановлюються на вимогу власника документів або інших заінтересованих осіб з письмовим повідомленням центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

У випадках, передбачених законом, обмеження, зазначені у частинах четвертій і п'ятій статті 16 цього Закону та частині першій цієї статті, не поширюються на працівників державних архівних установ, суду, правоохоронних, контрольно-ревізійних та податкових органів, які виконують службові завдання. Законом можуть бути передбачені інші випадки, коли зазначені обмеження не застосовуються.

Стаття 18. Форми використання відомостей, що містяться в документах Національного архівного фонду

Архівні установи у порядку, визначеному законодавством, надають документи Національного архівного фонду для користування фізич-

ним та юридичним особам, створюють для цього відповідний довідковий апарат; видають архівні довідки, копії документів та іншим шляхом задовольняють запити фізичних і юридичних осіб; повідомляють про документи, в яких містяться відомості, що можуть бути використані органами державної влади і органами місцевого самоврядування та іншими заінтересованими сторонами; публікують, експонують та в іншій формі популяризують архівні документи, а також виконують інші фуикції, спрямовані на ефективне використання відомостей, що містяться в документах Національного архівного фонду.

Стаття 19. Порядок користування документами Національного архівного фонду

Порядок користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, визначається центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Порядок користування документами Національного архівного фонду, що належать іншим власникам, встановлюється власником або уповноваженою ним особою з урахуванням рекомендацій центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 20. Права користувачів документами Національного архівного фонду

Користувачі документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, мають право:

1) користуватися в читальному залі архівної установи копіями документів з фондів користування, а у разі їх відсутності — оригіналами, якщо доступ до них не обмежено на підставах, визначених законом, а також відповідно до закону користуватися документами обмеженого доступу;

2) отримувати від архівних установ довідки про відомості, що містяться в документах, доступ до яких не обмежено на підставах, визначених законом;

3) за письмовою згодою архівних установ отримувати документи або їх копії в тимчасове користування поза архівними установами;

4) користуватися довідковим апаратом до документів, а за згодою архівних установ — і обліковими документами;

5) виготовляти, у тому числі за допомогою технічних засобів, або отримувати від архівних установ копії документів і витяги з них, якщо це не загрожує стану документів та не порушує авторські та суміжні права, а також вимагати, щоб ці копії або витяги були засвідчені архівною установою;

6) публікувати, оголошувати, цитувати та іншим чином відтворювати зміст архівних документів з посиланням на місце їх зберігання і з дотриманням умов, передбачених законодавством.

Права користувачів документами Національного архівного фонду, що належать іншим власникам, визначаються власником документів з урахуванням рекомендацій центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Дії посадових осіб архівних установ, що перешкоджають реалізації законних прав користувачів документами Національного архівного фонду, можуть бути оскаржені в порядку підлеглості або у судовому порядку.

Стаття 21. Обов'язки користувачів документами Національного архівного фонду

Користувачі документами Національного архівного фонду зобов'язані:

1) дотримуватися встановленого відповідно до законодавства порядку користування документами, своєчасно виконувати законні вимоги працівників архівної установи;

2) забезпечувати збереженість і вчасне повернення документів, наданих їм у користування;

3) негайно інформувати архівну установу про виявлені випадки пошкодження чи недостачі документів;

4) не допускати перекручення або фальсифікації використаних відомостей, що містяться в архівних документах;

5) завчасно інформувати власника документів або уповноважену ним архівну установу про наміри використання відомостей, що містяться в архівних документах, з комерційною метою;

6) виконувати зобов'язання, передбачені угодами, укладеними користувачем з власником документів або уповноваженою власником юридичною чи фізичною особою;

7) відповідно до закону чи умов договору відшкодовувати завдані ними збитки архівним установам.

Розділ VI

СИСТЕМА АРХІВНИХ УСТАНОВ

Стаття 22. Архівні установи

Архівні установи можуть засновуватися на будь-якій формі власності. Засновниками архівних установ можуть бути органи державної

влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи.

Діяльність архівних установ здійснюється у порядку, визначеному цим Законом, правилами, положеннями, інструкціями, затвердженими центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, державними стандартами та іншими нормативно-правовими актами.

Діяльність архівних установ, що не забезпечують збереженості документів Національного архівного фонду або порушують вимоги щодо державної реєстрації цих документів, може бути зупинена у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Ліквідація архівних установ здійснюється за рішенням засновників, власників або на інших підставах, передбачених законом. У цих випадках власник документів Національного архівного фонду зобов'язаний забезпечити їх збереженість відповідно до законодавства.

Стаття 23. Система архівних установ

Систему архівних установ України становлять:

спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства;

центральні державні архіви України;

галузеві державні архіви;

державний архів в Автономній Республіці Крим;

місцеві державні архівні установи;

інші місцеві архівні установи;

архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв та бібліотек;

архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій;

архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності;

архівні установи, засновані фізичними особами;

науково-дослідні установи, а також підприємства та організації у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 24. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства (центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства) у межах своїх повноважень, визначених законом:

вносить пропозиції Кабінету Міністрів України щодо формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства, забезпечує її реалізацію;

здійснює нормативно-правове регулювання відносин у сфері архівної справи і діловодства;

визначає перспективи та пріоритетні напрями розвитку архівної справи і діловодства;

здійснює міжгалузеву координацію та функціональне регулювання у сфері архівної справи і діловодства;

контролює діяльність архівних установ і служб діловодства;

організовує нормативно-правове, науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності архівних установ і служб діловодства;

розпоряджається Національним архівним фондом, організовує його формування, державну реєстрацію, державний облік та зберігання його документів, використання відомостей, що в них містяться;

здійснює міжнародне співробітництво у сфері архівної справи і діловодства.

Акти центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, прийняті у межах його повноважень, є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від їх підпорядкування і форми власності, а також для громадян.

Центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Стаття 25. Центральні державні архіви України

Центральні державні архіви України створюються за рішенням Кабінету Міністрів України для зберігання документів Національного архівного фонду відповідно до свого профілю, що мають загальнодержавне значення.

Центральні державні архіви України як державні органи виконують завдання та функції держави з управління архівною справою і діловодством. Статус посадових осіб цих установ визначається згідно із Законом України «Про державну службу».

Положення про центральні державні архіви України затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 26. Галузеві державні архіви

Галузеві державні архіви створюються для зберігання геологічних, гідрометеорологічних, картографічних та інших специфічних видів архівних документів, які потребують особливих умов їх зберігання і використання відомостей, що в них містяться.

Рішення про створення галузевих державних архівів приймається Кабінетом Міністрів України на підставі спільного подання центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в галузі, де створюється відповідний архів.

Положення про галузеві державні архіви затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в галузі, де створюється відповідний архів.

Стаття 27. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Державний архів в Автономній Республіці Крим підпорядковується Раді міністрів Автономної Республіки Крим і у своїй діяльності підзвітний та підконтрольний центральному органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Положення про державний архів в Автономній Республіці Крим затверджується Радою міністрів Автономної Республіки Крим за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 28. Місцеві державні архівні установи

Місцеві державні архівні установи створюються у порядку, передбаченому законом, для зберігання документів Національного архівного фонду, що мають місцеве значення, та здійснення управління архівною справою і діловодством на відповідній території.

До місцевих державних архівних установ належать державні архіви областей, міст Києва і Севастополя, архівні відділи районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій.

Місцеві державні архівні установи є структурними підрозділами місцевих державних адміністрацій і у своїй діяльності підзвітні та підконтрольні центральному органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Положення про місцеві державні архівні установи затверджуються у порядку, встановленому Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

Стаття 29. Інші місцеві архівні установи

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування створюють архівні установи для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб на відповідній території (району, міста), та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду.

Архівним установам міських рад міст республіканського (Автономної Республіки Крим), обласного значення делегуються повноваження органів виконавчої влади, передбачених у частині першій статті 28 цього Закону, щодо зберігання документів Національного архівного фонду на відповідній території.

Архівні установи міських рад з питань здійснення зазначених делегованих повноважень підконтрольні відповідним органам виконавчої влади в порядку, встановленому законом.

Положення про архівні відділи міських рад затверджується відповідними міськими радами.

Стаття 30. Архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв та бібліотек

Державні наукові установи, музеї та бібліотеки мають право створювати архівні підрозділи для зберігання документів Національного архівного фонду, а також поповнювати свої фонди і колекції профільними документами.

Положення про зазначені архівні підрозділи затверджуються відповідно державними науковими установами, музеями і бібліотеками з урахуванням рекомендацій центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 31. Архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні і комунальні підприємства, установи та організації створюють архівні підрозділи для тимчасового зберігання архівних документів, що нагромадилися за час їх діяльності, використання відомостей, що містяться в цих документах, для службових, виробничих, наукових та інших цілей, а

також для захисту прав і законних інтересів громадян. Зазначені юридичні особи передають документи поточного діловодства до своїх архівних підрозділів у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Строки тимчасового зберігання архівних документів в архівних підрозділах органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій визначаються центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства з урахуванням правового статусу та особливостей діяльності зазначених юридичних осіб.

Зазначені в частині першій цієї статті юридичні особи зобов'язані після закінчення строків тимчасового зберігання документів Національного архівного фонду, в тому числі електронних, кіно-, відео-, фото-, фонодокументів, передати їх у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, на постійне зберігання відповідно до центральних державних архівів України, галузевих державних архівів, місцевих державних архівних установ або архівних відділів міських рад.

У разі ліквідації або реорганізації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій документи, що нагромадилися за час їх діяльності, передаються ліквідаційною комісією (ліквідатором) правонаступникам у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, із збереженням відповідної форми власності на зазначені документи, а у випадках відсутності правонаступників — відповідним державним архівним установам або іншим місцевим архівним установам.

Положення про архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій затверджується зазначеними юридичними особами на основі типового положення, затвердженого центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 32. Архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності

Об'єднання громадян і релігійні організації, а також підприємства, установи та організації, засновані на приватній формі власності, мають право створювати архівні підрозділи для постійного або тимчасового зберігання документів, що не належать державі, територіальним громадам, передавати документи Національного архівного фонду на зберігання до державних та інших архівних установ. Зазначені юридичні особи зобов'язані забезпечити збереженість документів, що нагромадилися за час їх діяльності, до проведення експертизи їх цінності в порядку, встановленому цим Законом, та протягом року з дня реєстрації цих юридичних осіб в установленому законодавством порядку погодити свою номенклатуру справ з однією з державних архівних установ або архівним відділом міської ради.

Мінімальні строки зберігання архівних документів юридичними особами, зазначеними у частині першій цієї статті, визначаються центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, якщо інше не передбачено законом.

У разі ліквідації зазначених юридичних осіб ліквідаційні комісії зобов'язані забезпечити збереженість їх архівних документів і за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства або уповноваженою ним архівною установою визначити місце подальшого зберігання архівних документів цих юридичних осіб.

Положення про архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності, затверджуються їх засновниками з урахуванням рекомендацій центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Стаття 33. Архівні установи, засновані фізичними особами

Архівні установи, засновані фізичними особами в установленому законом порядку, мають право зберігати архівні документи, що не належать державі, територіальним громадам.

Строки зберігання архівних документів у зазначених архівних установах визначаються договором, укладеним засновником з власником документів або уповноваженою власником особою, з урахуванням мінімальних строків зберігання документів, визначених відповідно до законодавства. Договором визначається також місце подальшого зберігання документів у разі ліквідації зазначених архівних установ.

Розділ VII

ФІНАНСОВЕ, МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ І КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХІВНИХ УСТАНОВ

Стаття 34. Джерела фінансування архівних установ

Фінансування державних архівних установ здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, а інших архівних установ — за рахунок коштів їх засновників або власників.

Архівні установи мають право залучати на утримання споруд і приміщень архівів, для зміцнення своєї матеріально-технічної та соціальної бази, розвитку довідкового апарату, ведення наукових досліджень у сфері архівної справи і діловодства кошти з інших надходжень, не заборонених законом.

Стаття 35. Платні послуги архівних установ

Архівні установи можуть надавати за плату послуги з використання фізичними та юридичними особами відомостей, що містяться в архівних документах. Архівні установи можуть виконувати на платній основі роботи, пов'язані з науково-технічним опрацюванням і забезпеченням збереженості архівних документів, що є власністю держави, територіальних громад, фізичних і юридичних осіб, провадити іншу не заборонену законом діяльність з архівної справи і діловодства. Роботи виконуються на договірних засадах з оплатою відповідно до цін і тарифів, затверджених згідно із законодавством.

Надання архівних довідок, необхідних для забезпечення соціального захисту громадян, надання фізичним особам для користування в читальному залі архівної установи архівних документів, що належать державі, територіальним громадам, та архівних довідок судам, правоохоронним, контрольно-ревізійним органам України, а також юридичним і фізичним особам, які передали зазначені документи на зберігання, здійснюється безоплатно.

Стаття 36. Пільги архівним установам і власникам приватних архівних зібрань

Архівним установам і громадянам, які є власниками документів Національного архівного фонду або які придбають документи культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, або документи іноземного походження, що стосуються історії України, з метою їх внесення до Національного архівного фонду, згідно із законами про оподаткування можуть надаватися відповідні пільги.

Стаття 37. Матеріально-технічне і кадрове забезпечення архівних установ

Матеріально-технічна база архівних установ включає будівлі, споруди, земельні ділянки, комунікації, інвентар, засоби механізації та автоматизації архівних робіт тощо.

Матеріально-технічне і кадрове забезпечення архівних установ здійснюється їх засновниками або власниками.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечувати архівні установи, в яких зберігаються документи Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, відповідними приміщеннями, засобами механізації та автоматизації архівних робіт, іншим технологічним обладнанням, матеріальними ресурсами та кадрами.

Стаття 38. Професійна діяльність у сфері архівної справи

Професійною діяльністю в архівних установах можуть займатися громадяни, які мають відповідну освіту.

На підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності роботи у сфері архівної справи проводяться фахівцями, які пройшли відповідну підготовку.

Стаття 39. Соціальні гарантії та захист працівників архівних установ

Соціальні гарантії та захист працівників архівних установ забезпечуються відповідно до законодавства.

Розміри посадових окладів працівників архівних установ, крім зазначених у статтях 32 і 33 цього Закону, надбавок за шкідливі умови праці, за вислугу років, використання в роботі давніх мов, інші умови оплати праці у цих архівних установах визначаються Кабінетом Міністрів України, якщо інше не передбачено законом.

Розділ VIII

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В АРХІВНІЙ СПРАВІ

Стаття 40. Розвиток міжнародного співробітництва в архівній справі

Україна сприяє розширенню співробітництва в архівній справі з іншими державами, яке може здійснюватися шляхом взаємного обмі-

ну архівними документами чи їх копіями, надання іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, доступу до документів Національного архівного фонду, участі в роботі міжнародних організацій або в інших формах, що не суперечать законодавству.

Кабінет Міністрів України може обмежувати доступ до документів Національного архівного фонду, що є державною власністю, та встановлювати особливі умови користування ними для громадян тих держав, у яких передбачено обмеження доступу громадян України до документів їх державних архівів.

Стаття 41. Вивезення документів Національного архівного фонду за кордон

Вивезення з території України документів Національного архівного фонду забороняється, крім випадків тимчасового їх експонування, наукової експертизи або реставрації за кордоном.

Вивезення за межі території України копій документів Національного архівного фонду та витягів з цих документів, зроблених у встановленому законом порядку і засвідчених власником документів або уповноваженою ним особою, вільно здійснюється власником зазначених копій та витягів або уповноваженою ним особою. Вивезення копій документів, що містять відомості, віднесені до державної та іншої передбаченої законом таємниці, а також витягів з цих документів забороняється.

Розділ IX

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД ТА АРХІВНІ УСТАНОВИ

Стаття 42. Відповідальність за порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи

Працівники архівних установ, користувачі документами Національного архівного фонду та інші особи, винні у недбалому зберіганні, псуванні, знищенні, підробленні, приховуванні, розкраданні, незаконному вивезенні за межі України або незаконній передачі іншій особі документів Національного архівного фонду або документів, що підлягають внесенню до нього, а також у незаконному доступі до зазначених документів та в інших порушеннях законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи, несуть відповідальність згідно із законом.

Стаття 43. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи

Застосування адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного у порушенні законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власнику документів Національного архівного фонду або уповноваженій ним особі.

Спори, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої власнику документів, вирішуються в судовому порядку.

Розділ X

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування, крім частини другої статті 25, яка набирає чинності з 1 січня 2003 року.

2. До приведення законів України, інших нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом вони діють у частині, що не суперечить цьому Закону.

3. Кабінету Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом:

підготувати та подати до Верховної Ради України пропозиції про внесення змін до законів України, що випливають із цього Закону;

розробити та привести у відповідність із цим Законом свої нормативно-правові акти;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

4. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у Кодексі України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984 р., додаток до №51, ст. 1122):

доповнити Кодекс статтею 921 такого змісту:

«**Стаття 92[1].** Порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи

Недбале зберігання, псування, знищення, приховування, незаконна передача іншій особі документів Національного архівного фонду або документів, що підлягають внесенню до нього, незаконний доступ до зазначених документів — тягнуть за собою попередження або накладення штрафу на громадян від трьох до семи не-

оподатковуваних мінімумів доходів громадян і попередження або накладення штрафу на посадових осіб — від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті, — тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від семи до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб — від десяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

у статті 218:

частину першу після цифр «92» доповнити цифрами «92[1]»;

частину другу після цифр «92» доповнити цифрами і словом «92[1], статтею»;

пункт 1 частини першої статті 255 доповнити абзацом такого змісту:

«органів управління архівною справою і діловодством (стаття 92[1])»;

2) статтю 19 Закону України «Про Єдиний митний тариф» (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., №19, ст. 259; 1993 р., №24, ст. 270; 1996 р., №41, ст. 192; 1999 р., №31, ст. 253; 2000 р., №3, ст. 20, №21, ст. 163, №35, ст. 283, №38, ст. 318, №48, ст. 406; 2001 р., №11, ст. 46, №30, ст. 143; із змінами, внесеними законами України від 12 липня 2001 року №2660–III, 4 жовтня 2001 року; 2744–III і №2751–III) доповнити пунктом «с» такого змісту:

«с) архівні документи, придбані з метою їх внесення до Національного архівного фонду».

Президент України **Л. КУЧМА**

м. Київ,
13 грудня 2001 року
№2888–III

Михаил Шумейко

ВИЛЕНСКИЙ И ВИТЕБСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЕ АРХИВЫ ДРЕВНИХ АКТОВЫХ КНИГ в XIX — начале XX вв. И СУДЬБА ИХ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ СОБРАНИЙ

Полтора века, прошедшие со дня принятия решения о создании наряду с Киевским Виленского и Витебского центральных архивов древних актовых книг, не могли не породить значительной литературы, посвященной истории создания и анализу основных направлений деятельности двух последних архивохранилищ. Интерес к ним был обусловлен как составом хранившихся здесь документов, так и стремлением исследователей проследить последующую судьбу документальных собраний, в течение многих веков создававшихся на территории Литвы и Беларуси и впоследствии заложивших основу ныне действующих в этих государствах центральных исторических архивов. Интеграция Витебского архива в Виленский, произошедшая в 1903 г. и последовавшее вслед за этим более чем десятилетнее «совместное проживание» под одной крышей (в Вильно) обоих архивов дали основание автору настоящей статьи говорить об их истории и деятельности во взаимосвязи. Это, на наш взгляд, тем более оправдано, если принять во внимание то обстоятельство, что в состав Виленского архива при его создании были включены актовые книги, хранившиеся в судебных учреждениях не только Виленской и Ковенской, но также Гродненской и Минской губ.

Современный исследователь, занимающийся изучением истории Виленского и Витебского архивов древних актовых книг, располагает не только трудами по этому вопросу своих предшественников, но и широкой источниковой базой, помогающей составить более или менее полное представление о причинах создания архивов, основных направлениях и итогах их деятельности, конкретном вкладе архивариусов в решение тех или иных задач, стоявших в свое время перед этими первыми историческими архивохранилищами в белорусских и литовских губерниях. Основу ее составляют официальные документы, принятые органами власти и органами управления Российской империи и касающиеся обоих архивов (опубликованы Русским историческим обществом в 1917 г. в составе второго тома «Сборника материалов, относящихся до архивной части в России»); центральная и местная периодическая печать («Журнал Министерства народного просвещения», «Журнал Министерства внутренних дел», «Виленский вестник», «Виленские губернские ведомости», «Витебские губернские ведомости», «Памятные книжки» Виленской и Витебской губ., Виленского учебного округа и др.), на страницах которых регулярно помещались сведения об истории создания и деятельности архивов, штате их сотрудников; рецензии на документальную и справочную продукцию архивов и т. п.; делопроизводственная документация самих архивов, в большинстве своем, к счастью, сохранившаяся и находящаяся ныне в Национальном историческом архиве Беларуси[1] и Архиве истории государства Литвы[2]; документальные, справочные издания архивов и др.

Возвращаясь к историографии истории организации и деятельности обоих архивов, отметим ее разноплановость (она обусловлена как причинами, вызвавшими появление тех или иных работ, так и их авторством) и достаточно широкий хронологический диапазон.

Для второй половины XIX — начале XX вв. преобладающими являются исследования обзорно-информационного и юбилейного характера, авторами которых выступают официальные лица, в большинстве своем — сотрудники архивов.

Межвоенный период отмечен циклом работ польских историков и архивистов, целью которых в ряде случаев является попытка дезавуировать предыдущие публикации об архивах.

В связи с повышением интереса к истории архивного дела, становлением и развитием архивного образования в СССР появляются в послевоенный период многочисленные учебники и учебные пособия по архивоведению, археографии, в которых присутствуют сюжеты, посвященные Виленскому и Витебскому архивам древних актовых книг. В качестве самостоятельного может быть выделен раздел исследований историко-биографического и краеведческого характера, появившихся в последнее время в Беларуси и посвященных характеристике отдельных личностей, внесших заметный вклад в отечественное архивоведение.

Далее с учетом предлагаемой систематизации отметим некоторые из представляющихся нам наиболее значимыми исследований.

Первой (как по времени появления, так и по существу) должна быть поставлена статья пер-

вого архивариуса Виленского архива Н.И. Горбачевского (Отдельный оттиск ее с дарственной надписью автора «В библиотеку Литовской духовной семинарии» находится в Отделе редкой и рукописной книги Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа Национальной Академии наук Беларуси)[3]. Объективно отмечая, что несмотря на заботливость польского правительства о безопасном хранении архивов, последние неоднократно подвергались «большим невзгодам», Н.И. Горбачевский далее, основываясь на свидетельствах, имевшихся в актовых книгах Виленского центрального архива, привел ряд фактов гибели архивов как во времена Речи Посполитой (например, Главного литовского трибунала в Минске в 1762 г.), так и в период Российской империи (уничтожение актовых книг Новогрудского земского, Браславского гродского судов в 1812 г., ошмянских земского и гродского судов в 1836 г. и др.). Принимая во внимание получившие большое распространение фальсификации документов в актовых книгах как одну из причин создания архива, архивариус вместе с тем считал, что к этому же побуждали и потребности бурно развивавшейся в то время исторической науки в новых исторических источниках. Не противореча И. Даниловичу, взявшему в свое время под защиту летописи как исторические источники[4], Н.И. Горбачевский вместе с тем отмечал, что «...в наше время сделалась почти всеобщею мысль, что не одни только летописи, в которых историческая истина основывается на показании одного только человека, часто совершенно удаленного от политического мира и не одни только дипломатические сношения государств могут быть источниками истории, что юридические акты, какого бы рода они ни были, как acta publica, составляют также важный для нее материал, и можно сказать, самый надежный: важный потому, что в них выразилась жизнь народа, надежный — потому, что акты эти неопровержимы. Между тем актовые книги рассеяны были по архивам разных присутственных мест и не представляли никакой возможности извлечения из них пользы для науки»[5].

Статья Н.И. Горбачевского обозначила также одно из «узких мест» в деятельности исторических архивов, а именно, проблему описания хранившихся в них документов. Автор, как впоследствии и его преемник И.Я. Спрогис, не являлся сторонником подокументного описания, требовавшего огромных финансовых и интеллектуальных затрат и не дававшего желаемых результатов. Путем простых арифметических подсчетов он показал, что следуя подобной методике, пришлось бы потратить 762 года, чтобы описать все хранившиеся в архиве акты. «Следовательно,— резюмировал Горбачевский,— все наши труды не более, как капля в море; а сколько исписано бумаги, сколько потеряно времени, которое, если бы употреблено было на составление алфавитных указателей и на выбор актов, примечательных в ученом отношении, мы принесли бы существенную пользу для края и для науки»[6].

С историей комплектования Витебского архива актовыми книгами, хранившимися в судебных учреждениях двух восточных губерний Беларуси, знакомил читателей серийного документального издания «Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской» первый архивариус А.М. Сазонов в предисловии к первому тому, увидевшему свет в 1871 г. Здесь же публиковалась и подготовленная Сазоновым перечневая опись архива, включавшая 1826 актовых книг.

Преимущественно учетную и в меньшей мере справочную функцию должен был осуществлять подготовленный Н.И. Горбачевским и изданный в 1872 г. «Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне», в который составитель включил 18243 ед. хр. Самостоятельный научный интерес имело предисловие к каталогу, носившее исключительно источниковедческий и историко-учрежденческий характер. В нем Горбачевский излагал сведения о структуре и содержании актовых книг, их группировке в каталоге, а также давал характеристику существовавшим в Великом княжестве Литовском судам (войтовско-лавничему, земскому, гродскому, подкоморскому, Главному Литовскому, Скарбовому, Духовному трибуналам и др.).

Первыми работами об архивах, автор которых не был профессионально связан с деятельностью обоих хранилищ, стали статьи слушателя Петербургского археологического института В.А. Лялина, опубликованные в трудах Института[7]. И хотя в основе своей они опирались на вышеупоминавшиеся работы Н.И. Горбачевского и А.М. Сазонова, автор их привлек и некоторые публикации (в частности, рецензии М.Ф. Владимирского-Буданова и др.), появившиеся через несколько лет после издания 1-го тома «Историко-юридических материалов» и посвященные документальной продукции Витебского архива. Отметив неудовлетворительное состояние с изданием архивных докумен-

тов, Лялин в статье о Витебском архиве призвал молодых ученых-архивистов, воспитанников Археологического института, применить свою деятельность к «высокополезному делу разработки и издания тех драгоценных памятников старины, которые хранятся в 3-х центральных наших архивах»[8].

Пятидесятилетие принятия указа о создании архивов в «Западных губерниях» было отмечено появлением ряда публикаций юбилейного характера в форме статей и отдельной брошюры[9]. Они были посвящены исключительно Виленскому архиву то ли в виду того, что он действительно-таки начал функционировать со времени подписания указа, то ли из-за фактически уже предрешенной судьбы Витебского архива, со следующего года переставшего существовать в качестве самостоятельного. Несмотря на наличествующий в работах официально-охранительный налет, сдобренный к тому же «юбилейным елеем», они, тем не менее, содержат достаточно полезной информации: об основных направлениях и итогах полувековой деятельности архива, персональном составе его сотрудников и т. п.

Прямым антиподом этим публикациям являются книги старшего архивиста Государственного архива Польши в Вильно, в состав которого, как известно, были включены и оставшиеся невывезенными актовые книги бывшего Центрального архива древних актов, Р.Меницкого[10]. Автор обстоятельно проанализировал работы своих предшественников об архивах, отметив как лучшие статьи Н.И. Горбачевского — в Вестнике Западной России и И.И. Лаппо — в «Журнале Министерства народного просвещения» (последняя, напечатанная в №4 за 1904 год, представляла собой крайне негативную рецензию на «Историкоюридические материалы»). Имея в своем распоряжении делопроизводственную документацию канцелярий обоих архивов, а также документальные собрания виленских генерал-губернатора, учебного округа, археографической комиссии, дворянского депутатского собрания и др., Р. Меницкий скрупулезно проследил историю архивов, уделив особое внимание недостаткам, имевшим, по его мнению, место в их работе. В числе последних он отметил отсутствие строгого учета актовых книг в Виленском архиве, крайне низкий и тенденциозный уровень документального издания Витебского архива, мало известного в научных кругах, убогость имевшейся там библиотеки и т. п.

В заключении книги о Витебском архиве Меницкий подчеркивал, что архив находился в убогом состоянии и лишь с перемещением его в Вильно стал исследоваться польскими учеными[11].

Из изданных в СССР до начала Великой Отечественной войны специальных работ по архивоведению, в которых присутствовали, хотя и в очень сжатом виде, сюжеты о Виленском и Витебском архивах, укажем на остающуюся до сих пор лучшей, по нашему мнению, книгу И.Л. Маяковского об истории и организации архивного дела в СССР[12].

Более подробно об истории обоих архивов идет речь в исследованиях возглавлявшего с 1944 г. архивную службу Беларуси А.И. Азарова[13]. Объективности ради отметим, что в некоторых местах автор ее допускает фактические неточности, порой достаточно упрощенно трактует причины ликвидации Витебского архива («Этими мерами царское правительство пыталось затормозить развитие национальной культуры белорусского народа»)[14].

Существенным шагом вперед сравнительно с работами Азарова являются монография известного белорусского историка и археографа Н.Н. Улащика об археографии и источниковедении истории Беларуси, а также учебное пособие профессора Историко-архивного института В.Н. Самошенко об исторических архивах дореволюционной России[15]. Привлекая наряду с опубликованными источниками и литературой и архивные документы (что, кстати говоря, не характерно для изданий учебного типа), авторы проследили не только историю создания и развития обоих архивов, но и проанализировали работу сотрудников по описанию, публикации документов. В разделах монографии, посвященных преимущественно публикаторской деятельности архивов, Н.Н. Улащик со свойственным ему литературным мастерством дал яркие характеристики архивариусам Виленского и Витебского архивов, «очеловечив» таким образом историю последних. Представляется заслуживающим внимания вывод В.Н. Самошенко о значении объединения обоих архивов: «Присоединение Витебского архива к Виленскому в целом заслуживает положительной оценки. Существование самостоятельного Витебского архива было нецелесообразно, т. к. его объем был небольшим, а незначительные средства, ассигнуемые на содержание и упорядочение источников, распылялись между двумя архивами. К тому же документы Виленского и Витебского архивов возникли в результате деятельности родственных учреждений... Таким образом объединение названных архивов способствовало концентрации древних

источников. В то же время это привело к тому, что на территории Белоруссии не оставалось источников по истории белорусского народа за XVI–XVIII вв.»[16].

И завершая источниковедчески-историографический обзор, отметим, что в последнее десятилетие к истории Виленского и Витебского архивов наряду с другими обращались автор настоящей статьи[17], а также региональные исследователи, занимающиеся изучением истории Витебского края[18].

С учетом наличия значительной литературы, посвященной историческим архивам Беларуси и Литвы во второй половине XIX — начале XX вв., далее мы попытаемся обратить преимущественно внимание на те сюжеты, которые до сих пор были недостаточно исследованы. К числу таковых, на наш взгляд, относятся: методика публикации документов в Витебском архиве, работа по описанию документов и ее итоги в обоих архивах, формирование и развитие источниковедческих навыков у архивистов в процессе ведения ими публикаторской и справочной работы и др.

Подписывая 2 апреля 1852 г. Указ Правительствующему сенату «Об учреждении в Киеве, Витебске и Вильно центральных архивов для актовых книг Западных губерний», в котором декларировалась забота царского правительства о сохранении древних актовых книг, важных в археологическом отношении и составляющих «единственные в своем роде материалы для отечественной истории и древних дворянских родов», Николай I, как в свое время и его венценосная бабка, меньше всего, на наш взгляд, был озабочен судьбой документальных памятников, в течение многих веков создававшихся на территории земель, присоединенных в конце XVIII в. к Российской империи. Он достаточно последовательно продолжал решение задачи, поставленной Екатериной II в отношении народов, подпавших под иго царизма: «Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу».

Как известно, одним из таких «легчайших способов», имевшихся в распоряжении российского правительства, было предание забвению исторических памятников порабощенных народов путем их вывоза, распыления, безразличного отношения к их судьбе и т. п.

Не попав в сферу строевско-бередниковского обследования (имеется в виду археографическая экспедиция, организованная по инициативе П.М. Строева и его помощника Я.И. Бередникова в 1829–1834 гг.), ведомственные архивы белорусских и литовских губерний, начиная с 1837 г. становятся важным источником пополнения московских и петербургских архивов, частных собраний российских коллекционеров и т. д. Как отмечал в свое время известный белорусский библиограф и архивист А.А. Шлюбский, «У 1837 г. загадам Мікалая І пачалася адсылка з беларускіх гарадоў грамат і «сталбцоў» у Пецярбургскую Археаграфічную Камісію, дзякуючы чаму з многіх бібліятэк і архіваў было ўзята «множество редких рукописей»[19]. Далее исследователь приводил перечень учреждений гражданского и духовного ведомств, из которых были изъяты и пересланы в Петербург древние акты. Среди них — Оршанский городской магистрат, Оршанский Кутеинский монастырь, Брестский городской магистрат, витебские казенная и гражданская палаты, минский, могилевский, полоцкий парафиальные архивы, могилевские семинария, городская дума, ратуша и др. И тем не менее, несмотря на интенсивно ведущийся процесс вымывания памятников письменности с территории белорусских и литовских губерний, значительное их количество, уцелевшее после наполеоновского нашествия, продолжало оставаться в местных учреждениях, преимущественно судебных, являя собой легкую добычу для многочисленных фальсификаторов. Именно последнее обстоятельство более всего беспокоило царское правительство, поскольку появление фальшивых актов (на дворянство, владение поместьями и пр.) причиняло значительный материальный ущерб как государственной казне, так и частным лицам.

«Когда русское правительство возвратило древнее свое достояние — Северо-Западный край,— писал помощник архивариуса Виленского центрального архива В.К. Голуб,— он уже был наводнен подлогами и фальсификациями..., подделка юридических актов с целью размножить число дворян при русском правительстве считалось некоторого рода добродетелью. Подделывать акты с целью возведения в дворянское достоинство лиц, которые никогда не были дворянами, или хотя и были, но не имели на то никаких доказательств, сделалось синонимом «спасать братию»[20].

Действительно, фальсификации начались задолго до присоединения белорусских и литовских земель к Российской империи, на что указывают многочисленные законодательные документы Великого княжества Литовского, сеймовые постановления Речи Посполитой,

предусматривавшие крайне суровые меры по отношению к фальсификаторам и их заказчикам[21]. Однако суровость наказания не могла остановить ни «мастеров», ни их заказчиков; спрос, как известно, рождает предложение, а в последних нужды не было, особенно в первой половине XIX в.

Упоминавшийся выше Р. Меницкий писал, что Минск первой половины XIX в. был своеобразной столицей документальных фальсификаций, до такой степени распространенных, что там были учреждены специальные чиновники, которые должны были следить за лицами, фабриковавшими документы. Подобная ситуация имела место в Витебске, Гродно, Полоцке, Могилеве, Вильно, Ковно[22]. По свидетельству Н.И. Горбачевского в 1836 г. в Гродно были осуждены в ссылку в Сибирь Иоч и Шумский за подделку документов «которые они втиснули в актовые книги гродского и земского судов очень много»[23]. За подобные преступления наказаны были многие лица в Витебске, Полоцке, Могилеве, Минске, Вильно. В 1851 г. было обнаружено злоупотребление в Минском городском магистрате. Следственная комиссия, просматривавшая актовые книги, хранившиеся здесь, обнаружила среди них треть поддельных.

Нами также выявлено значительное количество документов о расследованиях дел по изготовлению фальшивок, производившихся в 1820–1850-е гг. Среди них — хранящиеся в фонде канцелярии Витебского, Могилевского и Смоленского генерал-губернатора дела «О выдаче из Могилевского дворянского собрания *подложных в дворянстве свидетельств разным* лицам» 1827–1829 гг.[24], «О производстве следствия о составлении фальшивых документов о дворянском происхождении и снабжении ими за деньги лиц разного звания» 1832 г.[25], «По отношению генерал-майора фон Дребута о производстве фальшивых дворянских бумаг адвокатом Кучинским и писцом Клементовичем» 1838–1839 гг.[26]; в фонде Витебского губернского правления — дело «Об открытии комиссией, учрежденной 18 января 1849 г. в Витебске подложных актов на дворянство Лоссовских, Бедрожицких, Шадурских» и др.[27]

Неоднократные попытки правительства оградить от фальшивок актовые книги путем создания специальных комиссий не дали ожидаемых результатов: фальсификации не только продолжались, но и множились, поскольку формально проведенные ревизии книг лишь облегчили доступ к ним фальсификаторов.

Решение о концентрации актовых книг в центральных архивах должно было, по мнению инициаторов их создания, если не прекратить, то хотя бы свести к минимуму возможность изготовления поддельных документов[28]. Как известно, концентрации в центральных архивах подлежали актовые книги по 1799 г. включительно. Эта дата была продиктована тем обстоятельством, что юридическая сила сохранялась за актами, внесенными в книги по этот год; позже в присоединенных землях действовали общероссийские учреждения и законы.

С самого начала оба архива были поставлены в неравнозначные условия исходя не только из состава включаемых в них документов (в Виленском должны были храниться документы не только местных, как в Витебском, но и центральных судебных учреждений бывшего Великого княжества Литовского), но и из их организации. В Вильно, где, как известно, находился центр учебного округа, архив был подчинен Министерству народного просвещения и сразу же размещен в здании закрытого в 1832 г. местного университета; в Витебске, где отсутствовали какие-либо учебные или научные заведения, архив был поставлен под контроль Министерства внутренних дел и для него не нашлось подходящего помещения, вследствие чего архив смог начать работу лишь с 1862 г., когда под его хранилища был приспособлен бывший католический («фарный») костел. Здесь же разместились архивы губернского правления и канцелярии генерал-губернатора.

Забегая вперед, отметим, что условия для хранения актовых книг в обоих архивах оставляли желать лучшего, хотя витебские архивариусы, отвечая на анкеты, разосланные Временной комиссией для устройства архивов (1873 г) и Д.Я. Самоквасовым (1898 г.), пытались представить события в розовом свете.

Первый архивариус А.М. Сазонов (1862–1886 гг.), в частности, писал: «Архив помещается в казенном каменном здании, от жилых помещений находится в расстоянии 5 саженей, от пожара и наводнения здание безопасно. Сырость имеется и она зависит от способа постройки здания, имевшего первоначально совершенно иное назначение..., помещение со сводами, полы в двух отделениях деревянные, печей три; довольно светло; в окнах железные решетки, а в некоторых — внутренние железные ставни»[29]. Последний архивариус Д.И. Довгялло (1897–1903 гг.), в целом подтверждая информацию Сазонова, лишь несколько конкретизировал порядок размещения архива: «Архив занимает каменное казенное здание, быв-

ший римско-католический приходский костел и состоит из 4-х комнат: 3 собственно под архивом во 2-м этаже и 1 в нижнем — для канцелярии... Помещение светло и сухо, от пожара безопасно. Формы рукописей — книги, in folio, переплетенные частью в кожу, а в большинстве — в молескин»[30].

По данным же современного российского исследователя истории архивного дела, опиравшегося в своих выводах на свидетельства немногочисленных посетитей Витебского архива, картина была совершенно иной: «В Витебском архиве древних актовых книг оборудована комната для работы исследователей. Но здесь была такая сырость и так холодно, что даже в жаркие летние дни трудно было просидеть несколько часов. Недалеко от архива находились ветхие деревянные постройки, что создавало опасность в случае пожара. Плохо обстояло дело с оборудованием. В архиве насчитывалось 1823 актовые книги и все они хранились на открытых полках»[31].

Концентрация актовых книг в Виленском архиве началась сразу же после подписания царского указа. О заслугах в ее организации главного начальника края, бывшего одновременно попечителем Виленского учебного округа И.Г. Бибикова, в образной форме писал архивариус Н.И. Горбачевский: «По его мановению актовые книги, как перелетные птицы летели в центральный архив со всех четырех губерний, так что в исходе 1853 г. их состояло уже на лицо 3046... В 1858 г. почти все присутственные места передали состоящие в их ведении древние книги числом 15340 волюмов, остались только непереданными сполна два древние архива в Гродненской губ.: дрогичинский и брянский, частью по причине многочисленности книг, частью потому, что почта из этих заштатных городов отходила только дважды в неделю. Передача эта продолжалась включительно до 1863 года»[32]. В 1887 г. архив пополнился еще 5 тыс. книг судов Люблинской губ. К концу века, таким образом, в нем хранилось 23326 книг, включавших примерно 15 млн. документов.

Достаточно оперативно были собраны актовые книги и приступившим с сентября 1862 г. к своим обязанностям архивариуса Витебского центрального архива А.М. Сазоновым. В составленной им в ноябре 1864 г. описи в архиве числилось 1520 книг (956 — по Витебской и 564 — по Могилевской губ.). По описи 1865 г. архив насчитывал уже 1745 книг за 1560 — 1803 гг., поступивших из уездных судов (688 кн.), палаты гражданского суда (152 кн.), магистратов(108 кн.) Витебской губ.; соответственно по Могилевской губ. — из уездных судов (551 кн.), магистратов (246 кн.)[33]. Всего же в Перечневую опись актовых книг Витебского архива, опубликованную в 1-м томе «Историко-юридических материалов» (Витебск, 1871), вошло 1823 книги, насчитывавшие около 300 тыс. документов. Вследствие производившегося в 1896 г. ремонта количество книг сократилось до 1706 и даже меньше за счет объединения нескольких экземпляров под одним переплетом[34].

Разобрав, систематизировав и отреставрировав поступившие книги (многие из них, в частности, оршанские, вследствие перевозки в 1812 г. в Великие Луки представляли достаточно жалкое зрелище), сотрудники архивов приступили к работе с документами, предварительно составив научно-справочный аппарат в виде упоминавшихся выше Каталога (Вильна, 1872) и Перечневой описи (Витебск, 1871). Правда, последние имели сугубо учетные функции, поскольку не раскрывали ни состава, ни содержания включенных в книги актов. В последующей своей работе архивариусы обоих архивов вынуждены будут уделять значительную часть времени именно составлению указателей к книгам; в этом особенно преуспеет руководитель Виленского архива И.Я. Спрогис, для которого эта работа в продолжение более чем 30-летнего заведывания архивом станет делом всей жизни.

Работа в архивах шла по трем направлениям: выдача выписей из актовых книг, справок и сообщений по требованиям присутственных мест и просьбам частных лиц; составление описей документов и указателей к ним; и, наконец, публикация документов. Первое направление носило не только сугубо прикладной, но и научный характер, поскольку требовало от архивистов высокого профессионализма и одновременно формировало у них элементы источниковедческой культуры в работе с документами. На последнее обстоятельство указывал Н.И. Горбачевский, который, в частности, писал: «Нужно быть слишком ограниченным или легкомысленным, чтобы без надлежащего и подробного осмотра акта давать мнение о его действительности или недействительности; иногда от одного документа зависит участь нескольких десятков семейств»[35].

Кстати, именно необходимость выявления документальных фальсификаций подтолкнула того же Горбачевского к составлению «Кратких таблиц, необходимых для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора

древних актов и грамот западного края России и Царства Польского» (изданы в 1867 г. в Вильно). Дававшие возможность в числе прочего определять дни празднования Пасхи в тот или иной год (а с Пасхой связывалось заседание каденций Главного Литовского трибунала в Минске и Новогрудке), таблицы стали действенным средством в деле изобличения предъявляемых подложных актов, в которых место выдачи не соответствовало месту заседания каденции в этот год.

Свидетельством сохранения актуальности таблиц Н.И. Горбачевского, равно как и другой его работы — «Словаря древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» (издан в Вильно в 1874 г. и удостоен Уваровской премии Академии наук) является современное переиздание первых в Беларуси и высокая оценка второго российскими исследователями[36].

Анализ сохранившихся делопроизводственных материалов архивов дает представление о методике работы архивариусов по установлению подлинности (или, наоборот, подложности) тех или иных документов. Она в основном сводилась к проведению внешней критики источника. Архивариусы прежде всего обращали внимание на наличие или отсутствие в акте поправок, подчисток, приписок между строк; анализировались также почерк, которым был исполнен документ; материал для письма, ненарушенность нумерации и т. п. Важную роль в решении вопроса о подлинности акта играло наличие в книге неповрежденных печати и шнура, оставленных комиссией, проверявшей данную книгу. В случае, когда интересовавший заявителя документ был исполнен на бумаге, более нигде в книге не встречавшейся, отличным от других почерком, имел нумерацию, указывавшую, что она сделана не одновременно с той, когда нумеровалась вся актовая книга и т. п., принималось решение о сомнительности такого документа. Так, по прошению гр. А. Солтана в Витебский архив подтвердить подлинность шести документов для представления в Департамент герольдии Правительствующего сената (запрос от 29 мая 1901 г.) только половина была признана таковыми (Сомнительными оказались документы имущественного характера: запись на имя жены, жалоба и духовное завещание)[37].

Наиболее активно работа по описанию документов, разработке научно-справочного аппарата в форме именных и географических указателей велась в Виленском архиве. Это вполне понятно, если принять во внимание, с одной стороны, объем и значимость хранившихся здесь документов, а с другой — наличие большего, сравнительно с Витебским, штата сотрудников, которые к тому же не занимались, как в Витебске, подготовкой документальных изданий (эту работу, как и в Киеве, осуществляла созданная в апреле 1864 г. местная археографическая комиссия). Тем не менее, имеются сведения, что и в Витебском архиве в 1896–1899 гг. составлялись именные указатели по материалам актовых книг Городокского, Динабургского и Невельского судов, однако, общего именного указателя так и не было составлено[38].

Пришедший в 1879 году на смену Н.И. Горбачевскому И.Я. Спротис, справедливо называя на IX Археологическом съезде в Вильно свой архив «огромным, как море и беспомощным, как ребенок» по причине как раз-таки отсутствия в нем надлежащего научно-справочного аппарата, сосредоточил в дальнейшем свои усилия на том, чтобы сделать документы архива доступными для исследователей. Поражает своим объемом количество изученных им документов архива с целью составления указателей (от 20 тыс. до 60 тыс. листов в год). До сих пор современные исследователи, а также сотрудники архивов Беларуси и Литвы, пользуются составленным им географическим указателем к актовым книгам бывшего Виленского центрального архива древних актов.

Другим важным мероприятием, к сожалению, оставшимся незавершенным, вероятно, по причине начавшейся мировой войны, стала переработка И.Я. Спрогисом «Каталога» Н.И. Горбачевского. Последний, несмотря на огромное его значение, кстати говоря, сохраняющееся и до настоящего времени, тем не менее имел некоторые недостатки, прежде всего с точки зрения фондирования и систематизации в нем книг, что и обусловило необходимость его уточнения. На незавершенность данной работы указывает тот факт, что в отличие от каталога Горбачевского, включавшего 18243 ед. хр., опись Спрогиса охватывала только 12 108, а обложка к ней была отпечатана на польском языке только в 1929 г., когда составителя давно уже не было в живых[39].

Не будучи, как и его предшественник Н.И. Горбачевский, сторонником подокументного описания, И.Я. Спрогис, тем не менее, вместе с помощниками в начале 1900 гг. подготовил 10 вып. «Описи документов Виленского центрального архива древних актовых книг» (изданы в Вильно в 1901–1913 гг.). В них были описаны и частично опубликованы акты 64

книг Россиенского земского и подкоморского, Упитского, Вилкомирского и Брестского гродских судов. Учитывая объем хранившихся в архиве актовых книг (23 тыс.), а также затрату времени и материальных средств на подготовку описи всего лишь 64 книг, эта работа как бы являла собой подтверждение справедливости слов и самого Спрогиса, и Н.И. Горбачевского относительно неэффективности применения подобной методики описания[40].

Значительное место в деятельности обоих архивов занимала работа по публикации документов, а также подготовке научно-справочных изданий. Помимо 39 томов серийного издания «Акты Виленской археографической комиссии» (вышли в Вильно в 1865–1915 гг.), в большинстве своем укомплектованных документами Виленского архива (в их подготовке наряду с другими принимали участие и входившие в состав комиссии архивариусы Н.И. Горбачевский и И Я. Спрогис), индивидуально Горбачевским были подготовлены «Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Г.Б. Воловичем в 1559 г.» (издана в 1867 г. на средства Археографической комиссии), «Археографический календарь на 2000 лет» (издан в 1869 г. на средства Виленского учебного округа); Спрогисом — «Географический словарь древней Жомойтской земли XVI ст.» (издан в 1880 г. при субсидии Виленского учебного округа) и др.

В отличие от Вильно, где основная публикаторская деятельность велась местной археографической комиссией, в Витебске вся археографическая работа лежала на плечах архивариуса, который самолично определял объект публикации, затем с помощью нанимаемых писцов готовил документы к изданию, держал корректуру и т. д. Попытки А.М. Сазонова добиться по аналогии с Вильно и Киевом создания археографической комиссии и в Витебске не встретили поддержки со стороны официальных органов. Не получила одобрения и инициатива витебского архивариуса назвать проектируемую документальную серию «Белорусским археографическим сборником», поскольку в Вильно управлением учебного округа уже издавался «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси».

И тем не менее, несмотря на все сложности организационного и финансового характера, в 1871 г. увидел свет 1-й том сборника «Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской». Ставший заключительным 32-й том выйдет в 1906 г., когда архив уже перестанет существовать.

Объективно оценивая серийное документальное издание Витебского архива, нельзя не признать, что оно (особенно первые 16 томов, готовившиеся А.М. Сазоновым) существенно уступало «Актам Виленской археографической комиссии» как по объекту публикации, так и по уровню археографической подготовки документов, составу научно-справочного аппарата й пр. Здесь из тома в том публиковались несложные с точки зрения археографической обработки приходо-расходные книги Могилевского магистрата за разные годы. Если в первых пяти томах Сазонов придерживался правила передавать текст на языке оригинала с параллельным переводом (для документов на польском языке) на русский язык, то в последующих он вынужден был отойти от этого, применяя для подобных документов своеобразную форму регестирования (излагал содержание польскоязычных документов своими словами). За исключением первого тома, остальные готовившиеся Сазоновым тома не имеют предисловий, примечаний, указателей, легенд, что существенно снижает уровень сборника и затрудняет работу с ним исследователей.

Не особенно вникая в тонкости передачи текстов документов, витебский архивариус действовал, скорее, по наитию, сообразуясь с известными ему современными правилами русской грамматики. Во всяком случае он нигде не оговаривал замену в соответствии с современными ему правилами русской грамматики буквы «е» на букву «ять»; отсюда опубликованные им на старобелорусском языке документы теряют свое значение как источники по истории языка.

Сменивший Сазонова на посту архивариуса М.Л. Веревкин (1818–1896 гг.), продолжая публикацию серийного издания, во всем, что касается методики, следовал своему предшественнику. В профессиональном отношении он хотя и не имел, как Сазонов, университетского образования, тем не менее был хорошо подготовлен для своего времени. Он знал латынь, польский, немецкий, французский, латышский языки, обладал отличной памятью, был начитан. Современники отмечали, что Веревкин был «живой справочной книгой по самым разнообразным вопросам, касавшимся местного края, чем широко пользовался в осо-

бых примечаниях к «ИЮМ», где сгруппировал много любопытного исторического и археологического материала»[41]. Услугами Веревкина широко пользовался известный витебский историк и археограф А.П. Сапунов, работая над «Витебской стариной». К сожалению, отсутствие у редактора-составителя технических помощников приводило к тому, что подготовленные им тома (17–26) изобилуют опечатками и ошибками. К числу же достоинств издания «веревкинского периода» следует отнести то, что начиная с 17-го тома появляются географический и именной указатели.

Заключительный период деятельности (в том числе и публикаторской) Витебского архива пришелся на время его реформирования. Первые попытки реорганизации архива предпринимались еще в начале 1890-х гг. в связи с работой специальной комиссии, учрежденной при Министерстве народного просвещения для обсуждения вопроса о мерах по более эффективной деятельности центральных архивов в «Западных губерниях». 19 ноября 1893 г. в адрес витебского губернатора было направлено письмо Департамента общих дел МВД, в котором отмечалось исключительное положение Витебского архива, имевшего общие назначения и организацию с Виленским и Киевским, но находившегося в ведении не Министерства народного просвещения, а Министерства внутренних дел. «Кроме того,— говорилось в письме,— архив этот помещается в таком городе, где нельзя предполагать достаточного числа лиц, интересующихся историческими изысканиями и вызывает при существовании Центрального же архива в Вильне бесполезное раздробление материалов, относящихся до истории Северо-Западного края»[42].

Далее автор письма информировал губернатора о решении комиссии объединить Витебский и Виленский архивы с передачей первого в ведение МНП. Против такого решения категорически возражал М.Л. Веревкин, ссылаясь при этом на позитивные отзывы известных московских, петербургских и киевских историков К.Н. Бестужева-Рюмина, В.А. Лялина, М.Ф. Владимирского-Буданова и др. в адрес витебского документального издания, отмечая наличие в Витебске научных сил (в частности. А.П. Сапунова, издававшего «Витебскую старину»), сравнительно небольшие расходы на содержание архива и др.[43] Архивариус не без оснований полагал, что с объединением двух архивов «витебские акты окажутся на заднем плане; очередь до них дойдет разве в отдаленном будущем»[44].

«Кроме того,— писал он в отношении в Департамент,— с перемещением архива в отдаленную Вильну возникнет немалое затруднение и с административной точки зрения, т. к. явится затруднение в своевременном наведении разного рода справок, часто имеющих насущный интерес...»[45].

С учетом этих обстоятельств М.Л. Веревкин предлагал оставить самостоятельным Витебский архив, усилив его штат восстановлением ранее существовавшей должности помощника архивариуса, увеличить финансирование архива, а «для привлечения местных ученых сил к участию в разработке и издании актов назначить таким сотрудникам вознаграждение сообразно с вознаграждением трудящихся на этом поприще в Виленской и Киевской археографической комиссиях».

Очевидно, соображения архивариуса были приняты во внимание при решении вопроса о судьбе Витебского архива. Утвержденное 22 января 1896 г. мнение Государственного совета носило паллиативный характер: архив сохранял самостоятельность, но передавался в ведение МВД с прежним финансированием[46].

Реорганизация Витебского архива по времени совпала со смертью М.Л. Веревкина (20 февраля 1896 г.). 24 февраля 1896 г. по распоряжению витебского губернатора для передачи архива в ведение МНП была создана специальная комиссия под председательством помощника инспектора Витебской духовной семинарии, выпускника петербургских духовной академии и археологического института, кандидата богословия Д.И. Довгялло (1868–1942 гг.). В нее вошли также секретарь губернского статистического комитета С.Г. Гарский и редактор губернских ведомостей И.И. Пилин. Временно исполняющим обязанности архивариуса был назначен преподаватель Витебской мужской гимназии, статский советник А.П. Сапунов, хорошо знавший архив и пользовавшийся, как выше отмечалось, услугами прежнего его руководителя при подготовке «Витебской старины».

Несмотря на непродолжительность пребывания Сапунова на посту архивариуса, с его именем связаны проведение реставрации актовых книг, устранение выявленных комиссией недостатков в организации их хранения и использования[47].

С именем же Д.И. Довгялло, занявшего 1 июня 1897 г. должность архивариуса вместо выбывшего в Москву Сапунова, связан заключительный и наиболее эффективный период в деятельности Витебского архива вообще, публикаторской, в частности. С приходом Довгялло существенным образом изменился характер

серийного документального издания. Он начал печатать более разнообразный материал, давать к нему примечания, в большинстве своем носившие источниковедческий и палеографический характер, и, что особенно важно, публиковать тексты, придерживаясь оригиналов.

Изменилась и организация работы по подготовке документального издания. Теперь она строилась по аналогии с Виленской археографической комиссией, где, как известно, перечень предполагаемых к опубликованию документов просматривался и утверждался попечителем учебного округа. Кроме того, работа по подготовке «Историко-юридических материалов» входила теперь в круг прямых обязанностей архивариуса, лишая его таким образом существенного приработка в форме гонорара к достаточно скромному основному жалованью.

Анализ заключительных «довгялловских томов» показывает, что они выгодно отличались от предыдущих как по объекту публикации, так и по уровню их археографической подготовки, наличию пространного (но не растянутого) научно-справочного аппарата. Отбирая документы, Довгялло руководствовался не только критерием их ценности как исторических источников, но и брал в расчет архивоведческий фактор (степень сохранности документов), полноту корпуса публикуемых документов и т. п. Так, излагая в предисловии к 27-му тому «Историко-юридических материалов» причины, побудившие включить в него в числе прочих и документы книги Ушачской магдебургии, он писал: «При выборе этих документов для печати мы руководствовались уже не одними интересами историческими. Означенная книга сильно подверглась тлению и многие документы еле могут быть разбираемы, а некоторые уже и безвозвратно утрачены. Чтобы сохранить что можно из тронутого тлением, мы и решили напечатать предлагаемые документы из означенной книги»[48].

Д.И. Довгялло, как и М.В. Довнар-Запольский, П.А. Гильтебрандт и другие известные археографы конца XIX в., был противником выборочной системы публикации документов, которая, как известно, всегда или почти всегда испытывала на себе проявления вненаучного — политического, идеологического, конфессионального и пр. — влияния. Альтернативой ей он считал публикацию документов или одного вида, или полностью книги. Об этом, в частности, Довгялло писал попечителю учебного округа, готовя очередной, 29-й том «Историко-юридических материалов»: «Означенный выпуск... я намерен посвятить исключительно лишь инвентарям, явленным в актовых книгах б[ывшего] Полоцкого уездного суда... и таким образом ввести некоторую систему в издание «материалов» Витебского центрального архива»[49].

В ставших заключительными 30-м, 32-м томах «Историко-юридических материалов» Д.И. Довгялло применил прием сплошной публикации документов отдельной книги (дела), характерный, как известно, для пофондовых изданий. Объектом публикации стала 1-я книга Могилевского магистрата, которая велась с 5 октября 1577 г. по 11 июля 1578 г. (в т. 30 было помещено 186 документов за 1577 г., в т. 32 (издан с продолжающейся нумерацией страниц и документов 30-го тома) — 172 док. за 1577 г. и 516 док. за 1578 г.). Весь научно-справочный аппарат к публикации книги Довгялло сосредоточил в 32-м томе. Он включал имевшее источниковедческий характер «предисловие» и археографический — «вступление», общий перечень актов книги, именной и географический указатели.

Публикация книг Могилевского магистрата получит продолжение в издании Виленской археографической комиссии, последним председателем которой станет Д.И. Довгялло в 1913 г. Именно последний, 39-й том «Актов Виленской археографической комиссии» содержит в себе все 2035 актов двух очередных книг Могилевского магистрата за 1578–1580 гг. Заметим, что работа по публикации если не документов, то хотя бы описаний документов актовых книг Могилевского магистрата, начатая в конце XIX в. Витебским центральным архивом древних актов, продолжается современными белорусскими архивистами и археографами[50].

Оценивая 40-летнюю археографическую деятельность Витебского архива древних актов, нельзя не признать, что при всех ее недостатках, она имела позитивное значение в деле расширения источниковой базы для изучения социально-экономической истории восточной Беларуси XVI–XVIII вв., а также формирования элементов источниковедческой, архивоведческой, археографической культуры во второй половине XIX — нач. XX вв. Среди более чем 3 тыс. опубликованных документов (в большинстве своем впервые) исследователь найдет значительное количество привилеев городам восточной Беларуси на магдебургское право, материалов об иезуитах в Беларуси, данных о метрологии, топонимике, исторической географии, сведений об архивах и т. п. В совокупности с изданиями, основанными на документах Виленского архива древних актов, они

представляют собой важнейшую источниковую и археографическую базу для изучения отечественной истории. Ее значение тем более возрастает, если принять во внимание то обстоятельство, что многие из включенных в эту базу источников оказались утраченными в XX в.

С ликвидацией в 1903 г. Витебского архива и интеграцией его документального собрания в Виленский центральный архив древних актов начинается заключительный период в деятельности этих первых исторических древлехранилищ на территории Беларуси и Литвы. Первая мировая война, последовавшие вслед за этим оккупации Вильно кайзеровскими войсками, включение Виленского края в состав Польского государства положили конец самостоятельному существованию архива древних актов, невывезенная часть документов которого вошла в состав созданного польской администрацией Госархива Польши в Вильно. В дальнейшем, вплоть до начала второй мировой войны, документы бывших Виленского и Витебского центральных архивов древних актовых книг, как и архив великокняжеской канцелярии, т. наз. Литовская метрика, выступали в качестве своеобразного камня преткновений при решении вопросов архивной реституции между Россией, Польшей, Беларусью, Литвой, Латвией. О них шла речь в заключенных Советской Россией в 1920-е гг. договорах с Литвой, Латвией, Польшей; проблемы справедливого межгосударственного распределения документальных собраний бывших архивов древних актов обсуждались на Первой всебелорусской конференции архивных работников (май 1924 г.), Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии (январь 1926 г.)[51]. Попытки решения этих проблем без учета принципа происхождения документов предпринимались в 1940 г.[52]

И в заключение отметим, что до сих пор, по данным руководства Российского госархива древних актов, в его составе находится значительное количество материалов, относящихся к территории Великого княжества Литовского, например, «коллекция земских и гродских книг»[53]. Что же касается истории Виленского и Витебского центральных архивов древних актовых книг, решение о создании которых принято ровно полтора века тому назад, то она должна рассматриваться в качестве важной составляющей европейского архивоведения. Без учета и анализа полувековой деятельности обоих архивов наше представление о состоянии и уровне развития архивоведческой мысли в XIX — начале XX вв. будет неполным.

[1] Национальный исторический архив Беларуси (далее НИАБ), ф. 2790, оп. 1, 137 д. за 1862–1903 гг.

[2] Архив истории государства Литвы (далее АИГЛ), ф. 594, оп. 1, 529 дд. за 1513–1915 гг.

[3] *Горбачевский Н.И.* О Центральном архиве древних актовых книг губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской // Вестник Западной России.— 1869.— Кн. 5, 6. Все цитаты далее приводятся по отдельному оттиску статьи с дарственной надписью автора, хранящейся в Отделе редкой и рукописной книги Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа Национальной Академии наук Беларуси.

[4] *Данилович И.* О литовских летописях // Жур. Министерства народного просвещения.— 1840.— №11.

[5] *Горбачевский Н.И.* Указ. соч.— С. 16–17.

[6] Там же.— С. 28–29.

[7] *Лялин В.А.* Виленский центральный архив // Сб. Археологического ин-та.— СПб., 1878.— Кн. 1; *Он же.* Витебский центральный архив // Там же.— СПб., 1880.— Кн. 3.

[8] Сборник Археологического института.— Кн. 3.— С. 82.

[9] *Миловидов А.И.* Виленский центральный архив (1852–1902) // Журн. Министерства народного просвещения.— 1902.— №4.— С. 53–68; *Спрогис И.Я.* Виленский центральный архив древних актовых книг // Памятная книжка Виленской губ. на 1902 год.— Вильна, 1902.— С. 18–25; Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг. Исторический очерк. 2 апреля 1852–1902. / Сост. пом. архивариуса В.К. Голуб.— Вильна, 1902.

[10] Archiwum akt dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku.Rys historyczny. Opracowal Ryszard Mienicki, starszy archiwista Archiwum Panstwowego w Wilnie.— Warszawa, 1923.— 138 s.; *Mienicki R.* Archiwum akt dawnych w Witebsku (Centralne archiwum Witebskie) 1852–1903.— Warszawa, 1939.— 108 s.

[11] См.: *Mienicki R.* Archiwum akt dawnych w Witebsku.— S. 107.

[12] *Маяковский И.Л.* Очерки по истории архивного дела в СССР (Опыт систематического руководства). Часть 1. История архивного дела в СССР до Октябрьской социалистической революции.— М.: ГАУ НКВД СССР, Историко-архивный институт, 1941.— С. 239–242.

[13] *Азаров А.И.* Архивное дело в БССР: Автореф. канд. дис.— М.: МГИАИ, 1955; *Он же.* Архивное дело в Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при Совете министров БССР.— 1961.— №10.— С. 14–19.

[14] Научно-информационный бюллетень Архивного управления при Совете министров БССР.— 1961.— №10.— С. 17.

[15] *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода.— М., 1973.; *Самошенко В.Н.* Исторические архивы дореволюционной России: Учебное пособие.— М.: МГИАИ, 1986.

[16] *Самошенко В.Н.* Исторические архивы...— С. 199.

[17] *Шумейко М.Ф.* Архивы и власть (К истории документальных собраний бывших Виленского и Витебского центральных архивов древних актов) // Археографический ежегодник за 1995 год.— М., 1997.— С. 127–139; *Шумейко М.Ф., Козак К.И., Селеменев В.Д.* Архивоведение Беларуси: Учеб. пособ. В 2 ч.— Мн.: РИВШ БГУ, 1998.— Т. 2.— С. 58–66; *Жумарь С.В., Карев Д.В., Шумейко М.Ф.* Очерки истории архивного дела в Беларуси (XV в.— 1991 г.). Мн.: БелНИИДАД, 1999.; *Шумейко М.Ф.* Состояние и развитие археографии в Беларуси во второй половине XIX — начале XX в. // Беларускі археаграфічны штогоднік.— Вып. 2.— Мн.: БелНДІДАС, 2001.— С. 41–64.

[18] *Падліпскі А.М.* Летапісец Віцебшчыны.— Мн.: Полымя, 1993; *Хмяльніцкая Л.* Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова).— Мн.: Энцыклапедыкс, 2001.

[19] Цит. по: *Шлюбскі Ал.* Матэр'ялы да крыўскае гісторапісі: Доля кнігасховаў і архіваў // Спадчына.— 1992.— №4.— С. 21.

[20] Пятидесятилетие Виленского центрального архива...— С. 21.

[21] См., напр.: Статут Вялікага княства Літоўского 1588. Тэксты. Даведнік. Каментары.— Мн., 1989.— С. 90. (Разд. 1. Арт. 16. Хто бы листы або печати наши и врядовые фальшовал, чим маеть быть кара); Volumina legum. St — Pbg. V. VI. An. 1726. F. 433 (Сеймовое постановление 1726 г.).

[22] Archiwum akt dawnych w Wilnie.S. 40.

[23] *Горбачевский Н.И.* О Центральном архиве...— С. 14.

[24] НИАБ, ф. 1297, оп. 1, д. 1840.

[25] Там же, д. 6165.

[26] Там же, д. 11020.

[27] Там же, ф. 1416, оп. 3, д. 2159, л. 5–7; Подробнее об этом см. нашу статью Аб архіўных фальсіфікацыях: Полацкі пажар 1837 г. і яго наступствы // Архівы і справаводства.— 1999.— №3.— С. 12–18.

[28] Правда, как свидетельствует П. Кеннеди Гримстед, изучавшая делопроизводственные документы канцелярии Киевского центрального архива древних актов, процесс изготовления фальшивок продолжался и в последнем. По ее данным за первые 15 лет существования архива было подделано 2664 документа в 777 книгах (См.: Кеннеді Грімстед П. Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського архіву давніх актів // Матеріалі ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії.— К., 1997.— С. 16, 20, 28–29). Мы не располагаем аналогичной информацией по Виленскому и Витебскому архивам, но вполне допускаем, что подобные факты могли иметь место и в них.

[29] Цит по кн.: *Самошенко В.Н.* Исторические архивы...— С. 191.

[30] *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России.— М., 1902.— Кн. 2.— С. 86.

[31] *Самошенко В.Н.* Исторические архивы...— С. 193.

[32] *Горбачевский Н.И.* О Центральном архиве...— С. 18.

[33] НИАБ, ф. 2790, оп. 1, д. 4, л. 7–7 об.

[34] См.: Там же, д. 79, л. 19–20; ф. 1430, оп. 1, д. 41377, л. 10.

[35] Цит. по кн.: Пятидесятилетие Виленского центрального архива...— С. 44.

[36] Никита Иванович Горбачевский: Вспомогательные информационно-библиографические материалы / Сост. Л.Л. Толкачева — Мн., 1991; см. напр.,: *Андрюшайтите Ю.В.* О Работе Э. Лауцявичюса «Бумага в Литве в XV–VIII веках» и некоторые вопросы перевода филиграноведческой литературы // Археографический ежегодник за 1981 год.— М., 1982.— С. 80 (прим. 17).

[37] НИАБ, ф. 2790, оп. 1, д. 125, л. 15–21.

[38] *Самошенко В.Н.* Исторические архивы...— С. 197–198.

[39] *Бутенас Д.П.* Вопросы фондирования документов Великого княжества Литовского в каталоге И. Спрогиса // Материалы межресп. научн. конф. по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение.— Вильнюс, 1978.— С. 41–46.

[40] См., напр.: *Горбачевский Н.И.* О Центральном архиве...— С. 27–29.

[41] Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской.— Витебск, 1898.— Т. 27.— С. 111.

[42] НИАБ, ф. 1430, оп. 1, д. 41377, л. 1–2.

[43] Если на содержание виленских архива и археографической комиссии ежегодно тратилось 11,5 тыс руб. (3,5 тыс. на архив и 8 тыс. на комиссию), то расходы на содержание Витебского архива составляли 2825 руб. (из них 600 получал архивариус, 225 тратились на канцелярские и хозяйственные надобности и 2 тыс. руб.— на издание актов (НИАБ, ф. 1430, оп. 1, д. 1, д. 41377, л. 10 об.).

[44] НИАБ, ф. 1430, оп. 1, д. 41377, л. 10 об.

[45] Там же, л. 8.

[46] Сборник материалов, относящихся до архивной части.— Т. 2.— С. 211; НИАБ, ф. 1430, оп. 1, д. 41377, л. 14–15.

[47] Подробнее об этом см.: *Падліпскі А.* Указ. соч.— С. 37–39; *Хмяльніцкая Л.* Указ. соч.— С. 104–107.

[48] Историко-юридические материалы.— Т. 27.— С. XXVIII.

[49] НИАБ, ф. 2790, оп. 1, д. 109, л. 1.

[50] См.: Магілеўскі магістрат 1580–1581, 1588 гг.— Мн., 1999.— Вып. 1 / Склад. З.Л. Яцкевіч, А.А. Лашкевіч.

[51] Первая всебелорусская конференция архивных работников 12–15 мая 1924 г.: Документы и материалы.— Мн., 1999; Першы з'езд дасьледчыкаў беларускае археолегіі і археографіі. 17–18 студзеня 1926 г.— Мн., 1926.

[52] Об этом см. нашу статью Архивы и власть (К истории документальных собраний бывших Виленского и Витебского центральных архивов древних актов)...— С. 127–139.

[53] Родина.— 1994.— №12.— С. 70 и др. (Из выступления зам. директора РГАДА Ю.М. Эскина на заседании «круглого стола» журнала «Mowia wieki» (Польша), посвященного архивному сотрудничеству).

Любов Гісцова

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ: ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ

Заснування 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів (тоді ж — подібних у Вільно і Вітебську), першого державного архіву на території України, що входила до складу Російської імперії, не можна розглядати як явище важливе тільки для України чи Росії. Новостворений архів вписувався в мережу історичних архівів, які з'явилися в європейських країнах наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Основним поштовхом до виникнення в Європі державних архівів були зміна соціально-економічних відносин, руйнування феодальних і зародження капіталістичних стосунків, що сприяло формуванню держав нового типу з власною системою органів влади й управління, у діяльності яких документи феодальних інституцій втрачали практичне значення. Найважливіші документальні пам'ятки, що свідчили про минуле країни, забезпечували правові, майнові, інші інтереси держави, суспільства й окремих індивідумів, концентрувалися в державних архівах. На виникнення і розвиток архівів вплинуло також повсюдне зростання історичних зацікавлень, що супроводжувалося бурхливим розвитком історичної науки.

Таким чином, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. склалися певні умови, які сприяли заснуванню Національного архіву Франції (1799 р.), архіву Баварії (1799 р.), Управління архівами Прусії (1831 р.), центральних архівів (1815 р.) у Бельгії та Голландії. В Італії згідно зі статутом 1818 р. виникло понад 20 провінційних архівів (завдяки діяльності спеціальної комісії в Англії 1838 р. було організовано архів для документів центральних установ (у цей же період кілька історичних архівів виникло в Іспанії (в Росії в результаті об'єднання й реорганізації ряду відомчих архівів було створено Державний архів Російської імперії (1801 р.), Московський головний архів Міністерства закордонних справ (1832 р.), Державне давньосховище хартій (1851 р.), Московський архів Міністерства юстиції (1852 р.) та ін.

Архіви виникали і в країнах, що на цей час не мали своєї державності. В їх становищі неможливим було створення власної державної служби, яка забезпечувала б національні інтереси поневоленого народу. Як правило, засновували такі архіви держави-окупанти. Почали цікавитися своєю історією та архівами й народи, що прагнули політичного об'єднання або здобуття політичної незалежності. Так, 1808 р. почав діяти Архів крайовий польський у Варшаві. Загалом на території Королівства Польського в 20-х рр. XIX ст. було створено архіви давніх актів у восьми воєводських містах.

Відсутність в Україні власної державності істотно вплинула на заснування архівів. На організацію архівів у Галичині, що в останній чверті XVIII ст. опинилася у складі Австрії, позначилося надання Австрією автономії цій території. Так, 1784 р. було організовано Архів гродських і земських книг у Львові. Іншими були причини й умови створення архівів на території України, що входила до складу Російської імперії.

Середина XIX ст. в історії архівної справи Росії відома як період активної охоронної діяльності царизму в архівній галузі, що було частиною його реакційної політики. В умовах загальної кризи економічних і політичних основ кріпосництва уряд прагнув зосередити під своїм безпосереднім впливом найважливіші архіви і використати їх для зміцнення становища самодержавства й панівного класу — дворянства. Тому, власне, в цей період було звернено увагу на документи, здавалося, далеко не загальнодержавного значення і створено регіональні архіви давніх актів в Україні, Литві та Білорусії для зберігання документів колишніх установ Великого князівства Литовського і Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Крім згаданих вище обставин виникнення цих архівів, слід взяти до уваги й ряд конкретних чинників. Без сумніву, найважливішими були факти фальшування документів і потреба в науковому обґрунтуванні русифікаторської політики царизму, здійснюваної російською владою на територіях, приєднаних внаслідок поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Російська адміністрація змушена була рано чи пізно утворити тут архіви, передусім з метою зосередження документів польських установ. До складу фондів новозаснованих архівів увійшла величезна кількість актів давніх архівів град-

ських і земських судів, магістратів і ратуш, які потрапили на зберігання і під нагляд російських урядових установ відповідно до профілю, зокрема уїздних судів і городових магістратів.

Загалом стан відомчих архівів у Російській імперії, особливо після втрати документами практичного значення, був незадовільним, більшість їх зберігалася в непристосованих приміщеннях, на горищах, у підвалах — вогких, часто без вікон і дверей, охорони, нагляду. Частину документів було вивезено з України до Росії, у архівосховища Санкт-Петербурга і Москви, як це трапилося з документами, вилученими під час секуляризації монастирських земель 1786 р. на Лівобережній Україні та після закриття уніатських і католицьких монастирів внаслідок скасування царським урядом 1839 р. церковної унії. Великих втрат завдали архівам колекціонери, а також окремі збирачі старожитностей. Часто справи продавалися на базарах сторожами установ як обгортковий папір або для розпалювання печей.

Крім розпорошення й фізичного знищення, документи ряду ліквідованих польських установ зазнавали фальшування з боку осіб, що мали на меті одержати російське дворянство. З приєднанням колишніх польських територій до Російської імперії, місцева шляхта прирівнювалася до російського дворянства, яке у XVIII ст. отримало великі права і привілеї, зокрема звільнялася від податків, військової служби, їй було відкрито доступ до державної служби. Часом траплялося так, що кожен, хто тільки був католиком і вважав себе поляком, клопотався про визнання себе дворянином, навіть не маючи на це правових і соціальних підстав, зокрема маєтків або ж невеликих власних земельних володінь. Щоб довести шляхетське походження, зацікавлені особи зверталися до урядових установ, де зберігалися документи польських установ, передусім актові книги, виписи з яких мали юридичну силу.

Свого часу місцева шляхта цінувала актові книги, опікувалася ними, оскільки в них «зосереджувалися» її права, вольності, гонори і субстанції (честь і маєтки). Про таке збереження йшлося й у Статуті Великого князівства Литовського, артикулі 13 — «О книгах земских и гродских, где мають быти хованы, и о местцу на отправованье судов земских и теж о выдаванью кому потреба укажеть выпысов албо видимусов»[1]. Побоювання з приводу втрати шляхетства, небезпека бути прирівненим до селянського стану сприяли тому, що збільшилася кількість бажаючих набути дворянство. Якщо законних підстав для цього не існувало, документи подеколи отримували шляхом їх фальцування, вписування актів у книги й одержання з них, завдяки хабарям чиновникам установ, в яких зберігалися книги, виписів з книг. Хоча фальсифікація книг мала місце і в попередні століття, але в першій половині XIX ст. вона набула значно більших розмірів. За актовими книгами складалися фальшиві грамоти на володіння маєтками і селянами, а то й прямо на шляхетське достоїнство. Добуті й відповідно засвідчені виписи таких документів згідно із законом мали таку ж юридичну силу, як і оригінали. Кількість дворян підозріло зросла, лише в Київській губернії налічувалося 43 тис. осіб шляхетського достоїнства, з яких справжніми землевласниками було ледь 3 тис., решту складали безземельні. Департамент герольдії було засипано справами про затвердження у дворянських правах[2].

Стурбований масовим підробленням документів, царський уряд вжив ряд заходів, спрямованих на припинення фальсифікації документів. З цією метою 1833 та 1842 рр. було створено спеціальні комісії для перевірки актових книг, складання внутрішніх описів актів, виявлення фальшивих записів, перенумерації аркушів і засвідчення книг печатками. До комісій входили місцеві чиновники, предводителі дворянства, губернські стряпчі, які, не маючи відповідної підготовки, не тільки не могли встановити факт підроблення актів, але й прочитати тексти. Крім староукраїнської мови, документи було написано старопольською, латинською і навіть кіпчацькою мовами[3].

Між тим, архівами місцевих установ зацікавилися вчені-історики. 20–50-ті роки XIX ст. позначено значним зростанням суспільної й національної свідомості. Саме тому 1843 р. у Києві було створено Київську комісію для розгляду давніх актів, яка в науковому побуті називалася Київською археографічною комісією[4]. До речі, на українську верхівку вплинула також необхідність обґрунтування колишньою козацькою старшиною свого шляхетства, для чого довелося звертатися до давніх документів і архівів, через це зростала зацікавленість національною старовиною та історією. Багато з пошукачів дворянства усвідомлювало свою спорідненість із правобережною шляхтою. Виник сумнів, що не всі правобережні шляхетські роди є польськими за походженням.

На відміну від Петербурзької археографічної комісії та Московської комісії друкування державних грамот і договорів, які приділяли

основну увагу актам державної влади, міжнародних стосунків, зосередженим у столичних архівах, Київська археографічна комісія зацікавилася актовими книгами, що зберігалися в архівах місцевих установ — судів, палат, губернських правлінь. Члени комісії зрозуміли, що документи книг збагатять історичну науку новими фактами, дозволять встановити історію краю, тобто України, без тих перекручень, яких припускали польські історики, а вони досить активно розробляли історію Правобережжя як складової частини Польщі, підтримуючи в польського населення, відсоток якого на цій території був досить великим, прагнення відновити польську державність. Особливо багато поляків було серед поміщиків, місцевих чиновників, інтелігенції, з представників яких складалися таємні організації різних напрямків, що були рушійною силою польських повстань проти Росії. Колишня польська шляхта становила панівну верству краю, пригнічувала українське селянство і міщанство. У цій ситуації російський уряд, здійснюючи русифікаторську політику, прагнув позбавити її політичного впливу, намагався виступати «захисником» православного українського населення, розпалюючи взаємну національну неприязнь, ховав дійсні соціальні причини конфліктів у регіоні. Ідейне обґрунтування своїх дій він вбачав у розробленні та створенні нових політичних концепцій, свої наміри прагнув поставити на міцний історичний фундамент. Урядові кола, зокрема київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков, сприяли пошуку й розробленню документів з історії краю[5]. Згідно з його розпорядженням в обстеженнях родових поміщицьких архівів брали участь київські вчені. Так, професор Київського університету М. Іванишев вивчав архіви Сангушків у Заславлі та Потоцьких в Тульчині, внаслідок чого частина виявлених ним документів XIV–XVIII ст. згодом опинилася в КЦАДА[6].

Через це ідея членів Археографічної комісії про створення архіву для актових книг, багатих на фактичний історичний матеріал, зустріла підтримку з боку адміністративних кіл київського, подільського і волинського генерал-губернаторства. Член комісії М. Іванишев не лише запропонував свої послуги, а й обґрунтував потреби в існуванні архіву. Складену ним доповідну записку про необхідність створення архіву давніх актів з листом генерал-губернатора Д. Бібікова 1849 р. було направлено до Петербургу. У ній наголошувалося на неспроможності повірних комісій забезпечити зберігання книг, виявити й убезпечити їх від підробок. У записці підкреслювалася надзвичайна цінність книг — як юридична, так і наукова, наголошувалося, що актові книги гинуть через недбалість і неспроможність малоосвічених чиновників оцінити їх значення. Новостворений архів мав би забезпечити зберігання документів, полегшити їх використання як науковими колами, так і приватними особами, унеможливити підробку й псування книг. Управління архівом передбачалося доручити Київському університету св. Володимира. До записки було додано проекти штату та статуту архіву. У Петербурзі ж до ідеї створення архіву поставилися критично, тим більше, що поміщики Київської, Подільської і Волинської губерній заперечували проти цього, занепокоєні, що разом з актовими книгами у них буде відібрано документи з родових архівів[7].

Листування з приводу організації архіву тривало до 1852 р., коли закінчувався термін, призначений царем Миколою I уїздним комісіям для завершення перевірки актових книг. Як показав час, перевірні комісії зі своїми завданнями не впоралися, проведена ними робота практичної користі не принесла. Ця обставина прискорила справу створення архіву.

Зрештою іменним указом, даним Сенатом від 2 (14) квітня 1852 р., про заснування в Києві, Вітебську та Вільно центральних архівів для актових книг західних губерній було створено Київський центральний архів давніх (древніх) актів (далі — КЦАДА). Всі установи, в яких зберігалися актові книги, мали скласти на них описи й відправити їх до Києва[8].

Згідно з указом архів знаходився у відомстві Міністерства народної освіти і, зокрема, Правління Київського учбового округу, але перебував «под ближайшим надзором» головного місцевого начальства, тобто київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Саме йому належало слідкувати за науковою діяльністю установи. Призначеними ним особами визначалася наукова вартість архівних описів, перевірялася достовірність виданих архівом копій і виписів з документів.

Безпосередньо архів було підпорядковано Правлінню Імператорського університету св. Володимира у Києві. Розмістився він у відведеному з цією метою старому рекреаційному залі університету, вікна якого виходили на ботанічний сад. Приміщення не повною мірою відповідало умовам зберігання книг, але університет через брак вільних приміщень нічого кращого запропонувати не зміг. Сховище було обладнано добротними дерев'яними стелажа-

ми. Згодом до книг було виготовлено шкіряні оправи, а окремі документи й пошкоджені книги було вміщено в картонажі. Згідно з указом, на утримання архіву держава щорічно виділяла 1500 руб. На поточні витрати, щоб розпочати необхідні роботи і звезти до Києва книги, було асигновано 2000 руб.[9] Керівництво архівом покладалося на завідувача університетської бібліотеки — бібліотекаря, який вважався архіваріусом архіву, за що йому доплачувалося щорічно 200 руб.

Першим, на кого було покладено ці обов'язки, став бібліотекар Антон Якович Красовський (1852–1866). На нього лягли найважливіші завдання: організація збирання книг, перевезення їх до Києва, описання книг і виконання запитів приватних осіб[10]. Власне, штат архіву складався з двох помічників (саме вони здійснювали описання документів і виконували запити) — одного постійного, з окладом 350 руб. на рік, і тимчасового, з покладенням на нього обов'язків перекладача з окладом 500 руб. до завершення складання каталога актових книг, а також двох писців із жалуванням по 125 руб. кожному щорічно. Нечисельність і низька оплата праці архівістів призводили до частої зміни чиновників. Так, упродовж 1852–1883 рр. звільнилися шістнадцять помічників, що в свою чергу затримувало описання документів. Не допомагало й залучення до описування чиновників із канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Проте, незважаючи на плинність серед співробітників архіву, з ним пов'язана діяльність ряду визначних осіб, які лишили помітний слід не лише в українській архівістиці, а й історичній науці. Серед них — О. Федотов-Чеховський, А. Свидницький (автор історичного роману «Люборацькі»), І. Новицький, К. Козловський, В. Кордт, О. Левицький, О. Андріяшев, І. Каманін, В. Романовський та ін. Штати архіву лишалися незмінними до 1883 р., коли замість двох помічників завідувача і двох писців уводилося по одній посаді з більшим жалуванням. Передбачалося, що це дозволить залучити до роботи працівників з кращою науковою підготовкою. Але цей захід мало що змінив, зусилля працівників зосереджувалися на виконанні запитів приватних осіб. Описування книг не набрало очікуваних темпів. 1884 р. архів приєднали до навчально-допоміжних установ університету, і лише 1892 р. КЦАДА оглосили самостійною одиницею в структурі університету. Із 1 січня 1903 р. його було виведено з підпорядкування завідувача бібліотеки, він отримав нові штати. Ними передбачалися посади завідувача архівом — архіваріуса, двох помічників, секретаря і двох писарів-копіїстів. З цими штатами архів проіснував до 1912 р., коли 28 червня цар затвердив указ про архіви західних губерній. Архіваріусу — завідувачу архіву, двом помічникам і секретарю належало мати вищу освіту або ж середню з досвідом роботи в архівах. Передусім збільшувалася заробітна плата співробітників, кількість працівників дійшла до восьми осіб (без технічного персоналу). У такому складі архів працював до 1917 р.[11]

Виконання основного завдання архіву — збирання і комплектування архівного матеріалу — припало на два перших роки існування установи. Упродовж 1852–1854 рр. із уїзних судів, казенних палат, городових магістратів та інших установ 25-ти міст і містечок Київської, Подільської і Волинської губерній надійшло 5 833 книги і 453 381 окремий документ за минулі століття до 1799 р. включно. У наступні 30 років архівом було прийнято лише 50 книг і 1 598 документів. Хронологічно книги[12] розподілялися так: за XVI ст.— 166 книг, разом XVI–XVII ст.— 139, за XVII ст.— 748, разом за XVII–XVIII ст.— 23, за XVIII ст.— 4 745, нарешті книг з документами XVI–XVIII ст.— 5, а з актами XVIII–XIX ст.— 58 книг[13]. Крім того, 1882 р. із київських губернських установ надійшло 8 512 цивільних і 85 тис. кримінальних справ, переважно деяких адміністративних і судових установ Гетьманщини, починаючи з 1742 р.; 1883 р. було отримано 300 зв'язок документів із Київської казенної палати, а 1886 р.— 822 зв'язки (приблизно 5 тис. справ) з відомчого архіву Київського губернського правління. Того ж 1886 р. з архіву Київської палати карного суду було передано справи верхніх і нижніх розправ кінця XVIII ст., оскільки в палаті зберігати їх було ніде[14]. З Чернігівської казенної палати надійшли документи монастирів на маєтки, секуляризовані 1786 р.

Узявши на зберігання документи з архіву Київського губернського правління та інших установ, КЦАДА фактично врятував їх від знищення, оскільки матеріали за ранні роки було призначено на продаж. Та й умови, в яких вони перебували, не сприяли їх збереженості. Ось що писав про архів Київського губернського правління історик О. Андрієвський у передмові до публікації документів з історії Запорозької Січі: «Получив в 1881 году доступ в архив Киевского губернского правления, я обратил внимание на одно небольшое отделение его, в котором хранились сбитые в плотную кучу дела и обрывки дел прошлого века.

Большей частью уже истлевшие или подгнившие от сырости, ни в какую опись не внесенные, дела эти самого разнообразного содержания, вероятно, представляют остаток различных архивов в разное время поступивших в губернское правление. Были там остатки дел и местных киевских присутсвенных мест, в том числе и Киевского магистрата, дел Малороссийской коллегии, полковых канцелярий и судов, но больше всего — дел бывшей генерал-губернаторской канцелярии. Среди этих-то последних, очевидно, как остаток не замеченных хозяйничавшею уже здесь когда-то рукою любителя отечественной старины, найдены мною и дела, касающиеся Запорожья и запорожцев, для которых в известное время киевский генерал-губернатор составил "вышнюю команду"»[15].

Із часом з'ясувалося, що серед прийнятих матеріалів були справи російських установ XVII–XVIII ст., які здійснювали нагляд і контроль за гетьманським урядом, Запорозькою Січчю, Слобідською Україною: Київської приказної ізби (1654–1707 рр.), Київської губернської канцелярії (1708–1764 рр.), частина справ 2-ї Малоросійської колегії (1764–1781 рр.), Київського намісницького правління (1782–1796 рр.), а також установ часів Гетьманщини тих територій, що ввійшли до складу Київського намісництва. Отже, у складі КЦАДА опинилися на зберіганні не лише документи установ Правобережної України XVI–XVIII ст., як це передбачалося указом 1852 р., а й джерела з історії Гетьманщини і Запорозької Січі XVIII ст. та окремі документи XVII ст.

Таким чином, з 80-х рр. КЦАДА за складом документів поділявся на три відділення. Вирізнялося перше з них — основний, тобто первісний, комплекс, який нагромадився на початку 50-х рр. і становив актові книги. Друге відділення включало окремі документи в кількості 454 978, з яких 1 598 було передано в 70-х рр. Київською археографічною комісією. Щорічно із цього розсипу формувалося до 6 книг, які після оправлення передавалися до першого відділення і в буквальному розумінні не були, по суті, актовими книгами. На 1.01.1913 р. кількість окремих документів становила 354 548, а книг — 5 920[16]. Третє відділення складали документальні матеріали фондів установ Київщини XVIII ст. Отже, перше, основне завдання — нагромадження документів, комплектування архіву було здійснено.

Як уже згадувалося, другим важливим завданням КЦАДА вважалося описування актових книг та окремих документів, тобто створення до них науково-довідкового апарату. Архів, наскільки йому дозволяли штати й матеріальні можливості, виконував роль наукового закладу. Вже на початку своєї діяльності за ініціативою завідувача архіву К. Царевського було розпочато складання каталога актових книг XVI–XVIII ст., який було видруковано в «Университетских известиях» за 1862–1864 рр. Незважаючи на те, що при підготовці каталога не завжди дотримувався обраний принцип систематизації інформації, він мав деякі пропуски й неточності, тривалий час він виконував функції реєстру актових книг, був обліковим і пошуковим довідником, а в певних питаннях не втратив свого практичного значення й донині[17].

Упродовж усієї історії архіву його працівники намагалися відповісти на питання: якими мають бути описи до актових книг? На жаль, воно й досі лишається актуальним. Враховуючи те, що актова книга — це збірник документів, не пов'язаних між собою змістом, дійовими особами та іншими особливостями, згідно з указом від 1852 р. описанню підлягав кожнен документ: розкривався його зміст, обов'язковими були географічна та іменна ознаки, дати складання документа і внесення його до книги. Описання почалося 1855 р., невдовзі після організації архіву. Першими в роботу було взято актові книги XVIII ст., оскільки в них було виявлено найбільше підроблених актів і вони найчастіше використовувалися при наведенні довідок за запитами зацікавлених осіб. Щоб прискорити роботу, завідувач архівом А. Красовський запропонував короткий, швидкий метод описування, згідно з яким у заголовках враховувалися не всі елементи. Робота провадилася малопідготовленими й незацікавленими співробітниками архіву, а також чиновниками канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Тому коли 1865 р. понад 200 описів було подано на затвердження, то Правління університету не погодилося на їхній друк.

Із призначенням на посаду завідувача архіву професора права Ніжинського ліцею К. Царевського (1866–1894 рр.), який виявився добрим науковцем і організатором, справу вдалося зрушити з місця зусиллями підібраних ним помічників з вищою освітою, зацікавлених у вивченні історії. Серед них були І. Новицький, К. Козловський, І.Каманін, О. Левицький та ін.[18] Підготовлені ними описи почали друкуватися з 1869 р., і до середини 90-х рр. було описано 90 книг, з них видрукувано 44. Складені в цей час описи відповідали вимогам до наукових довідників і як задовольняли

учених — істориків чи правознавців, так і могли бути використаними при виявленні документів, потрібних для обґрунтування своїх юридичних прав зацікавленими особами.

Між тим, величезний обсяг роботи, застосований поактовий метод описування, невеликий штат архіву не сприяли швидкому просуванню роботи. Підраховано, що для описання книг з розкриттям змісту кожного документа, при наявному штаті працівників потрібно було б 2 тис. років. Це питання, починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст., жваво обговорювалося в наукових колах не лише Києва, але й інших архівних центрів Російської імперії. Зокрема, професор Київського університету М. Владимирський-Буданов пропонував здійснювати описування на рівні книги: характеристика книги загалом, описання її зовнішнього вигляду, зазначення кількості аркушів в ній, крайніх дат документів, місцевості, до якої належала, та посилання на наявність в ній важливих за змістом документів. Віленський архів пропонував замінити поактовий опис складанням географічного, іменного і предметного покажчиків і з часом здійснив цей задум. Варшавський архів давніх актів застосовував змішаний метод, коли описувалися окремі важливі акти, зокрема дипломатичні, до всіх книг складалися індекси, тобто покажчики — іменний, географічний і предметний. Члени Петербурзької археографічної комісії рішуче висловилися за поактовий опис і проти покажчиків.

У дискусії про методи описування книг брали участь і завідувачі КЦАДА К. Царевський, який наприкінці 60-х рр. видрукував брошуру «Audiatur et altera pars» («Слід вислухати і другу сторону») та І. Каманін (1894–1922 рр.), що опублікував статтю «Чем должны быть описи архивов»[19]. Обидва автори заперечували вибіркове описування актових книг, вбачаючи в цьому методі можливість суб'єктивного підходу при відборі актів до описання, відстоювали поактове описання і пропонували складати географічний і іменний покажчики до кожного опису або до кількох. Слід відмітити, що за часів завідування архівом ці вчені основну увагу сконцентрували на описуванні найстаріших книг XVI ст. і книг Київського воєводства XVII–XVIII ст. Опис здійснювався поактовий, з викладенням змісту кожного акта з географічними, іменними і хронологічними ознаками. Крім того, передбачалося анотування зовнішнього вигляду документа, його автентичності, але ці позиції у більшості виданих описів відсутні.

Завідувач архівом І. Каманін у звіті за 1912 р. писав, що видрукувано описи до 70 книг (60 брошюр), 4 — дозволено до друку, 117 — друкується, 54 — підготовлено до друку[20]. На жаль, Перша світова війна, що згодом розпочалася, завадила здійсненню цих намірів. Загалом з 1869 р. було видрукувано описи лише до 79 книг[21].

Одним із важливих завдань, покладених на архів указом 1852 р., заради чого, власне, й складалися описи, було виконання запитів приватних осіб, дворянських зібрань та опік, видача зацікавленим особам виписів з актових книг про право власності на маєтки або підтвердження шляхетського походження. Зокрема, кількість виписів, виданих упродовж 1852–1867 рр., сягала 6000. Описи мали прискорити виявлення потрібних документів і запобігти фальшуванню актів. Але, на жаль, архів з цим завданням не впорався — 1867 р. було виявлено нові факти підробок уже архівними співробітниками в попередні роки, що призвело до видачі фальшивих копій[22]. Царським указом від 20 січня 1870 р. було призупинено всі судові справи, в яких фігурували виписи з актових книг КЦАДА, а також заборонялася видача виписів із книг. Тому для архіву було важливо розробити методи експертизи книг для виявлення фальшивих актів, вписаних до них. Цим питанням зацікавився І. Каманін, результати його спостережень було узагальнено в доповіді на XI Археологічному з'їзді[23]. В допоміжних історичних дисциплінах, зокрема палеографії та філігранології, він вбачав інструмент для розпізнавання підроблених актів. Завдяки вивченню ним українського скоропису XVI–XVIII ст. вийшов у світ «Палеографічний збірник», відзначений Уваровською премією Російської Академії наук. За його участю в архіві здійснювалося вивчення водяних знаків на папері XVI–XVII ст., внаслідок чого спільно зі співробітницею архіву О. Вітвицькою він підготував до видання альбом водяних знаків[24].

На жаль, КЦАДА не зміг приділити належної уваги впорядкуванню архівних матеріалів, що надійшли у 80-х рр. XIX ст., оскільки основна увага приділялася описанню актових книг. Між тим, хоч упорядкування провадилося повільно і несистематично, все ж було розглянуто 150 тис. справ, з яких 69 тис. залишено на постійне зберігання. У той час було вирішено розмістити архівні матеріали за темами, наприклад: справи про закріпачення і шукання вольностей, справи про земельні спори, справи про торгівлю тощо. Така класифікація призвела до порушення хронології,

цілісності фондів і навіть справ. Упорядкування провадили завідувач архіву І. Каманін та професор Київського університету О. Федотов-Чеховський, непоганий історик, який у цей період архівної діяльності був уже літньою людиною, до того ж він не склав жодного опису. Купи згрупованих ним документів пролежали десятки років, лякаючи архівістів і дослідників, оскільки ні в'язки, ні справи не мали архівних шифрів[25]. Але, незважаючи на це, документи 3-го відділення використовували у своїх працях О. Андрієвський, І. Лучицький, М. Ясинський, В. Іконников, М. Василенко, В. Щербина, О. Лазаревський та ін. Лише 1927 р. розпочалося упорядкування цього розпису.

1915 р. під час Першої світової війни, під час наступу німецьких військ на Україну, актові книги КЦАДА було евакуйовано до м. Саратова, де вони тимчасово зберігалися в місцевому університеті. Не були вивезені матеріали Київського губернського правління, вони залишалися в Києві без нагляду й охорони. Після реевакуації виявилося, що попередній порядок було порушено, хоча, на перший погляд, помітних втрат не виявили.

Створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилося на розвиткові історичних досліджень українських, російських і польських учених, а головне — на роботі Київської археографічної комісії. До заснування архіву Археографічна комісія друкувала перше серійне видання «Памятники», переважно за матеріалами приватних архівів, доступ до яких був досить обмеженим. Із створенням архіву було розроблено план систематичного видання документів у новій серії — «Архив Юго-Западной России», що поділялося на 8 частин, кожну з яких було присвячено певній темі — релігійні відносини в Україні, колонізація Правобережної України, матеріали з історії міст, побут міщан, торгівля, козацькі війни, історія шляхетських родів та ін. До 1919 р. Київською археографічною комісією було опубліковано 50 томів за матеріалами КЦАДА. Майже всі співробітники КЦАДА брали участь у виявленні, відбиранні, копіюванні, археографічному опрацюванні актових документів до видання. Зокрема, упорядниками ряду томів були І. Каманін, К. Козловський, І. Новицький. Останній, крім того, уклав іменний та географічний покажчики до 27 томів «Архиву».

Тісно пов'язані з історією архіву імена вчених М. Іванишева, М. Максимовича, В. Антоновича, В. Мякотіна, О. Левицького, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського та ін., котрі написали за матеріалами архіву наукові історичні праці про козацтво, про селянські рухи в Україні, про гайдамаків, з історії міст і розвитку права тощо[26]. Деякі з них сприяли архіву в комплектуванні документами. Так, завдяки М. Василенку в 90-х рр. до КЦАДА було передано матеріали монастирів Чернігівщини, що зберігалися серед документів казенної палати, а також ряд приватних родинних архівів.

Документи архіву використовувалися й іноземними вченими, зокрема польським істориком Ф. Равіта-Гавронським[27]. Всесвітній науковий довідник «Minerva» щорічно повідомляв на своїх сторінках відомості про КЦАДА.

І все ж, незважаючи на певні досягнення (головні з них — це концентрація в одній установі актових книг, окремих документів і матеріалів відомчих архівів установ XVI–XIX ст., врятування їх від фізичного знищення, створення наукової та видавничої бази для Київської археографічної комісії і вчених Університету св. Володимира), КЦАДА зміг виконати поставлені перед ним завдання лише частково. Завідувач архіву І. Каманін, учений-історик, археолог, архівіст, безкорисливий працівник, у статті, присвяченій 50-річчю заснування архіву, з гіркотою відмічав, що основна робота — описання актових книг відбувається повільно, програму складання описів остаточно не вироблено; кількість архівних документів зростає і вимагає більшої кількості досвідчених працівників для роботи з ними; видача виписів без прискіпливого дослідження документа, що засвідчується, спричинило визнання багатьох підроблених документів за автентичні, чому сприяло обмеження коштів на утримання архівістів, які легко погоджувалися на підкуп; особовий склад архіву малочисельний, а недостатнє фінансування не дозволило архіву мати працівників з належним досвідом, коштів на оправлення книг і окремих актів недостатньо; збереження актових книг і документів вимагало пристосованого приміщення, якого університет надати не міг[28].

Заснування КЦАДА в умовах Російської імперії не вирішило архівної проблеми в Україні. Як і раніше, історичні документи було розпорошено поміж відомчих архівів, величезну кількість документів було продано паперовим фабрикам, архівні приміщення були тісними, часто — вогкими й бездоглядними. На порядку денному стояло питання архівної реформи.

[1] Статут Великага княства Літоўскага 1588.— Мінск, 1989.— С. 149.

[2] *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Київі: Зб. статей.— К., 1929.— С. 12.

[3] *Левицкий О.И.* История учреждения Киевского центрального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1903.— Кн. 17.— С. 18–22.

[4] *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності.— К.: Наук. думка, 1993.— 186 с.; *Гріжстед Патриція Кеннеді.* Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів // Метаріали ювіл. конф., присв. 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.).— К., 1997.— С. 11–33.

[5] *Журба О.І.* Київська археографічна комісія...— С. 35.

[6] ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 328, арк. 1–64.

[7] *Левицкий О.* История учреждения...— С. 22–35; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7700.

[8] 2ПСЗ.— СПб., 1853.— Т. XXVII.— Ст. 26126.

[9] *Романовський В.* Архів стародавніх актів...— С. 17.

[10] *Шандра В.* Красовський Антон Якович // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник.— К., 1999.— Вип. перший (XIX ст. — 1930-ті рр.).— С. 178–179.

[11] 3 ПСЗ.— СПб., 1915.— Т. XXXII.— Ст. 57580; *Романовський В.* Архів стародавніх актів...— С. 17–21; ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 35, арк. 1–5; ф. 707, оп. 87, спр. 4793, 5318.

[12] Не враховано книги вірмено-кіпчацькою мовою.

[13] ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 111 зв.; *Романовський В.* Архів стародавніх актів.— С. 17.

[14] *Романовський В.* Нариси з архівознавства.— К., 1927.— С. 106–107; *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Київі.— К., 1929.— С. 174; *Каманин И.М.* Киевский Центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902) // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. IV.— С. 73–74.

[15] Матералы из истории Южнорусского края XVIII ст. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1886.— Т. XIV.— С. 281.

[16] ЦДІАК України, ф. 707, оп. 81, спр. 66, арк. 24.

[17] «Список актовых книг, хранящихся в Киевским центральном архиве». Примірник з доповненнями, які вносилися до кінця 30-х рр. XX ст., див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73.

[18] Українські архівісти: Біобібліогр. довідник.— К., 1999.— С. 157–159, 166–168, 189–191, 245–247, 336–337.

[19] *Каманин И.М.* Чем должны быть описи архивов // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1895.— Кн. 9.— С. 45–53.

[20] ЦДІАК України, ф. 707, оп. 81 (1913 р.), спр. 66, арк. 24.

[21] *Андріяшев О.* Актові книги // Центральний архів стародавніх актів у Київі.— К., 1929.— С. 59.

[22] *Романовський В.* Архів стародавніх актів...— С. 21; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261 (1867 р.), спр. 24, арк. 32 зв., оп. 261 (1867 р.), спр. 1. Романовський зазначав, що було видано близько 3 тис. фальшивих копій. У доповідній записці групи професорів Київського університету (М. Довнар-Запольського, В. Антоновича, В. Перетца, І. Лучицького та ін.) вказується, що «архіваріусами було видано більше 200 виписів з неіснуючих актів, а в кількох сотнях книг виявлено підроблені документи» (ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 35, арк. 1 зв.). Істина — десь посередині. У справі про притягнення до відповідальності помічника завідувача архіву Н. Верминського, звинуваченого у фальшуванні документів, зазначалося, що лише з однієї з чотирьох обстежених книг упродовж 1857–1867 рр. видано 118 виписів актів, з них усі, крім одного, фальшиві (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261 (1867 р.), спр. 24, арк. 62 зв.).

[23] *Каманин И.М.* Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— М., 1902.— Т. 2.— С. 38–42.

[24] *Каманин И.М.* Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.— К., 1899 — Вып. 1.; *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651).— К., 1923.

[25] *Романовський В.* Архів стародавніх актів...— С. 26–29.

[26] *Иванишев Н.Д.* О древних сельских обществах в Юго-Западной России // Русская беседа.— 1857.— Кн. III; *Він же.* Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива // Там же.— 1858.— Кн. III; *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.— М., 1902.— Т. 2.— С. 55–82; Він же. Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина.— 1880.— Т. XXIX.— С. 549–574; *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетия (1362–1569) // КС.— 1882.— Т. 1.— С. 1–48; *Мякотин В.* Дела по истории крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII в. в Центральном архиве в Киеве // Там же.— 1891.— Т. 2.— С. 300–314; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от полов. XIII до полов. XVII в. // Архив Юго-Западной России.— К., 1886; Він же. Население Юго-Западной России от. полов. XV в. до Люблинской унии.— К., 1891; *Грушевский М.С.* Барское старостве: исторические очерки (XV–XVIII в.).— К., 1899 та ін.

[27] *Rawita-Gawronski F. Historija ruchow hajdamackich.*— T. I–II.— Lwow, 1899–1901.

[28] *Каманин И.М.* Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. IV.— С. 73–86; *Він же.* Из прошлого Юго-Западного края.— К., 1913.

Олексій Онищенко, Любов Дубровіна

КНИЖКОВІ Й АРХІВНІ ФОНДИ БАН УРСР ТА АКАДЕМІЧНИХ ІНСТИТУТІВ у 1944–1948 роках

Повоєнний період у бібліотечній справі України характеризується значним рухом бібліотечних фондів, який можна назвати їх новим перерозподілом у масштабах країни, викликаним наслідками війни, яка спричинила руйнування значної кількості бібліотек. Вони втратили фонди і практично заново організовували свою діяльність. Відтак постала необхідність організувати поповнення книжкового фонду зруйнованих бібліотек з дублетних резервів бібліотек, що не дуже постраждали. З іншого боку, в Бібліотеці АН УРСР (далі — БАН) під час окупації сконцентрувалися фонди не евакуйованих бібліотек, які слід було повернути власникам. Нарешті, необхідно було організувати діяльність мережі бібліотек, налагодити комплектування фондів.

Бібліотека АН УРСР опинилася у центрі цього процесу, оскільки під час окупації здійснювала роль Центральної і Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату, де було зібрано понад 1,2 млн книжкових фондів. БАН стала центральним сховищем, де були сконцентровані численні бібліотеки і архіви різних наукових і державних установ, приватних осіб з метою експертизи та відправки до Німеччини. Всі наявні приміщення були вщент заповнені книгами та архівами. Перед відступом німецьких військ процес відбору та підготовки бібліотечних раритетів і цінної літератури до вивезення здійснювався поспіхом, у бібліотечних будівлях було багато перемішаних та хаотично складованих фондів. Приміщення переповнювали книжні стоси, незапаковані теки, розпорошені картотеки і каталоги. Значної шкоди було завдано бібліотекам академічної мережі, створеним перед війною. Діяльність спеціальної комісії, організованої німецькою окупаційною владою, полягала у визначенні стану академічних установ наприкінці 1941 р. на предмет можливості використання їх на користь Рейху, завершилася закриттям інститутів, переглядом їх документів та бібліотек для вилучення й відправки до Східної бібліотеки[1].

Через тиждень після звільнення Києва, 13 листопада 1943 р., БАН вже продовжила роботу. Однак на кінець 1943 р. штат БАН і академічних бібліотек загалом був у п'ять разів меншим, ніж до війни, й складав 57 співробітників, з них 16 працювали в академічних бібліотеках, які залишалися у Києві на час окупації[2]. Таке становище не змінювалося до повернення в 1944 р. АН УРСР із евакуації.

Першочерговим завданням цього періоду були аналіз стану фондів, оцінка ступеня його цілісності, з'ясування наявності бібліотек, що потрапили у період окупації до БАН, встановлення їх власників, організація оцінки ліквідації втрат, завданих під час війни. Необхідно було організувати діяльність бібліотек, відновити зруйновані каталоги та налагодити обслуговування читачів, а також забезпечити необхідною літературою установи, організації та відомства, що працювали на тил і фронт.

У БАН почалося розбирання стосів, завезених під час війни до Крайової бібліотеки. У кінці 1943 — на початку 1944 року у віданні Бібліотеки перебувало декілька приміщень, одна частина — з довоєнного часу, друга — передана Крайовій бібліотеці у період окупації (ряд приміщень Педагогічного інституту та Київського державного університету, Гостинний ряд на Подолі).

В основному корпусі, так званому «Головному будинку» (вул. Короленка, 58-а, нині Володимирська, 62) розташовувалися основне книгосховище, відділи та кабінети, спецсектор, фонди «спрощеного опрацювання», а також частково — обмінний та резервний фонди, так званий «фонд концентрації», що містив літературу, звезену до Бібліотеки за період окупації в 1941–1943 рр.

Перша філія розміщувалася у будинку Педагогічного інституту (бульвар Шевченка, 22). В ній зберігалася значна за обсягом й надзвичайно цінна за змістом колекція спеціальної літератури (т. зв фонд відомчої літератури), що видавалася дореволюційними установами та відомствами, зокрема земська література, відомча література, збірки законів, а також дореволюційна періодика, передана Бібліотеці у довоєнні часи. До цього будинку під час війни були вивезені фонди з Володимирського собору.

Друга філія (т. зв. «Поділ») знаходилася в будинку Братського монастиря, що залишився за Бібліотекою з 1920-х рр. разом з фондами розміщеної там бібліотеки Київської духовної академії. В 1920–1930-х роках туди були переміщені й бібліотеки ліквідованих радянською владою релігійних установ, монас-

тирів і духовних навчальних закладів, зокрема Києво-Печерської лаври, Михайлівського, Пустинно-Миколаївського монастирів та київських соборів. Там розміщувався й значний за обсягом фонд стародруків. У цьому будинку до війни зберігалися видання іноземними мовами, єврейська література (зібрання «гебраїки» та «іудаїки»).

У приміщенні філологічного корпусу Київського університету було розташовано фонди зібраних під час війни бібліотек та архівів різних академічних та просвітницьких установ, окремих приватних осіб, що залишилися в Києві через неможливість їх евакуації або внаслідок загибелі власників. Там, зокрема, зберігалися бібліотеки та колекції академічних інститутів: літератури, мовознавства, фольклору, історії, фізики, математики, будівельної механіки, кабінети математиків Остроградського і Вороного, приватні бібліотеки (разом біля 150 тис.). В цьому будинку розміщувався також основний масив книжок «фонду концентрації» (550 тис.).

У будинку газетного відділу в Софійській церкві («Площа Героїв Перекопу», нині площа Богдана Хмельницького) зберігалося 4,5 млн. книжок, а також листівок, плакатів та іншого листового матеріалу — близько 300 тис. од. зб.

У будинку «Гостиний ряд» (Поділ) розташовувалася також частина «фондів концентрації», передусім, література з сільського господарства та інша література (15 тис.), що завозилася несистематично й не становила єдиного комплексу[3].

Під час війни відбулися серйозні деструктивні зміни у складі й змісті фондів БАН, було зруйновано систему, що склалася напередодні війни з облікованими фондами. Фатальна руйнація природного складу торкнулася дореволюційних бібліотечних зібрань та колекційних фондів, що були розпорошені й вивезені до Німеччини. Практично до всіх корпусів БАН, в залежності від наявності місця, завозилися фонди бібліотек, що втратили власників під час війни або були конфісковані окупаційною адміністрацією.

У Києві ще до повернення фондів з евакуації (300 тис. од. рукописів та книжок)[4] було здійснено попередній облік літератури в усіх приміщеннях. У листопаді–грудні проведено інвентаризацію майна і зроблено попередній кількісний облік усіх фондів за існуючими інвентарними книгами. На 1 січня 1944 р. фонди Бібліотеки налічували 4852974 од. книг та журналів, 5280 тис. прим. газет, 10 тис. плакатів, 350 тис. волянсій — всього 10 млн 492 тис. 974 од. Втраченими під час окупації було визнано близько 705 тис. примірників[5].

Закаталогізований фонд Бібліотеки складав 2 млн книг і 600 тис. журналів[6]. За даними облікових документів кількісний склад фонду розподілявся так:

1. Головний будинок (Короленка, 58-а): Основне книгосховище (1 336 272 прим.), відділи та кабінети (395 521 прим.), спецсектор (3000 прим.), фонди спрощеного опрацювання (100 тис.), обмінний фонд (304 055 прим.), концентрація за 1941–1943 рр. (850 000 прим.). Всього 2 988 848 прим.

За даними на червень 1941 р., у головному будинку зберігалося опрацьованих 1 млн. 903 тис. книг (основне сховище, відділи і кабінети), 360 тис. неопрацьованих та 31 тис. дублетів (переважно радянських видань з питань політики і старої літератури з права). Загалом 2 млн. 294 тис. видань.

2. Філія №1: (Буд. Педагогічного ун-ту — бульв. Шевченка, 22): земська література, збірки законів, періодика — 901 521 прим.

3. Філія №2: (Поділ, буд. Братського монастиря): фонди концентрації — 962 607 прим.

Отже, в усіх трьох приміщеннях разом з евакуйованими 243 381 кн. од., вказаними в офіційних документах, знаходилося 5 096 355 од. зб.

В основному книгосховищі були перевірені не вивезені зібрання: Бібліотека Галагана (10046), Бібліотека Костомарова (3100), Бібліотека Сікорського (9846), Бібліотека Бунге (8825); Статистичний кабінет (5302), Іноземні монографічні видання (1598), Відділи I–XV (102272), Періодика «Роки» (1836–1895) (71736), Бібліотека Першої гімназії (11776), Архів українського обов'язкового примірника (120000), Періодика (326736), Відділи за форматами (665036). Всього 1 млн. 336 тис. 272 прим.

Відділи та кабінети: Довідково-бібліографічне бюро (28648), Кабінет бібліотекознавства (12827), кабінет марксизму-ленінізму (4014), кабінет технічної інформації (37389), кабінет образотворчого мистецтва (7466), відділ дитячої літератури (22238), підручна бібліотека (15476), довідкова бібліотека читальні (3619), відділ стародруків (2500), відділ рукописів (2500), музичний відділ (132 тис.), наукова читальня (1808), кабінет математики (10 тис.), орієнталія (15 тис.), відділ народів СРСР (100 тис). Всього 395 тис. 521 прим.

Філія №1: фонд періодики (498719), фонд відомчої земської літератури (289800), зводи законів (21 тис.), архів видавництва «Записки Киевского общества естествоиспытателей» і «Университетских известий» (42,5 тис.), довідкові видання і календарі (9 тис.), різна література (40 тис.). Всього 901 тис. 519 прим.

Філія №2: бібліотека Київської духовної академії (250 тис.), відділ іноземної літератури (321607), відділ стародруків (126000), відділ іудаїки (150 тис.), відділ концентрації (85 тис.), бібліотека Києво-Печерської лаври (30 тис.). Всього 962 тис. 607 прим.

Ці відомості (4 млн. 852 тис. 974 од. книг та журналів, 5280 тис. прим. газет, 10 тис. плакатів, 350 тис. волянсій — всього 10 млн. 492 тис. 974 од.) цікаво зіставити з даними на 21 червня 1941 р., коли у бібліотеці було обліковано 2 млн. 294 тис. видань.

На кінець 1943 р. у Володимирському соборі зберігалося: 50 тис. опрацьованих, 858 тис. неопрацьованих книг та 350 тис. дублетів — переважно журналів. У газетному сховищі, яке тоді знаходилось в Софійському соборі,— 2 млн. 500 тис. опрацьованих номерів газет, 2 млн. неопрацьованих, 350 тис. листівок, 1 млн. дублетів (всього 5 млн. 850 тис. газет). У Подільській філії зберігалося 840 тис. книг, у тому числі 320 тис. опрацьованих та 520 тис. неопрацьованих[7].

До кінця 1943 р. було переглянуто та підраховано 1 млн. 120 тис. 822 книжки, почалися розбір та організація фондів відділів, що постраждали від вибуху в Університеті при відході нацистів (музичному, рукописному, бібліотекознавства, стародруків, мистецтва, технічної інформації), та основного книгосховища.

Наприкінці 1943 — на початку 1944 р. продовжували концентруватися та обліковуватися бібліотеки, що збереглися під час окупації. Багато громадян зверталося в цей період до Бібліотеки з інформацією про збережені ними у період окупації бібліотечні зібрання академічних інститутів, окремі книжки, рукописи, про місцезнаходження книжкових колекцій. Одним з найбільших надходжень того часу, наданим співробітником Інституту біохімії Масленковим, була сільськогосподарська бібліотека (близько 100 тис. прим.), збережена ним у приміщенні інституту, яка під час окупації вважалася пограбованою[8]. Почалося переміщення книжкових фондів з будинків інших установ, де вони зберігалися тимчасово (з приміщень гуманітарного корпусу Київського державного університету та Педагогічного інституту)[9].

Першочергово проводилося сортування фондів, оцінка їх стану. Паралельно із сортуванням літератури, перевіркою та аналізом основних фондів і фондів концентрації було сформовано дублетний фонд з метою передачі його для бібліотек, що постраждали у період війни. Одночасно, згідно з розпорядженням українського уряду, формувалися бібліотечки для політвідділів тилових частин, зокрема для Першого Українського фронту було направлено 732 книжки для агіткабінетів, замовлялася література для інших військових бібліотечок, розташованих на території Польщі. На початку 1944 р. було передано профільну літературу для бібліотек Прокуратури, Сталінського РК ЛКСМ, інших радянських установ, що почали діяти в Києві[10].

Наприкінці 1943 р. було передано масив літератури до бібліотеки Київського державного університету (частково знищеної внаслідок влаштованого нацистами вибуху під час відходу з Києва) — 8153 книжок, а в 1944 р.— ще 1266 книжок для основного фонду, а також для Кабінету марксизму-ленінізму — 3280 кн.[11] Приміщення «Червоного» корпусу КДУ, де частково зберігалися книжні зібрання, зібрані під час евакуації і передані Крайовій бібліотеці, вже на початок 1944 р. були звільнені від літератури, переданої до БАН. З приміщень університету до центрального корпусу БАН було перенесено до 70 тис. книжок[12].

Одночасно було вивільнено приміщення (16 кімнат) Педагогічного інституту, де тимчасово зберігалися фонди БАН. Як вже згадувалося, бібліотечні фонди потрапили до Педагогічного інституту в 1943 р., після передачі нацистами для церковної служби будинку Володимирського собору і звільнення його від книжок, що там зберігалися.

З початку 1944 р. почалося сортування літератури з фондів концентрації з метою розбору та передачі частини фондів власникам, академічним установам та поповнення основних і спеціалізованих фондів Бібліотеки[13]. Спочатку їх було розібрано за принципами власності — за штампами та екслібрисами. Якщо можливо було встановити власника — фонди передавалися йому. Надалі сортування передбачалося за видами літератури, мовою, хронологією. Зокрема, матеріали розподілялися на монографічні та періодику українською, російською та білоруською мовами, літературу європейськими мовами, монографічну і періодику латинським шрифтом; єврейською мовою; мовами народів СРСР та східними мовами. Виокремлювався довідковий фонд (енциклопедії, словники, довідники, календарі, альманахи — всіма мовами, бібліографія, бібліотекознавство, каталоги бібліотек, каталоги та проспекти книгарень, видавництв; стародруки (до 1825 р.), іншомовні (до 1800 р.), видання розкішні, рідкісні, нелегальні, в дорогоцінних оправах.

В окремі групи виділялися рукописи та спеціальні види друку, зокрема, газети, ноти, волянсії та стандарти, альбоми, художні матеріали, гравюри, фото, портрети, художні листівки, атласи географічні та історичні, література для сліпих тощо. Виокремлювалася художня література.

Оцінювалася фізична збереженість та пошкодження книжок, частина книг передавалася до реставрації.

Було розроблено спрощену схему опрацювання літератури для швидшого її обліку. Після перевірки та виокремлення дублетів перший примірник звірявся з каталогами. По тому здійснювалася перевірка наявності видання в сховищі. Якщо цього видання не було, його описували за спрощеною системою (автор, ініціали, назва та місце видання, видавництво, рік, том, випуск), та видання залишалося на полицях щоб з часом поповнювати основні фонди. На ці книжки складалася картотека, книжки та картки нумерувалися. Якщо примірник видання був у наявності, він перевіряв *de visu* з примірником зі сховища і відправлявся відповідно до актуальності до резервного фонду.

Для організації допомоги іншим бібліотекам було створено спеціальну «групу комплектування інших бібліотек». Всі дублети передавалися до цієї групи. Ця методика сортування літератури дозволила швидко і якісно організувати повернення частини фондів вже в 1944 р., а після затвердження Інструкції з сортування літератури з фондів концентрації, залучити до сортування значну кількість співробітників і суттєво прискорити розвантаження приміщень й поповнення фондів БАН та інших бібліотек[14].

До травня 1944 р., коли повернулася з евакуації Академія наук та евакуйована частина Бібліотеки, основна діяльність київського штату полягала у розбиранні фондів. Після травня 1944 р., хоча й в умовах війни, почалася поступова нормалізація діяльності Бібліотеки. 14 липня 1944 р. Президія АН УРСР затвердила новий штатний розпис Бібліотеки у кількості 101 штатних одиниць, з них 72 наукових робітників і спеціалістів та 29 адмінперсоналу[15]. Відтоді Бібліотека отримує можливість почати роботу з організації книжкового фонду, налагоджувати традиційне комплектування фондів шляхом організації постачання обов'язкового безкоштовного та платного примірників, обміну, ретроспективного комплектуванням на базі дезидерати. Джерелом поповнення фондів стало й опрацювання фондів, які зберігалися неопрацьованими у стосах і не були включені до основних фондів і каталогів.

Важливим напрямом діяльності була організація повернення особистих та відомчих бібліотек міністерств і відомств, залишених у приміщеннях установ та приватних будинках після термінової евакуації[16].

Організація масштабної діяльності з повернення та доукомплектування відомчих бібліотек міністерств і відомств, радянських і партійних органів, особових архівів та зібрань проводилася практично впродовж усього 1944 р. Так, уже в лютому 1944 р. було проведено виділення літератури з штампами Інституту експериментальної біології і патології та інституту клінічної фізіології — 6 тис. прим. і передано до бібліотеки Інституту[17]. За 1944 р. Міністерству закордонних справ було частково повернуто, а частково укомплектовано фонд з 5 тис. книжок; Наркомату освіти — повернуто 4 тис. книжок і журналів та доукомплектовано 1117 кн.; Наркомату закордонних справ — 5 тис.; ЛКСМУ — повністю укомплектовано з дублетного фонду 5 тис. кн., повернуто науково-технічну бібліотеку Наркомату харчової промисловості — 60 кн. (крім того, Місцевому комітету Наркомату харчової промисловості — 204 кн.); МК місцевої промисловості — 1823 кн.; Палацу культури хлібопекарної промисловості — 6880 кн.; Держплану — 983 кн. та архів; Курсам партробітників — 11517 кн.; НКГБ — 324 кн.; Округу Червоної армії 2838 кн.[18]

За офіційними даними, Відділом комплектування в 1944 р. здійснювалася ефективна діяльність з повернення матеріалів численим організаціям, що провадилася шляхом перегляду фондів і виокремлення книжок за штампами та штемпелями.

Серед них, передусім, академічні інститути: Відділ суспільних наук (28 кн.); Інститут літератури, історії, фольклору та мовознавства АН УРСР (76487 кн. та рукописна збірка); Інститут історії АН (695 кн., 192 пак. рукописів); Інститут мовознавства (337 нот, рукописні матеріали); Інститут експериментальної біології та патології (3266 кн.); Науково-методичний кабінет бібліотекознавства АН УРСР (900 кн.); Агробіостанція (125 кн.), Інститут єврейської культури (171 кн.); Інститут фізики (12840 кн. та 47 пак. рукописів); Інститут математики (11150 кн.); Інститут електрозварювання (6027 кн. і 1286 проектів); Будівельної механіки (11012 кн.); Інституту економіки (385 кн.); склеп Академії наук, де зберігалися видання Академії — 137 тис. кн.

Передано для доукомплектування бібліотек установ АН УРСР: Президії АН — 224 кн., Парткабінету АН УРСР — 123 кн.; Секретаріату акад. Чернишова — 10; Інституту ботаніки — 36 кн.; Інституту економіки — 254; Ботанічному саду — 697; Інституту геологічних наук — 10 кн.

Не менш важливою була діяльність з повернення бібліотек та архівів і допомоги академічним ученим, письменникам і громадським діячам, зокрема: акад. О. Богомольцу (527 кн. та 15 пак. рукописів); акад. М. Холодному (5716 кн. та архів); П. Попову (8413 кн.); акад. та письменнику П. Тичині (2040 кн. 25 пак. рукописів); Сосюрі (3 пак. рукописів); Гофштейн (5 кн.); Д. Косарику (11 пак. рукописів); М. Тардову (3 пак. рукописів); Панківському (109 кн.); Е. Татаринову (102 кн.); Юдіної (32 кн.); О. Каришевої (1240 кн., 6 пак. рукописів); Косенко (8 пак. рукописів); Іванченко (7 кн., 64 графіки); Ю. Яновському (435 кн., 9 пак. рукописів); П. Панчу (709 кн., 24 пак. рукописів); М. Рильському (100 кн., 12 пак. рукописів); Скляренку (12 пак. рукописів); Стебуну (архів); Костюку (архів); Малишку (79 кн., 6 пак. рукописів, 225 зошитів); Ромезу (19 кн.); Кундзичу (4 пак. рукописів); Івану Ле (3 пак. рукописів); Усенку (9 пак. рукописів); П. Приходько (84 кн., 1 пак. рукописів); Ландгоф (72 кн.); Кройчик (55 кн.); Фефер (27 кн. рукоп.); Луфер (887 од. нотного мат.); Букшпун (21 кн.); Душечкіну (74 кн.); Горлину (62 кн.) Петрову (100 кн.) та ін.

Загалом 1944 р. було повернуто 309 тис. 915 кн. од., 381 пак. рукописів, 64 графічних творів[19].

Окрім цього, різним відомчим бібліотекам на їх прохання надавалася допомога з укомплектування та доукомплектування бібліотек суспільно-політичної літературою. Зокрема, книжки були безоплатно передані Верховній Раді УРСР (492 кн.); Редакції «Правди України» (115 кн.); Управлінню шкіл Наркомату освіти — 422; Кременецькому учительському інституту — 2; Музею партизанської слави — 7; Республіканської комісії з історії Великої Вітчизняної війни; Будинку партпропаганди Київського МК КП(б)У — 790 кн.; Київському обкому КП(б)У — 40 кн.; юридичну літературу — відділу кадрів Київського обкому КП(б)У — 258 кн.; Ленінському ЦК КП(б)У — 28 кн.; Обкому КСМУ — 510 кн. Книжки посилалися й до армії, шпиталей, дитячих будинків, в тому числі — Боярському дитячому санаторію Червоної Армії — 32 кн.; евакошпиталям — 145 кн.; І Українському фронту — 3251 кн., різним військовим частинам — 370 кн. тощо[20]. З рукописних матеріалів передавалися відомчі документи канцелярій, рукописні твори, архівні матеріали, листування, дисертації, рукописні ноти. Це робота організовувалася силами відділу комплектування. Поступово налагоджувалося комплектування Бібліотеки новими виданнями.

З грудня 1943 р., після створення Управління у справах поліграфії та видавництв при Раднаркомі УРСР (листопад 1943 р.), почалася планова відбудова поліграфічних підприємств УРСР, діяльність яких спочатку спрямовувалася на випуск газет після визволення окремих міст і районів[21]. 16 травня 1944 р. було відновлено в системі Наркомторгівлі УРСР функціонування Республіканського управління державної торгівлі книгами та культтоварами — «Укркнигокультторг», обласних центрів та міжобласних баз книгокультторгу, а в грудні 1944 р. вийшла Постанова Раднаркома УРСР і ЦК КП(б)У «Про покращення роботи Укркнигокультторгу», яка передабачала організацію обласних бібколекторів, та «зважаючи на те, що на Україні, зокрема в західних областях, бібліотеки знищені німецькими окупантами, просити ЦК ВКП(б)» збільшення фондів політичної, художньої літератури і культтоварів для визволених районів УРСР[22]. Бібліотеки УРСР отримали розпорядження виділити для бібліотек західних областей України дублетний фонд.

Хоча в Бібліотеці Академії наук у Києві ситуація була не набагато краще, а у кадровому питання навіть і гірше, БАН УРСР почала формувати дублетний фонд і для Львівської бібліотеки та інших бібліотек Західної України, організувала їм методичну допомогу.

За зверненням Начальника Управління політосвітніх установ Наркомату освіти УРСР Р. Швайко від 5 березня 1945 р. за допомогою 15 кваліфікованих бібліотечних працівників з різних районних бібліотек м. Києва на весні 1945 р. було вирішено провести підбір літератури для західних областей України, в тому числі для Львівської обласної — 24 тис. прим.; іншим — Чернівецькій, Тернопільській, Рівненській, Дрогобицькій, Станіславській та Волинській — по 22 тис. прим.; Львівського, Ровенського та Дрогобицького облвно — по 4 тис. прим. здебільшого художніх творів, науково-популярних та політичних видань українською мовою[23]. В цілому було відібрано 300 тис. книг, зі значним перебільшенням загальної кількості видань і за рахунок коштів Бібліоте-

ки і, згідно з рішенням Президії АН УРСР — з дублетних фондів[24].

Слід однак зазначити, що політика відновлення фондів супроводжувалася й початком заповнення бібліотечних фондів західних областей суспільно-політичною літературою довоєнного та воєнного періодів. Водночас, маса видань, що зберігалися у бібліотеці в достатній кількості примірників (наприклад, видань Київської духовної академії, Університету св. Володимира тощо), не потрапила до цих бібліотек.

Отже, в умовах воєнного часу Бібліотека провела величезну роботу з організації, опрацювання і перерозподілу книжкового фонду і фонду періодики, каталогізації. Почав нормалізуватися обмін літературою. Закономірно, що найбільша увага приділялася фондам концентрації. До 1 листопада 1944 р. посортовано 990401 кн. од., різними шляхами, в тому числі за рахунок обов'язкового примірника, обміну та придбання літератури одержано — 61687 кн. од.

З фондів концентрації здійснювалося поповнення основних фондів Бібліотеки — туди надійшло 34490 кн.; академічним інститутам передано 83031 книжок та 226 пачок рукописних матеріалів; іншим установам за штампами та ознаками передано 43852 кн.; для фронту передано 7183 кн.

Почалося опрацювання каталогів. Переглянуто 137 шухляд систематичного каталогу з метою розшуків карток на твори класиків марксизму-ленінізму, що були заховані під час окупації. Розшукано 8 тис. карток. Упорядковано 1 млн. 731 тис. 793 кн. основного фонду.

Впродовж 1943–1944 р. встановлено книгообмінні зв'язки з бібліотеками США (Бібліотекою Конгресу, Нью-Йоркською публічною бібліотекою, бібліотекою Департаменту сільського господарства, Американського музею природничої історії, Чиказькою публічною бібліотекою, бібліотеками Гарвардського, Йельського, Колумбійського та інших університетів; у Англії — Кембризького та Оксфордського університетів, Індійської асоціації розвитку науки тощо. На прохання західних наукових центрів та університетів надсилалися довоєнні періодичні видання АН УРСР, монографії, брошури та збірники статей, роботи з археології, історії, літератури, мовознавства, техніки та природничих наук, матеріали сесій Академії наук УРСР. Серед видань воєнного періоду, зокрема, попитом користувалися науково-практичні розробки АН УРСР. Так, за кордон було відіслано значну кількість видань наукових праць Інституту клінічної фізіології АН УРСР з питань виготовлення та застосування антиреткуляційної цитотоксичної сироватки, а також матеріали про використання вікасолу з лікувальними цілями тощо[25].

Значну підтримку Бібліотека мала з боку Президії АН УРСР, а також президента АН УРСР О. Богомольця. Продовжувала працювати Бібліотечна рада на чолі з Б. Черниловим, яка займалася переважно питаннями іноземного комплектування, розподілу фондів. Активну участь у її діяльності брав член-кор. АН УРСР Л. Славін. Він зосередив увагу на організації міжнародного книгообміну, спираючись на власний міжнародний авторитет.

Тематичний план діяльності АН УРСР, прийнятий на 1945 р., передбачав значні кошти на відбудову БАН, розпочату 1944 р., поповнення її фондів та розширення штату Бібліотеки[26].

До Бібліотеки почали надходити книжки, вивезені під час війни окупантами. Так, 10 лютого 1945 р. БАН одержала від підполковника Я. Фейгіна видання «Развитие Советской экономики», знайдене його бійцем на території Німеччини[27]. Слід зазначити, що цей приклад не був одиничним, багато книжок знаходили радянські війська під час воєнних дій в Німеччині. Крім того, в складі військових трофейних команд РККА були дві групи бібліотекарів, які оглядали захоплені міста на предмет виявляння бібліотечних фондів. Так, у маєтку колишнього Німецького посла в СРСР фон Дирксена було знайдено книжки, вивезені з БАН і бібліотек інститутів АН УРСР, у селищі Грабов в Померанії — з бібліотек АН УРСР та Київського університету[28].

Нормалізація діяльності Академії наук після повернення з евакуації та початок функціонування Бібліотеки, переміщення, опрацювання, сортування фондів, повернення та доукомплектування фондів бібліотек системи установ Академії наук УРСР поставила на чергу питання про спеціальну підтримку діяльності бібліотеки та організацію функціонування мережі бібліотек системи.

12 січня 1945 р. відбулося спеціальне засідання Президії АН УРСР, що розглянуло питання про заходи щодо впорядкування стану Бібліотеки АН УРСР та інших бібліотек академічної мережі, 23 лютого Президія АН УРСР

прийняла рішення про асигнування 500 тис. крб. на впорядкування фонду БАН. Було прийнято й такого змісту: «виходячи з того, що Бібліотека АН є державним книгосховищем, в якому навічно зберігаються книжки, перший примірник книги нікому не видається за межі бібліотеки». Вимоги на комплектування інших бібліотек задовольнялися виключно з дозволу Президії і лише з дублетних фондів обмінно-резервного фонду (тобто, починаючи з 4-го прим.), з нерозібраного — після звірки та з'ясування наявності примірників.

Одночасно Президія АН УРСР, розуміючи стан з приміщенням самої БАН, прийняла рішення про проведення ремонту у центральному сховищі та в приміщенні Малої Софії, забезпечення відповідним обладнанням відділу рукописів та стародруків, збільшення на 6 тис. погонних метрів стелажів для розміщення відібраної для фондів БАН літератури тощо[29].

6 квітня 1945 р. директором БАН УРСР заверджено Ю. Меженка[30]. 10 квітня він приїздить з Ленінграду і приступає до виконання обов'язків: спочатку у Києві, де знайомиться зі справами, а 20 липня їде до Львівської бібліотеки АН УРСР для знайомства зі станом фондів[31].

Отже, після звільнення від окупації й до кінця війни Бібліотека займалась переважно відбудовою приміщень, сортуванням літератури з фондів концентрації, організацією повернення цієї літератури тим власникам фондів, яких можна було встановити за штампами, штемпелями, або відповідними документами[32].

Загальні підрахунки свідчать, що за 1944 — першу половину 1945 рр. повернуто різним радянським установам та відомствам, академічним інститутам, бібліотекам близько півмільйона книжкових і рукописних документів, колекцій та архівів.

Одночасно організується доукомплектування бібліотек, що втратили свої фонди під час воєнних дій та окупації, найзначніша допомога була надана бібліотекам західних регіонів, а також бібліотекам Києва, що втратили свої фонди. Доукомплектування здійснювалося з дублетного фонду. За 1945 рік згідно з постановою Уряду було відібрано і передано 30869 книжок, зокрема, до університету м. Ужгорода — 1548; до Київського державного університету — 3198; бібліотецки ВКП(б) — 4457 книжок; власникам з автографами — 11556[33].

Водночас дуже важко простежити змістовний склад книжкового фонду, надісланий до цих бібліотек з метою доукомплектування, оскільки не звірялися документи та списки цих видань. Аналіз ситуації щодо стану фонду з урахуванням його складу попереднього, окупаційного періоду переконує, що це була переважно радянська суспільно-політична, художня і науково-технічна література.

Після звільнення Львова 27 липня 1944 р. від нацистської окупації співробітник Бібліотеки А. Адаменко була відряджена туди і провела загальний огляд стану фондів та діяльності Львівського філіалу Бібліотеки АН (нині ЛНБ ім. Василя Стефаника НАН України). Згідно з її звітом, штат ЛНБ складався з 120 осіб і розподілявся таким чином: відділ рукописів — 9 співробітників; стародруків — 4; опрацювання фондів — 25; обслуговування читачів — 10; комплектування — 4; мистецтв — 3; єврейської літератури — 2; спецфондів — 3; марксизму-ленінізму — 2; газетний — 6; картосховище — 1. Бібліотека розташовувалася у кількох приміщеннях. Відділи російської і української літератури, польського і єврейського відділів були розміщені в різних будинках. А. Адаменко взяла участь у оцінюванні втрат та вивезених до Німеччини фондів[34].

Львівська бібліотека залишалася під загальним керівництвом БАН на правах філії до 1951 р.[35] Вона також дуже постраждала від вивезення цінних книжок та рукописів. З фондів Бібліотеки було вивезено 5113 рукописів, 11416 рідкісних книг і 3139 стародруків, 300 інкунабул, 5 тис. од., графіки, в тому числі 25 рисунків А. Дюрера, що опинилися після війни в Метрополітен-Музеї в Нью-Йорку[36], знищено близько 40 тис. наукових творів радянського часу, фахових журналів, літератури мовами східних народів, частину матеріалів у період окупації було повернуто колишнім власникам, уніатським закладам та приватним установам і післявоєнна доля багатьох цих матеріалів невідома[37].

Були пограбовані цілісні бібліотечні книжки та рукописні зібрання, в тому числі вивезені бібліотеки Оссолінських, НТШ, Народного Дому, приватних зібрань. Нацисти вивезли зі Львівської бібліотеки кілька десятків скринь архівних та рукописних матеріалів (переважно з колекції НТШ та Оссолінських і Баворовських), які потім були знайдені на території сучасної Польщі, біля Вроцлава та опинилися у архівному відділі Варшавської національної бібліотеки, а також Оссолінеум — у Вроцлаві. Частину фондів внаслідок ідеологічного перерозподілу було перевезено до Києва. Вона опинилася у рукописних підрозділах Академічних інститутів (літератури, мистецтвознавства, фольклору і етнографії)[38].

Значну кількість цінних колекцій та бібліотечних зібрань було врятовано завдяки самовідданій праці бібліотечних працівників, які залишалися у Львові під час окупації. Велика кількість книжок центрального будинку переховувалася у житлових будинках по вул. Стефаника, 11, Коперника, 5, Жовтневій, 33, Ризницькій, 5, Б. Хмельницького 36, пл. Возз'єднання, 40[39].

Після перевірки стану Львівської бібліотеки та Бібліотеки Академії наук УРСР було підготовлено спеціальне подання від Академії наук УРСР на Раду Народних Комісарів СРСР про підвищення статусу цих бібліотек, виходячи з цінності фондів, специфіки виробничої та наукової праці, завдань, поставлених перед бібліотеками. Це прохання було розглянуто в контексті прийнятих ЦК КП(б)У зверянень (зокрема «До всіх трудящих України» січень 1945 р., де ставилося завдання у короткі строки ліквідувати «економічну і культурну відсталість» західних областей) і цілком задоволено. Згідно з розпорядженням №2001 Ради Народних Комісарів СРСР, підписаним В. Молотовим, від 5 лютого 1945 р. Бібліотеку АН УРСР в м. Києві та її філію в м. Львові було віднесено до бібліотек першої категорії, що вплинуло на обсяги фінансування та підвищення кількості штатного розпису у вкрай важких умовах воєнного часу[40]. Штат бібліотеки 1945 р. налічував 104 співробітники.

Після спеціальних постанов ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про допомогу західним областям України для поповнення знищеного у період окупації фонду радянських видань у Москві було створено Державний книжковий фонд, звідки видання постачали й до бібліотек, що постраждали у період війни та окупації. Відтак фонди бібліотек Західної України поповнилися переважно суспільно-політичною літературою, російською художньою та виданнями республік СРСР, тобто адекватного заміщення фонду не було здійснено. Реальне заповнення радянською ідеологічною літературою почалося з налагодженням поточного комплектування у західних областях після Постанови Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1947 р., про всесоюзний платний обов'язковий примірник (його Бібліотека одержувала з 1940 р., але цей фонд у період війни був знищений), а також налагодження надходжень російською мовою з Центрального колектора наукових бібліотек у Москві.

Водночас, надходження наукової літератури мало й позитивне значення для розвитку української науки в західних областях, оскільки вчені отримали можливість доступу до інформації про наукові дослідження в СРСР, зокрема у галузі технічних і природничих наук (з 1952 р. ця Бібліотека стала отримувати й обов'язковий примірник усіх видань АН УРСР). До 1949 р. Львівська бібліотека комплектувалася шляхом передплати та купівлі, по тому почала комплектуватися іноземною літературою через БАН УРСР.

Після роботи, проведеної в 1944–1945 рр. з повернення бібліотекам та співробітникам академічних інститутів фондів, що залишились в окупації, БАН УРСР перевіряє стан бібліотечних фондів і ініціює питання про забезпечення бібліотек обов'язковим примірником наукових видань. Починаючи з листопада 1945 р., на прохання АН УРСР Рада Міністрів СРСР постановила 26 бібліотекам найбільших інститутів надати платний спеціалізований обов'язковий примірник видань друку СРСР. Для бібліотек одержано абонемент в московській конторі «Академкнига» з метою поліпшення стану комплектування бібліотек. Через Техпостачання була виділена партія бібліотечної техніки для академічних бібліотек[41].

Слід, однак, зазначити, що передача дублетних примірників не могла якісно відновити фонди втрачених під час війни бібліотек, хоча й поповнювала їх книжками. Після війни різко не вистачало соціально-економічної і наукової літератури, вивезеної нацистами в першу чергу, було знищено й літературу радянських часів, навіть художню. Тому БАН встановила контакти зі створеним у РСФСР ще в січні 1943 р. за постановою ЦК ВКП(б) при Наркомосі РФСР Державним фондом літератури для відбудови зруйнованих бібліотек, якому були надані права Наркомату[42], подала свої відомості і почала провадити обмін необхідною дублетною літературою не лише в країні, а й в Росії, в тому числі зі спеціальними бібліотеками; в 1945 р. за обміном було отримано 13 тис. 548 книжок[43].

У цей період Бібліотека почала діяльність, спрямовану на збирання цінних колекцій і зібрань. Почалися переговори щодо передачі бібліотеки А. Кримського. 6 вересня 1945 р. О. Ровнер була відряджена до Звенигородки, де переглянула бібліотеку і архів. Було досягнуто принципового рішення про підготовку до передавання бібліотеки до фондів БАН[44]. Відомо, що лише чудом ця бібліотека і архів були врятовані від вивезення нацистами під час війни. У березні 1943 р. директор Крайової бібліотеки Й. Бенцінг звертався до Гебіткомісара Звенигородки і запитував каталог

приватної бібліотеки проф. Кримського, надіслав копії листа Оперативного штабу щодо реквізиції бібліотеки як безгосподарської. Гебіткомісар Звенигородки відповів, що бібліотека (яка складалася з 1365 книг і 35 рукописів) є власністю сестри і брата А. Кримського, заарештованого органами НКВС. Особистий захист Гебіткомісара Звенигородки врятував її від домагань Оперативного штабу Розенберга[45].

Друге важливе надходження стосується архівної колекції, що опинилася у колишнього працівника ВУАН В. Барвінка. У квітні 1945 р. Президія виділила 16 тис. крб. на придбання архівної колекції В. Барвінка. Серед матеріалів — листування канцелярії Св. Синоду, рукописи різних діячів церкви та листування діячів церкви й окремих осіб[46].

Отже, час від звільнення Києва до кінця війни можна назвати періодом повернення до нормального життя у БАН та бібліотеках АН УРСР. Для бібліотекарів знову почалася напружена робота з організації фондів, передусім, з фонду концентрації, який містив значну кількість книжок, рукописів, плакатів і газет, зібраних під час окупації. Повернення цих матеріалів, а також прийняття фондів, що повернулися з Німеччини та окупованих Німеччиною держав, проведення роботи з дублетним фондом, відбудова приміщень і зруйнованого основного фонду, організація обслуговування читачів,— все це в умовах завершення війни стало новим випробуванням для колективу БАН УРСР, який працював з єдиною думкою про прискорення перемоги.

Закінчення війни дозволило відразу налагодити іноземне комплектування, в якому, зокрема, були дуже зацікавлені академічні інститути, і вже наприкінці травня 1945 р. БАН за клопотанням Бібліотечної ради при Президії АН УРСР отримала додаткові 17 тис. крб. на передплату іноземної літератури. В цілому іноземна література надходила в 1945 р.— до БАН — 2 тис. 638 журналів, а до інститутів — 6076; монографій — до БАН — 1027, а до інститутів Академії наук — 1424 книжок[47].

1945 р. Бібліотека витратила 45 тис. крб. на іноземну літературу і 70 тис. крб. на ремонт будівель та приміщень, а також валютні асигнування — 2 тис. 300 доларів США, на придбання лабораторного обладнання для створеної лабораторії мікрофільмування, яке було отримано наприкінці 1945 р.[48]

В кінці 1945 р., хоча й рідко, продовжували знаходитися фонди установ, що потрапили до її сховищ як Крайової під час окупації. У листопаді БАН повернула частину книжок Науково-дослідного інституту торгівлі і громадського харчування Наркомторгівлі СРСР[49]. Загалом за 1944–1945 рік БАН повернула установам-фондоутримувачам усі бібліотеки, що опинилися в її складі під час окупації.

Після закінчення війни відновилася діяльність АН УРСР, вона почала детально обговорювати плани і перспективи розвитку науки. В той же час бібліотеки установ та інститутів, у багатьох випадках зруйновані під час війни, були неспроможні забезпечити інформаційне обслуговування наукових тем. Гостро постало питання про відбудову та формування бібліотечного фонду інститутів та установ системи АН УРСР.

В 1946 р., коли налагодилися діяльність академічних інститутів, Президія здійснила комплексну перевірку бібліотечної мережі АН УРСР та ряд заходів щодо поліпшення бібліотечної справи та обслуговування дослідників[50].

Згідно з постановою Президії АН УРСР від 1 березня 1946 р. про утворення при БАН керівного органу мережі бібліотек, керівництво мережею бібліотек АН УРСР організувало в особі інспектора бібліотек Президії АН УРСР Г. Плеського обстеження 37 бібліотек у Києві та Львові (крім бібліотеки Інституту фізико-технічних наук в Харкові). Мережа бібліотек складалася з бібліотек при науково-дослідних інститутах (24 бібліотеки, загальний фонд — 191 тис. прим.); при відділах інститутів у Львові — 6 бібліотек із загальним фондом в 9 тис. книжок, при Ботанічному саді — 4 тис. 700; при кабінетах — 4 тис., при комісіях — 37 тис., при лабораторіях — 1 тис.; при музеях — 6 тис. 60. Найбільшими бібліотеками того часу були бібліотеки Інституту історії — 27 тис.; Природничого музею — 20 тис.; Інституту геологічних наук — 19 тис. 400 прим.

Було встановлено, що багато інститутів зберігає значну кількість застарілої літератури, яка загромаджує приміщення і утруднює роботу, тоді як комплектування новою літературою вкрай незадовільне. Значною мірою це пояснювалося відсутністю в Україні колектора наукових бібліотек або іншої організації, яка б централізовано провадила комплектування наукових бібліотек. Було встановлено, що з 37 бібліотек лише одна (Інституту історії) одержує обов'язковий платний примірник від колектора наукових бібліотек СРСР та кабінет єврейської мови — платний обов'язковий примірник видавництва єврейської літератури. Лише 8,6% коштів, виділених на 1945 р., було реалізовано науковими бібліотеками інститутів, а основна маса бібліотек не перед-

плачувала такі важливі для комплектування інформаційно-бібліографічні видання Всесоюзної книжкової палати як «Книжная летопись», «Журнальная летопись».

Обмін літературою здійснювали лише бібліотеки Інституту клінічної фізіології, ботаніки і Ботанічного саду, не складалися картотеки дезидерата. Хоча бібліотеки 1945 р. провадили роботу з інвентаризації, каталогізації та класифікації фондів, брак паперу, каталожних карточок, формулярів тощо суттєво погіршував можливості налагодження діяльності бібліотек. Були відсутні книги сумарного обліку літератури, звірок фонду і каталогів з інвентарними книгами, незручні системи розташування фондів (зокрема, форматно-порядкової, кріпацької, предметної і інвентарної), ведення наукового архіву інституту, відсутність кваліфікованих кадрів. Хоча читачі й обслуговувалися, переважно через абонемент, але у більшості інститутів не було щоденного обліку читачів та замовлень, й також Загальних правил користування абонементом. Бракувало чіткого планування та звітності (крім інститутів археології, ботаніки, гірничої механіки й мовознавства), у низці інститутів не провадилася бібліографічна робота (крім інститутів зоології, історії, клінічної фізіології і геологічних наук)[51].

За результатами перевірки 21 червня 1946 р. Ю. Меженко виголосив доповідь на засіданні Президії АН УРСР — «Про стан бібліотек наукових установ мережі АН УРСР», окресливши основні недоліки та шляхи вирішення негайних завдань створення функціонуючої мережі наукових бібліотек в системі Академії наук УРСР. Характеризуючи в цілому стан бібліотечної справи як незадовільний, Ю. Меженко виокремив основні проблеми: слабка організація комплектування вітчизняною літературою, формування та організація фондів, відсутність обліку видавання книжок, недостатнє розгортання абонементу, низька фахова підготовка бібліотекарів, труднощі з відбудовою приміщень інститутів та розміщення бібліотек[52].

Було ухвалено виділення одного платного примірника друку СРСР, розподіливши його між бібліотеками інститутів. Іноземне комплектування з метою усунення паралелізму та дублювання було вирішено сконцентрувати у БАН УРСР з наступним розподілом по інститутах; вдосконалити планування, а фахівців-бібліографів, які володіють мовами, зосередити у БАН. Директорам інститутів рекомендувалося створити умови для діяльності бібліотек та їх планування, плани роботи бібліотек включити до планів науково-дослідної роботи інституту, розгорнути обмін виданнями інститутів з науковими установами СРСР, скласти угоди з Академкнигою у Москві на постачання за профілем інституту, здійснювати передплату за профілем комплектування. Керівництво мережею покладалося на директора БАН УРСР Ю. Меженка, якого зобов'язували забезпечити управління мережею бібліотек та створення відповідної методичної бази[53].

Особлива увага зверталася на відсутність наукових архівів в інститутах. З 1 листопада 1946 р. створювався науковий архів інституту, де зосереджувлися б не лише діловодні документи, а й дисертації, рукописи, відбитки, видання Інституту, довідки тощо). У зв'язку з цим Бібліотека розпочала створення єдиної методичної документації та широкої консультаційної допомоги бібліотекам установ[54]. Впродовж 1946 р. Бібліотекою АН УРСР були розроблені та впроваджені в академічних установах основні методичні документи щодо організації діяльності, проведені спеціальні семінари техмінімуму, здійснено консультаційно-методичну допомогу з питань комплектування, організації фондів і каталогів, методів та засобів роботи з читачами взагалі та академічними працівниками зокрема, оптимізація обслуговування через абонемент тощо[55].

За 1947 р. положення суттєво покращилося. Загальна кількість академічних бібліотек у Києві зросла з 24 до 33, а загальний фонд — з 191 тис. прим. до 320 тис. прим. Зросли і обсяги фондів бібліотек, зокрема — Інституту археології — 20 тис., ботаніки — 14 тис., геологічних наук — 23700; економіки — 23 тис., зоології — 13 тис., історії України — 31 тис. української літератури ім. Т.Г. Шевченка — 25 тис., математики — 9500, будівельної механіки — 12500; мікробіології ім. Д.К. Заболотного — 11 тис.; мовознавства ім. О.О. Потебні — 15 тис., фізичної хімії — 11500[56] тощо.

Окремий напрям діяльності складала робота з повернеными книжковими фондами, вивезеними нацистами і знайденими на території Польщі, Румунії, Німеччини. 6 червня 1945 р. Постановою РНК СРСР була створена Військова адміністрація в Радянській зоні окупації Німеччини[57]. Ці дії були результатом діяльності Контрольної Ради і Координаційного комітету союзників, а також Контрольного штабу при ньому, створених у червні 1945 р. Начальники відділів Штабу організували Директорат, куди увійшли 12 відділів, в тому

числі і Відділ репарацій, поставок і реституцій, пізніше перейменований в Директорат репарацій, поставок і реституцій.

Повернення бібліотечних фондів, вивезених нацистами, почалося у другій половині 1945 р., коли після звільнення від нацистських військ знаходилися бібліотечні фонди, вивезені з України. У травні 1945 р. з Польщі надійшло 26 тис. 550 книг (з Кракова); 7 вагонів — через Москву (745 тек); з Румунії — 3 вагони. Частину привезених з Москви фондів (234 ящиків), було передано бібліотекам Білоруської РСР[58]. З Румунії прибули ще у липні 1945 р. 394 книги німецькою мовою, які відповідно до постанови СНК УРСР (№1273) були передані БАН УРСР[59].

З Бухарестського університету повернулися 14 ящиків (за №1, 3, 4, 133–135, 151, 165, 167, 198, 202, 206), де було 2506 книжок, журналів і карт на суму 11143 крб. З Румунської Академії наук — 50 ящиків, за №№1–45, 47–51, де було 7910 кн. од., журналів і карт на суму 23699 крб. В ящиках були й рукописи та стародруки. Один ящик — №178 належав Інституту біохімії[60]. Загалом за 1945 рік БАН отримала з Бухареста та Кракова — 11431 книг, 1360 графіки, стародруків — 195 та рукописів — 415 папок, географічних та історичних карт — 1546 од. зб.[61]

17 березня 1946 р. союзниками була прийнята «Чотиристороння процедура реституції», яка застосовувалася до всього майна, що підпадало під поняття реституції, прийняте 21 січня 1946 р. Спеціальні групи займалися розшуком, інвентаризацією та охороною цього майна на території України. Майно обліковувалося на спеціальних картках, де вказувалося місце знайдення, місце зберігання, власники, подавалася класифікація предметів. Серед інших означені були й архіви, книги, інкунабули, малюнки, манускрипти, карти.

Так було знайдено книжки Київської науково-дослідної станції (3500 томів), а також інші київські книжкові фонди, повернуті серед 29 вагонів з культурними цінностями, що відправлялися до СРСР. Серед цих книжок, загальна кількість яких вказувалася як 157 347 томів, були й книжки з України[62]. Найточніший облік вівся в американській зоні окупації. Американські війська знайшли понад 1000 книжкових сховищ. Взимку 1945–1946 рр. ці сховища було ліквідовано та зосереджено в 4 пунктах концентрації (Мюнхені, Вісбадені, Марбурзі, Оффенбасі), де книжки описувалися й поверталися в СРСР.

Найзначніші знахідки українських музейних і бібліотечних фондів були здійснені в Мюнхені та Оффенбасі. За відомостями, наведеними російським істориком бібліотечної справи А. Мазурицьким, 24 жовтня 1947 р. в СРСР було відправлено 2341 теки. Один транспорт (8 вагонів) був відправлений до Києва[63]. П. Кеннеді Грімстед повідомляє, що з 2 березня 1946 р. по 30 квітня 1949 р. з бібліотечних збірних пунктів та реституційного центру м. Оффенбаха було повернуто 273645 книжок до СРСР, виходячи з наявних штампів, екслібрисів. У червні 1946 р. було відправлено не менше 242 тек для України, у липні — другий транспорт — 23 теки (з 5 тис. книгами), в жовтні 1947 р. — книжок та архівних справ — 40 395 справ. У квітні 1947 р. з Мюнхенського пункту — 11 тис.[64]

Водночас органи управління Американської зони вирішили виключити з реституцій радянським країнам власність, що належала єврейській культурі, емігрантам, країнам Балтії[65]. Тому, хоча й українська спадщина єврейської культури частково повернулася в Україну, значна кількість зібрань іудаїки та гебраїки не повернулася, й сучасна доля цих зібрань остаточно не з'ясована.

У 1946 р. протягом серпня, вересня й жовтня Бібліотека одержала 13 вагонів з радянською літературою й газетами, що їх під час тимчасової окупації було вивезено нацистами. Безпосередньо з Німеччини (з Рьосселя «Ресселя») прибуло 3 машини (10 тис. книг).

За даними звіту за 1946 р., ці фонди було перевезено, розібрано та складено в приміщеннях Подільського філіалу і на Малій Софіївській церкві 3 вагони з літературою, що належала Державній Білоруській Бібліотеці та Бібліотеці Академії наук БРСР, повернуто останнім. З одержаної літератури повернуто власникам (бібліотекам інститутів АН УРСР та іншим Київським бібліотекам) до 15 тис. томів й відкладено власникам 22 куб. м. книг і журналів. Решту літератури складали газети — 60 куб. м., література на єврейських мовах — 87 куб. м., вітчизняні без бібліотечних печаток або з печатками неіснуючих бібліотек — 60 куб. м.[66] Опрацьовано (за скороченим циклом) та закаталогізовано 1 млн. 507 тис. 553 книг, журналів, брошур, газет, аркушівок, графіки, стародруків і рукописів.

Бібліотека провадила величезну роботу з фондом концентрації — доукомплектувала основні та спеціалізовані фонди 1 млн. 748 тис. 719 прим. книжок, брошур, газет, графіки, нотних видань, плакатів та листівок тощо[67]. Одночасно з цих фондів Бібліотека безоплатно передавала дублетну літературу академічним інститутам та іншим бібліотекам країни.

В 1947 р. завершилася робота з повернення літератури, що опинилася в фондах Бібліотеки в період окупації. Серед них — прим. П. Долині, Ю. Яновському, Держплану УРСР, Інституту історії СРСР, Міністерству освіти УРСР, Державній бібліотеці при Київському університеті тощо. Загалом повернуто різним установам та відомчим бібліотекам 1 тис. 532 прим. книжок[68].

7 січня 1948 р. бібліотека отримала через техпостачання АН УРСР партію книг загальною вагою 6 тонн, яка прийшла через Москву як повернення в Україну вивезеної нацистами літератури. При розбиранні виявилося, що ця література була дійсно вивезена з різних бібліотек Києва та інших міст УРСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації за змістом — «технічна література 20–30 років XX ст.» Після детального розбирання і звірки з каталогами літературу було використано для доукомплектування Бібліотеки і бібліотек інститутів АН УРСР[69].

Отже, за короткий строк було проведено масштабну за своїми розмірами роботу з перерозподілу та організації бібліотечних фондів в системі АН УРСР, коли БАН виконувала роль основного сховища і координатора діяльності.

[1] Про стан та діяльність БАН та інших бібліотек періоду окупації див.: *Дубровіна Л.А. Малолетова Н.І.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України.— К, 2000.— Вип. 5.— С. 139–172; *Вони ж:* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник.— К., 2001.— №4.— С. 2–18. Аспекти післявоєного перерозподілу сконцентрованих у бібліотеці книжкових фондів у даній статті не висвітлюються, див. спеціальну статтю: *Дубровіна Л.А.* Фонди бібліотеки Академії наук УРСР та її філії у кін. 1943 — на поч. 1948 рр.: перерозподіл між бібліотеками, установами, приватними особами // Библиотечное дело и краеведение. Вып. 2.— Симферополь; К., 2000.— С. 27–39.

[2] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 637, арк. 56–57, 62.

[3] Там само, арк. 47–48.

[4] Там само, спр. 636, арк. 5 зв.

[5] Там само, спр. 640, арк. 1; спр. 643, арк. 21; спр. 637, арк. 47.

[6] Там само, спр. 642, арк. 25.

[7] ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 17–21.

[8] Там само, спр. 637, арк. 63.

[9] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 636, арк. 7–9.

[10] ІА НБУВ, ф. 210 (акад. АН УРСР Б. І. Чернишова), оп. 2, спр. 11, арк. 10.

[11] Там само, спр. 644, арк. 36–37.

[12] Там само, спр. 643, арк. 3–3 зв.

[13] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 646, арк. 7–9; спр. 648, арк. 162–163.

[14] Там само, спр. 648, арк. 162–163.

[15] Там само, спр. 649, арк. 28.

[16] Там само, оп. 1, спр. 644, арк. 21.

[17] Там само, оп. 1, спр. 643, арк. 5.

[18] Там само, оп. 1, спр. 644, арк. 21–36; спр. 643, арк. 22–24.

[19] Там само, спр. 643, арк. 28, 34.

[20] Там само, арк. 28, 34.

[21] Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1941–1984.— С. 13–14.

[22] Там само,— С. 23–25.

[23] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 9–10; спр. 657, арк. 8.

[24] Там само, оп. 1, спр. 657, арк. 8, 19, 18, 20, 59.

[25] Там само, спр. 639, арк. 23.

[26] *Палладін О.* В. Звіт про роботу Академії наук СРСР за 1944 рік і тематичний план Академії наук УРСР на 1945 р. // Вісті АН УРСР.— 1945.— №2–3.— С. 5–16.

[27] Там само, оп. 1, спр. 648, арк. 4.

[28] *Мазурицкий А.М.* Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов.— М., 2000.— С. 70.

[29] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 1, 4.

[30] Там само, арк. 11.

[31] Там само, оп. 1, спр. 657, арк. 59; спр. 654, арк. 231.

[33] *Тацька Д.П.* Перші наслідки відбудовчої роботи Бібліотеки АН УРСР // Журнал Б-ки АН УРСР.— 1946.— №1.— С. 3–9.

[33] Там само, спр. 659, арк. 69, 74.

[34] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 646, арк. 13–14.

[35] Про організацію в м. Львові філіалу Академії наук УРСР. З Постанови Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1951 р. // Рад. Львів 1939–1955: Док. і матеріали.— Львів, 1956.— С. 471; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Іст. нарис.— К., 1989.— С. 50–51.

[36] Українські вчені неодноразово порушували питання про повернення цих колекційних матеріалів до Києва, однак воно й досі не вирішено: *Дерев'янко С.* Львовские сокровища должны быть возвращены // Львовская правда.— 1970.— 7 июля; *Кравич Д., Лубківський Р.* Належить вічності // Жовтень — 1971.— №1.— С. 150–151; *Иванов М.* Родина у них одна: Реликвии нашей национальной культуры за рубежом // Сов. культура.— 1982.— 12 янв.; *Крушельницка Л.* Правдиво про Оссолінеум // Пам'ятки України: історія та культура.— 1994.— №3–6.— С. 85–86. Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Авт. вступної ст. та упоряд. Л.І. Кру-шельницька.— Львів, 1996; *Вона ж.* К вопросу о собрании Оссолинеум // Электронный журнал «Военные трофеи».— 1998.— №5.

[37] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника...— С. 40–41.

[38] *Дашкевич Р.Я.* Після погрому (Про долю і недолю бібліотеки НТШ) // Бібліотека Наукового това-

риства ім. Шевченка: книги і люди.— Львів, 1996.— С. 10–11; *Крушельницька Л.* Правда про Оссолінеум // Пам'ятки України: історія та культура.— 1994.— №3/6.— С. 85–86; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стафаника...— С. 116.

[39] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника...— С. 42; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committeeon Archives of Ukraine; — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.— P. 429– \445.

[40] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 2.

[41] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 30–31.

[42] *Мазурицький А.М.* Книжные собрания России и Германии...— С. 65–66.

[43] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 69, 74.

[44] Там само, спр. 657, арк. 108.

[45] ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 353–355.

[46] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 23.

[47] Там само, спр. 672, арк. 32.

[48] Там само, оп. 1, спр. 654, арк. 15, 16, 24, 30; спр. 657, арк. 160–162, 165, 171, 173.

[49] Там само, спр. 657, арк. 154.

[50] *Карпенко Г.В.* В Президії Академії наук УРСР // Вісті АН УРСР.— 1946.— №8.— С. 95; *Меженко Ю.О.* Про стан мережі бібліотек наукових установ Академії наук УРСР: Доп. та ухвала Президії АН УРСР 21 червня 1946 р. // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 3–17.

[51] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 21–31.

[52] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 16.

[53] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 667, арк. 18–21, 24–25. *Меженко Ю.О.* Про стан мережі бібліотек наукових установ.— С. 3–17.

[54] Від редакції // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 1–2. У цій вступній статті були окреслені завдання відділів та інших підрозділів Бібліотеки щодо всебічної допомоги бібліотекам мережі АН УРСР в організації фонду і каталогів, обслуговування читачів, планово-звітної документації тощо.

[55] Про роботу мережі бібліотек наукових установ АН УРСР. Корот. звіт // Журн. Б-ки АН УРСР.— 1947.— №1.— С. 15–18.

[56] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 687, арк. 62–63.

[57] Документи цього підрозділу й досі не відкриті для широкого доступу.

[58] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 76; спр. 657, арк. 43.

[59] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 173.

[60] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 41, 42, 44.

[61] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 86.

[62] *Мазурицкий А.М.* Книжные собрания России и Германии в контексте рестируционных процессов.— М., 2000.— С. 84.

[63] Там само — С. 85–86.

[64] Там само.— С. 121. Патриція Кеннеді Грімстед встановила, що цифра 3 млн. є помилково прочитаною в копії документа цифрою в 2 млн.— остання книжка Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire...— P. 225.

[65] *Ульріке Гартунг.* [Зондеркоманда Кюнгсберга і питання реституції книжкових трофеїв] // Электронный журнал. «Военные трофеи».— 1998.— №4.— С. 111. У перекладі рос. мовою.

[66] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 671, арк. 3.

[67] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 2, 32–35.

[68] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 684, арк. 47.

[69] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 703, арк. 15.

Наталія Московченко

ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХІВІСТІВ: УМОВИ ФОРМУВАННЯ (кінець XIX ст.)

Друга половина XIX ст. позначена активним розвитком української історіографії, який характеризується появою нових підходів в науці, розширенням проблематики і хронологічних рамок досліджень, залученням нових джерел, насамперед документальних, з історії України. Тому роль архівів значно зросла. На той час офіційною владою було створено Київський, Вітебський та Віленський історичні архіви, документи яких строго фільтрувалися і які повинні були підтверджувати близький зв'язок України та Литви з Росією. Указом 1852 р. центральні архіви були поставлені в складні умови, їх відомча підпорядкованість була неоднакова.

Створенням наукових архівів офіційна влада не займалася, тому цими проблемами опікувалися наукові товариства. Так, у Львові це завдання фактично виконувало НТШ, у Харкові — Харківське історико-філологічне товариство.

І.Л. Маяковський відмічав, що національні любителі історії робили «... попытки собирания и использования документов, рассеяных по различным «присутственным местам» правительственного аппарата, церквам, монастырям и по рукам частных коллекционеров. Средоточиями этой собирательской деятельности были либо существовавшие (Киев, Харьков), либо упраздненные русским правительством

университетские центры (Вильна), либо, наконец, наиболее крупные административные центры (Тифлис),— словом, те места, где сосредотачивалась местная буржуазная интеллигенция — профессора, статистики, врачи и т. п., и где, следовательно, могли легче возникнуть археографические или вообще научные организации»[1].

Харківський історичний архів було створено зусиллями членів Харківського історико-філологічного товариства, заснованого при місцевому університеті 1877 р. професорами та викладачами цього університету. Своїм основним завданням члени Товариства вважали поширення і розвиток історичних та філологічних знань. В статуті Товариства обумовлювалися основні шляхи виконання цих завдань, що досягалися встановленням зв'язків з різними науковими закладами та товариствами, організацією археологічних та археографічних експедицій для придбання історичних пам'яток, видавничою діяльностю.

Величезну роль відігравав у культурному житті Південної України Імператорський університет у Харкові. Цей навчальний заклад у середині XIX ст. вів просвітницьку діяльність на всій підлеглій йому території, згідно з першим університетським статутом. «... Харьковский университет был в обширном смысле центральным образовательным учреждением, от которого зависело учебное дело во всей южной России: каждое изменение в порядке и направлении обучения, в дисциплине, в составе учителей, в материальном состоянии училищ исходило непосредственно от университета»,— наголошував Д. Багалій[2]. О. Єфименко також високо оцінила роль Харківського університету як осередку науки і культури: «... уже к 30-м годам XIX в. около Харьковского университета сложился кружок людей, который выступил с сознательной мыслью работать на поприще науки и литературы для возрождения украинской народности»[3]. «Сей університет зробився натуральним центром науки, що не могла не торкатися місцевих відносин і місцевого населення», — зазначав І. Франко.[4]

1883 р. до Харкова переїхав Д. Багалій, де його було обрано доцентом кафедри російської історії Харківського університету. Ще 1882 р., будучи стипендіатом Імператорського університету св. Володимира в Києві, він вперше ознайомився з документами архіву та опублікував у «Киевских университетских известиях» звіт про свою поїздку, де окреслив першочергові завдання архіву — упорядкування документів, отримання приміщення та ін. Дмитро Іванович взяв найактивнішу участь у створенні Історичного архіву, ставши центральною фігурою харківського осередку архівістів та об'єднавши навколо архіву справжніх прихильників української історії.

Аналіз суспільно-політичної ситуації в Україні свідчить, що архівна справа в Харкові на рубежі XIX–XX ст. не мала фінансової підтримки від держави. Харківський університет не міг бути базою для архівної науки — не було спеціальної кафедри, адже Д. Багалій викладав на кафедрі російської історії. Це було причиною того, що наукова база харківського осередку архівістів насамперед опиралася на Харківське історико-філологічне товариство, хоча, звичайно, не обмежувалася виключно його рамками. Відсутність відповідної кількості фахових архівістів ставила нагальну необхідність підготовки зі студентів Харківського університету спеціалістів архівної науки. Ці студенти і створили загалом ядро харківського архівного осередку. Серед них передусім слід назвати Є. Іванова, Д. Міллера, М. Бакая, М. Плохинського, В. Барвінського та ін. Слід віддати належне Д. Багалію та Харківському історико-філологічному товариству. Їх опікування молоддю дало свої плоди. З протоколів засідань Товариства видно, як кожного року з'являлися нові наукові сили, переважно вихованці Д. Багалія. Тут вони вперше на засіданнях Товариства виступали з доповідями. Більшість учнів Д. Багалія стали згодом дійсними членами Харківського істрико-філологічного товариства (Є. Іванов, Д. Міллер, С. Дуброва, В. Барвінський та ін.).

Професор В.І. Савва у своєму виступі на честь 30-ї річниці наукової та педагогічної діяльності Д.І. Багалія наголосив: «...перед молодыми учеными возникла задача — создать с кафедры интетес к русской истории. Он (Д. Багалій) его создал — за ним в Харьковский исторический архив, к первоисточникам, находившимся некоторое время на хорах университетского актового зала, а потом перенесенным в темные, холодне комнаты сзади этого зала, пошло несколько его учеников, первых по времени архивистов его школы»[5].

Імена М. Плохинського, М. Бакая, Д. Міллера, Є. Іванова, С. Дуброви, В. Барвінського, О. Водолажченко та ін. добре відомі історикам архівної справи. Цей перелік можна доповнити іменами В. Веретенникова, А. Лебедєва, П. Єфименка, О. Єфименко, М. Сумцова, які не були учнями Д. Багалія, але завдяки своєму внеску у справу формування та розвитку Харківського історичного архіву та архівної спра-

ви взагалі займають визначне місце у харківському осередку архівістів.

Царський уряд, дозволивши створення архіву при Харківському університеті, тим і обмежився. Будь-яких державних субсидій від нього цей архів не отримав. Він існував на кошти, які виділяв університет, та на приватні пожертви. На низку статей Д. Багалія, видрукуваних у місцевих виданнях, а також звернення до громадськості з проханням надсилати до архіву старовинні рукописи, відгукнулося багато діячів культури і науки, у тому числі професори Харківського університету, члени Харківського історико-філологічного товариства, працівники наукових установ. Документи та книги надходили до архіву від приватних осіб у дар. Серед них у першу чергу були П. Єфименко та його дружина О. Єфименко, М. Сумцов, М. Плохинський, М. Бакай, Є. Радакова, А. Лебедєв та ін. Завдяки їх внеску архів значно збагатився.

Кожен з харківських архівістів зробив свій внесок у розвиток архівної справи. Дійсний член Харківського історико-філологічного товариства, відомий учений і дослідник української історії та етнографії П. Єфименко ініціював створення Харківського історичного архіву. 1879 р. у виступі на одному із засідань Товариства він наголосив на важливому значенні для науки архіву Чернігівського правління та звернув увагу громадськості на вкрай несприятливі умови, в яких зберігалися цінні історичні документи. «Это здание совершенно приспособленно для разложения и уничтожения архивных дел»[6], — зазначав П. Єфименко про так званий Мазепинський палац, у якому зберігалися документи.

Для виявлення історичних документів на території Харківщини та сусідніх губерній проводилися археографічні експедиції членів Харківського історико-філологічного товариства. Передусім слід згадати професора А. Лебедєва, котрий довгі роки обстежував церковні, монастирські архіви та архіви духовних навчальних закладів. Археографічні експедиції також здійснили М. Плохинський, Д. Міллер, Д. Багалій, Є. Іванов. Результати їх досліджень складали підґрунтя наукових робіт.

Між тим, архів потребував передусім упорядкування, яке не могло здійснюватися через відсутність приміщення, штатних співробітників та матеріальної підтримки з боку влади. 1893 р. Харківське історико-філологічне товариство нарешті одержало приміщення для архіву, надане Харківським університетом,— кілька невеликих кімнат, де розмістився архів та довідкова бібліотека. Це дало можливість для систематичного впорядкування архіву.

Величезну роботу з впорядкування архівних документів провів ветеринарний лікар Сергій Павлович Дуброва. Завдяки його зусиллям за перших шість місяців було впорядковано понад 4 тис. справ. На той час він став фактичним архіваріусом Історичного архіву. С. Дуброва, не маючи історичної освіти, зумів стати справжнім архівістом. 1926 р. Сергій Павлович згадував: «Ще в 1883 р. Під впливом Вельми Шановного Дитра Івановича Багалія яскраво в мене запалала любов до студіювання Історії України. Як раз у тим же році був перевезен з Чернігова до Харкова архів Малоросійської Колегії, для розборок якого було встановлено з професорів Університету Комісію, в яку Дмитро Іванович увів і мене. І я під впливом і провідом Дмитра Івановича почав навчатися й поступово набувати звичку до архівної праці, спільно зцим мала розвій і любов до архівного діла, яка цілком витиснила намагання до архівної діяльності»[7]. Д. Багалій назвав його «архівістом у тісному значінню цього слова»[8].

З 1886 р. впорядкування архіву, реєстрація документів, що надходили, видавання довідок соціально-правового характеру офіційним та приватним особам, завідування складом видань Харківського історико-філологічного товариства та його бібліотекою входило до обов'язків штатного архіваріуса, на утримання якого виділив кошти Харківський університет. Першим офіційним архіваріусом Харківського історичного архіву (жовтень 1886 — травень 1887 рр.) став А. Твердохлебов, який уже мав досвід роботи з документами XVII–XVIII ст., потім цю посаду обіймали вихованці Харківського університету: М. Бакай (жовтень 1887 р.— червень 1888 р.), М. Плохинський (листопад 1888 р.— жовтень 1897 р.), Є. Іванов (з жовтня 1897 р.).

Водночас з упорядкуванням документів в архіві проводилася велика наукова робота. Багато вчених того часу у своїх наукових працях використовували документи Харківського історичного архіву, серед них: Д. Багалій, П. Єфименко та О. Єфименко, І. Теличенко, М. Сумцов, Є. Редін, А. Русов, Д. Еварницький, М. Плохинський, Д. Міллер, Є. Радакова, О. Твердохлебов, М. Бакай, В. Іванов, Є. Трифільєв та ін.

Зусиллями Д. Багалія архіву було виділено нове приміщення — колишньої хірургічної клініки, що полегшило умови праці архівістів, уможливило нормальне функціонування архіву.

Працівники Історичного архіву щорічно звітувалися перед членами Історико-філологічного товариства про виконані роботи. Ці звіти містять відомості про те, як проводилося впорядкування та описування документів, оцінка нових надходжень: документи реєструвалися, описувалися, до описів складалися іменні, географічні та предметні покажчики, відмічалися теми, над якими працювали дослідники, та документи, якими вони користувалися. Це дозволило простежити історію наукового використання архівних фондів, залучення їх до наукового обігу.

За перші 20 років існування Харківський історичний архів став значним науковим закладом, де зберігалися цінні документи з історії Лівобережної і Слобідської України. За своїм складом архів наблизився до центральних — Київського та Віленського. Але юридичний і фінансовий стан Харківського історичного архіву на початку століття був нестабільним. 1899 р. Архів отримав нове, пристосоване для своїх потреб приміщення з безпечною системою опалення, бюджет у 600 карбованців. Було обрано директора (ним став на громадських засадах Д. Багалій) та штатного архіваріуса, який через невисоку платню поєднував роботу в Історичному архіві з роботою архіваріуса архіву Харківського університету (Є. Іванов). Відповідальність за збереженість архіву, його впорядкування та використання архівних документів взяв на себе Харківський університет. В.В. Кравченко підкреслює, що Харківський університет «... активізував громадське і культурне життя на Лівобережжі, сприяв його входженню до європейського культурного простору»[9].

У перші роки існування архів не мав інструкцій і правил, які б регулювали його роботу та визначали функції працівників. Тимчасове Положення для губернських архівів 1884 р. не підходило для Харківського історичного архіву, який було створено за ініціативою вченого товариства без участі державних структур, та й за складом документів цей архів був скоріше регіональним, ніж губернським. Окрім того, архів не мав коштів на видавничу діяльність, якою при центральних архівах займалися археографічні комісії. Свої праці харківські архівісти публікували у виданнях Харківського історико-філологічного товариства.

Директор архіву Д. Багалій неодноразово звертався до владних структур із пропозицією перетворити Харківський історичний архів на центральний, якими були Київський і Віленський архіви. Цю думку підтримував М. Каланчов, котрий разом з іншими видатними вченими Росії вітав створення Харківського історичного архіву та вважав його архівом того ж рангу, що й історичні архіви Києва, Вільна та Вітебська. На жаль, жоден із проектів Д. Багалія не знайшов реалізації. Так, 5 березня 1890 р. Харківське історико-філологічне товариство отримало від Міністерства народної освіти повідомлення про те, що «неудобно возбуждать вопрос об отпуске кредита на постройку и содержание архива»[10]. Тільки 1920 р., коли Д. Багалій та Є. Іванов стали учасниками докорінного реформування архівної справи в Україні, це питання було розв'язане позитивно — Харківський історичний архів набув статусу центрального державного архіву.

Таким чином, формування харківського архівного осередку проходило в умовах національного відродження другої половини XIX ст. на базі Харківського історико-філологічного товариства та Харківського історичного архіву, але без підтримки з боку держави. Багатий досвід, накопичений харківськими архівістами за перші роки існування Історичного архіву, сприяв розвиткові архівної справи в Україні, створенню нових кадрів архівістів, які у подальші роки здійснили важливі зміни в архівному будівництві України.

[1] *Маяковский И.Л.* Очерки по истории архивного дела в СССР.— М., 1960.— С. 239.
[2] *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам).— Х., 1893–1898.— Т. 1 (1802–1815).— С. 1203.
[3] *Ефименко А.Я.* Очерк истории украинского народа.— К., 1990.— С. 386.
[4] *Франко І.* Зібрання творів у п'ятидесяти томах.— К., 1984.— Т. 41.— С. 260–261.
[5] *Савва В.И.* Общий обзор ученой деятельности Д.И. Багалея: Профессор Д.И. Багалей. К 30-й годовщине его учено-педагогической деятельности.— Харьков, 1912.— С. 34–35.
[6] *Ефименко П.С.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина.— 1882.— №1.— С. 198.
[7] ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 19, арк. 28.
[8] *Багалій Д.* Автобіографія.— К., 1927.— С. 82.
[9] *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.).— Х., 1996.— С. 31.
[10] ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 295.

Костянтин Новохатський, Лариса Скрицька

Проект

КОНЦЕПЦІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Головним об'єктом національних інтересів України в архівній справі (далі — НІУАС) є збереженість архівно-інформаційних ресурсів і насамперед НАФ України як глобальної інформаційної системи, що одночасно є складовою загальнодержавних стратегічних інформаційних ресурсів та національного культурного надбання. Як важливий інформаційний інструмент управління державою архівно-інформаційні ресурси є вагомим першоджерелом, що відображає правові та організаційні підвалини становлення і розвитку української державності; містить відомості, необхідні для забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності України, збереження конституційних основ держави та державного устрою, забезпечення стабільності міжетнічних та міжконфесійних відносин у суспільстві, ефективного функціонування державних структур усіх рівнів та органів місцевого самоврядування, подальшого розвитку культури, фундаментальної науки, наукового і технічного прогресу, економічного, інформаційного простору та інших сфер життєдіяльності суспільства, а також соціально-правового захисту громадян. Як складова частина національної культурної спадщини НАФ є вагомим джерелом духовних знань, процесу розвитку і становлення творчої еволюції людини, зібранням свідчень фактів, подій, явищ, що дозволяють встановити історичну істину і відслідкувати усі аспекти становлення і розвитку українського етносу, забезпечують збереження духовних цінностей, відродження та спадкоємність культурно-історичних традицій.

Забезечення НІУАС розглядається як складова загальнодержавної політики щодо забезпечення національної безпеки України, реалізація завдань якої неможлива без вирішення питань захисту архівно-інформаційних ресурсів.

Концепція забезпечення НІУАС (далі — Концепція) розроблена на підставі Концепції (основ державної політики) національної безпеки України та Указу Президента України від 6 грудня 2001 року №1193 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України. Положення, пропозиції і висновки концепції мають враховуватися при виробленні відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм інформаційної політики та інформаційної безпеки держави, захисту національного культурного надбання та пов'язаних з ними законопроектів.

1.1. У концепції основні терміни і поняття вживаються у такому тлумаченні:

архівна інформація — сукупність первинної та вторинної документної інформації архівів;

архівна справа — галузь життєдіяльності суспільства, що охоплює правові, наукові, технологічні, економічні та інші аспекти діяльності архівних установ, пов'язані з відбором, експертизою цінності, опрацюванням, зберіганням, користуванням архівними документами та використанням архівної інформації;

архівна установа — архів, інша самостійна установа або структурний підрозділ органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, що організовує і забезпечує збирання, облік, зберігання архівних документів, доступ до них, використання архівної інформації, формування НАФ і/або здійснює управління, наукові дослідження або інформаційну діяльність у сфері архівної справи і діловодства відповідно до своєї компетенції;

архівний документ — документ, представлений в оригіналі або копії на правах оригіналу, що не є виданням або іншою формою масового тиражування, і з огляду на його значущість для особи, суспільства і держави або практичну цінність для власника зберігається в архіві або підлягає архівному зберіганню, у тому числі як об'єкт рухомого майна;

верховенство права власності на документи НАФ — верховенство права власності народу України, на підставі якого держава обмежує права власників на переміщення і відчуження належних їм документів НАФ, реєструє, обліковує їх, здійснює контроль за станом їх збереженості, переміщенням і відчуженням та притягає до відповідальності власників і володільців документів НАФ за недотримання нормативних умов зберігання належних їм документів НАФ;

використання архівної інформації — застосування споживачами і архівними установами первинної і/або вторинної документної інформації в політиці, економіці, культурі та інших галузях діяльності з метою задоволення інформаційних потреб суспільства, ефективного управління державою, а також для забезпечення законних прав і інтересів громадян;

відомчий архів — архів (архівний підрозділ) органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного або комунального підприємства, установи, що здійснює тимчасове зберігання архівних документів, у тому числі документів НАФ;

власник документів НАФ — суб'єкт права власності (держава, юридична чи фізична особа), що на законних підставах володіє, користується і розпоряджається документами у неповному обсязі, обмеженому Законом на підставі верховенства права власності;

володілець документів НАФ — суб'єкт права володіння (юридична чи фізична особа), що за дорученням власника володіє документами, тобто здійснює фактичне утримування документів, користування або оперативне управління ними у межах, визначених власником та Законом на підставі верховенства права власності;

вторинна документна інформація — сукупність інформаційних характеристик архівного документа, групи чи комплексу архівних документів, отримана в результаті аналітико-синтетичного опрацювання первинної документної інформації та інших відомостей про створення, придбання, зберігання та використання архівного документа(тів);

галузевий архів — державний архів, що здійснює постійне зберігання комплекту специфічних видів документів НАФ, утворених в межах галузі або системи установ;

громадський архів — архів (архівний підрозділ) об'єднання громадян політичного, професійного, наукового, творчого, благодійницького та іншого характеру (партії, руху, спілки, товариства тощо), що здійснює зберігання утворених цим об'єднанням та інших належних йому архівних документів, у тому числі постійне зберігання документів НАФ;

державний протекціонізм в архівній справі — сукупність законодавчих норм і здійснюваних державою заходів, що забезпечують пріоритет і переваги вітчизняним користувачам і споживачам в освоєнні архівної інформації, а вітчизняним виробникам — у застосуванні конкурентоспроможних технологій, обладнання та матеріалів у технічному та технологічному оснащенні архівів;

документ — цілісна інформація з єдиною структурно-композиційною будовою та реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати, зафіксована на будь-якому виді матеріального носія у будь-якій знаковій формі з метою передавання у просторі і часі;

доступ до архівних документів — можливість надання юридичним і фізичним особам архівних документів, копій архівних документів і/або архівної інформації для ознайомлення, дослідження і використання;

забезпечення збереженості архівних документів — створення й підтримання оптимальних умов зберігання, здійснення консервації, реставрації, відтворення, біозахисту документів, створення їх страхового фонду та фонду користування, а також комплекс контрольно-охоронних і облікових заходів, спрямованих на підтримання стану незмінності у часі матеріальної основи документів та їх інформації, а також запобігання їх втраті та викраденню;

інтелектуальний доступ до архівних документів — можливість отримання первинної і вторинної документної інформації через сукупність архівних інформаційно-пошукових довідників і баз даних, що надають користувачеві відомості про наявність архівних документів;

користувач архівними документами — юридична чи фізична особа, що отримує документи, копії документів і/або архівну інформацію для ознайомлення, дослідження і використання;

корпоративний архів — архів (архівний підрозділ) підприємства (установи, організації), заснованого на приватній формі власності, що здійснює зберігання утворених цим підприємством (установою, організацією) та інших належних йому архівних документів, у тому числі постійне зберігання документів НАФ;

місцева архівна установа — державний архів (архівний відділ) певного регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, Севастополя, району, району у містах Києві і Севастополі), що є структурним підрозділом відповідно державної адміністрації, а також архівний відділ міської ради, інший архів певної територіальної громади, що здійснює управління архівною справою на певній території та зберігання документів НАФ місцевого значення, у тому числі утворених в діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ, що функціонують або функціо-

нували на цій території, а також архівних документів, не віднесених до складу НАФ;

конфіденційна інформація — будь-які персоно-ідентифікуючі дані про особу, а також інформація професійного, комерційного, банківського, виробничо-технологічного характеру, розголошення якої може завдати матеріальної або моральної шкоди особі, створити загрозу її життю, життю її близьких, безпеці житла, а також зачепити економічні та професійні інтереси окремих юридичних і фізичних осіб;

Національний архівний фонд України (НАФ) — сукупність архівних документів, зареєстрованих у порядку, визначеному чинним законодавством, незалежно від їх виду, місця і часу створення та форми власності на них, що зберігаються на території України, є складовою інформаційних ресурсів України, першоджерелами історії духовного і матеріального життя народу України та інших народів, і, з огляду на встановлену відповідною експертизою наукову, історичну, культурологічну, мистецьку, етнографічну цінність, визнаються як історичні та культурні цінності, складова національного культурного надбання;

первинна документна інформація — безпосередня інформація архівного документа;

правовий доступ до архівних документів — сукупність правових норм, що визначають режим доступу, порядок отримання дозволу на допуск до інформації з обмеженим доступом, оскарження відмови у доступі та притягнення до відповідальності за порушення режиму доступу;

споживач архівної інформації — юридична чи фізична особа, яка у будь-якій формі використовує архівну інформацію;

фізичний доступ до архівних документів — можливість отримання документної інформації завдяки належній збереженості носіїв інформації забезпеченої збереженістю під час зберігання, користування, транспортування та експонування документів;

формування НАФ — комплекс заходів, спрямованих на визначення принципів, критеріїв та порядку внесення документів до складу НАФ, включення та виключення з його складу, а також систематичного поповнення державних архівних установ профільними для них документами;

приватний архів — приватне зібрання архівних документів, що перебувають у в одноосібній приватній власності або власності родини.

1.2. *Метою концепції* є вироблення:

— систематизованого погляду на поняття забезпечення НІУАС;

— комплексного підходу до визначення широкого спектру проблем у забезпеченні НІУАС;

— шляхів розв'язання проблем НІУАС з урахуванням сучасного стану і тенденцій розвитку архівної справи в Україні та світовому співтоваристві.

1.3. *Основними завданнями концепції* є:

— визначення поняття, суб'єктів і об'єктів НІУАС;

— визначення поняття загроз НІУАС, джерел і типології загроз НІУАС та дестабілізуючих чинників в архівній справі;

— визначення поняття захисту і забезпечення НІУАС;

— визначення зон захисту НІУАС;

— визначення принципових засад виявлення, прогнозування та оцінки загроз і дестабілізуючих чинників та визначення принципових засад стратегії захисту і забезпечення НІУАС;

— аналіз стану і рівня загроженості НІУАС по зонах захисту НІУАС;

— окреслення стратегічних напрямів захисту НІУАС та комплексу першочергових превентивних заходів;

— визначення поняття системи архівної безпеки у площині забезпечення НІУАС, її суб'єктів і об'єктів та концептуальних засад створення і функціонування.

2. НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ

2.1. Національні інтереси України в архівній справі (НІУАС) визначаються збалансованими інтересами кожного з суб'єктів НІУАС суб'єктами НІУАС, які водночас розглядаються як об'єкти національної безпеки, є особа суспільство, держава.

2.2. *Інтереси особи* в архівній справі спрямовані на забезпечення прав:

— на збирання і накопичення архівних документів в процесі свого життя і діяльності та утворення приватного архіву з метою забезпечення своїх інтелектуальних, духовних і соціальних потреб; права на захист свого приватного архіву;

— на доступ до архівних документів, у тому числі документів НАФ, з метою задоволення соціально-правових, майнових, генеалогічних, інтелектуальних та духовних потреб;

— захисту конфіденційної інформації про себе і близьких осіб, що міститься в архівних документах, незалежно від права власності на них;

— захисту власних авторських і суміжних прав, права інтелектуальної власності;

2.3. *Інтереси суспільства* в архівній справі спрямовані на забезпечення:

— верховенства права власності на документи НАФ — з метою збереження феномену духовної і культурної спадщини України як складової колективної національної і планетарної пам'яті;

— доступу до документів НАФ державного і недержавного походження, незалежно від форми власності на них, використання і поширення такої інформації — з метою самоідентифікації українського народу, самопізнання суспільства і визначення перспектив його розвитку;

— поповнення складу НАФ документами науково-освітніх і культурних закладів, приватних архівів, засобів масової комунікації, громадських об'єднань, релігійних організацій — з метою збереження для майбутніх поколінь об'єктивної картини історичної дійсності, становлення і розвитку суспільної свідомості, активної наукової, творчої думки;

— пріоритету вітчизняним користувачам в освоєнні архівної інформації;

— захисту конфіденційної інформації, що стосується фізичних і юридичних осіб, з метою гарантованого розвитку демократичних інститутів і підтримання стабільності суспільних відносин.

2.4. *Інтереси держави* в архівній справі спрямовані на забезпечення:

— збереження документів НАФ, передусім державного походження, як найважливішої складової державності;

— використання архівної інформації в інтересах ефективного функціонування державних структур;

— захисту архівної інформації, що містить державну таємницю;

— поповнення складу НАФ документами економічних структур недержавного сектору — з метою збереження історії становлення підприємництва та подальшого розвитку самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки;

— захисту комерційної, банківської таємниці та іншої інформації комерційного характеру — з метою запобігання нанесенню матеріальних збитків суб'єктам підприємницької діяльності і забезпечення економічної стабільності;

— пріоритету вітчизняним виробникам у створенні і застосуванні конкурентоспроможного архівного обладнання і технологій;

— запобігання витоку архівної інформації, що розглядається як інтелектуальна власність держави.

2.5. *Збалансовані інтереси* особи, суспільства і держави в архівній справі спрямовані на виявлення і збереження архівних документів, використання і поширення інформації яких необхідне для забезпечення:

— збереження територіальної цілісності і неподільності України як суверенної держави, рівноправного члена європейського і світового співтовариства;

— стабільності розвитку демократичного цивілізованого суспільства з соціально орієнтованою ринковою економікою, на засадах дотримання прав і свобод людини, національної, політичної, соціальної та міжконфесійної злагоди;

— ефективності роботи органів державної влади і місцевого самоврядування;

— ефективного функціонування фінансової, енергетичної, транспортної, інформаційної, телекомунікаційної, екологічної, оборонної та інших критичних в плані національної безпеки систем;

— правдивості і повноти висвітлення вітчизняної історії, розвитку історичної самосвідомості і національної гідності українців;

— відродження і захисту етнічної, мовної, релігійної самобутності українського етносу та інших національностей у складі українського народу;

— зміцнення генофонду, духовного та фізичного здоров'я, інтелектуального потенціалу українського народу;

— забезпечення нерозголошення конфіденційної інформації, державної таємниці та інших відомостей, захищених законом;

— дотримання принципу державного протекціонізму в архівній справі.

2.6. Досягнення належного ступеня інформаційного забезпечення особи, суспільства і держави з одночасним дотриманням вимог інформаційної безпеки та принципу державного протекціонізму в архівній справі можливе лише за умови репрезентативності складу НАФ і соціальнозначущих документів, не віднесених до складу НАФ, гарантованого забезпечення їх збереженості та створення ефективних систем інтелектуального доступу до них на легітимній основі.

Безпосередніми об'єктами національних інтересів в архівній справі є цілісність, повнота та збереженість:

— НАФ як єдиної багатоаспектної категорії та глобальної інформаційної системи;

— окремих архівних документів та комплексів архівних документів (сукупного складу документів архівної установи, групи фон-

дів, окремих фондів, цілісних частин фондів та *окремих справ*);

— архівної інформації.

Опосередкованими об'єктами НІУАС є організаційні, економічні, нормативно-правові, науково-методичні механізми, а також архівна інфраструктура та кадрові ресурси, що забезпечують повноцінне формування, зберігання, поширення і використання архівно-інформаційних ресурсів.

3. ЗМІСТ, ДЖЕРЕЛА І ТИПОЛОГІЯ ЗАГРОЗ ТА ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИХ ЧИННИКІВ В АРХІВНІЙ СПРАВІ

3.1. ***Загрози НІУАС*** — ослаблення, значне виснаження архівно-інформаційних ресурсів України, порушення інформаційного суверенітету України, конституційних та інших гарантованих чинним законодавством прав юридичних і фізичних осіб та життєво важливих інтересів держави через:

— втрату (невіднесення і/або невключення до складу НАФ, привласнення, розкрадання, безповоротне вивезення, приховування, блокування, підроблення, знищення, псування, *невиправне пошкодження*) *архівних документів* та розпорошення, подрібнення цілісних комплексів архівних документів;

— втрату (знищення, приховування, узурпацію, блокування, перехоплення, порушення цілісності, фальсифікацію, перекручення) архівної інформації;

— брак *або неякісність вторинної* документної інформації;

— брак або неякісність копій фонду користування архівними документами;

— розголошення відомостей, що належать до категорій інформації, захищеної законом;

— незабезпечення умов довготривалої гарантованої збереженості документів НАФ;

— невпровадження нових технологій та сучасного обладнання в оснащенні архівів.

3.2. ***Джерелами загроз*** НІУАС є:

— безпосередньо кризові ситуації в архівній установі;

— діяльність певних силових, політичних, економічних структур, кіл, груп, криміногенних і терористичних угрупувань, кланів, а також окремих посадових осіб і громадян в межах України і/або іншої держави та групи держав, що безпосередньо спрямована на завдання шкоди архівно-інформаційним ресурсам України в цілому, окремим комплексам архівних документів та архівної інформації, а також на розголошення захищеної законом інформації. В умовах усіх кризових ситуацій *створюють підвищені ризики порушення* або ігнорування керівниками і/або працівниками архівних установ виробничої, технологічної дисциплін, норм професійної етики і моралі.

Кризові ситуації розглядаються як певний стан суспільства і держави, архівної справи України або окремої архівної установи, що *виникають внаслідок надзвичайних обставин*. Основними типами кризових ситуацій є:

— політичні кризи;

— соціальні конфлікти (загострення класових, міжетнічних, міжконфесійних відносин);

— економічні кризи;

— воєнні конфлікти;

— *техногенні катастрофи і аварії неприродного характеру* (пожежі, затоплення, вихід з ладу обладнання тощо);

— стихійні лиха і катаклізми (повені, землетруси, гострі кліматичні порушення тощо).

3.3. ***Загрози НІУАС можуть класифікуватися як:***

— *внутрішні і зовнішні — за ознакою* географічного походження джерела загрози (в межах України або поза її межами);

— політичні, економічні, соціальні, воєнні, екологічні, науково-технологічні, архівно-технологічні, електронно-комунікаційні, фізичні, інтелектуальні — за характером джерела та *дії загрози*;

— реально діючі та потенційно можливі — за вірогідністю дії;

— незначні, значні та особливо значні — за масштабом негативних чи руйнівних наслідків. Масштаб негативного впливу чи руйнації залежить від типу загрози та типу архівної установи *за місцем дії загрози*, запобіжних заходів тощо.

3.4. Дія загрози може бути ініційована або значно посилена певними **дестабілізуючими чинниками в архівній справі**, які за своїм функціональним призначенням та спрямуванням можуть бути класифіковані як ініціюючі фактори державно-політичного, організаційно-управлінського, фінансово-економічного, нормативно-правового, нормативно-методичного та кадрового характеру.

3.5. За масштабом загроз і дестабілізуючих чинників в архівній справі можна виділити проблеми в сфері архівної безпеки, властиві тільки Україні, країнам СНД, усім країнам постсоціалістичного простору та проблеми світового масштабу.

4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ВИЯВЛЕННЯ, ПРОГНОЗУВАННЯ І ОЦІНКИ ЗАГРОЗ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАХИСТУ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ

4.1. ***Захист НІУАС*** — це комплекс нормативно-правових актів, управлінських, наукових, методичних і технологічних рішень та організаційних заходів, спрямованих на запобігання, відвертання, нейтралізацію загроз НІУАС та ліквідацію наслідків їхньої дії.

В аспекті захисту НІУАС, відповідно до визначених об'єктів НІУАС, розглядаються три основні зони захисту:

— формування НАФ;

— забезпечення збереженості НАФ;

— доступ до документів НАФ та використання архівної інформації.

Стратегія захисту НІУАС розробляється на основі **багаторівневого аналізу стану і рівня загрожености НІУАС** через виявлення, прогнозування і оцінку основних груп загроз, їх джерел та дестабілізуючих чинників у кожній зоні захисту із визначенням типів архівних установ, в яких дія загрози набуває або може набути особливого розмаху, та визначення основних механізмів захисту.

4.2. Основними принципами аналізу стану і рівня загрожености НІУАС та вироблення стратегії їх захисту є:

— компетентність, системність, всебічність, багаторівневий характер розгляду проблем на основі аналізу сучасного стану архівної справи в Україні і виявлення тенденцій її розвитку;

— порівняльного аналізу сучасного стану архівної справи в Російській Федерації, країнах СНД, Балтії, Європи, Канаді, США, урахування позитивного досвіду цих країн, дослідження можливості адаптації закордонних моделей до вітчизняних умов і прогнозування наслідків;

— урахування негативного досвіду цих країн, аналіз основних положень програм і рекомендацій міжнародних організацій щодо проблем архівної справи;

— верховенство права, дотримання балансу між верховенством права власності на документи НАФ і правами приватної власності, юридична обґрунтованість положень, висновків і пропозицій на основі аналізу норм чинного законодавства, підзаконних актів та інших нормативних документів України, інших країн, а також норм міжнародного права, що стосуються питань архівної справи;

— верховенство загальнонаціональних інтересів при дотриманні балансу інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємної відповідальності;

— дотримання принципу державного протекціонізму в архівній справі та збалансованого підходу до вимог урядів окремих держав, вимог і рекомендацій міжнародних організацій і потреб забезпечення НІУАС у визначенні стратегії захисту;

— орієнтація на превентивні механізми захисту;

— орієнтація на першочергові заходи, коротку перспективу із врахуванням сучасного стану розвитку суспільства та дотримання балансу між потребами і реальними можливостями захисту НІУАС;

— орієнтація не на окремі організаційні, технологічні, наукові та інші рішення, а на визначення широкого спектру проблем у стратегії захисту;

— адекватність заходів захисту характеру і масштабам загроз.

4.3. ***Забезпечення НІУАС*** розглядається як підтримання стану захищеності НІУАС від дії різних загроз і дестабілізуючих чинників в основних зонах захисту і досягається через створення і функціонування системи архівної безпеки.

Ефективність системи архівної безпеки досягається через скоординовану взаємодію органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, керівників державних архівних установ, власників і володільців документів НАФ, науково-освітніх і культурних закладів, усіх зацікавлених громадських інституцій та окремих громадян, а також безпосередньо працівників архівних установ усіх форм власності.

5. АНАЛІЗ СТАНУ І РІВНЯ ЗАГРОЖЕНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ*

5.1. ФОРМУВАННЯ НАФ

5.1.1. Інформаційна безпека та безпека культурних цінностей у цій зо ні захисту розуміється як збереження для теперішніх і майбутніх поколінь:

— інформаційної цілісності і репрезентативності НАФ через поповнення його складу цінними документами, що утворюються державними і недержавними структурами, видатними і відомими діячами у всіх галузях знань і суспільної діяльності та типовими представниками усіх верств населення;

---

* У цьому розділі поняття розуміються: тип — тип загрози, джерела — джерела загроз, ДЧ — дестабілізуючі чинники, вірогідність — вірогідність дії загроз, масштаб — розмір, розмах негативних наслідків дії загроз.

— інформаційної цілісності цінної частини окремого документального комплексу, утвореного в одному середовищі, через прийняття рішення про його неподрібнення і зберігання в одній архівній установі у складі одного фонду;

— інформації окремого документа (групи, комплексу документів) через прийняття на підставі експертизи цінності рішення про необхідність внесення до НАФ;

— гарантованого доступу і забезпечення додаткового захисту через приймання документів на державне зберігання.

Основний зміст всіх загроз у цій зоні захисту — звуження охвату, зниження рівня репрезентативності НАФ, вихолощення його джерельної бази.

5.1.2. Основні групи внутрішніх загроз:

5.1.2.1. Незалучення до складу НАФ цінних документальних комплексів корпоративних громадських і приватних архівів. Тип — політичні, науково-технологічні, фізичні. Джерела: неподання власниками номенклатур справ та інших необхідних відомостей, відсутність репрезентативних списків джерел формування НАФ; некваліфікована, неякісна експертиза цінності. ДЧ: відсутність чіткого механізму правового регулювання подання документів на експертизу цінності; нерозроблення методики виявлення (пошуку) архівів; невідповідність існуючих переліків потребам інформаційного забезпечення суспільства, нерозробленість методики критеріїв і визначення пріоритетів в оцінках і відборі документів; зниження професійного рівня персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика — країни СНД.

Джерела: безповоротне вивезення без експертизи цінності або за результатами некваліфікованої експертизи. ДЧ: невизначеність правового статусу архівних документів як національного культурного надбання, історичних і культурних цінностей, уненормування відносин і права власності на документи, відсутність чіткого механізму здійснення експертизи цінності при вивезенні, нерозробленість нових підходів до критеріїв експертних оцінок. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний. Проблематика — країни СНД і Балтії.

5.1.2.2. Несанкціоноване знищення документів, неподання (приховування) окремих груп документів та окремих документів на експертизу цінності. Тип — політичні, економічні, фізичні. Місце дії — відомчі, корпоративні, громадські архіви. Джерела: неправомірні дії власників і керівників. ДЧ: відсутність конкретних норм адміністративної та цивільно-правової відповідальності; адміністративне безсилля центральних архівів та місцевих архівних установ. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика — країни СНД.

5.1.2.3. Ненадходження на державне зберігання. Місце дії — центральні архіви і місцеві державні архівні установи:

— науково-технічної документації, що є власністю держави і зберігається у відомчих і корпоративних архівах. Тип: економічні, інтелектуальні, науково-технологічні, політичні. Джерела: відмова керівників передавати документи на державне зберігання розглядається як інтелектуальна власність і джерело прибутку; відсутність у державних архівних установах умов зберігання і організації інтелектуального доступу. ДЧ: відсутність реального механізму правової відповідальності; невизначеність профілю комплектування установ; відсутність коштів і належної професійної підготовки архівістів. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний. Проблематика: країни СНД;

— документальних комплексів НАФ з корпоративних, громадських і приватних архівів. Тип: економічні, архівно-технологічні, інтелектуальні. Джерела: дефіцит вільних площ в архівосховищах, обмеження (припинення) комплектування; припинення (обмеження) купівлі документів державою; відсутність у власників гарантій захисту конфіденційної інформації; недостатній рівень роботи архівістів з власниками. ДЧ: недотримання органами державної влади і місцевого самоврядування вимог забезпечення архівних установ відповідними приміщеннями; відсутність коштів на закупівлю; нерозробленість методики грошової оцінки документів. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни Центральної і Східної Європи, СНД і Балтії;

— електронних документів НАФ. Тип — науково-технологічні, архівно-технологічні економічні, інтелектуальні. Джерела: відмова, неготовність архівних установ до приймання, забезпечення збереженості документів, організації доступу до них і використання їхньої інформації. ДЧ: недостатність фінансування, науково-методичної та нормативно-методичної бази; відсутність спеціальних архівосховищ, обладнання; професійна неготовність персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: світова.

5.1.2.4. Несанкціоноване вилучення зі складу НАФ, привласнення, приховування документів в інтересах окремих політичних і

економічних структур, груп тощо. Тип: політичні, економічні, фізичні. Місце дій:

— галузеві, відомчі архіви, місцеві архівні установи. Джерела: неправомірні дії керівників і працівників архівних установ під тиском або наказом керівників, посадових осіб відомчих структур, місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування. ДЧ: недостатній ступінь контролю центрального органу виконавчої влади в архівній галузі, відсутність конкретних норм кримінальної відповідальності. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно: у разі надання необмеженого права дискреційного управління і виключення зі сфери контролю центрального органу виконавчої влади в архівній галузі — особливо значний. Проблематика: світова;

— центральні архіви, архіви державних наукових установ, музеїв і бібліотек. Джерела: неправомірні дії керівників і працівників архівних установ під тиском представників певних структур, партій, груп або наказом окремих посадових осіб. ДЧ: відсутність конкретних норм кримінальної відповідальності, низький рівень соціального захисту архівістів. В умовах політичної кризи додатково: відсутність інструктивно-методичних документів щодо порядку обліку, зберігання і видавання документів в умовах політичної кризи. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно — особливо значний. Проблематика: світова.

5.1.2.5. Втрата оригіналів документів НАФ, пошкодження оригіналів. Тип: політичні, фізичні. Місце дії: усі типи архівних установ. Джерела: вилучення органами виконавчої влади, суду і прокуратури в якості письмових чи речових доказів і неповернення до місця зберігання або повернення із значними пошкодженнями. ДЧ: невизначеність юридичної сили засвідчених копій архівних документів в якості доказів, усталена практика дій відповідних органів, незабезпечення фізичного доступу. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — значний. Проблематика: країни СНД.

5.1.2.6. Розпорошення, подрібнення цілісних документальних комплексів між різними архівними установами і різними архівними фондами. Місце дії: центральні архіви і місцеві архівні установи. Джерела: волевиявлення власника щодо продажу, дарування, передавання у спадок документів різним юридичним і/або фізичним особам (у тому числі архівним установам і власникам приватних архівів); відмова державних архівних установ приймати документи на спеціальних носіях; невпровадження фондової системи організації документів на спеціальних носіях. ДЧ: неврегулювання правового механізму відчуження документів НАФ, відсутність коштів на реалізацію державою переважного права на придбання документів; відсутність науково-методичної бази для організації, обліку та описування полівидових фондів. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно — особливо значний. Проблематика: Україна, окремі країни СНД, частково — Російська Федерація, окремі країни Східної Європи.

5.1.3. Основні групи зовнішніх загроз. Тип: політичні, науково-технологічні, фізичні, інтелектуальні.

5.1.3.1. Невнесення до НАФ переміщених документальних комплексів українського походження, що зберігаються в архівах інших держав. Джерела: небажання повернення з боку держав-утримувачів, невизнання законними претензій України, відсутність відомостей про місця вивезення і зберігання. ДЧ: недостатнє правове регулювання проблем реституції, у тому числі нечіткість норм міжнародного права; невизначеність правового статусу архівних документів як історичних і культурних цінностей; невиважена державна політика; юридична необґрунтованість претензій України на право власності (відсутність документальних доказів), недосконалість методики пошуку. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: світова.

5.1.3.2. Вилучення зі складу НАФ. Джерела: необґрунтовані претензії іноземних держав, окремих юридичних і фізичних осіб на право власності. ДЧ: невиважена державна політика, недостатнє правове регулювання, у тому числі норм міжнародного права. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний. Проблематика — світова.

5.1.3.3. Незалучення (невключення) до джерельної бази НАФ копій архівних документів з інформацією, важливою для України і вітчизняного користувача. Джерела: недружня політика іноземних держав. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний. Проблематика: Україна, Російська Федерація, окремі європейські країни.

5.2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ДОКУМЕНТІВ НАФ

Основний зміст всіх загроз у цій зоні захисту — фізичне знищення і пошкодження архівних документів та їх відкрите чи таємне викрадення.

5.2.1. Основні групи внутрішніх загроз:

5.2.1.1. Знищення, пошкодження, руйнування, ураження матеріальної основи документів. Типи:

— соціальні, воєнні, екологічні, політичні, *архівно-технологічні, фізичні. Місце дії* — усі типи архівів, особливо небезпечно — для приватних архівів, найбільш безпечно — для корпоративних архівів. Джерела: стихійні катаклізми, техногенні катастрофи, воєнні та соціальні конфлікти. ДЧ: відсутність програм безпеки, неготовність персоналу до дій; зниження темпів або зупинення робіт по виявленню унікальних і особливо цінних документів, неможливість їхньої негайної евакуації. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно — особливо значний. Проблематика: світова;

— архівно-технологічні, економічні, фізичні. Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв і бібліотек. Джерела: пожежі, затоплення, аварійний стан архівних споруд і приміщень, інженерних мереж, незадовільний стан протипожежної безпеки; розміщення поряд з архівними установами торговельних точок, складів з паливно-мастильними матеріалами, автостоянок і бензоколонок. ДЧ: недофінансування, неусвідомлення керівниками і працівниками архівних установ необхідності дотримання вимог протипожежної безпеки, недостатність нормативної бази. Вірогідність — реальна, масштаб — значний. Проблематика: країни СНД, Балтії, Східної Європи;

— політичні, економічні, архівно-технологічні, науково-технологічні, фізичні. Місце дії — усі типи архівів. Джерела: порушення норм режиму зберігання, фізико-технічного та біологічного контролю, зниження якості або повне зупинення реставраційних робіт. ДЧ: відключення систем електро- та водопостачання, опалення; моральне і фізичне старіння обладнання, вихід з ладу технічних засобів *зберігання і захисту документів; невпровадження* нових технологій поліпшення фізичної збереженості, згортання наукових досліджень, відсутність стандартів безпечного зберігання в екстремальних умовах, зниження рівня кваліфікації персоналу, порушення виробничо-технологічної дисципліни. У відомчих, корпоративних, громадських, приватних архівах додатково: джерела — недбале ставлення власників, володільців, керівників до вимог забезпечення збереженості. ДЧ: відсутність правових норм цивільної і кримінальної відповідальності щодо захисту документів від неправомірних дій власника (володільця). Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД, Балтії, Східної Європи;

— технологічні, економічні, фізичні. Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи. *Джерела: недотримання* вимог фізичного доступу під час користування, експонування. ДЧ: недотримання персоналом правил контрольного нагляду, відсутність копій фонду користування, недофінансування, відсутність слідкувальної апаратури. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД, частково Балтії і Східної Європи.

5.2.1.2 Повне знищення інформаційно-ілюстративної бази. Тип: економічні, інтелектуальні, фізичні, технологічні. Місце дії-центральні архіви, місцеві архівні установи. Джерела: воєнні конфлікти, техногенні катастрофи і аварії, стихійні лиха. Знищення оригіналів документів.

Додаткові джерела:

— зниження обсягів або повне зупинення робіт щодо створення страхового фонду. ДЧ: недофінансування, відсутність, вихід з ладу обладнання. Вірогідність — потенційна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД і Балтії;

— знищення страхового фонду. ДЧ: відокремлене від оригіналів зберігання в одній архівній установі або одному географічному пункті. Вірогідність — потенційна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД, Балтії, Східної і Центральної Європи.

5.2.2. Основна група змішаних загроз (внутрішнього і зовнішнього характеру). Тип: політичні, економічні, соціальні, фізичні. Джерела: формування тіньового антикварного ринку архівних документів:

— ***крадіжки, терористичні акти.*** Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв та бібліотек. ДЧ: відсутність охорони і охоронної сигналізації, перебої в роботі *охоронних служб і систем, відсутність камер спостереження* у сховищах, читальних залах, на прилеглій території, розміщення поряд з архівними установами ресторанів, великих торговельних закладів, автостоянок, здавання приміщень в оренду сумнівно юридичним особам, недофінансування, недотримання вимог охоронного режиму з боку керівників архівних установ. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний потенційно — особливо значний. Проблематика: світова;

— ***крадіжки, розкрадання, привласнення працівниками архівних установ.*** Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв і

бібліотек. ДЧ: зниження рівня повного, достовірного обліку та контролю за внутрішнім і зовнішнім переміщенням документів; низький соціальний захист персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — значний. Проблематика: країни СНД і Балтії;

— ***крадіжки.*** Місце дії — приватні архіви. ДЧ: відсутність правової норми покарання, невизначеність у правовому полі архівних документів як об'єкта рухомого майна. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: Україна, частково країни СНД.

5.2.3. Основні групи зовнішніх загроз.

5.2.3.1. Викрадення або привласнення під час транспортування, експонування, наукового дослідження за кордоном. Місце дії (наслідків) — центральні та приватні архіви, архіви державних наукових закладів, музеїв і бібліотек. Джерела: формування антикварного ринку архівних документів, діяльність тіньових структур; претензії іноземних держав, юридичних і фізичних осіб на право власності. ДЧ: неукладання страхових договорів, низькі страхові оцінки документів, відсутність методики страхової оцінки; правова необізнаність архівістів, відсутність гарантій з боку держави-приймальниці. Вірогідність — потенційна, масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД.

5.2.3.2. Пошкодження, псування документів. Тип: архівно-технологічні, фізичні. Джерела: недотримання вимог фізичного доступу під час експонування, наукового дослідження або реставрації за кордоном. ДЧ: неукладання страхових договорів, невигідні умови страхових договорів, необумовлення вимог дотримання фізичного доступу, правова необізнаність архівістів. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — значний. Проблематика: країни СНД.

5.3. ДОСТУП ДО АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

5.3.1. Основним змістом усіх загроз у цій зоні захисту є ущемлення законних прав користувачів і осіб, що згадуються в документах або є їх авторами, та виснаження інформаційної бази НАФ.

5.3.2. Основна група внутрішніх загроз. Вилучення документів, що не містять відомостей таємного або конфіденційного характеру, та їх інформації із сфери безперешкодного доступу:

— на підставі збереження конфіденційності. Місце дії — галузеві, відомчі архіви, місцеві архівні установи. Тип: політичні, економічні, інтелектуальні. Джерела: неправомірні дії керівників, посадових осіб відомчих структур, місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. ДЧ: відсутність чіткого законодавчого визначення категорій конфіденційної інформації, недостатній ступінь контролю центрального органу виконавчої влади в архівній галузі. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно, у разі надання необмеженого права дискреційного управління і виключення із сфери контролю центрального органу в архівній галузі,— особливо значний. Проблематика: країни СНД;

— на підставі збереження державної таємниці. Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи. Тип: політичні, архівно-технологічні, інтелектуальні. Джерела: недотримання строків розсекречення документів, що перестали бути секретними. ДЧ: недостатній контроль з боку відповідних органів, відсутність чіткого механізму правової відповідальності. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний. Проблематика: країни СНД, Східної і Центральної Європи;

— на підставі збереження пріоритету використання. Тип: політичні, архівно-технологічні, інтелектуальні. Місце дії — місцеві архівні установи. Джерела: діяльність політичних партій, блоків, рухів, адміністративний і політичний тиск; особисті уподобання і політичні погляди керівників і працівників архівних установ. ДЧ: ослаблення контролю центрального органу виконавчої влади в архівній галузі, незастосування норм адміністративної й дисциплінарної відповідальності, зниження рівня професійної етики. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно, у разі надання необмеженого права дискреційного управління,— особливо значний. Проблематика: країни СНД, Східної і Центральної Європи;

— на підставі збереження пріоритету наукового використання. Тип: архівно-технологічні, інтелектуальні. Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв і бібліотек. Джерела: усталена практика архівних установ у разі роботи їх працівників над виданнями і публікаціями. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД;

— приховування пошукових даних та іншої вторинної інформації, немотивоване за-

криття. Тип: політичні, інтелектуальні. Місце дії — центральні, місцеві архівні установи. Джерела: відомча або групова узурпація архівної інформації. ДЧ: відсутність норм правової відповідальності, зниження етики персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно — особливо значний. Проблематика: країни СНД;

— колапсування первинної документної інформації. Тип: архівно-технологічні, інтелектуальні. Місце дії — центральні архіви і місцеві архівні установи. Джерела: відсутність, низький рівень науково опрацьованої вторинної документної інформації або повна відсутність інформаційно-пошукових довідників до комплексів архівних документів. ДЧ: невпровадження нових інформаційних технологій, недостатній рівень методичної бази, приплив професійно непідготовлених кадрів. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД, Центральної і Східної Європи;

— на підставі рішення власників. Тип: політичні, інтелектуальні. Місце дії — корпоративні, громадські, приватні архіви. Джерела: відсутність фінансової, матеріальної і методичної допомоги з боку держави у вирішенні проблем забезпечення збереженості документів НАФ, що не належать державі. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: світова.

*5.3.3. **Основні групи змішаних загроз*** (внутрішнього і зовнішнього характеру)

*5.3.3.1. **Розголошення відомостей з інформацією конфіденційного характеру.*** Тип: правові, архівно-технологічні, соціальні. Місце дії — усі типи архівних установ. Джерела: введення документів з такою інформацією до сфери безперешкодного доступу, діяльність певних структур, груп, осіб, у тому числі іноземних спецслужб, спрямована на несанкціонований доступ до такої інформації, розголошення таких відомостей безпосередньо працівниками архівних установ. ДЧ: відсутність єдиного зведення категорій конфіденційної інформації, що захищається законом; правова необізнаність персоналу; відсутність методики виявлення, обліку і можливого використання її інформації; зниження рівня професійної етики. Вірогідність — реальна. Масштаб — особливо значний. Проблематика: країни СНД.

*5.3.3.2. **Порушення норм авторського і суміжних прав, прав інтелектуальної власності.*** Тип: політичні, науково-технологічні, архівно-технологічні, соціальні. Місце дії — центральні архіви, місцеві архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв і бібліотек. Джерела: безконтрольне використання архівної інформації; діяльність певних структур, груп, осіб, у тому числі іноземних спецслужб, спрямована на несанкціонований доступ до такої інформації; видавання документів з відомостями, не оголошеними публічно. ДЧ: відсутність інструктивно-методичних документів, правова необізнаність архівістів. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: країни СНД.

*5.3.3.3. **Перекручення. Фальшування, маніпулювання архівною інформацією для досягнення певних цілей.*** Тип: політичні, економічні, електронно-комунікаційні, архівно-технологічні, інтелектуальні. Місце дії (витоків) — усі типи архівних установ:

— у процесі застосування. Джерела: безконтрольне використання архівної інформації, відсутність нагляду з боку архівів за достовірним використанням архівної інформації. Вірогідність — реальна. Масштаб — значний, потенційно — особливо значний. Проблематика: країни СНД;

— в електронних архівах і базах даних. Джерела: несанкціонований доступ певних структур, груп, осіб, у тому числі іноземних спецслужб. ДЧ: недостатній програмно-технічний захист архівної інформації, порушення охоронного режиму. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: світова.

*5.3.3.4. **Знищення, руйнація, порушення цілісності архівної інформації.*** Тип: політичні, економічні, електронно-комунікаційні, інтелектуальні. Джерела: впровадження програм-вірусів, несанкціонований доступ, несумісність електронних засобів опрацювання, пошуку і поширення інформації. ДЧ: недостатній програмно-технічний захист, порушення охоронного режиму, нерозробленість технологічно-методичної бази, непідготовленість персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: світова.

*5.3.3.5. **Несанкціоноване копіювання архівних документів*** (архівної інформації). Тип: політичні, економічні, електронно-комунікаційні, інтелектуальні. Джерела: несанкціонований доступ до електронних архівів і баз даних; неправомірні дії користувачів, у тому числі під час тимчасового вивезення архівних документів за кордон. ДЧ: недостатній програмно-технічний і організаційно-охоронний захист і контрольний нагляд, нерозробленість

науково-методичної бази, відсутність умов про заборону копіювання в угодах про тимчасове користування документами. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: світова.

5.3.4. Основні групи зовнішніх загроз

5.3.4.1. Розголошення працівниками архівних установ відомостей, що містять державну таємницю. Тип: політичні, соціальні, архівно-технологічні. Місце дії — центральні архіви і місцеві державні архівні установи. Джерела: діяльність іноземних спецслужб. ДЧ: низький соціальний захист, зниження етичного рівня персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — значний. Проблематика: країни СНД, Східної і Центральної Європи.

5.3.4.2. Виток інформації за межі України. Тип: політичні, архівно-технологічні, інтелектуальні. Місце дії — центральні архіви і місцеві державні архівні установи, архіви державних наукових закладів, музеїв і бібліотек. Джерела: санкціоноване копіювання закордонними центрами, організаціями та окремими особами цілісних тематичних документних масивів, у тому числі невідомих вітчизняним користувачам або недосліджених ними. ДЧ: невиважена державна політика, невиважені дії керівників архівних установ, відсутність належного правового регулювання, низький рівень фінансування архівних установ, низький соціальний захист персоналу. Вірогідність — реальна. Масштаб — незначний, потенційно — особливо значний. Проблематика: країни СНД.

6. ОСНОВНІ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧІ ЧИННИКИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ

Аналіз стану і рівня загрожености НІУАС свідчить, що сучасний етап розвитку суспільства відкрив для галузі не лише можливості демократичного правового розвитку, що було нереально при попередній політичній системі, а внаслідок певних причин законсервував низку чинників, що у свій час гальмували розвиток архівної справи, і створив нові негативні чинники. За нинішніх умов дії практично всіх груп загроз НІУАС посилюються впливом або можливістю впливу цих дестабілізуючих чинників. Основними з них є:

— ***невиважена, недалекоглядна державна політика*** щодо архівів, нерозвиненість у суспільстві традицій правової та інформаційної культури, що сформувала у загальній свідомості, у владних структурах усіх рівнів зверхнє ставлення до архівної галузі як другорядної, несуттєвої, яке в свою чергу спричинилося не тільки до фінансування за принципом «залишковості», а й до критично низького соціального статусу цієї сфери діяльності, породження песимістичних настроїв у середовищі архівістів;

— ***незадовільна організація управління архівною справою,*** послаблення державного контролю за станом формування, забезпечення збереженості, використання архівно-інформаційних ресурсів та інтелектуального доступу до них, за дотриманням норм чинного законодавства; посилення тенденцій відомчих структур, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування до необмеженого дискреційного управління архівною справою, а з іншого боку — активізація намагань певних політичних і економічних структур використати архівні документи та їх інформацію у власних цілях, усвідомлення певними колами і структурами реальної товарної цінности архівних документів, активне формування архівно-антикварного ринку провокують неправомірні дії і злочинні посягання керівників, посадових осіб, криміногенних елементів, створюють умови для несанкціонованого знищення, втрати, пошкодження, приховування документів, відомчої або групової узурпації архівних документів, їхнього розкрадання і вивезення за межі України. Водночас певна консервація адміністративно-командних методів у процесах безпосереднього формування науково-методичної, нормативно-методичної бази архівної справи; недостатній рівень наукової, інформаційної обґрунтованости управлінських рішень гальмує проведення теоретичних досліджень, що не тільки узагальнюють практичний досвід, а й випереджають його; створює передумови для недостатньої розробленості галузевої нормативно-методичної бази, її невідповідности сучасним потребам практичної діяльності архівних установ; призводить до істотного зниження рівня наукового потенціалу та згортання наукової ініціативи, передусім у центральних та обласних державних архівах. Недостатньо розробляється застосування економічних важелів вирішення проблем архівної безпеки через використання кадрового потенціалу державних архівних установ;

— чинна ***нормативно-правова*** база недостатньо регулює більшість напрямів архівної діяльності і не забезпечує належним чином захист НІУАС. Низка норм чиних законів, що стосуються функціонування галузі, супе-

речать одна одній і недостатньо враховують специфіку архівних документів та роботи з ними в архівних установах. Невизначеність статусу архівних документів як об'єкта рухомого майна, що може бути продано, подаровано, заповідано, здано під заставу, обкладено податком на спадок і захищається нормами адміністративної, цивільної, карної відповідальності; невизначеність правового статусу документів усього архівного фонду України, що офіційно визнано Національним архівним фондом як національного культурного надбання, історичних і культурних цінностей, що мають підвищений правовий захист, у тому числі від контрабанди; невизначеність правового статусу архівних документів як інформаційних ресурсів, відсутність чіткої регламентації усіх категорій інформації з обмеженим доступом, нечіткість і невідпрацьованість або відсутність норм про адміністративну, цивільну і карну відповідальність за порушення вимог забезпечення збереженості документів НАФ із точним визначенням суб'єктів відповідальності не дозволяють адекватно, у межах правового поля, кваліфікувати факти розкрадання, знищення, псування, безповоротного вивезення документів; несанкціонованого доступу до них, свідомого перекручення, фальсифікації архівної інформації в засобах масової інформації та в різного роду публікаціях в інтересах окремих осіб чи груп, незаконного копіювання великих документних масивів, відтоку і виснаження вітчизняних інформаційних ресурсів. Невизначеність (на підставі належності до історичних і культурних цінностей) документів НАФ як власності народу України, що може одночасно перебувати у державній, комунальній і приватній власності, відсутність твердої легітимної основи для обмеження державою прав власності, у тому числі заборони безповоротного вивезення та відчуження державою права власності на документи НАФ, невизначеність і неупорядкованість правового регулювання взаємовідносин державних архівних установ з власниками корпоративних, громадських і приватних архівів у частині державної опіки, невизначеність чітких обов'язків держави у забезпеченні збереженості і організації доступу до документів таких архівів як частини національної культурної спадщини, що значно ускладнюють практичну реалізацію дотримання вимог архівного законодавства і повного забезпечення інформаційних потреб суспільства архівною інформацією усього НАФ.

Перехід до ринкових відносин, розгортання процесів роздержавлення і приватизації в економіці, виникнення чималої кількості короткотермінових недержавних юридичних осіб — виробників і споживачів архівної інформації — призводить до розпилення архівних комплексів, породжує невизначеність їх правового статусу, ставить архівістів перед складними проблемами забезпечення збереженості соціально значущих архівних документів, не віднесених до складу НАФ.

— ***хронічне недофінансування архівної галузі*** руйнує її матеріально-технічну базу, призводить до перманентно критичного стану забезпечення збереженості документів НАФ, полишення на невизначений час поза державними архівосховищами значних масивів документів НАФ, у тому числі тих, що належать державі, і тим самим створює умови для знищення, пошкодження документів, припинення робіт з реставрації і створення страхового фонду, згортання наукових досліджень у сфері забезпечення збереженості, невпровадження нових інформаційних і документозберігаючих технологій у системі інтелектуального доступу і забезпечення збереженості, звуження повноти охвату і репрезентативності НАФ. Низький соціальний статус і заробітна плата архівістів, що мають безпосередній доступ до архівних документів і архівної інформації, провокують криміногенні ситуації, наслідками яких є викрадення, підроблення, знищення архівних документів і архівної інформації;

— чинна ***нормативно-методична база*** не задовольняє практичні потреби діяльності архівних установ. Руйнування і знецінення багатьох теоретичних поглядів, методологічних ідей в архівній справі, відсутність еквівалентної науково обґрунтованої заміни старим принципам, приплив професійно непідготовлених кадрів породжують певну дилетантську імпровізацію як один із шляхів розв'язання серйозних професійних проблем. Відсутність чіткої нормативно-методичної регламентації процесів, пов'язаних із формуванням, забезпеченням збереженості і використанням НАФ, у тому числі питань експертизи цінності, майново-правових відносин між власниками документів НАФ і державою, між виробниками і споживачами архівної інформації, відсутність або неякісність правил і рекомендацій щодо обліку, перевіряння наявності і видавання документів (у т. ч. у надзвичайних обставинах), правил і рекомендацій архівного описування і археографічного опрацювання; методична нерозробленість питань, пов'яза-

них з відбором, зберіганням і використанням електронних документів; виявленням і обліком конфіденційної інформації, грошовою оцінкою архівних документів тощо створюють умови для незалучення до складу НАФ цінних архівних документів, знищення, псування, викрадення архівних документів, несанкціонованого доступу до них тощо;

— ***кадрова проблема.*** Низький соціальний статус і престиж професії, скорочення чисельності і як наслідок додаткове навантаження, зниження професійного рівня працівників архівних установ призводить до порушення трудової і виробничої дисципліни, незадовільного рівня забезпечення потреб суспільства у швидкому і якісному інформаційному обслуговуванні, а у поєднанні з дискримінаційно низькою заробітною платою перетворює архівістів на потенційну «групу ризику», провокуючи порушення етичних норм, використання службового становища у корисливих цілях;

— ***принципи і методи міжнародного співробітництва,*** переважання романтичних сподівань архівістів на безумовно чесне і безкорисливе співробітництво із зацікавленими зарубіжними партнерами, обумовлене недостатньою підготовкою вітчизняних фахівців до такої співпраці і поганим знанням жорстко прагматичних реалій ринку; використання складної ситуації, в якій опинилися українські архіви і архівісти, деякими зарубіжними організаціями та приватними особами у власних корисливих інтересах певною мірою призводить до відтоку вітчизняної первинної документної інформації за кордон. Невирішення питань реституції погіршує для вітчизняних користувачів можливості доступу до багатьох архівно-інформаційних масивів, що стосуються історії і культури України, але залишилися за кордоном, насамперед на території Російської Федерації.

7. ОСНОВНІ СТРАТЕГІЧНІ ЛІНІЇ ТА ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В АРХІВНІЙ СПРАВІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ШЛЯХІВ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

7.1. ПРЕВЕНТИВНИЙ ЗАХИСТ. Ефективність захисту НІУАС залежить від його спрямування на випередження загроз. Основними стратегічними лініями превентивного захисту НІУАС на сучасному етапі є досягнення необхідно-достатнього рівня:

— внутрішньої і зовнішньої державної політики в питаннях архівної справи, її фінансового забезпечення, поглиблення міжнародної взаємодії та співробітництва;

— управління архівною справою та функціональної діяльності архівних установ;

— удосконалення нормативно-правового регулювання архівної справи;

— розвитку галузевої науки та нормативно-методичного забезпечення архівної справи;

— підготовки висококопрофесійних кадрів та утримання їх у системі.

7.1.1. Державна політика. Фінансування. Податкове регулювання. Міжнародне співробітництво

7.1.1.1. Держава має бути дієвим гарантом збереження архівно-інформаційних ресурсів України і передусім НАФ як багатоаспектної цілісності, унікальної національної цінності, дбати про повноту його складу, забезпечення збереженості його документів, відвертання їх загибелі, псування, крадіжки чи вивезення за межі України; приділяти особливу увагу ролі архівних ресурсів та архівних установ у сучасних інформаційних системах і відносинах, забезпечувати конституційні права і свободи громадян у сфері доступу і використання архівно-інформаційних ресурсів.

7.1.1.2. Пріоритетними напрямками державної політики щодо захисту НІУАС мають бути:

— забезпечення розвитку і вдосконалення архівного законодавства;

— забезпечення бюджетного фінансування центральних архівів та місцевих державних архівних установ, забезпечення їх відповідними приміщеннями та сприяння у залученні джерел їх позабюджетного фінансування з метою досягнення такого рівня технічного і технологічного оснащення, охоронних систем, нормативно-методичної бази архівних установ, чисельності, професіоналізму та соціальної захищеності їхніх працівників, що є необхідно-достатнім для стабільного безпечного функціонування систем формування, забезпечення збереженості, доступу і використання архівно-інформаційних ресурсів, що належать державі;

— забезпечення поповнення НАФ документами державного походження, порядок створення, функціонування і збереження яких в установах-фондоутворювачах регламентується і контролюється державою та уповноваженими нею державними архівними установами як порядок створення, зберігання і використання національних інформаційних ресурсів;

— сприяння поповненню НАФ документами недержавного походження, забезпеченню

збереженості та організації доступу до таких документів;

— сприяння у вирішенні проблем професійної освіти і забезпечення галузі висококопрофесійними кадрами;

— сприяння у вирішенні проблем реституції, поглибленні взаємовигідного міжнародного співробітництва в галузі архівної справи.

7.1.1.3. Для комплексного розв'язання проблем захисту НІУАС на його пріоритетних напрямках у внутрішній державній політиці на сучасному етапі розглядаються як ефективні такі шляхи:

— ***удосконалення і синхронізація правової бази.*** Необхідно підтримувати пропозиції архівних установ, наукових закладів і громадськості з удосконалення архівного законодавства і пов'язаних з ним правових актів, а також залучати спеціалістів системи Держкомархіву до процесів створення усіх законодавчих актів і прийняття усіх законодавчих рішень у сфері інформаційних відносин, захисту культурних цінностей та з інших питань, пов'язаних з архівною справою;

— ***досягнення стабілізації у створенні й підтриманні елементарних умов безпеки*** архівних документів у центральних архівах та місцевих архівних установах. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати архівні установи відповідними приміщеннями, сприяти дотриманню нормативних вимог режимів зберігання та чисельності кадрового складу. В умовах повсюдного припинення будівництва спеціальних архівних споруд найбільш реальним і найменш затратним є надання архівним установам будівель ліквідованих державних і комунальних підприємств, установ і організацій, розташованих в екологічно придатних зонах і пристосованих для архівного зберігання документів, виконання інших основних і допоміжних функціональних завдань архівних установ. Найбільш доступним і найменш затратним для забезпечення збереженості великих документальних масивів є дотримання елементарних вимог температурно-вологісного, світлового, санітарно-гігієнічного та охоронного режимів зберігання. У таких умовах недопустимими є скорочення видатків на ремонт покрівель, інженерних мереж, дезинфекцію приміщень, оснащення протипожежним і охоронним обладнанням та сигналізацією, оплату комунальних послуг та охоронних служб, а також відключення комунальними службами систем енерго-, водо- та теплопостачання в архівосховищах за неоплату, з міркувань економії та інших причин, за винятком випадків виникнення надзвичайних ситуацій в архівній установі. В умовах зростання загроз техногенних аварій, крадіжок і тероризму особливої уваги вимагає посилення взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування із службами і структурами охорони правопорядку в питаннях безпеки архівних будівель і прилеглих територій, у тому числі щодо необхідності створення «заборонних зон» на прилеглій до архівних установ (особливо центральних архівів) територіях: будівлі архівів повинні бути віддалені від пожежо-, екологічно та криміногенно небезпечних об'єктів нафтосховищ, бензоколонок, автостоянок, ТЕЦ, підприємств зі шкідливими технологіями, великих торговельних закладів, базарів тощо. В умовах невпинного зростання кількості документів НАФ та потреб в інформаційному обслуговуванні на фоні критично низького рівня впровадження нових технологій дотримання нормативної чисельності кадрового складу і припинення систематичного скорочення штатної чисельності працівників архівних установ також розглядається як один з першочергових засобів елементарного превентивного захисту;

— ***сприяння укріпленню міжвідомчої взаємодії в частині контролю за переміщенням документів.*** Для запобігання вивезенню цінних архівних документів (як включених до складу НАФ, так і тих, що не пройшли відповідну експертизу цінності), необхідно врегулювати порядок залучення в якості експертів висококваліфікованих спеціалістів системи Держкомархіву до складу експертних комісій і служб по нагляду за дотриманням порядку ввезення і вивезення культурних цінностей, реалізації предметів антикваріату, правил зовнішньо-економічної діяльності щодо культурних цінностей;

— ***впровадження системи пріоритетного фінансування, підняття престижу професії і статусу архівних установ.*** Необхідно враховувати загальногалузеві та регіональні програми архівної безпеки і передбачати відповідні дотації при розробленні загальнодержавних і регіональних програм національної безпеки, інформаційної безпеки, інформатизації, соціально-економічного розвитку та проектів державного і місцевих бюджетів. Пріоритетне фінансування із наданням статусу національних має бути гарантовано для державних архівних установ, передусім центральних архівів, що формують, зберігають і науково опрацьовують цінні документальні

комплекси НАФ загальнодержавного значення, та для окремих напрямків архівної справи, що входять у сферу інтересів та зону захисту НІУАС. Надання статусу національних установ центральним архівам та статусу наукових співробітників провідним спеціалістам цих установ ліквідує дискримінаційну різницю у заробітній платі працівників центральних архівів і місцевих архівних установ, запобігатиме виникненню криміногенних ситуацій в середовищі архівістів, сприятиме підвищенню ролі центральних архівів як науково-методичних центрів, базових центрів підготовки її післядипломної освіти кваліфікованих спеціалістів в галузі архівної справи, поповненню ними кадрового складу архівних установ та утриманню їх у системі. Пріоритетне і вичерпне фінансування має бути передбачено передусім для загальногалузевих та регіональних програм, спрямованих на забезпечення збереженості документів НАФ, створення і територіально відокремлене зберігання страхового фонду особливо цінних та унікальних документів НАФ, створення систем інтелектуального доступу до документів НАФ;

— ***активізація залучення державних архівних установ до ринку архівних послуг через перегляд чинних прейскурантів, впровадження договірних цін і податкове регулювання.*** Для сучасного етапу діяльності суспільства характерними є тенденції росту економічних показників, певної стабілізації функціонування економічних структур і громадських інститутів, що призводить до активізації процесів формування корпоративних і громадських архівів, упорядкування діяльності відомчих архівів, зростання попиту підприємств, установ і організацій усіх форм власності на кваліфіковані архівні послуги і роботи з експертизи цінності і відбору документів на короткотривале, довготривале та постійне архівне зберігання, забезпечення збереженості та науково-технічного опрацювання архівних документів, активізації структур тіньового бізнесу у формуванні і функціонуванні ринку архівних послуг. Регулювання державою ринку архівних послуг, сприяння у залученні до нього саме державних архівних установ із виконанням таких робіт і послуг на договірних засадах через податкове регулювання, перегляд чинного прейскуранта, що консервує і переносить у сферу ринкових відносин дискримінаційно низьку оплату праці архівістів у державних архівних установах і тим гальмує зацікавленість державних архівних установ; через впровадження договірних цін на роботи і послуги, що відповідають реальній грошовій оцінці праці архівістів як товару,— сприятиме запобіганню витоку капіталу через працю тих же архівістів у тіньовий бізнес, спрямуванню грошової маси на підвищення рівня матеріальної забезпеченості архівістів, укріплення матеріально-технічної бази, застосування в оснащенні архівосховищ вітчизняного конкурентоспроможного обладнання і підтримання вітчизняного виробника, вирішення інших нагальних потреб забезпечення збереженості документів у конкретних державних архівних установах, через які будуть здійснюватися послуги, та галузі в цілому, у тому числі фінансову підтримку забезпеченню збереженості цінних документальних комплексів приватних архівів з умовою відкриття вільного доступу до них. Коригування і зниження цін на архівні послуги для корпоративних, громадських архівів, що зберігають документи НАФ, з умовою відкриття вільного доступу до таких документів сприятимуть підвищенню рівня забезпечення інформаційних потреб суспільства;

— ***активізація залучення державних архівних установ до ринку інформаційних послуг, перегляд чинного прейскуранта, впровадження договірних цін і податкове регулювання.*** Архівна інформація у сучасних умовах активно перетворюється на інформаційну сировину для виробництва різноманітних інформаційних продуктів, у тому числі для теле- і радіопередач, відеокліпів тощо. На фоні стрімко зростаючого попиту на інформаційні продукти при колосальному обсязі інформаційного потенціалу НАФ традиційні методи опрацювання інформації стають вочевидь неефективними. Кардинальне вирішення проблеми — у застосуванні нових інформаційних технологій, впровадження яких гальмується недофінансуванням архівної галузі з бюджетних коштів. Перегляд чинного прейскуранта на роботи і послуги у сфері використання архівних документів, що виконуються державними архівними установами на договірних засадах, впровадження договірних цін, що відповідають реальній оцінці інтелектуальної праці архівістів, податкові пільги на прибуток, отриманий за виконання таких робіт, стимулюватимуть розвиток ринку архівних інформаційних послуг, сприятимуть через відрахування отриманої грошової маси підвищенню рівня матеріальної забезпеченості архівістів та активізації процесу впровадження нових інформаційних технологій, передусім конкурентоспроможного вітчизняного виробництва,

підвищенню евристичних і пошукових якостей систем інтелектуального доступу в державних архівних установах, що надавали інформаційні послуги, по галузі у цілому, у приватних архівах з умовою відкриття вільного доступу до них, а також відкриттю вільного доступу до документів НАФ, що зберігаються в корпоративних і громадських архівах через коригування і зниження цін на інформаційні послуги для них;

— ***сприяння прийманню архівних документів на депоноване зберігання через забезпечення архівних установ відповідними приміщеннями і податкове регулювання.*** Поширення застосування оплачуваного депонованого зберігання архівних документів корпоративних і громадських архівів за умов наявності вільних площ в архівосховищах і суттевих податкових пільг для державних архівних установ-депозитаріїв сприятиме через відповідне спрямування отриманої грошової маси укріпленню матеріально-технічної бази архівних установ-депозитаріїв; залученню на безоплатне депоноване зберігання в держав них архівосховищах цінних документальних комплексів приватних архівів з метою забезпечення гарантованого збереження та уведення до сфери безперешкодного доступу; розвитку галузевої науки та забезпеченню інших потреб захисту НІУАС;

— ***перегляд підходів до безоплатного користування документами в читальних залах та надання відповідей на соціально-правові запити.*** Держава може гарантувати безоплатне користування архівними документами та безоплатне задоволення соціально-правових потреб громадян лише за тих умов, коли вона беззастережно гарантує забезпечення повного фізичного доступу до таких документів. Якщо держава не може забезпечити надійний захист належних їй документів, громадяни держави, що користуються цими документами, повинні також подбати про їх захист. У цій площині можуть укладатися державні прейскуранти на послуги, але з гнучкою градацією системи оплати. Архівно-інформаційні ресурси не повинні розглядатися як «безцінні», тобто такі, що не мають ніякої ціни. Ці питання повинні вирішуватися на основі збалансованого підходу між недопустимістю так званої «комерціалізації архівів» і необхідністю уведення оплати за користування документами, що може кваліфікуватися як запобіжний захід до переведення архівних установ у режим обмеженого функціонування і часткової консервації та припинення будь-якого доступу до архівних документів взагалі;

— ***залучення на державне зберігання через податкове стимулювання.*** Звільнення спадкоємців від податку на спадок, приймання цінних архівних документів замість податку може сприяти залученню у державну власність і на державне зберігання цінних документальних комплексів приватних архівів за умови чіткого визнання правового статусу архівних документів як об'єкта рухомого майна, що може обкладатися податком на спадок, прийматися у заставу тощо. Зменшення податків для власників корпоративних і приватних громадських архівів у разі дарування ними своїх цінних документів державі сприятиме задоволенню інформаційних потреб сьогоднішнього користувача та гарантованому збереженню таких документів для майбутніх поколінь;

— ***законодавче закріплення інспекційних повноважень державних архівних установ.*** Державні архівні установи в межах своєї територіальної компетенції мають здійснювати організаційно-методичне керівництво і контроль за роботою відомчих архівів та контроль за станом забезпечення збереженості документів НАФ у корпоративних, громадських і приватних архівах. Рівень ефективності такого контролю передусім залежить від наявності інструмента прямого впливу на порушників вимог чинного архівного законодавства. Законодавче закріплення інспекційних повноважень державних архівних установ кураторів у частині розгляду адміністративних справ про порушення керівниками, посадовими особами і власниками відомчих, корпоративних, громадських і приватних архівів вимог архівного законодавства (перш за все у проведенні експертизи цінності документів, несанкціонованого знищення документів, недотримання правил забезпечення збереженості документів НАФ та соціально значущих документів, не внесених до НАФ, і накладення адміністративних стягнень посилить ефективність контролю і сприятиме розвитку архівної справи через спрямування отриманої штрафної грошової маси на потреби захисту НІУАС;

— ***сприяння підготовці професійних кадрів,*** розширенню номенклатури спеціальностей і дисциплін, проходженню стажування архівістів в архівних установах інших країн, в перспективі — створенню самостійного навчального закладу;

7.1.1.4. У сфері зовнішньої державної політики і міжнародного співробітництва особ-

ливу увагу в площині захисту НІУАС необхідно зосередити на:

— розгляді питань про можливість надання окремим державним архівним установам України статусу пам'яток загальносвітового культурного та історичного значення (архівів національного значення) із визначенням тих установ, що знаходяться в найбільш небезпечному стані і зверненням про надання міжнародної допомоги в рамках програми ЮНЕСКО;

— укладанні двосторонніх, багатосторонніх угод про надання матеріальної, фінансової, технічної допомоги у попередженні знищення архівів, зокрема шляхом створення страхового фонду; про обмін досвідом у вирішенні проблем архівної безпеки, оперативне інформування сторін про факти крадіжки, склад і кількість викраденого тощо;

— вирішенні питань повернення архівних документів, що були в різний час незаконно вивезені за межі України;

— поповнення НАФ на прийнятних умовах документами (оригіналами чи копіями), що стосуються історії і культури України і знаходяться у власності юридичних чи фізичних осіб за кордоном;

— заходах по запобіганню і перепиненню концентрації за кордоном цілісних комплексів копій документів НАФ чи інформації з державних архівів України;

— залученні іноземних організацій та громадян до участі у спільних взаємокорисних проектах освоєння архівних ресурсів України;

— перепиненні намагань окремих громадян бути посередниками в освоєнні архівно-інформаційних ресурсів України закордонними користувачами.

7.1.2. Організація і методи управління архівною справою. Функціональна діяльність архівних установ.

7.1.2.1. Пріоритетними напрямками захисту НІУАС у сфері управління архівною справою є:

— забезпечення ефективного державного контролю за дотриманням вимог чинного законодавства, передусім у частині забезпечення збереженості архівних документів, чіткого дотримання режиму доступу до архівних документів, у тому числі порядку переведення з одного режиму до іншого, з метою дотримання законодавчо-гарантованих прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави щодо користування, поширення і захисту інформації;

— розроблення нових законів про архівну справу і документацію, напрацювання і впровадження пакету необхідних підзаконних нормативних документів, а також пропозицій по вдосконаленню і синхронізації чинних законодавчих актів, пов'язаних з питаннями архівної справи;

— організація методичного (науково-методичного, нормативно-методичного (забезпечення практичної діяльності архівних установ у звичайних умовах і контроль за дотриманням єдиних нормативно-методичних вимог і правил, передусім у частині експертизи цінності, організації, обліку і описування архівних документів;

— організація нормативно-методичного забезпечення практичної діяльності архівних установ в екстремальних умовах, у режимі надзвичайних ситуацій, і контроль за станом готовності архівних установ до роботи в таких обставинах;

— розроблення загальногалузевих комплексних програм архівної безпеки і забезпечення їх реалізації;

— розроблення і внесення пропозицій щодо формування державної політики з питань захисту і забезпечення НІУАС;

— здійснення міжгалузевої координації з питань захисту і забезпечення НІУАС;

— розроблення і систематичне здійснення заходів щодо піднесення суспільного статусу архівної справи, престижу архівної професії, сприяння діяльності Спілки архівістів України та її місцевих осередків;

— участь у розробленні програм базової підготовки, організація розроблення програм перепідготовки і підвищення кваліфікації, створення і забезпечення стабільного функціонування базових центрів перепідготовки і підвищення кваліфікації архівних кадрів, організація обміну професійним досвідом у різних формах.

7.1.2.2. Головною передумовою ефективності захисту НІУАС на його пріоритетних напрямках у сфері управління архівною справою є правильний вибір оптимальної ***моделі організації та визначення методів управління архівною галуззю.*** У перспективі доцільно розглянути можливі альтернативи існуючій організації системи архівних установ, яка б найповніше відповідала вимогам високорозвиненого демократичного суспільства. На сучасному етапі розглядається як превентивний захід запобігання спробам повної децентралізації системи та збереження моделі обмежено централізованої системи з широкими елементами деконцентрації і самостійно структурованим контрольно-координаційним центром, що забезпечує прогнозування, укладання і реалізацію програм розвитку галузі, функціону-

вання системи архівної безпеки, організацію врятування архівів в умовах дестабілізації, єдність нормативно-правових і нормативно-методичних вимог як системоутворюючого елемента в організації і здійсненні практичної діяльності архівних установ, що за своєю природою і колом завдань є установами централістського характеру.

Першочергову увагу в організації і методах управління архівною галуззю слід зосередити на:

— впровадженні чіткого механізму узгодження діяльності архівних установ по вертикалі;

— розробленні і реалізації чіткого механізму державної опіки над корпоративними, громадськими і приватними архівами, що зберігають документи НАФ;

— розробленні і реалізації чіткого механізму прямого результативного адміністративного впливу на керівників, посадових осіб, власників і володільців документів НАФ, що порушують вимоги забезпечення збереженості архівних документів, у тому числі активному порушенні питання законодавчого закріплення інспекційних повноважень центральних архівів і місцевих державних архівних установ та практичному застосуванні звернень до органів прокуратури і суду;

— повному відході спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі архівної справи і діловодства від адміністративно-командних методів управління до законодавчого регулювання і поширення законотворчих, координаційних, контрольно-наглядових методів управління; передаванні методично-утворюючих функцій галузевому науковому закладу і центральним архівам із залишенням за собою організаційно-методичних функцій;

— розробленні і впровадженні економічних методів управління архівною справою, підвищенні рівня наукового обґрунтування управлінських рішень.

7.1.2.3. Пріоритетними напрямками захисту НІУАС у функціональній діяльності архівних установ є:

— забезпечення репрезентативності джерел формування НАФ у зонах комплектування, впровадження нових підходів до експертизи цінності і відбору документів, організації в полі видових фондів на різних матеріальних носіях;

— чітке дотримання нормативних вимог температурно-вологісного, світлового і санітарно-гігієнічного режимів зберігання, поступовий перехід до впровадження нових технологій поліпшення фізичної збереженості документів;

— забезпечення робіт з виявлення, обліку, переміщення особливо цінних і унікальних документів, створення страхового фонду та реставрації архівних документів;

— посилення охоронного режиму зберігання, пропускного контролю та взаємодії зі *службами позавідомчої та пожежної охорони*, органами міліції, розроблення правил в'їзду на територію та виїзду з території архівних установ, упорядкування парковки автомобільного транспорту, дотримання вимог протипожежної безпеки; застосування нових підходів у оснащенні сучасним конкурентоспроможним охоронним обладнанням, засобами пожежогасіння, пожежної і охоронної сигналізації, апаратурою спостереження у сховищах, читальних залах і на прилеглій території; у перспективі — застосування захисного маркування; передбачання в угодах про охорону максимально допустимого часу реагування на сигнал безпеки. В умовах зростання загроз злочинних посягань і терористичних актів рекомендовано практикувати відмову від здавання в оренду приміщень архівних установ, особливо центральних архівів;

— поступове обладнання спеціальних архівосховищ для зберігання документації на нетрадиційних носіях, оснащення комп'ютерною технікою і забезпечення комп'ютерної грамотності персоналу;

— застосування нових інформаційних технологій у напрямках: бази даних для поліпшення організації зберігання і державного обліку, електронні форми опрацювання первинної інформації у вторинну і створення електронних інформаційно-пошукових довідників; носії інформації великої ємності; оцифрування архівних документів і створення електронних архівів; мережа Інтернет впровадження організаційно-охоронних заходів та використання спеціальних програмно-технічних засобів захисту архівної інформації;

— організація страхування особливо цінних і унікальних документів та документів, що видаються за межі архіву;

— посилення ролі облікових підрозділів у здійсненні контролю за внутріархівним переміщенням документів, видаванням у тимчасове користування та своєчасним поверненням;

— чітке дотримання вимог фізичного доступу при користуванні документами, їх дослідженні та експонуванні, особливо за межами архівних установ. Експонування за межами України рекомендовано здійснювати за умови

отримання страхового полісу від приймаючої сторони, наявності урядових гарантій проти позовів і претензій до України з боку держави-приймальниці, її юридичних і фізичних осіб, а також гарантій безпеки документів у період транспортування та утримування на території іноземної держави;

— дотримання принципу державного протекціонізму у технічному і технологічному оснащенні, надання переваг вітчизняним виробникам у міру створення ними конкурентоспроможних архівно-інформаційних технологій, засобів автоматизації і обладнання порівняно з аналогічними іноземними;

— забезпечення безперешкодного рівноправного доступу до документів відкритого режиму доступу, що перебувають на державному зберіганні;

— чітке дотримання порядку автоматичного розсекречення документів після вичерпання законодавчо встановлених термінів секретного зберігання і подовження термінів секретного зберігання здійснювати лише за розпорядженням спеціально уповноважених органів;

— впровадження методики виявлення, обліку і вилучення із сфери безперешкодного доступу документів з конфіденційною інформацією;

— своєчасне обслуговування соціально-правових потреб громадян;

— організація оперативного і повного інформування суспільства про склад і зміст архівних документів, що перебувають на державному зберіганні; організація оперативного планомірного скоординованого забезпечення органів державної влади необхідною їм архівною інформацією, перш за все державного походження;

— сприяння у відкритті доступу до документів НАФ, що зберігаються у корпоративних, громадських і приватних архівах у зоні комплектування, та інформуванні суспільства про склад і зміст таких документів; розроблення планів заходів по підготовці до роботи в режимі кризової ситуації.

7.1.2.4. Головною передумовою ефективного захисту НІУАС на його пріоритетних напрямках у функціональній діяльності архівних установ є ***впровадження нових методів господарювання*** передусім у таких напрямках:

— пошук і запровадження менш витратних, інтенсивних архівних технологій замість окремих існуючих трудомістких, застосування ергономічних методів в організації праці. Стратегічною лінією є жорсткий диференційований підхід до забезпечення збереженості архівних документів, особливо при відборі на реставрацію, з урахуванням пріоритетів цінності і фізичного стану документів. Нерентабельним є забезпечення режиму закритого зберігання для великих комплексів документів, що не містять секретної інформації, слід активізувати роботи з їх розсекречення і переведення в режим відкритого доступу;

— максимальне залучення джерел позабюджетного фінансування: активізація маркетингової діяльності, продаж інформаційних продуктів і послуг; надання архівних послуг на підприємствах, в установах і організаціях; оплатне депоноване зберігання — все за договірними цінами; спонсорська допомога, вітчизняні та іноземні інвестиції тощо;

— максимальне спрямування вивільнених і отриманих коштів на технічне і технологічне оснащення і переоснащення архівних установ, перенесення масової документації на більш ємні носії, підвищення кваліфікації персоналу, що сприятиме забезпеченню збереженості документів, підвищенню рівня інтелектуального і дистанційного доступу, полішшенню державного обліку, вивільненню площ в архівосховищах і, зрештою, стимулюватиме подальше залучення джерел позабюджетного фінансування за рахунок розумного використання кадрового та інформаційного потенціалу.

7.1.2.5. Головною передумовою збереження документальних комплексів у кризових ситуаціях є ***стан готовності архівних установ до роботи в режимі кризової ситуації.***

Превентивні заходи на випадок надзвичайних обставин техногенного (технологічного) та природного характеру (пожеж, вибухів, аварій систем життєзабезпечення, повеней, землетрусів тощо), а також небезпечних військових і соціальних конфліктів, терористичних акцій передбачають тісну взаємодію з відповідними службами Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, органами і підрозділами Міністерства внутрішніх справ України, Збройних Сил України; розроблення спеціальних загальногалузевих інструкцій та внутріархівних планів заходів, що мають включати:

— визначення пріоритетних категорій у рятуванні документів, порядок їх обліку і зберігання, місця зберігання;

— підготовку персоналу до відповідних дій реагування, створення спеціальних груп реагування з числа співробітників архівних установ;

— використання протипожежного обладнання та інших засобів захисту;

— визначення місць евакуації, тимчасового розміщення і укриття архівів;

— порядок евакуації і тимчасового зберігання документів;

— список державних структур, приватних компаній та окремих громадян, здатних надати допомогу у кризовій ситуації.

При підготовці профілактичних заходів слід враховувати досвід другої світової війни, передбачати при військових і соціальних конфліктах можливість встановлення контактів з представниками конфліктуючих сторін. Слід передбачати можливість загрози страховому фонду і розглядати можливість його евакуації в іншу країну.

Превентивними заходами при політичних кризах є заходи правового і нормативно-методичного характеру. Мають бути розроблені й впроваджені в архівних установах спеціальні загальногалузеві інструкції з жорстким регламентуванням правил обліку, зберігання і видавання архівних документів в умовах політичної кризи, які б виключали можливість прийняття рішення про незаконне знищення або вилучення документів зацікавленими особами чи групами осіб.

Превентивними заходами при економічних кризах є розроблення програм і планів переведення архівних установ в режим обмеженого функціонування і часткової консервації, а також програми пошуку і застосування економічних важелів використання архівної інформації для забезпечення виживання архівної системи.

7.1.3. Нормативно-правове регулювання

7.1.3.1. Нормативно-правова база повинна забезпечувати ефективне функціонування архівних установ із врахуванням соціально-економічних змін у суспільстві та наявності різних форм власності на архівні документи. Закони та інші нормативні акти повинні створити систему заходів, що дозволяє не тільки позитивно регламентувати діяльність і поведінку суб'єктів у галузі архівної справи, а й здійснювати виявлення загроз НІУАС, вести профілактичну роботу по попередженню правопорушень, забезпечувати персоніфіковану відповідальність за правопорушення.

7.1.3.2. Пріоритетними напрямками нормативно-правового регулювання в площині захисту НІУАС є забезпечення:

— правового захисту архівних документів та архівної інформації від дії різних загроз;

— конституційних прав громадян на вільне збирання, зберігання, використання і поширення архівної інформації будь-яким законним способом;

— повсюдного і гарантованого захисту від несанкціонованого доступу, використання і поширення архівної інформації, яка містить конфіденційні відомості, державну таємницю або інші відомості, що не підлягають розголошенню.

7.1.3.3. Для ефективності захисту НІУАС на його пріоритетних напрямках у сфері нормативно-правового регулювання розглядаються як першочергові такі заходи:

— уточнення предмета правового регулювання. Необхідно виробити єдиний підхід до чіткого і вичерпного визначення документа як об'єкта архівної (на відміну від бібліотечної справи та інших суміжних галузей) справи, базової одиниці обліку та первинної одиниці, на основі якої формуються архівні комплекси. Тільки на основі чіткого визначення характеристик і термінологічних меж понять «документ», «архівний документ», «оригінал документа», «копія документа» можна визначити такі правові параметри як власність на архівні документи, категорія доступу, способи і методи захисту тощо. Необхідно у правовому полі вирішити проблеми ідентифікації електронного документа, достовірності електронного підпису. Завдання законодавства — чітко визначити також, що саме вкладається у поняття «культурні цінності», «історичні цінності», «історичні і культурні цінності» «національне культурне надбання», «культурна спадщина», «інформаційні ресурси» та критерії віднесення інформаційних ресурсів до національного культурного надбання, історичних і культурних цінностей;

— визначення правового статусу архівних документів і документів НАФ. Архівні документи мають бути визнані як рухоме майно, створене людьми; документи НАФ — як рухоме майно, що є складовою інформаційних ресурсів на правах історичних і культурних цінностей. Необхідно чітко визначити правовий статус цінних і особливо цінних документів Національного архівного фонду (що, на відміну від унікальних документів НАФ, не включаються до Державного реєстру національного культурного надбання) і, відповідно, ступінь їх правового захисту, передусім від знищення, пошкодження, незаконного вивезення за межі України. Необхідно також урегулювати статус архівних документів як об'єкта антикваріату;

— унормування права і відносин власності на документи НАФ. Необхідно законодавчо закріпити верховенство права власності Украї-

ни, українського народу на документи НАФ, визначити державу як законного представника народу України в частині права, власності на документи НАФ, чітко визначити права і обов'язки держави як представника вищого власника та права і обов'язки окремих юридичних і фізичних осіб — суб'єктів приватної власності на документи НАФ; чітко визначити умови і випадки обмеження державою права приватної власності та законні підстави для такого обмеження, передусім у частині вивезення і продажу документів за межі України; законодавчо розмежувати поняття «право власності на документи», «право володіння документами», «право оперативного управління документами»; визнати недопустимість монополії на володіння і розпорядження документами НАФ державного походження та їхньою інформацією з обумовленням випадків, що є винятком. Необхідно законодавчо визначити, що усі документи НАФ як власність народу України, незалежно від нижчого права приватної власності на них, мають однаковий правовий захист, а правопорушення, наслідками яких є знищення, псування, пошкодження документів НАФ тощо, кваліфікувати як злочини проти народу України;

— ***розширення діапазону норм відповідальності за порушення архівного законодавства.*** Передусім треба ліквідувати «білу пляму» у сфері адміністративної відповідальності за неподання документів на експертизу цінності, ухилення від державної реєстрації, а також за порушення інформаційних відносин в галузі архівної справи, значно посилити адміністративну відповідальність за забезпечення збереженості документів НАФ. Більш гнучкою і розгалуженою має бути система норм, що передбачає карну відповідальність. Необхідно уведення норм карної відповідальності за розкрадання, привласнення, контрабанду і несанкціоноване вивезення (у тому числі незаконно отриманих копій), знищення, пошкодження особливо цінних та унікальних документів НАФ, за порушення в сфері комп'ютерної інформації, за несанкціонований доступ і розголошення архівної інформації, що містить державну таємницю та відомості конфіденційного характеру, за фальсифікацію архівної інформації і подальше оприлюднення, за порушення авторських і суміжних прав, права інтелектуальної власності при використанні архівної інформації, за блокування та узурпацію архівної інформації. Необхідно уводити жорстку міру відповідальності за здійснення порушень архівного законодавства в умовах надзвичайних обставин; точно визначити суб'єктів відповідальності, уводити норми правового захисту документів від їхніх власників і володільців, та норми правового захисту володільців документів від неправомірних дій власників;

— ***категорії захищеної інформації.*** Необхідно чітко встановити усі категорії інформації, що належать до інформації з обмеженим доступом, чітко встановити усі категорії архівної конфіденційної інформації з обмеженим доступом, що не підлягає розголошенню і захищається законом (комерційна таємниця, банківська таємниця, медична таємниця, таємниця усиновлення, таємниця приватного життя, інформація про особу ділового, професійного, виробничого та іншого характеру, отримана на умовах збереження конфіденційності);

— ***відпрацювання механізму реалізації законів.*** Передусім треба виробити ефективні форми контролю за дотриманням вимог чинного законодавства у частині вивезення архівних документів, забезпечення збереженості архівних документів, закріпити інспекційні повноваження архівних установ щодо проведення інспекційних перевірок у відомчих, корпоративних, громадських і приватних архівах, накладення адміністративних стягнень у формі попереджень і штрафів; механізм призупинення діяльності архівних установ, позбавлення права власності. Доцільно розглянути пропозиції про включення до складу ліквідаційних комісій установ представників державних архівних установ; про реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, громадських організацій лише за наявності у статутних документах розділу, що стосується забезпечення збереженості архівних документів. У сфері формування НАФ має бути розроблено чіткий механізм порядку здійснення експертизи цінності корпоративних громадських і приватних архівів щодо включення документів до складу НАФ. У сфері доступу і використання документів необхідно розробити механізм реалізації права на інформацію, встановити період дії захисту для різних категорій конфіденційної інформації, порядок допуску до таких документів, порядок переведення документів з одного режиму доступу до іншого; узгодження норм авторського права і суміжних прав та права на інтелектуальну власність працівників архівних установ у частині ініціативного документування та наукового археографічного описання; узгодження норм охорони інтелектуальної власності із змістом документів особового походження; порядок ідентифікації особи користувача та забезпечення незмінності і цілісності інформації

при запитах через мережу Інтернет; порядок копіювання та використання копій архівних документів у системі інформаційного обміну. Чіткого врегулювання потребують такі види відносин між архівними установами і користувачами та споживачами архівної інформації, як безоплатне надання послуг і архівної інформації, надання платних послуг, здійснення діяльності, що приносить прибуток;

— ***гармонізація і синхронізація законодавства.*** Усі раніше прийняті самостійні закони та нормативні акти, що регулюють відносини у сфері архівної, бібліотечної, музейної справи, культурних та історичних цінностей, інформаційних відносин, документування, документообігу тощо, потребують внутрішньої синхронізації і системного погодження, а також взаємоінтеграції змісту їх основних положень, гармонізації вітчизняної нормативної основи з міжнародним правом у частині доступу, використання і захисту інформаційних ресурсів та захисту культурних і історичних цінностей.

7.1.4. Методичне і нормативно-методичне забезпечення архівної справи

7.1.4.1. Необхідно підвищити роль теоретичних досліджень, що створюють наукове підґрунтя для нормативних і методичних документів, уніфікації архівних технологій. Мають бути науково обґрунтовані уявлення про роль і місце архівної справи у сучасній суспільній інфраструктурі, у науковій, культурній, освітній та інформаційній сферах. На меті — вироблення загальної теоретичної концепції розвитку архівної справи і концепції розвитку галузевої науки, визначення і спрямування перспективних та першочергових поточних досліджень і розробок.

7.1.4.2. ***Пріоритетними мають бути наукові дослідження і методичні розробки*** з питань:

— забезпечення збереженості документів. Треба закладати наукове підґрунтя для визначення перспектив переходу на цифрову технологію реставрації і страхового копіювання документів, розроблення комбінованих технологій мікрофільмування та оцифрування. Треба створювати умови для розгортання широкомасштабних науково-дослідних робіт в напрямку забезпечення збереженості документів на оптичних дисках, розроблення засобів і методів визначення строків безпечного зберігання аудіовізуальних документів на плівковій основі, розроблення і впровадження стандартів безпечного зберігання у складних, нестабільних та екстремальних навколишніх умовах. Першочергово мають бути розроблені пріоритетні ряди збереженості, індексна система виявлення, оцінки і обліку дефектів технічного та фізико-хімічного стану документів, методика застосування диференційованого підходу для відбору на реставрацію і спеціальне оброблення;

— створення нової теорії комплектування та експертизи цінності документів, визначення меж потенційного поля формування НАФ документами державного і недержавного походження, що забезпечує максимально можливий обсяг інформації про найважливіші факти, події, явища дійсності, уникнення галузевих, тематичних, територіальних та інших лакун у джерельній базі та дублювання наявних ресурсів. Необхідно розробити методику відбору електронних документів, методику вибіркового підходу, особливо для документів корпоративних і громадських архівів, передбачати альтернативний набір документів, посилити культурологічний аспект експертизи цінності;

— інформатизації архівної справи, правового захисту вітчизняного архівно-інформаційного простору і входження архівів України до світового інформаційного простору;

— аналітико-синтетичного опрацювання та інтелектуального освоєння змісту первинної документної інформації;

— сучасної системи державного обліку документів;

— грошової оцінки і страхової оцінки архівних документів, в тому числі аудіовізуальних і електронних документів (оцінка вартості інформації);

— виявлення і обліку документів з конфіденційною інформацією;

— захисту баз даних та електронних архівів від несанкціонованого доступу і копіювання архівної інформації;

— реалізації різних форм використання архівної інформації;

— реституції: методичні проробления принципів походження, територіальної цілісності, методика пошуку переміщених архівів, розмежування понять «росіка» і «україніка» на чіткій науковій основі;

— інструктивно-нормативні документи щодо порядку обліку, зберігання і видавання документів в умовах політичної кризи, інструктивно-нормативні документи про роботу в режимі стихійних лих і техногенних аварій тощо.

7.1.5. Кадрове забезпечення

7.1.5.1. На сучасному етапі розвитку суспільства архівна справа потребує підвищення

професіонального наукового мислення архівістів, формування якісно нового типу архівіста — архівіста-дослідника, архівіста-вченого, що складатиме базову кадрову основу галузевої науки — вчений в галузі архівознавства та вдосконалення практики архівної справи.

7.1.5.2. Пріоритетними напрямками захисту НІУАС у сфері кадрового забезпечення є:

— підвищення рівня базової підготовки архівістів. Необхідно розширювати номенклатуру архівних спеціальностей із врахуванням багатопрофільності архівних установ та напрямків архівних робіт. Традиційна історико-архівна освіта має доповнюватися професійними знаннями з певної галузі життєдіяльності суспільства відповідно до профілю архіву, нових інформаційних технологій, цавиками роботи з громадськістю, необхідною сумою правових знань тощо. Необхідно запроваджувати багаторівневу освіту;

— підвищення кваліфікації працюючих архівістів; запровадження системи стажування;

— максимально можливе підвищення рівня соціального захисту і охорони здоров'я архівістів;

— повсюдне запровадження Етичного Кодексу архівістів.

7.2. ЗАХИСТ НІУАС В МОМЕНТ КРИЗИ І НА ПІСЛЯКРИЗОВОМУ ЕТАПІ

7.2.1. Головною рушійною силою врятування архівів у всіх типах кризових ситуацій є архівісти. Під час стихійних лих, техногенних аварій і катастроф військових і соціальних конфліктів архівісти повинні виявляти мужність і самовідданість у рятуванні архівів, діяти разом з відповідними службами і підрозділами у складі воєнної організації держави, надавати підтримку міжнародним групам з рятування архівів. Під час політичних криз архівісти повинні мужньо виконувати свої обов'язки, бути неупередженими і пунктуальними у дотриманні вимог чинного законодавства, правил і процедур обліку, зберігання і видавання документів. Під час економічних криз архівісти повинні стати збудниками і каталізаторами громадського руху за рятування архівів.

7.2.2. Післякризові дії мають включати:

— оцінку реальних втрат;

— розроблення стратегії і тактики відновлення інформаційного потенціалу;

— організацію розслідування з метою встановлення можливого місцезнаходження незаконно вилучених архівів та покарання осіб, котрі своїми діями або бездіяльністю призвели до втрати архівів;

— звернення до міжнародного товариства з метою отримання матеріальної, фінансової, технічної та інформаційної допомоги у ліквідації наслідків кризи.

8. СИСТЕМА АРХІВНОЇ БЕЗПЕКИ

8.1. Забезпечення НІУАС — це підтримання стану захищеності НІУАС, тобто створення таких умов функціонування архівних установ, що гарантують через постійний повсюдний і надійний захист безпеки об'єктів НІУАС — НАФ, архівних документів та архівної інформації на етапах їхнього формування, зберігання, використання (користування) і поширення. Високий рівень архівної безпеки потребує постійного планомірного проведення комплексу узгоджених ефективних заходів захисту УНІАС на усіх його стратегічних напрямках із врахуванням пріоритетів кожного напрямку захисту і досягається спільними цілеспрямованими зусиллями архівних установ і суб'єктів НІУАС (особи, суспільства і держави) через створення і функціонування системи архівної безпеки.

8.2. Система архівної безпеки — це організована державою сукупність суб'єктів, об'єднаних цілями і завданнями забезпечення НІУАС, що здійснюють відповідну узгоджену діяльність у межах своїх законних повноважень.

Система архівної безпеки концептуально розглядається як:

— підсистема інформаційної безпеки України;

— підсистема безпеки історичних і культурних цінностей,— у рамках загальної системи національної безпеки та єдиної державної системи попередження і реагування на надзвичайні обставини.

8.3. Основними суб'єктами системи архівної безпеки є: державні органи, органи місцевого самоврядування, керівники і відповідальні посадові особи державних архівних установ; власники і володільці документів НАФ, що не належать державі; науково-освітні та культурні заклади, громадські інституції, громадяни України, безпосередньо працівники архівних установ усіх форм власності.

8.4. Основними об'єктами системи архівної безпеки, відповідно до визначених об'єктів НІУАС, є: архівна інфраструктура, архівні установи як об'єкти, архівні документи та їх комплекси, що зберігаються в архівних уста-

новах; архівна інформація; системи формування, забезпечення збереженості, доступу і використання архівно-інформаційних ресурсів.

8.5. Створення системи архівної безпеки включає:

— створення правових засад для побудови, розвитку та функціонування системи;

— визначення функцій системи та їх розподіл між суб'єктами системи; налагодження взаємодії і координації між суб'єктами системи;

— формування організаційної структури системи;

— організацію керівництва системою.

8.6. Основними функціональними завданнями системи є:

О *вироблення Стратегії забезпечення архівної безпеки, що включає:*

— визначення національних інтересів України в архівній справі;

— формування банку даних стану архівної справи в Україні та за її межами, а також науково-інформаційного фонду науково-технічних документів, посібників і методик з питань архівної безпеки, насамперед у сфері забезпечення збереженості, відновлення документів та документної інформації та створенні ефективних систем інтелектуального доступу;

— визначення стратегічних ліній захисту та їх пріоритетних напрямків на базі постійного планового багаторівневого аналізу стану і рівня загрозеності НІУАС;

— розроблення концептуальних підходів до шляхів розв'язання проблем захисту НІУАС;

— формування відповідної збалансованої внутрішньої і зовнішньої політики в архівній галузі;

— створення відповідної законодавчої бази та механізму її реалізації;

— розроблення комплексних програм архівної безпеки у звичайних та надзвичайних умовах і включення їх до загальногалузевих і місцевих програм розвитку і удосконалення архівної справи, а також до загальнодержавних і місцевих (регіональних) програм соціально-економічного розвитку тощо;

— визначення основних показників надійності архівної безпеки (несанкціоновано знищені, пошкоджені внаслідок певних причин, заборгованість джерел комплектування, видовий склад джерел формування і комплектування, повнота фондів, стан архівосховищ, науково-довідкового апарату; форми і якість інформаційного обслуговування, частота і причини відмови у доступі тощо) як основу для планування та аналізу виконання планових завдань у сфері архівної безпеки;

О *створення сил і засобів захисту НІУАС:*

— планування конкретних заходів за основними показниками надійності архівної безпеки у звичайних та надзвичайних умовах і включення складовими частинами річних планів роботи архівних установ;

— комплексне фінансове, матеріальне, енергетичне, технологічне, технічне, кадрове забезпечення зон захисту НІУАС;

— створення груп реагування на надзвичайні ситуації;

О *проведення комплексу оперативних заходів, спрямованих на:*

— підтримання в готовності сил і засобів захисту до застосування згідно з призначенням;

— запобігання та усунення впливу загроз НІУАС та дестабілізуючих чинників в архівній справі;

— локалізацію, деескалацію кризових ситуацій в архівних установах і навколо них;

— ліквідацію наслідків кризових ситуацій та впливу дестабілізуючих чинників;

О *аналіз стану виконання* планів і програм архівної безпеки, оцінка результативності дій та ефективності використання бюджетних і позабюджетних коштів;

О *участь у міжнародних системах архівної безпеки:*

— входження до існуючих та утворення нових систем архівної безпеки;

— утворення та участь у роботі двосторонніх і багатосторонніх керівних, виконавчих та забезпечуючих органів;

— розроблення відповідної правової основи для взаємодії;

— спільне розроблення стратегічних напрямків та здійснення оперативних заходів у рамках міжнародних систем архівної безпеки.

8.7. Повноваження основних суб'єктів системи архівної безпеки:

— Верховна Рада України забезпечує розвиток архівного законодавства, підтримує пропозиції архівних установ та громадськості по його вдосконаленню; здійснює законодавче регулювання та сприяє архівним установам у реалізації вимог архівного законодавства через підвищення рівня бюджетного фінансування, надання податкових пільг і переваг; у межах своїх повноважень контролює діяльність державних органів та посадових осіб у сфері архівної безпеки;

— Президент України як глава держави, Головнокомандуючий Збройних Сил України

та Голова Ради національної безпеки та оборони України гарантує збереженість архівно-інформаційних ресурсів та дотримання конституційних прав і свобод у конституційних відносинах;

— Рада національної безпеки і оборони України та Міжвідомча комісія з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України координують та контролюють діяльність органів виконавчої влади у питаннях формування і захисту національного культурного та інформаційного просторів, розроблення і підготовки проектів відповідних нормативно-правових актів із врахуванням потреб архівної безпеки;

— Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади вживає відповідних заходів щодо забезпечення архівної безпеки України;

— Державний комітет архівів України як координаційно-контрольний орган у системі архівної безпеки:

• вносить пропозиції щодо формування державної політики в архівній справі та створення ефективного механізму її реалізації;

• розробляє Стратегію забезпечення архівної безпеки;

• координує діяльність центральних і місцевих органів виконавчої виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, архівних установ, спілки архівістів України та інших громадських інституцій, а також контролює діяльність архівних установ у питаннях планування та виконання заходів у сфері архівної безпеки та розроблення і впровадження відповідних нормативно-правових актів;

• бере участь у міжнародних системах архівної безпеки;

— суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері забезпечення архівної безпеки;

— Міністерство закордонних справ України, Державний комітет зв'язку та інформатизації України, державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення вносять пропозиції по виробленню внутрішньої і зовнішньої інформаційної політики та практичних засобів її реалізації із врахуванням потреб архівної безпеки;

— Міністерство культури та мистецтв України вносить пропозиції по виробленню державної політики захисту культурних та історичних цінностей із врахуванням потреб архівної безпеки;

— Державна митна служба України та Державний комітет у справах охорони державного кордону України вживають заходів щодо запобігання безповоротному вивезенню за межі України цінних архівних документів (включених або невключених до складу НАФ), а також копій документів НАФ, отриманих в результаті несанкціонованого копіювання;

— Служба безпеки України протидіє інформаційним агресіям та спеціальним акціям іноземних спецслужб, спрямованим на завдання шкоди архівно-інформаційним ресурсам України;

— органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та інші формування у складі Воєнної організації держави вживають заходів щодо надійної охорони архівних установ, попередження злочинних посягань на архівно-інформаційні ресурси та нейтралізації наслідків таких посягань, забезпечення захисту об'єктів НІУАС у надзвичайних обставинах;

— місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, власники установ, підприємств і організацій усіх форм власності та власники приват них зібрань архівних документів забезпечують відповідно місцеві архівні установи, відомчі, корпоративні, громадські, приватні архіви відповідними приміщеннями, технологічним обладнанням, матеріальними ресурсами та кадрами згідно з вимогами архівної безпеки; вишукують можливості поліпшення організації зберігання та використання архівних ресурсів та підвищення рівня соціальної захищеності архівістів, передусім працівників державних архівних установ;

— Міністерство освіти і науки України разом із відповідними закладами науки, культури і освіти та Спілкою архівістів України вживають заходів щодо активізації наукових досліджень у сфері архівної безпеки, сприяння архівним установам у впровадженні передових технологій, підготовки високопрофесійних кадрів для архівної галузі, у тому числі спеціалістів з проблем архівної безпеки, а також перепідготовки і підвищення кваліфікації працюючого персоналу архівних установ;

— Спілка архівістів України, зацікавлені громадські інституції, окремі громадяни, а також керівники державних установ, підприємств, власники корпоративних, громадських та приватних архівів висловлюють своє бачення НІУАС, засобів і способів їх захисту; привертають увагу державних органів та держав-

них архівних установ до небезпечних процесів в архівній справі; захищають власні права та інтереси; беруть участь у розробленні проектів нормативно-правових і нормативно-методичних документів та проведенні наукових заходів з проблем архівної безпеки, пошуку і залученні спонсорської допомоги архівним установам та отриманні ними грантів на проведення наукових досліджень та інших заходів у сфері архівної безпеки;

— керівники і відповідальні працівники центральних архівів та місцевих архівних установ планують і здійснюють конкретні заходи щодо забезпечення архівної безпеки відповідних державних архівних установ, контролюють стан архівної безпеки відомчих, корпоративних, громадських та приватних архівів *у зоні свого комплектування, у межах* своїх повноважень координують діяльність суб'єктів системи архівної безпеки на відповідній території;

— працівники архівних установ усіх форм власності жорстко дотримуються у своїй професійній діяльності вимог чинного архівного законодавства та положень Етичного кодексу архівістів.

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Сучасний стан забезпечення НІУАС є вкрай незадовільним. Ситуація ускладнюється з одного боку, правовим нігілізмом, що домінує серед представників органів влади, з другого боку — певним законодавчим вакуумом та роз'єднаністю дій органів влади, силових структур, архівних установ, державних і громадських інституцій, а також недостатністю бюджетних коштів.

2. У сучасних умовах особливо важливого значення набуває чітке усвідомлення усіма учасниками інформаційних відносин комплексного характеру проблем архівної безпеки, що не можуть бути успішно вирішені ізольовано. Вирішення проблем забезпечення НІУАС може бути здійснено лише спільними зусиллями архівної галузі, держави і суспільства.

3. Забезпечення НІУАС є завданням загальнодержавного рівня. Архівна справа є і повинна залишатися тією сферою, де захисна, регулююча роль держави має бути постійною.

Держава через уповноважені нею державні органи та державні архівні установи забезпечує *архівну безпеку тієї частини архівно-інформаційних ресурсів*, що належать державі. Водночас *держава як представник УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ має гарантувати архівну безпеку усього Національного архівного фонду і сприяти усім власникам документів НАФ у вирішенні проблем архівної безпеки.*

4. *Головною рушійною силою забезпечення НІУАС у будь-яких умовах є працівники архівних установ.* Надійний соціальний захист і високий рівень професіоналізму працівників архівних установ, особливо державних архівістів,— є одним із головних завдань архівної безпеки.

5. Усі положення, пропозиції і висновки Концепції можуть коригуватися у процесі застосування.

Валентина Бездрабко

ДОСВІД КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Особливістю розвитку сучасної архівістики є активізація досліджень, пов'язаних із науково-методичною організацією діяльності архівних установ, переосмислення концептуальних положень радянського архівознавства. Непересічне значення у цьому руслі має пошук оптимальної моделі довідкового апарату до документів архівів, органічною складовою якого є систематичний каталог. Проведення каталогізування документів утруднюється відсутністю адекватної до Національного архівного фонду України схеми класифікації документної інформації, а ті, що й донині залишаються в дії, вимагають якісних змін.

Тривале перебування українських земель у складі інших держав стало причиною регіональної специфіки розвитку архівної справи у цілому, її технологій зокрема. Показовим у цьому відношенні є досвід архівів Закарпаття. Історичні обставини його буття спродукували своєрідність формування фондів, які вимагали особливого упорядкування документної інформації на рівні окремого документа чи групи конкретних документів.

Історіографічний аналіз теми показує, що досвід класифікації документної інформації у систематичному каталозі Державного архіву Закарпатської області не знайшов належного

відображення у працях фахівців. Нечисленний доробок у цій царині зафіксував фрагментарний інтерес до засадничих і структурних компонентів питання. Роботи сучасного дослідника М. Делегана акцентують увагу на історії архівного будівництва, архівних установ[1], а у фундаментальній праці Д. Данилюка з розвитку історичної науки на Закарпатті у XVIII ст.— першій половині XX ст. проблеми архівістики розглядаються побіжно, на персоніфікованому тлі, створеному з імен відомих діячів історії, науки і культури краю — І. Базиловича, А. Кралицького, Ю. Жатковича, І. Кондратовича, Ю. Яворського, М. Лелекача та ін.[2] Розроблення схеми класифікації документної інформації у Держархіві Закарпатської області знайшло синхронне висвітлення на сторінках галузевих періодичних видань. Активні учасники її творення й апробації (Мар. Делеган, Г. Ласло, В. Місюра, Г. Сіяртова та ін.) не стали вправлятися в аналітико-синтетичних студіюваннях науково-методичних підходів, обмежуючись у своїх дописах подачею дескриптивних відомостей, емпіричних спостережень за темою[3].

Такий висновок спонукав нас до пошуку відповіді на питання, яким же чином забезпечувалось упорядкування інформації документів у межах, для прикладу, головної архівної установи Закарпаття — Державного архіву Закарпатської області[4]. Наш інтерес викликаний не тільки відсутністю робіт згаданої тематики, але й перспективою використання осмисленого досвіду місцевих архівістів-практиків, включенням його до складу історичного пізнання задля наступних напрацювань у цій галузі.

Державний архів Закарпатської області зберігає унікальну джерельну базу, цінну для історії України, Східної Європи. Найдавніший оригінал датований XIV ст. Це — дарована угорським королем Сигізмундом грамота про підтвердження прав і свобод м. Мукачеву і про заборону нововведень (9 травня 1391 р.)[5]. Усього на зберіганні в архіві налічується понад 750 тис. од., засновні дати яких перебувають у межах від XIV ст. і до 1946 р. Більшість із них є унікальними. Потужний масив документів висвітлює різні сфери діяльності суспільства закарпатського регіону. Всі документи мають неоціненне значення для дослідження історії Закарпаття, відображаючи своєрідність минулого часу, коли цими землями володіли держави-сусіди[6].

Найважливішими фондами архіву періоду Угорського королівства й Австрійської імперії, у складі яких закарпатські землі перебували тривалий час, є фонди Березької, Мараморської, Ужанської, Угочанської жупаній[7] (наджупанів, піджупанів, жупанських дворянських судів), «Архіву п'яти коронних міст» (мм. Тячів, Вишкове, Хуст, Довге поле, Сигіт), головного старости м. Мукачеве, урбаріального суду, бургомістрів (мм. Ужгород, Берегове, Мукачеве), адміністративних експозитур, комісій та ін., які лягли в основу комітатських, міських архівів[8]. Історично у них відкладались документи, що виникали внаслідок діяльності вищих та місцевих органів законодавчої, виконавчої, судової влади, управління, церкви, науково-освітніх, культурних осередків, громадських об'єднань.

Тривалий час упорядкування документів відбувалося згідно з нормами звичаєвого права, традиціями їх обігу. Згодом, в умовах складання нової форми правління, устрою імперії династії Габсбургів[9] ставлення до архівів, їх функціонування змінюється. Процес централізації влади упродовж XVIII–XIX ст., який особливо пов'язаний з іменами Марії-Терезії (1717–1780 рр.) та Франца Йосифа I (1830–1916 рр.), задля досягнення стратегічних та оперативних цілей управління імперією спричинив розвиток діловодства. Це виявилось у становленні організаційних форм і методів роботи діловодних служб, розробленні ними правил й інструкцій щодо складання, користування й зберігання документації. Підведення правової основи під документообіг означало закріплення порядку руху документів від моменту їх створення і до надходження в архів.

Зберігання документів у комітатських, міських архівах, їх інтенсивне поповнення у результаті розвитку діловодства, необхідність звернення до їх інформації вимагали упорядкування документального масиву. Адаптацією архівної служби до нових суспільних, економічних явищ у країні опікувалися центральні, місцеві органи влади та управління, архівісти-практики. В обігу нормативних документів з архівної справи знаходилися розпорядження та вказівки Вищої Ради Угорського королівського намісництва, правила, методичні розробки комітатського управління з приписами нормативного характеру, які регламентували питання реєстрації, принципи систематизації, умови зберігання документів в архіві[10]. До індивідуальних, авторських методичних рекомендацій, інструкцій, які перебували в ужитку працівників архівів краю наприкінці XVIII–XIX ст., належать «Основні розділи примірного порядку запису документів у комітатському архіві», «Внутрішній порядок реєстрації документів юридичного змісту», «План робо-

ти з реєстрації документів в архіві», які визначали організацію, структуру і засадничі положення роботи з документами в архівах на різних стадіях їх внутрішнього проходження[11]. Всі вони складені Сигізмундом Папаї, реєстратором Березького комітатського архіву[12].

Маємо підкреслити, що вже у XVIII ст. існувала певна схема упорядкування документів, принципом розбудови якої була тематика документної інформації. Її офіційно визначеними розділами були: «Церква», «Релігія», «Економіка», «Політика» і т. зв. «Урбаріальний» (відносини общин і землевласників)[13]. Суворе дотримання послідовності їх систематизації демонструє ставлення влади до документів того чи іншого змісту, їх важливості для неї.

У XIX ст. ця схема упорядкування документів зазнає змін і її розгортання відбувається за наступними тематичними концентрами: «Протоколи комітатських зборів», «Юридичні», «Суспільно-політичні», «Економічні», «Церковні», «Армійські», «Урбаріальні» документи[14]. Найбільшою чіткістю внутрішньої організації документів у межах конкретного блоку відзначались «Протоколи комітатських зборів», які систематизувалися з дотриманням алфавітного, географічного, хронологічного принципів, найменшою — «Юридичні документи»[15], що можна, до певної міри, пояснити відсутністю галузевого поділу права, а також недосконалістю порядку компонування документної інформації. Широка інформативність документів привела до багатоступеневості класифікаційної схеми, що стало виявом бачення шляху її побудови: від загального означення змісту документа до часткового в ньому. Наприклад, у відділі «Економічні документи» зустрічаємо підвідділи «Сільське господарство», «Мануфактурне виробництво», «Торгівля», «Податки», «Карбування монет», «Транспорт» та ін.[16]

Часто реєстрація документів супроводжувалася фіксацією їх місця зберігання, номером фасцикул, які відповідали певній структурній одиниці схеми кумуляції[17]. Тобто, у даному разі йдеться про своєрідну індексацію документів, що слугувало спрощенню інформаційно-пошукових операцій із ними. Таке упорядкування документів лише з незначними змінами зберігалося аж до розпаду Габсбурзької імперії.

Тема систематизації документної інформації була актуалізована у 1920–1930 рр. М. Радвані, керівником земської архівної служби Закарпаття, у руслі централізації і створення єдиного крайового архіву Підкарпатської Русі[18]. Прагнення до практичної раціоналізації діяльності архівної системи краю потребувало новаційних розробок на ниві архівознавчої теорії, методики організації документів, комплексного удосконалення довідкового апарату[19]. Однак через труднощі суспільно-політичного, економічного життя Закарпаття, задуми Архівної комісії не знайшли реального втілення. Після цього до серйозних спроб створити загальну науково-методичну базу для класифікування документної інформації в Державному архіві Закарпатської області повернулись у середині XX ст.

У 1950–1960-х рр. в умовах лібералізації суспільно-політичного життя, загальної активізації науки, історичної науки, архівної справи в УРСР класифікація документної інформації потрапляє у центр уваги фахівців-теоретиків і практиків архівістики. Поряд із традиційно важливими питаннями збирання і зберігання документів, усвідомлюється необхідність забезпечення функціонування документної інформації, включення її в систему наукових, соціальних комунікацій. Наразі тема поліпшення використання архівних документів, залучення їх до наукового обігу склала основу для низки постанов органів державної влади та управління СРСР, УРСР, рішень центральних, регіональних нарад, семінарів за участю істориків, архівознавців, джерелознавців, працівників державних архівів[20]. Те, що питання потрапляє до розряду найактуальніших, переконливо доводять сторінки фахової періодики[21]. Критичні зауваження, викладені в розпорядчій галузевій документації, висловлені на зібраннях спеціалістів, стосувалися впровадження нових перспективних видів довідників, які могли б забезпечити науковий загал, громадськість деталізованішою багатоаспектною інформацією про зміст Державного архівного фонду Союзу РСР, у т. ч. й Української РСР[22].

Чільне місце з-поміж інших видів довідкового апарату до документів архівів мали зайняти каталоги. Конструктивні пропозиції згаданих колективних форм співпраці науковців стосувалися розроблення найоптимальнішої моделі каталога (систематичного, предметно-тематичного), його класифікатора, визначення ступеня докладності вивчення справ (подокументного чи поодиничного), проведення відповідної методичної підготовки архівістів та ін. Вказівки Архівного управління УРСР щодо каталогізації документів, які з'явились у березні 1962 р., містили детальні поради стосовно практичного впровадження систематичних каталогів у державних архівах рес-

публіки[23]. На тлі розвитку інформатики сформувалося переконання — складання систематичного каталогу повинно бути зорієнтованим на можливість застосування автоматизованого пошуку документів, якому мала прислужитись схема класифікації документної інформації[24].

Період кінця 1950 — початку 1970-х рр. увійшов в історію Державного архіву Закарпатської області як доба посилення організаційно-методичної роботи з архівознавства, становлення нового довідкового апарату до наявних архівних фондів, оскільки, як відмічає В. Місюра, старий довідковий апарат «або не зберігся, або не був розшуканий, або просто нехтувався»[25]. Тоді ж місцеві архівісти розпочали розроблення схеми класифікації документної інформації як основи для виготовлення систематичного каталогу.

Робота над нею відбувалася планово, а будь-який збій, невиконання намічених у цьому руслі завдань вимагали пояснень. Так, у Держархіві Закарпатської області збереглася довідка, метою складання якої було пояснити тимчасове припинення роботи над класифікатором документів, що сталося у зв'язку з підготовкою тому «Закарпатська область» видання «Історія міст і сіл Української РСР»[26].

Вивчення документів фондів Державного архіву Закарпатської області задля вироблення «Схеми» ускладнювалося, по-перше, недосконалістю існуючого довідкового апарату, по-друге, тим, що мовою закріплення інформації для більшості документів є іноземна (латинська, німецька, угорська, румунська, чеська, ідиш та ін.), по-третє, малочисельністю спеціалістів[27]. І все ж у березні 1962 р., доповідаючи на нараді працівників архівних установ союзних республік та центральних державних архівів Союзу РСР про розроблення схеми систематичного класифікатора до каталогу документів дорадянського періоду у Львівському обласному держархіві, його директор Н. Мірошниченко підкреслила, що при цьому враховувався досвід інших архівів Української РСР, у т. ч. й Закарпатського обласного держархіву[28]. Очевидно, що на 1962 р. «Схема» існувала в проектному варіанті. Саме як про проект говорить про неї Мар. Делеган, зазначаючи його наявність наприкінці 1965 р. і відмічаючи необхідність значного доопрацювання[29]. У 1970 р. проектні варіанти «Схеми» були затверджені як основа[30]. Її авторами були заступник директора Закарпатського обласного державного архіву в м. Берегове Г. Сіяртова та директор філіалу цього ж архіву в м. Мукачеве Г. Ласло[31]. Через три роки, у 1973 р., з'явилась друга редакція «Схеми», у якій відчувається прагнення авторів позбутися деталізації рівнів класифікації, що привело до втрати значною мірою власної специфіки класифікатора[32]. Саме цей варіант загальним обсягом у 75 аркушів був надісланий разом із супроводжувальним листом, датованим 17 вересня 1973 р., до Архівного управління при РМ УРСР та ЦДІА УРСР у м. Києві. Останній тоді займався розробленням загальноукраїнської схеми класифікації документної інформації дорадянського періоду і цілеспрямовано узагальнював досвід місцевих державних архівних установ Української РСР[33].

Порівняльний аналіз структури і змісту «Схеми класифікації документів дорадянського періоду Закарпатської області» з подібною розробкою Львівського обласного держархіву наводить на думку про їх тісну співпрацю. Свідченням цього є велика подібність і високий рівень запозичень між ними. Втім, схема класифікації документної інформації архівістів Львова відрізнялась чіткішою структурою, раціональнішою організацією змісту, індексації, існуванням основної, допоміжної таблиць до всіх розділів схеми, додаткових допоміжних таблиць до окремих її підрозділів, наявністю предметно-алфавітного покажчика, змістовнішим наповненням класифікаційних рядів[34].

Вироблена у Державному архіві Закарпатської області схема класифікації документної інформації в систематичному каталозі залишалася активною до 1983 р., тобто до набуття чинності «Схемы единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР (XVIII — нач. XX вв.)», під загальною редакцією О. Курантова[35]. Її призначення зводилося до організації в архівах Закарпаття документної інформації про факти, події, явища, процеси від найдавніших часів до 1946 р. При розбудові вертикальних і горизонтальних рядів класифікації структура схеми фундувалися на застосуванні дедуктивної, індуктивної логічних операцій.

Схема включає Головну та Основну таблиці. Маємо відмітити, що Основна таблиця хоча і відстежується за всіма відділами, проте не є однаково структурованою за рядами, що говорить про незавершеність, тривання процесу розробки порядку групування документної інформації та її змісту.

Основний поділ Головної таблиці, яка є стрижнем структури схеми класифікації документної інформації, здійснений згідно з рекомендаціями відділу історії України Інституту

суспільних наук АН УРСР (м. Львов) від 26 квітня 1961 р.[36] Вона включає у себе такі відділи: «Економіка» (індекси від А до К), «Суспільно-політичне життя. Класова боротьба» (Л–Р), «Держава» (С–Ц), «Культура та побут» (Ч–Я)[37], що дозволяє органічно цілісно представити через документну інформацію розвиток закарпатського регіону, його конкретно-історичний характер. Триєдність політичної, економічної, культурної сфер (з помітним акцентом на першій) життя суспільства, відносин, що виникають при цьому, не зводиться до причинно-наслідкової залежності між ними, а виступає у якості окремих ланок одного процесу — розвитку соціуму, що зумовлює їх сутність і характер взаємовпливу та взаємозв'язків.

Відділи мають підвідділи, які конкретизують універсальне представлення сфер функціонування суспільства і складають Основну таблицю[38]. Поняття Головної, Основної таблиць, які винесені в заголовки відділів, підвідділів упорядники схеми фрагментують через виділення у їх змістові певних сторін, якостей, характеристик, особливостей вияву. І тому було б некоректно досліджувати схему класифікації документної інформації в систематичному каталозі Державного архіву Закарпатської області лише за критеріями її поділу на елементи та пропорційності між ними, обминаючи рівні пізнавального відображення змісту виділених позицій Основної таблиці.

До першого відділу автори схеми запропонували вносити ті документи, які містять у собі інформацію про важливу сферу суспільних відносин, пов'язану з виробництвом матеріальних благ, їх розподілом, обміном і споживанням, розвиток окремих галузей економіки (фінанси та кредит (В); промисловість, ремесло, кустарні промисли (Г); сільське та лісове господарство (Е); транспорт (Ж); торгівля (И); будівництво (Д); комунальне господарство (К); зв'язок (З), основні виробничі ланки — цехи, мануфактури, підприємства тощо, умови та елементи виробництва (праця (Б); управління (А).

У другому відділі мали б концентруватися дані, що характеризують зміст, цілі, учасників, структуру політичного процесу, систему відносин державних, недержавних інститутів політичного життя, їхньої діяльності в рамках хронологічних періодів історії Закарпаття, і які мають такий вигляд: 1) суспільно-політичні події до 1848 р. (Л); 2) революція 1848–1849 рр. (М); 3) піднесення революційного руху (1850–1917 рр.) (Н); 4) суспільно-політичне життя Закарпаття 1917–1939 рр. (О); 5) боротьба населення Закарпаття проти фашистської окупації (1939–1944 рр.) (П), що відповідає основним етапам політичного розвитку краю. У шостому підвідділі — «Політичні партії і суспільно-політичні організації» (XIX ст.— 1944 р.) (Р), мала розміщуватися інформація про суспільно-політичний рух, до того ж градуйована хронологічно, за ідеологічними течіями та конкретними суб'єктами політичного життя регіону. Тут розміщувалися дані про організацію, реорганізацію, ліквідацію, діяльність громадських, політичних, громадсько-політичних об'єднань, товариств, спілок тощо. Класифікація документної інформації щодо їх функціонування відбувається за формами їхньої діяльності, для чого до кожного з них існувала супроводжувальна таблиця фактів дії: збори, з'їзди, конференції, пленуми, конгреси, публічні виступи, пропаганда і, як обов'язковий пункт — відстоювання національного питання. Коментуючи склад відділу «Л–Р», маємо зауважити, що його структура не є системою логічно послідовних зв'язків між одиницями блоку. На нашу думку, це схема до предметно-тематичного каталогу документів, в основі якої лежить відповідний принцип їх групування.

У третьому відділі «Держава» мали збиратися дані про адміністративно-територіальну форму існування закарпатських земель, її становлення та зміни від часів Угорського королівства до входження Закарпаття до Союзу РСР, способи організації населення, його рух, соціальний і національний склад, інститут громадянства, виборчу систему та саму процедуру участі суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, виконавчих та судових органів (С). Окрему групу, підвідділ «Т», мала скласти інформація, про устрій органів вищої, місцевої державної влади та управління, самоврядування, діяльність суб'єктів та об'єктів, що наділені правом розпорядження або зобов'язані виконанням, їх взаємодію. Підвідділ «Міжнародні відносини» (Х) мав подавати інформацію про стан і розвиток відносин із іноземними державами, міжнародними організаціями, встановлення та підтримання офіційних зв'язків спілкування з ними. Класифікація даних проводиться за назвами країн в алфавітному порядку: Австрія, Бельгія, Німеччина, Росія, Румунія, Сербія, Угорщина, Франція, Чехословаччина та ін. І, як його продовження, слід сприймати підвідділ «Ц» — «Збройні сили. Війни», у якому інформація систематизується за загальнотематичним, хронологічним принципами, з

порушенням послідовності при з'ясуванні найсуттєвіших соціально-політичних, військово-технічних, масштабних, історичних ознак цієї ланки організації влади, життя суспільства. Підвідділ «Право та органи юстиції» (Ф) мав групувати дані за галузевою структурою інститутів права, про судову систему (судоустрій, судочинство), адвокатуру, прокуратуру, нотаріальні служби, органи юстиції.

У четвертому відділі «Культура та побут» запропоновано було розміщувати дані про спосіб організації життя закарпатського населення, його етнічні особливості (Ч); управлінську, галузеву, інформаційну інфраструктури науки, освіти (Э); створення, розповсюдження, зберігання та забезпечення користування мистецькими, літературними цінностями (Ю); організацію охорони здоров'я (Ш), соціальної захисної мережі, види, заходи владних структур, громадськості, які спрямовані на забезпечення нормального існування людини, якості життя (Щ); релігійно-церковне життя (Я); розвиток фізкультури, спорту та туризму (Ы) в Закарпатті.

Розбудова третього, четвертого рівнів «Схеми» здійснюється на ґрунті конкретних фактів, подій, процесів історії життя закарпатського регіону, положення яких співвідносяться з загальними позиціями «Схеми» першого, другого класифікаційних рядів. Так, пункт «Промисловість, ремесло, кустарні промисли» розкриває зміст притаманної для цього економічного району форми галузево-господарського комплексу, демонструє його властивості: участь іноземного капіталу, розбалансованість між обсягами видобутку сировини і виробництвом готової продукції, невикористання суспільством активної працездатної частини населення, еміграцію робочої сили і т. ін. Підвідділ «Релігія. Церква», крім загальних положень про релігійно-церковне життя в Закарпатті, містить позиції про конкретні римо-, греко-католицькі, православні, протестантські, іудейські заклади, установи, громадські організації релігійного спрямування, духовні навчальні заклади, чернецькі ордени, прочанство, конкордати, одиниці церковно-адміністративного поділу (єпископства, деканати, парафії), їх фінансово-економічний, майновий стан тощо. Специфіку краю відбиває позиція «Заклади, спілки, товариства, комітети, організації» (від часу порядкування Австро-Угорщини до його входження в Союз РСР), яка супроводжує підвідділи «Праця», «Будівництво», «Сільське та лісове господарство», «Торгівля» та позиція «Центральні, крайові, місцеві органи влади», «Суди», «Прокуратура» відділу «Держава» підвідділів «Органи державної влади та управління» (Т), «Право та органи юстиції» (Ф).

Наповнення відділів схеми не завжди здійснюється послідовно і у повному обсязі, хоча його автори прагнули витримати тематичний, хронологічний принципи.

Отже, основними поняттями при побудові всіх підрозділів схеми класифікації є:

— об'єкти інформації, наприклад, у відділі «Е» — «Сільське господарство» — земля, землекористування та ін.;

— елементи об'єкта інформації, наприклад, у відділі «А» — «Економіка»: становище селян (повинності) — королівські, кріпосницькі, урбаріальні та ін.;

— процеси, наприклад, у відділі «В» — «Фінанси» — податкове управління, ревізія кас, фінансове звітування та ін.

Основні поняття не існують окремо один від одного, а знаходяться в ієрархічній залежності у межах кожного поділу. Утім, варто відмітити, що подібна ієрархічність витримується не завжди. У більшості випадків при утворенні структурних рівнів не використовується прийом уведення різних ознак поділу на одному рівні. Для прикладу розглянемо форму і зміст відділу «Держава» (С-Ц). Складовими його Основної таблиці є такі підвідділи: «Державний устрій», «Органи державної влади та управління», «Право й органи юстиції», «Міжнародні відносини (Зовнішня політика)», «Збройні сили. Війни». Така послідовність у таблиці витримана з урахуванням принципів ієрархії часток цілого — інституту держави, способів впливу їх один на одного, форм передачі інформації, функціональної координації між ними. Однорідність структурування порушується обставиною, що в одному класифікаційному ряді маємо об'єкти (державний устрій, право, органи юстиції) й процеси (міжнародні відносини). Якщо перші є елементами внутрішньої будови держави і є відносно статичними, то другі відображають її зв'язки з іншими суб'єктами (зовнішніми) політичного життя у ході реалізації її функцій, а, отже, є динамічними.

Таблиці загальних означень, алфавітно-предметний покажчик Головної, Основної таблиць чи методичні вказівки щодо її застосування відсутні. Допоміжні таблиці слугують в окремих випадках супроводом до рубрик підвідділів і не мають автономного існування. Наприклад, майже всі галузі промисловості мають однотипний поділ: капіталовкладення, сировина, технологія виробництва. Подібний підхід привів до розширення обсягу «Схеми» та

невиправданих повторів аналогічних позицій.

Із метою закріплення певного місця за кожною групою понять «Схему» спорядили системою їх фіксації. При цьому було використано досвід серійної літерно-цифрової індексації, запропонованої на семінарі архівістів у м. Харкові[39]. Складовими елементами індексу є літери російської абетки (їх кількість — 28) та римські, арабські цифри (літери стоять між ними, позначення — зліва направо). Прописні літери слугують для означення відділів (А, Б, В, Г, Д, Е...). Арабські цифри використовуються для означення підвідділів (А1, А2, А3, А4..., із закріпленням індексів від 0 до 9). Римські цифри слугують для означення належності документа до того чи іншого тематичного блоку (I — Економіка; II — Суспільно-політичне життя. Класова боротьба; III — Держава; IV — Культура і побут).

Втілення унікальності, своєрідності історичної реальності Закарпаття в вербальних положеннях схеми класифікації документної інформації безпосередньо залежало від ефекту «людського коефіцієнта» (за Ф. Знанецьким), тобто від загальнокультурної, інтелектуальної, професійної компетенції, намірів її авторів. Слід відзначити невисокий ступінь підвладності авторів «Схеми» політичній кон'юнктурі, яким удалося врахувати ідеологічну догматику радянського суспільства з раціональним, критичним осмисленням історії рідного краю. Виняток хіба що складає підвідділ «Суспільно-політичне життя. Класова боротьба», який розбудовується на засадах з яскраво помітним ідеологічним забарвленням.

Загальний аналіз досвіду складання схеми класифікації документної інформації у Державному архіві Закарпатської області дає підстави стверджувати про наявність цікавих знахідок місцевих архівістів. Вивчення цього досвіду допоможе залучити до наукового обігу закладений у них науковий потенціал, що, безумовно, сприятиме дальшому розвитку архівознавчих студій з удосконалення довідкового апарату.

[1] *Делеган М.В.* До питання про історію архівної справи на Закарпатті // Укр. архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи.— К., 1997.— Ч.1.— С. 144–150.

[2] *Данилюк Д.Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII ст.— перша половина XX ст.).— Ужгород, 1999.— С. 173, 252–257, 270–276.

[3] *Делеган М.[арія]В.* Деякі особливості каталогізації документальних матеріалів дорадянського періоду на Закарпатті // Арх. України.— 1969.— №1.— С. 54–57; *Місюра В.* Створення мережі державних архівних установ на Закарпатті та їх діяльність у перші післявоєнні роки // Арх. України.— 1970.— №1.— С. 11–20; *Ласло Г.Ф.* Каталогізація документів фондів виконкомів районних і міських рад депутатів трудящих // Арх. України.— 1976.— №3.— С. 43–47 та ін.

[4] Історично назва даної архівної установи змінювалася так: 1945–1946 рр.— Центральний державний історичний архів Закарпатської України; 1946–1980 рр.— Закарпатський обласний державний архів; з 1980 р.— Державний архів Закарпатської області.

[5] Державний архів Закарпатської області: Реклам.-інформ. просп.— Ужгород, 1995.— С. 3.

[6] Основні періоди історії Закарпаття: IX ст.— до середини XI ст.— Закарпаття у складі Київської держави; середина XI ст.— перша половина XVI ст.— входження Закарпаття у склад Угорського королівства; перша половина XVI ст.— кінець XVII ст.— розчленування та перебування Закарпаття у складі Австрії та Трансільванії; XVIII ст.— листопад 1918 р.— період перебування Закарпаття у складі Австрії, Австро-Угорщини (1867 р.); листопад 1918 р.— березень 1919 р.— період перебування Закарпаття у складі Республіки Каролі; березень — травень 1919 р.— період Угорської Радянської Республіки; червень 1919 р.— жовтень 1938 р.— період Чехословацької Республіки; жовтень 1938 р.— 15 березня 1939 р.— період Карпатської України; жовтень 1938 р.— 29 жовтня 1944 р.— окупація Закарпаття гортистською Угорщиною; 26 листопада 1944 р.— 29 червня 1945 р.— період Закарпатської України; 29 червня 1945 р.— входження Закарпаття до складу УРСР, СРСР.

[7] Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Угорського королівства, Австрійської імперії: Ужанська (адміністративний центр — м. Ужгород), Березька (м. Берегове), Угочанська (м. Севлюш), Мармароська (м. Сигіт) столиці або жупанії (слов'янський відповідник німецької назви «комітат» (угор. — «медє»).

[8] Державний архів Закарпатської області: Реклам.-інформ. просп.— Ужгород, 1995.— С. 4–5.

[9] История Венгрии: В 2 т. / Ред. Т.М. Исламов, Р.А. Авербух, В. П. Шушарин, М.М. Смирин.— М., 1972.— Т. 2.— С. 9.

[10] До питання про склад документів комітатського архіву на рубежі XVIII–XIX ст. (на прикладі архіву Березького комітату) // Державний архів Закарпатської області, ф. 10., оп. 1., спр. 1430, арк. 6–6 зв. [Мова документа — латинська; переклад — *С.А. Висварко*].

[11] Там само.

[12] Там само.

[13] Там само, арк. 6.

[14] Там само, арк. 4–7.

[15] Там само, арк. 6–7.

[16] Там само, арк. 4–5 зв.

[17] Там само, арк. 23.

[18] *Делеган М.В.* До питання про історію архівної справи на Закарпатті // Укр. архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи.— К., 1997.— Ч. 1.— С. 144.

[19] Там само.

[20] Материалы совещания работников архивных учреждений союзных республик и центральных го-

сударственных архивов СССР по разработке классификации документальных материалов государственного архивного фонда Союза ССР (досоветский период).— М., 1962.— С. 87; О каталогизации документальных материалов государственных архивов УССР (методические указания).— К., 1962.— С. 3; Всесоюзное совещание историков 18–21 декабря 1962 г.— М., 1964.— С. 41; Методическое письмо о единой системе научно-справочного аппарата государственных архивов СССР.— М., 1965.— С. 23; Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Перша секція: Архівознавство та діловодство.— К., 1965.— С. 137–151 та ін.

[21] Див. Архіви України: Систематичний покажчик 1971–1987 рр.— К., 1988.— С. 19–24; Архіви України: Бібліогр. покажч. змісту 1947–1970 рр.— К., 1993.— С. 24–26 та ін.

[22] *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973.— К., 1975.— С. 198.

[23] *Богатов Б.Н.* Основные вопросы разработки классификации документальных материалов ГАФ СССР досоветского периода // Материалы совещания работников архивных учреждений союзных республик и центральных государственных архивов СССР по разработке классификации документальных материалов государственного архивного фонда Союза ССР (досоветский период).— М., 1962.— С. 2.

[24] Там само.

[25] *Місюра В.* Створення мережі державних архівних установ на Закарпатті та їх діяльність у перші післявоєнні роки // Арх. України.— 1970.— №1.— С. 16.

[26] Протокол обсуждения «Справки комиссии Архивного управления при Совете Министров УССР» от 1 декабря 1967 г. // Державний архів Закарпатської області, ф. Р–869, оп. 2, спр. 502, арк. 20.

[27] *Делеган М.[арія]В.* Деякі особливості каталогізації документальних матеріалів дорадянського періоду на Закарпатті // Арх. України.— 1969.— №1.— С. 54.

[28] *Мирошниченко Н.И.* Об опыте работы по составлению схемы систематического классификатора к каталогу документальных материалов Львовского областного государственного архива и принципах построения схемы (досоветский период) // Материалы совещания работников архивных учреждений союзных республик и центральных государственных архивов СССР по разработке классификации документальных материалов государственного архивного фонда Союза ССР (досоветский период).— М., 1962.— С. 32.

[29] *Делеган М.[арія]В.* Деякі особливості каталогізації документальних матеріалів дорадянського періоду на Закарпатті // Арх. України.— 1969.— №1.— С. 55.

[30] Схема классификации документальных материалов Закарпатского облгосархива и его филиала в г. Мукачево (досоветский период).— Мукачево, 1970.— 90 л. (машинопись).

[31] Там само, арк. 90.

[32] Схема классификации документов досоветского периода Закарпатской области.— Мукачево, 1973.— 75 л. (машинопись).

[33] *Толчій Д.М.* Організація і методика роботи по каталогізації документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві // Арх. України.— 1973.— №3.— С. 39.

[34] Схема классификации к систематическому каталогу документальных материалов Львовского облгосархива (досоветский период).— Львов, 1962.— 193 л. (машинопись).

[35] Схема единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР (XVIII — нач. XX вв.).— М., 1983.— 120 с.

[36] *Мирошниченко Н.И.* Об опыте работы по составлению схемы систематического классификатора к каталогу документальных материалов Львовского областного государственного архива и принципах построения схемы (досоветский период) // Материалы совещания работников архивных учреждений союзных республик и центральных государственных архивов СССР по разработке классификации документальных материалов государственного архивного фонда Союза ССР (досоветский период).— М., 1962.— С. 35.

[37] Схема классификации документов досоветского периода Закарпатской области...— Л. I–II.

[38] Основна таблиця має наступний вигляд: А. *Економіка (загальні дані про економіку у цілому);* Б. *Праця;* В. *Фінанси та Кредит;* Г. *Промисловість, ремесло, кустарний промисел;* Д. *Будівництво;* Е. *Сільське та лісове господарство;* Ж. *Транспорт;* З. *Зв'язок;* И. *Торгівля;* К. *Комунальне господарство;* Л. *Суспільно-політичне життя до 1848 р.;* М. *Революція 1849–1849 рр.;* Н. *Наростання революційного руху (1850–1917 рр.);* О. *Революційний рух трудящих Закарпаття (1917–1939 рр.);* П. *Боротьба трудящих проти фашистської окупації (1939–1944 рр.);* Р. *Політичні партії та суспільно-політичні організації (XIX ст.–1944 р.);* С. *Державний устрій;* Т. *Органи державної влади та управління;* Ф. *Право та органи юстиції;* Х. *Міжнародні зносини (зовнішня політика);* Ц. *Збройні сили. Війни;* Ч. *Побут;* Ш. *Охорона здоров'я;* Щ. *Соціальне забезпечення, страхування та благодійницькі заклади;* Ы. *Фізкультура та спорт;* Э. *Народна освіта. Наука;* Ю. *Література та мистецтво. Культурно-просвітницька робота;* Я. *Релігія. Атеїзм.*

Георгій Папакін

ЗАСНОВНИКИ РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ
(архівно-генеалогічна та геральдична розвідка)

Традиційно прийнято вважати, що історичний рід Скоропадських, що відіграв значну роль в історії України та Росії XVIII–XX ст., починається від шляхетного мешканця м. Умані, полковника у війську Богдана Хмельницького Федора Скоропадського, який загинув під Жовтими Водами 1648 р., та його сина Іллі, «генерального референдарія над тогобічною Украиною». Такої думки дотримувалися відомі історики О. Лазаревський, В. Модзалевський, Д. Дорошенко, О. Прицак, Т. Коструба, чернігівський генеалогіст Г. Милорадович тощо[1].

Їх розвідки у цій частині базуються виключно на джерелах дворянського родоводу Скоропадських, а саме, на відомостях, поданих 1785 р. Василем Івановичем Скоропадським та вдовою його двоюрідного брата Якова Михайловича Єфросинією Скоропадською (з дому Закревських) на розгляд спеціальної нобілітаційної комісії Новгород-Сіверського намісництва, з якими згадана комісія у складі губернського *маршалка полковника О. Лобисевича* і 10 повітових дворянських депутатів та секретаря І. Маньковського повністю погодилася[2].

Однак, це твердження відкидається деякими сучасними істориками: наприклад, Н. Яковенко, яка уважно дослідила історію української шляхти Правобережжя до середини XVII ст., не знайшла там слідів перебування Скоропадських, і у своїх «Нарисах історії України» вважає постаті перших двох Скоропадських «міфічними», а докази їх шляхетського походження — «кумедними»[3]. Жодних слідів Скоропадських не знайшли сучасні генеалогісти В. Кривошея та В. Орел, які піддали ретельному історико-географічному та генеалогічному аналізу склад української шляхти Київщини та прилеглих земель, щоб довести шляхетське походження багатьох козацьких старшин доби визвольної війни[4]. Тому, якщо з останнім твердженням Н. Яковенко важко погодитися — «докази» Скоропадських були не гіршими, ніж в інших українських нотаблів, то для заперечення першому, принаймні щодо Федора, ми не маємо поважних аргументів. Справа навіть не в тому, що ім'я Федора Скоропадського неможливо знайти серед архівних свідчень Визвольної війни 1648–1657 рр., а в тому, що при поданні документів на набуття російського дворянства його згадали представники лише однієї гілки роду — нащадки середнього брата гетьмана Василя. Причому оригінали документів, та і взагалі будь-яких свідчень на користь своєї версії вони не подали, посилаючись на нищівні втрати родинних паперів спочатку в Умані (під час турецької навали 1670-х рр.) та 1783 р. у с. Локні — маєтку Івана Михайловича Скоропадського, де, за їх словами, від пожежі загинув весь архів із «грамотами и дипломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими», причому вогонь знищив не тільки документи Івана Михайловича, але і його братів Петра та Якова[5]. Реально ж подані заявниками універсали сягають дати 1709 р.— тобто часу гетьманування Івана Скоропадського[6]. Разом з тим, важко сказати, чи не було це політичною грою, небажанням надавати універсали за підписом «зрадника» *Івана Мазепи, яких могли не визнати*. Недарма ж свого часу Василь Скоропадський двічі звертався до брата-гетьмана, а той *підтверджував універсали анонімного «антицесора нашого»* на володіння кількома селами Чернігівського полку (5 лютого та 24 серпня 1713 р.), а 1718 р. дістав таке ж підтвердження і від самого царя, теж, звичайно, без згадування Івана Мазепи. Щодо реальності відміни усіх власницьких універсалів, підписаних «зрадником», свідчить донос знаного москвофіла і противника Мазепи та Скоропадського Данила Забіли, засланого свого часу до Архангельська і повернутого вже Катериною I: «...что от проклятого Мазепы и Скоропадского кому дано, все то перебрать и всем везде по достоинству дать, кому что следует, а чего кому не надлежит, то взять на Ваше Величество»[7].

З метою досягнення повноти джерельної бази згаданого питання доречно звернутися до аналогічної нобілітаційної справи Костянтина Тимофійовича Скоропадського, нащадка молодшого брата гетьмана — Павла, який потрапив до турецької неволі ще під Уманню і лише через 30 років був викуплений Іваном.

У своєму поданні, датованому 1784 р. і надісланому Чернігівській намісницькій комісії,

Костянтин пише: «Предок мой вышедший из Полши под державу Всероссийского престола природний шляхты полской Иллия Скоропадский, который сплодил трех сыновей: Ивана, кой был в Малой России гетманом, Василя и Павла; с них Павел есть родной мой дед...»[8]. Чернігівська комісія під головуванням губернського маршалка І. Горленка визнала докази Костянтина Скоропадського достатніми для внесення його до першої частини родоводу дворянської книги Чернігівського намісництва (до тих дворян, які довели своє шляхетство за 100 років)[9].

Таким чином, представники фамільної гілки Павла не наголошували на історичності Федора, і навіть не згадували про «референдарство» Іллі Скоропадського. Натомість із слів Костянтина можна зробити несподіваний висновок щодо переселення на лівий берег Дніпра не лише синів Іллі, але й його самого.

Це припущення дуже важко підтвердити наявними архівними документами, жоден із яких не фіксує перебування Іллі Скоропадського на Лівобережній Україні. Виняток становить універсал Івана Скоропадського від 21 травня 1716 р., який закріплював за Павлом куплені ним у місцевого мешканця Кривопальця ґрунти у Білоуській сотні Чернігівського полку, біля с. Полуботки. В універсалі є такі слова: «же там и его отчего к ґрунту есть поблизу часть»[10]. Ця фраза дозволяє припустити наявність у Скоропадських спадкових земель вже на початку XVIII ст., можливо, отриманих від гетьмана І. Самойловича у 1670-х рр., після появи родини на Лівобережжі. Однак, з інших джерел нам відомо, що згадане с. Полуботки належало Івану Скоропадському як посаг за Пелагією Каленик після їх одруження 1678 р. До речі, про переселення на Лівобережну Україну Федора Скоропадського згадував у своєму ґрунтовному дослідженні генеалогії чернігівського дворянства Г. Милорадович[11], але його інформація не була взята до відома істориками не в останню чергу через деякі грубі помилки генеалога саме у статті про Скоропадських.

Наявною на сьогодні джерельною базою неможливо підтвердити наше припущення, адже і Василь, і Павло Скоропадські свого часу змогли надати універсали на подаровані чи придбані маєтності, датовані лише періодом гетьманування брата. Що ж до маєтків самого Івана, то вже хрестоматійним є свідчення його доньки від першого шлюбу Ірини Лизогубової, яка, відвойовуючи у мачухи дідівські землі, стверджувала у скарзі до Петербурга, що Іван Скоропадський «ніяких пожитков и не единого крестьянина не имел, когда к матери моей пожитками принят»[12]. Нагадаємо, що одружився він 1678 р., після трьох років вдалої кар'єри при Генеральній військовій канцелярії. Рік він був канцеляристом, два — старшим канцеляристом, виконав кілька важливих дипломатичних місій, і цілком можливо, отримав за це матеріальну винагороду від гетьмана І. Самойловича. До речі, на тому, що військові канцеляристи могли отримувати маєтність за свою службу, наголошувала в одній з останніх розвідок великий знавець козаччини О. Апанович[13].

Уважне прочитання усього комплексу скарг Ірини Лизогубової дозволяє дійти висновку, що вона відвойовувала в Анастасії Маркович лише чернігівські маєтки з посагу своєї матері, і чоловік Ірини не був таким категоричним, як вона, зазначивши в одній зі скарг: «а он, гетман Скоропадский, ничого своего не мав в движимых и недвижимых пожитках в полку Черниговском [підкреслення наше — Г. П.], когда за зятя Калеником принят; о сем Черниговцы все известны»[14]. Але відсутність власності в одному з полків не тотожна її повній відсутності, і канцелярист центрального уряду міг отримати маєток будь-де, а тим більше мати спадкову від батька власність в інших полках.

Наші спроби віднайти сліди цієї маєтності поки не мали успіху. В документах фамільного фонду Скоропадських є купчі та запродажні кінця XVII ст. (1662, 1679, 1680, 1691) на деякі землі, що згодом увійшли до Григоровського, Дунаєцького, Кубраківського та Полошківського фамільних маєтків, але в цих юридичних документах імена Скоропадських не фігурують[15]. Вони належали попереднім власникам земель, млинів, сіножатей тощо, в яких Скоропадські вже у XVIII ст. відкупили маєтності разом зі старовинними документами, засвідчуючими правність таких придбань. Ми не вважаємо шляхи пошуку відповідних документів на цьому повністю вичерпаними: адже йдеться лише про чотири маєтки, до того ж вони належали родинній гілці Василя, і логічніше було б припустити успадкування батьківських добр старшим сином. На жаль, більшість маєтків гетьмана Івана була втрачена нащадками. Реальним, на наш погляд, є пошук в універсалах Івана Самойловича 1670–1680-х рр. прізвища Скоропадських (Іллі та двох його синів).

Незалежно від результатів майбутніх розшуків Ілля Скоропадський, на відміну від Фе-

дора, вже має ознаки людини, що реально існувала. Ще більше це підтверджується поминальником Івана Скоропадського від 1722 р. (з «Синодика ієрея Андрія Дибачевського», що належав П.Я. Дорошенку). У ньому серед померлих згадуються Ілля (батько гетьмана), Марко (очевидно, батько другої його дружини Анастасії), а також невідомі нам Константій, Агафія, Олена. Ідентифікувати їх нам не вдалося. Можна лише висловити припущення, що Константієм міг бути перший чоловік Анастасії Маркович Костянтин Іванович Голуб, а одне з жіночих імен імовірно належало дружині Іллі Скоропадського, яка за тим самим родинним переказом походила з дому князів Чарторийських. У поминальному ряді живих згадуються сам Іван, обидва його брати, доньки Ірина та Іуліана, дружина Анастасія (але поруч чомусь і покійна перша дружина Пелагія), а також пасербиця гетьмана (донька Анастасії та Костянтина Голуба) Євдокія, її діти від шлюбу з гадяцьким полковником Іваном Чарнишом Іоанн та Сімеон (онуки гетьманши)[16]. Іван Скоропадський дуже опікувався Євдокією, і в шлюбному запису Чарниша вона іменується «благородною панною з дому висоцеповажного ясновелможного его милости пана Іоанна Скоропадского»[17].

Показовою є відсутність у цьому синодику, як і у поминальнику гетьманші Анастасії 1723 р., віднайденим В. Модзалевським у Миколаївській церкві м. Кролевця, згадки про Федора і наявність там Іллі Скоропадського[18]. Адже за православними канонами у поминальному ряді обов'язкове згадування ім'я діда, якщо тільки воно відомо. Нам залишається припустити, що сам гетьман знав власний родовід не далі батька. Проте свідчення про батька є досить певними і переконливими. Нам не вистачає лише інформації про походження і соціальний статус Іллі Скоропадського.

До цього варто додати лише одне: великий знавець українських архівних старожитностей, зокрема, історичних документів роду і «придворний історіограф» П.П. Скоропадського В. Модзалевський, який 9 років працював над його фамільною генеалогією, у своєму археографічному проекті «Архів Скоропадських» (1912), вперше оприлюдненому професором В. Ульяновським на сторінках «Архівів України», відводив «предкам гетьмана та його братів (XVII ст.)» окремий перший том «з невизначеним числом випусків»[19]. Іншими словами, після трьох років спеціальних архівних розшуків він сподівався знайти достатньо велику кількість архівних документів про перших представників роду. На жаль, серед опублікованої та ще не оприлюдної археографічної спадщини В. Модзалевського, яка зберігається у ЦДІАК України та Інституті Рукопису НБУВ, таких документів немає, на підставі чого можна зробити висновок, що і до 1918 р. архівні свідчення про найперших Скоропадських в обслідуваних ним архівосховищах не були виявлені.

Там, де не вистачає архівних джерел, до наукового аналізу варто залучити всю сукупність документальних свідчень, що їх можуть надати інші спеціальні історичні науки, споріднені з джерелознавством, насамперед генеалогія, геральдика, а також ономастика, топоніміка.

Тут варто згадати, що перший відомий нам родовід гетьмана Івана Скоропадського був складений ще близько 1720 р у Росії і зберігався довгий час у Головному архіві Міністерства закордонних справ, де 1883 р. його віднайшов і скопіював для власних генеалогічних пошуків батько гетьмана Павла, І.П. Скоропадський. Ця генеалогія носить висхідний характер, і нічого не говорить про засновників роду, починаючися з Івана Ілліча та його другої дружини. Її завданням було з'ясувати усі родинні та свояцькі зв'язки тодішнього гетьмана з малоросійською старшиною[20]. Генеалогія неповна (там відсутній молодший брат гетьмана) і не зовсім точна (так, Іван Скоропадський названий рідним дядьком Івана Забіли, тоді як насправді він був дядьком дружини Забіли Параскеви Василівни з дому Скоропадських). Не згадуються у ній також родичі гетьмана за першою дружиною Пелагеєю Каленик — а це Іван Савич, Михайло та Іван Мокриєвичі, онуки Никифора Каленика[21].

Разом із тим, згаданий родовід повністю відбиває об'єктивність зв'язків Скоропадських з іншою українською старшиною у перших десятиліттях XVIII ст. Вона полягала у тому, що всі брати були людьми абсолютно новими у середовищі національної еліти і тільки-но почали налаштовувати дуже потрібні у той час зв'язки через одруження. Це були шлюби Івана Скоропадського з Пелагією Каленик та особливо з Анастасією Маркович, чия родина була дуже тісно інтегрована в український істеблішмент початку XVIII ст., і Василя з невідомою нам представницею родини Грибовичів. Але справжнє входження Скоропадських в родинне коло української старшини почалося у наступному поколінні, коли одруження дітей Івана, Василя та Павла поєднали їх з родами Апостолів, Забілів, Лизогубів,

Кочубеїв, Сулим та князів Четвертинських. Нагадаємо, що московський родовід Івана відображає лише три шлюби: гетьманівни Ірини з Семеном Лизогубом, та доньок Василя: Анастасії з Федором Кочубеєм, Параскеви з Іваном Забілою. До 1720 р. Іван Васильович взяв шлюб з невідомою нам донькою Забіли, а Михайло Васильович одружився з Уляною, княжною Четвертинською, онукою гетьмана Івана Самойловича. 1718 р. за особистим наполяганням царя друга донька гетьмана Уляна одружилася з сином графа П.І. Толстого — згодом прилуцького полковника. Нам незрозуміло, чому ці значні факти пройшли повз увагу укладачів першого родоводу Скоропадських, істотно знижуючи його наукову вартість.

Як згадувалося вище, нащадки обох гілок Скоропадських наприкінці XVIII ст. одностайно наполягали на польському шляхетському походженні роду. Що це не було пізнішою вигадкою, свідчать тогочасні документи: так, С.М. Соловйов цитує у своїй багатотомовій «Истории России» (де, до речі, Скоропадські займають не останнє місце за кількістю згадувань у відповідних томах) записку царського резидента в Україні князя О. Шаховського від 1733 р.: «Изменник Мазепа и Скоропадский были из поляков»[22].

Сучасний український дослідник О. Гуржій у своїй біографічній розвідці про Івана Скоропадського наводить дуже слушне спостереження — за термінологією того часу подібне визначення вживалося не лише до етнічних поляків, але й до всіх вихідців з території тодішньої Речи Посполитої[23]. Імена Ілля, Іван, Василь вказують скоріш на православне сповідання родини, а оскільки єдиний етнонім Скоропади в Україні був (на жаль, вже не існує) на теренах Східної Галичини (Жовківщина, біля Кам'янки-Волоської, хутір Бишків), то можна припустити західноукраїнське походження Скоропадських, причому з тої місцевості, населення якої у XV–XVII ст. майже постійно вело боротьбу з ворожими нападами, де було побудовано і збереглося до нашого часу найбільше оборонних споруд[25]. Неважко припустити існування тут відомого своїми військовими подвигами роду, один із представників якого у середині XVII ст. (необов'язково через Умань, адже там його слідів не знайдено) переселився на Лівобережну Україну. Це повністю відповідає тій схемі західноукраїнської історії доби визвольної війни, яку наводить Н. Полонська-Василенко. Вона стверджує, що на початку війни «селяни, міщани, дрібна не спольщена шляхта масово приєднувалися до козаків, громили і виганяли польську шляхту, встановлювали українське правління». А після того, як Богдан Хмельницький змушений був покинути цей край напризволяще, «видатніші, енергійніші люди пішли на схід за Хмельницьким»[25]. Ще більш однозначно щодо цього висловився В. Липинський, який у своєму дослідженні ролі шляхти у повстанні Богдана Хмельницького наводить десятки прізвищ «шляхетської дрібноти» та заможніших русинських нотаблів, які пов'язали свою долю з великим Богданом[26].

Можна уявити, що саме такими були невідомий нам достеменно шляхтич Федір, який загинув у ході повстання, Ілля та два його старші сини, котрі потрапили на лівий берег Дніпра вже за спадкоємців великого гетьмана.

Про шляхетське походження Івана (а відповідно й усіх братів) є певні опосередковані архівні свідчення. Прикладом, в усіх купчих, уступчих записах, судових постановах, засвідчених Стародубським магістратом під час полковництва Івана Скоропадського, щодо нього вживалася досить незвична формула «полковника Стародубовського уроженного его милости пана»[27]. Вона використовувалася лише при наявності достеменних доказів благородства предків, чим могла похвалитися не вся козацька старшина.

На користь версії про шляхетське походження роду свідчить інший вид джерел, а саме, наявність принаймні вже на початку XVIII ст. родового гербу Скоропадських. За авторитетним свідченням В. Лукомського, який присвятив дослідженню українських гербів цілу велику розвідку, українська шляхта почала користуватися оригінальними або позиченими з Польщі гербами ще з XVII ст., але лише від XVIII «герб становится уже в рисунке своем неизменяемым и для потомства рода — обязательным, а потому и приобретает полное значение родового знака»[28].

Саме так відбулося і з гербом Скоропадських. Ним користувався гетьман Іван, перші друкарські відбитки герба містяться на кількох книгах українського видання: «Молитва «Отче наш» на седьм богомыслей расположенная» Івана Максиювича (Чернігів, 1709); «Ифіка іерополітіка, или Філософія нравоучительная, символами и приуподобленіями изъясненная» (Київ, 1712); два Псалтирі (Чернігів, 1716 та 1717); «Молитословець повседневний» (Чернігів, 1714) та «Новий заповіт» (Чернігів, 1717). Причому перше з цих видань містить вірші на герб Івана Скоропадського[29]. Герб гетьманський зберігся також на його

дичній символіці, а надто в українських гербах козацького походження XVIII ст. Зокрема, три перехрещені стріли містилися у польських гербах Белти (щоправда, це були стріли арбалетні — болти), дві — Богорія, Сушинських; по одній — Доленги, Кричевських, Лади, Мєцишевських, Незгоди, Полоти, Пржиятеля, Саса, Яцини. Є відомості про існування в системі польських гербових знаків окремого герба Стржела (ним володіли, зокрема, предки відомого гетьманця, видатного політика, політолога В. Липинського). Значне місце стріли займали в українській козацькій символіці. Як основний елемент вони входили до гербів Будлянських (два комплекти по три стріли), Ганців (розкидані), Долинських (перехрещені), Комаровських (три стріли униз), Костенецьких, Цесарських (по три стріли вверх); по дві та одній (окремо або разом з мечем, шаблею) — ще у більшій кількості гербів, наведених В. Лукомським та В. Модзалевським, що підкреслює їх військово-служиле походження. Так само вони присутні у жалуваних протягом XIX ст. гербах Лагод, Полетик, Політковських, Товстолісів (три), Галенковських, Ісаєвичів, Псьолів (дві), Олександровичів, Бакурінських, Борозднів, Вальковичів, Гаркушевських, Горленків, Іскрицьких, Крижанівських, Лисенків, Роздянків, Рославців, Рубців, Павичів, Худорбіїв, Чосників. Найяскравішим прикладом став жалуваний герб Розумовських — його основним елементом став панцир, пробитий шістьома стрілами[35].

Проте родовий знак Скоропадських відрізнявся від усіх згаданих спрямованістю стріл (середня — у стовп, а дві перехрещені). За аналогією з польськими гербами Богорія, Белти та Еліта можна стверджувати, що такої фамільної відзнаки вдостоювалися нащадки витязя, який здійснив подвиг на полі битви (був поранений трьома стрілами, але продовжував битися, абищо)[36]. Варто навести думку щодо герба Скоропадських відомого геральдиста української діаспори Р. Климковича: «Символіка цього гербу гарна й виразиста. Червона фарба гербового поля означає кров, пролиту за батьківщину, вона означає також силу і владу. Гербове титло — три стріли — символізують у геральдиці швидкість, звинність і нахил предків до заглиблення в незнані області Духа й науки. Срібна фарба являється виразом мудрості, чистоти й переможности [...]. Сполука срібної й червоної барв — першої для гербового титла, а другої для щитового поля — символізує в лицарській геральдиці сміливість.

Герб Скоропадських це зразковий витвір чисто української геральдичної культури козацьких часів»[37].

Таким чином, весь комплекс наведених джерел свідчить на користь висновку, зробленого О. Гуржієм, «про давнє шляхетське коріння цього роду, представники якого здійснили значні ратні подвиги і користувалися великою пошаною у різних володарів»[38].

Нами був уважно проаналізований найостанніший довідник про нобілітацію польської шляхти, який містить інформацію про 1500 шляхетських родів від середини XV ст. до 1916 р.[39] І хоча в ньому наводиться багато відомостей про нобілітацію і присвоєння гербів українським родам козацького походження (Гоголям, Міклашевським, Хмельницьким) переважно у другій половині XVII ст., Скоропадські (Скоропацькі, Скуропацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські) там відсутні. Не зміг свого часу віднайти це прізвище у загальному покажчику польської шляхти 1830 р. також О. Гуржій[40].

Проте, зрозуміло, 1500 прізвищ не можуть вичерпати усю кількість шляхетських родів Речі Посполитої, тим більше не корінного польського, а русинського походження. За авторитетною думкою В. Липинського, значне число «таких «нобілітацій» не попадало у сеймові конституції»[41] і в пізніші часи, у другій половині XVII ст. В іншій своїй праці він наводить ще один непрямий доказ шляхетського походження роду, цього разу вже щодо майбутнього гетьмана Івана Скоропадського, який, як відомо, розпочав свою кар'єру канцеляристом та дипломатичним агентом: «Переважно саму тільки шляхту бачимо ми на урядах писарських, у військовій генеральній канцелярії і в дипломатичній службі Війська Запорожського. Писарство вимагало більшої грамотності, знання канцелярської техніки, знання законів; служба дипломатична до того ще і знання чужих мов: крім польської, московської, татарсько-турецької, ще й обов'язкової тоді при інтернаціональних зносинах мови латинської. Коли додати, що тут потрібна була й певна огладь європейська, знання форм товариських, етикету і церемоніалів двірських, то зрозуміло, чому в міру зросту сили та міжнародного значення козацької української держави все менше бачимо в її службі бюрократичній малограмотних січових козаків, а навпаки представників тих верств, що посідали стару культуру і цивілізацію»[42]. Значний соціальний статус родини напередодні переселення на Лівобережжя може засвідчити та-

кож шлюб Іллі Скоропадського (за родинними переказами — з невідомою нам княжною з дому Чарторийських з імовірним ім'ям Агафія або Олена). Таким чином, майбутній гетьман Іван, починаючи свою кар'єру за гетьмана І. Самойловича, мав за плечима якщо не міфічні полковництво діда та «генеральне референдарство» батька, то їх реальне шляхетство, західноукраїнське (русинське) походження, військові заслуги родини під час визвольної війни 1648–1657 рр., власну високу освіту і знання мов, здобуті скоріш за все у Києво-Могилянській академії — Alma mater більшості військових канцеляристів[43].

Доводиться констатувати, що всі спроби віднайти прямі свідчення про діда трьох братів Скоропадських досі не мали успіху. Дещо більше інформації є про їх батька: точно засвідчено ім'я, є натяки на його можливе перебування на Лівобережній Україні.

З іншого боку, у нас немає підстав повністю відкидати родову пам'ять Скоропадських, документально затверджену у 80-х рр. XVIII ст. З цього приводу лишається висловити здогадку про ще один імовірний варіант розвитку подій. Нагадаємо, що у ті часи (XVII–XVIII ст.) прізвище не завжди було сталим елементом родинної ідентифікації. Воно змінювалося не лише від діда до онука (*хрестоматійно:* Хміль — Хмельницький — Хмельниченко). Прикладом, онук відомого чернігівського полковника Степана Пободайло, одного з героїв битви при Лоєві, носив ім'я Яким Бідний (також Самотуга або Самотуженний — за назвою свого хутора), не дивлячись на те, що його вуй Михайло Пободайло здобув, за свідченням В. Липинського, нобілітацію на соймі 1661 р.[44] Також змінили, за даними О. Оглоблина, Долинські, які мали за предка сотника батуринського і бунчукового товариша Якова Сучченка (початок XVIII ст.) та Лобисевичи, засновником роду яких були Филон Лобасов (Коновал) та його син Яків Филонович (Филонов)[45]. Отож можна припустити, що і прізвище Скоропадські (з імовірним походженням від назви села Скоропади) остаточно закріпилося лише за Іллею та його синами. Федір міг носити інше, невідоме нам родове прізвище, втрачене після переселення *родини на Лівобережжя не лише у побуті, а й* у родинній пам'яті. Згадаємо, що це не єдині достеменно невідомі нам дані — так само загублено інформацію про місце і дати народження трьох братів. Перша згадка про Івана відноситься до 1675 р., про Василя — роком потому, коли він разом з братом їде до Москви з важливою дипломатичною місією. Життя Павла Скоропадського почалося відбиватися в історичних документах ще пізніше, вже після його повернення з турецької неволі. Приблизну дату народження історики розрахували лише для Івана (1646), виходячи з даних «Діаріуша» М. Ханенка[46].

Тільки так, гіпотезою про інше, поки що не ідентифіковане родове ім'я Федора та його предків, згодом змінене на прізвище Скоропадські, можемо раціонально пояснити дивовижний факт повного мовчання усіх видів писемних джерел про предків Івана Скоропадського — справжнього родоначальника цього прізвища.

Певний інтерес для аналізу історичної пам'яті роду Скоропадських, їх справжнього ставлення до легендарних засновників прізвища надають імена, що побутували в роду упродовж XVIII–XIX ст. Адже відомо, що у шляхетських родинах зазвичай новонародженим давали імена дідів чи віддаленіших предків, пам'ять про яких найбільше шанувалася. Виходячи з єдиної наявної на сьогодні і найповнішої генеалогічної таблиці роду Скоропадських, розробленої О. Прицаком ще 1938 р. на базі опублікованих розвідок О. Лазаревського та В. Модзалевського, ми маємо такі данні: серед найпопулярніших імен протягом XVIII–XIX ст. були Іван (шестеро, враховуючи самого гетьмана), Петро (так само шестеро), Василь та Михайло (по чотири), Яків (три), Павло (два), Тимофій та Костянтин. У XIX ст. додаються модні імена Олександр (три), Микола (два), Григорій (Георгій) та Віктор. *Таким чином, спостерігається дивовижна* картина: жоден з новонароджених Скоропадських не був названий іменами Федора або Іллі; натомість дуже популярним протягом двох століть були імена гетьмана Івана, обох його братів (адже варто вважати імена Петра та Павла за одне, оскільки іменини обох приходяться на один день — 29 червня), видних діячів Гетьманщини кінця XVIII ст. Михайла та Якова Скоропадських. Єдиний виняток із цього ряду становить жіноче ім'я Федора (з родинної гілки Павла Ілліча), але його можна вважати за випадкове. Іншими словами, в роду Скоропадських не прийнято було називати нащадків чоловічої статі на честь міфічних засновників цього роду тому, очевидно, що самі представники шляхетської фамілії вважали Федора (певною мірою й Іллю) скоріш легендарними постатями, ніж реальними людьми. Натомість гетьман Іван та обидва його брати

були абсолютно реальними предками, гідними вшанування потомства.

Отже, мусимо констатувати, що першими достовірно відомими історії Скоропадськими були три брати Іван, Василь та Павло, які активно діяли на політичній арені України з 70-х років XVII ст. (Павло — з початку XVIII ст.).

Слід зважати і на необхідність проведення пошуків у польських архівах, які можуть довести або спростувати наші припущення щодо володіння предками Скоропадських галицьким селом Скоропади, можливого іншого прізвища родини, під яким вона здобула відомість на Галичині. Про доцільність таких пошуків свідчать й архівні плани самого Павла Скоропадського початку XX ст. Складаючи після консультацій із відомими істориками, генеалогами, знавцями архівних скарбів П. Дорошенком, В. Горленком, В. Модзалевським тощо список архівних зібрань, які потрібно вивчити у пошуках родинних документів, П. Скоропадський, називаючи Архів Генеральної військової канцелярії, Румянцевський опис Малоросії та ін., не обминув увагою польські архівосховища, зокрема згадав «Архів Красинського у Варшаві»[47]. Невідомо, які само документи про свій рід мріяв він там віднайти, але очевидно, що це безперечно мали бути найдавніші історичні свідчення про фамілію Скоропадських. І хоча цього архіву вже не існує — під час Другої світової війни він був знищений нацистами, і тільки незначна частина його документів потрапила до Головного архіву давніх актів, на наше переконання, цей напрямок пошуків обіцяє стати плідним.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[35] Див.: *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник.— К., 1993; *Лакиер А.Б.* Русская геральдика.— М., 1990.
[36] Див.: *Лакиер А.Б.* Русская геральдика.— С. 259, 262, 269.
[37] Цит. за: *Кубинський А.* Гетьман Павло і гетьманич Данило Скоропадські.— Чикаго, 1968.— С. 18.
[38] *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський...— С. 11.
[39] Materialy genealogiczne nobilitacje indygenaty w zbiorah Archiwum Glownego Akt Dawnych w Warszawie.— Warszawa, 1995.
[40] *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський...— С. 8–9.
[41] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні...— С. 169.
[42] *Він же.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім ст. // *Липинський В.* Твори.— Філадельфія, 1991.— Т. 3.— С. 158–159.
[43] *Апанович О.М.* Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.— С. 92.
[44] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні...— С. 211; *Кривошия В.В., Орел В.М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст.(історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).— К., 2000.— С. 115; ІР НБУВ, ф. II, №17783, арк. 229–232; Див. копії універсалів І. Мазепи, І. Скоропадського, видані Якиму Бідному (Самотузі).
[45] Див.: *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та ін. праці.— Острог; Нью-Йорк, 2000.— С 51, 142.
[46] Див.: *Гуржій О.* Цит. праця.— С. 12; *Коструба Т.* Гетьман Іван Скоропадський (1708–1722).— Л., 1932.— С. 10.
[47] ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 1622, арк. 3 зв.

Ярослава Іщенко

НАГОРОДИ ВАТИКАНА: ІСТОРІЯ, СИМВОЛИ ТА ЕМБЛЕМИ

23–27 червня 2001 р. відбувся перший Пасторський Візит Іоанна Павла II в Україну. Великий понтифік, невтомний проповідник Істини й Любові, приїхав до нас, щоб проголосити: «Христос — Дорога, Правда і Життя». Все — з великої літери, все чітко, як того вимагає свята віра. Папа поцілував нашу землю і дав апостольське благословення українському народові.

Цілком закономірно, що візит високого гостя викликав великий інтерес громадськості до Ватикану, й, відтак,— до його зовнішньої атрибутики. Саме тому ми вирішили темою свого дослідження обрати нагороди Ватикана, показати історію формування його нагородної системи, а також проаналізувати систему символів та емблем знаків високих відзнак.

Серед понад 260 держав світу є одна, найміатюрніша поміж них,— Ватикан. Її площа — 0,44 кв. км, населення — 840 осіб. Це резиденція обраного пожиттєво Папи Римського — глави держави. Ватикан — всесвітній католицький центр. Цю релігію сповідує в світі 800 млн. осіб.

Розміщується Ватикан у західній частині Риму (Італія), на березі річки Тібр. Від першої половини I ст.— головний осередок західного християнства, апостольська столиця (престол). Вільне Ватиканське місто з суверенними правами існує з 1929 р. У Ватикані діють найвищі установи католицької церкви, в тому числі Конгрегація для Східних Церков.

Першим Папою, за переказами, був учень Христа — апостол Петро, який прибув до Риму та очолив християнські общини (хоча сам титул «папа» з'явився за 400 років по тому)[1]. Поступово римські єпископи підпорядкували своїй владі всі єпархії Апеннін. Після падіння останнього імператора Західної Римської імперії була спроба об'єднати в одних руках духовну та світську владу.

Ще у VIII ст. франки подарували папі Стефану II Римську область та прилеглі до неї землі. Вона існувала до 1870 р., коли Рим захопили італійські війська. 1929 р. Беніто Муссоліні[2] і папа уклали Латеранський договір (конкордат), згідно з яким визначилися кордони Ватикану й визнавалося право на самостійну зовнішню політику.

Ватикан — країна без власної поліції та судових інституцій. Злочини, скоєні на його території, розслідує поліція Риму. Охорону у Ватикані несуть 96 гвардійців, одягнуті в старовинні однострої. Набирають їх виняткова з швейцарців. Серцем країни є Собор святого Петра (1500–1626) — найбільший християнський храм у світі. Численні музеї, галереї, бібліотеки з тисячами давніх рукописів, де зберігаються безцінні скарби мистецтва — живопису, скульптури всіх віків та народів, є визначними зібраннями пам'яток світової цивілізації.

Ватикан, як і кожна держава світу, має свої зовнішні атрибути: герб (перехрещені ключі

вушками донизу та папською тіарою над ними), прапор (біло-жовтих кольорів, поділ повздовжній, розмір — 1:1, з гербом на останньому), грошову систему (ватиканська ліра = 100 сентезімо), однострої для гвардійців, а також — нагороди.

Нагородна система Ватикану пройшла довгий шлях розвитку. Впродовж віків королі Європи під час хрестових походів створили чимало рицарських орденів (орден Віфліема, орден Пресвятої Діви, орден Св. Духа Саксонії, орден Лілеї, орден Мавра тощо), вмістивши їх під захист Пресвятої Діви Марії. З часом ордени «відживали», зникали, їх місце заступали інші. Призначалися ці ордени, в одному випадку — для захисту королівств від вторгнення «невірних» і були релігійними воєнними об'єднаннями з власними атрибутами вирізнення; в іншому — їх замислювали як бажану і достойну нагороду конкретній особі за видатну службу на благо королю та вітчизні, тобто вони були справжніми орденами-знаками.

Час вніс свої корективи в нагородні системи Європи. Нічим не обмежене та безладне «посвячення в рицарі» тільки за бажанням сюзерена — «їх величностей» — привело врешті-решт до втрати престижу відзначення, зменшило число бажаючих ставати рицарями (маємо на увазі — видатних полководців, достойників, ревнителів віри, визначних людей).

Реформи орденської системи слідували одна за одною. Врешті римські понтифіки[3], духовні та світські правителі держав, заснували, або затвердили і повернули минулу славу кількох орденам.

1905 р., після реорганізації папських рицарських орденів, яку провів папа Пій X, Святійший престол установив чіткий їх перелік та ієрархію. На сьогодні папа присвоює чи здійснює нагородження такими 5-а орденами: Вищий орден Христа; Орден Золотої шпори (Золотого Воїнства); Орден Пія; Орден св. Григорія Великого; Орден папи св. Сильвестра.

Крім знаків орденів, держава Ватикан надає та присвоює також почесні відзнаки: хрест «Pro Ecclesia ef Pontifice» («За Церкву і Святійший Престол») і медаль «Benemerenti» («За заслуги»).

Під покровительством Святійшого престолу існує ще дві нагороди — рицарський Єрусалимський орден Гроба Господнього та медаль Святої землі, які представляються згідно з апостольськими повноваженнями. Це означає, що права відзначати цими нагородами передані Ватиканом відповідним церковним інститутам.

За традицією папськими рицарськими орденами нагороджуються світські особи. Оскільки хрест «За Церкву та Святійший Престол» є почесним знаком, а не рицарським орденом, ним можуть бути нагороджені служителі церкви. Крім того, 2 червня 1993 р. папа Іоанн Павло II звелів нагороджувати, щоправда вибірково й обмежено, орденами Пія, Григорія та Сильвестра ще й жінок.

Нагороди пап можуть бути пожалувані двома шляхами: за особистою спонукою папи (motu proprio, з подальшим проходженням документів через канцелярію, яке здійснює секретар держави) або за клопотанням ієрархів церкви. В «Католицькій енциклопедії» відзначено: «Найнадійнішим і швидким способом досягти бажаного знаку відзнаки є подання єпископа єпархії тої особи, якій повинна бути надана честь»[4].

У поданні вказують особисті дані претендента (тобто його ім'я, вік, країну проживання тощо), додають коротку біографію з чітким визначенням видатних заслуг, визнання його праці в світовому масштабі в галузі науки, літератури, мистецтва на благо своєї держави й на ниві церкви, зокрема за видатні твори літератури, полемічні та наукові видання, або за щедрі пожертви на користь суспільства, церкви, тобто благодійні вчинки, миротворчі акції, варті папського визнання і відповідної нагороди.

Кардинал-канцлер орденів, отримавши та зареєструвавши подання, веде пошук додаткової інформації у даній справі з інших джерел, зокрема, звертає увагу на репутацію представленого до відзначення та його незаперечні заслуги. Переконлива рекомендація виступає гарантом для позитивного рішення.

Найпрестижніший серед папських рицарських орденів — Орден Христа (Militia Domini Nostri Jesu Christi або Ordene Supremo del Cristo). Виділяється серед інших відомих у світі нагород тим, що може бути присуджений і державою Ватикан, і республікою Португалія. Спочатку він був єдиним орденом, та на теперішній час фактично розділився на два самостійних. Орден Христа у Ватикані носить релігійний характер і є вищою нагородою держави. У Португалії орден із часом став світською нагородою і за статусом займає друге місце в системі відзнак держави.

Заснування ордена — то окрема історія, якій передувало чимало подій. Основна з них пов'язана із знищенням ордена тамплієрів[5]. На початку XIV ст. у цей орден, що володів незліченними скарбами, землями в Європі та

Палестині, входило 20 тис. рицарів. Але хрестоносці на ті часи зазнали тяжких втрат на Близькому Сході. Після падіння фортеці Аккони 1291 р., їх оплоту, вони перебралися на Кіпр, потім до Європи, зокрема в Францію, де правив король Філіп IV Красивий. Король, що був боржником тамплієрів вирішив знищити орден та заволодіти його майном.

13 жовтня 1307 р. за сфальсифікованими звинуваченнями у відступі від віри, ворожбі, чаклунстві, моральній розпусті та інших тяжких гріхах, тамплієрів було ув'язнено. Інквізитори тортурами здобували «правдиві» докази вини членів ордена. З 138 заарештованих рицарів не визнали свою провину тільки чотири особи, серед них Великий магістр ордена Жак де Моле. Рицарів страчували на вогнищах, а їхнє майно конфісковували. Скористатися з цього король ще не міг. Під його тиском папа Климент V 1311 р. скликав Вселенський Собор (м. В'єнн на Роні), головним питанням якого була справа тамплієрів. Король Франції, єдиний із монархів, присутній там, вимагав винести жорстокий вирок. Єпископи відмовилися чинити суд без одночасного слухання звинувачення та виправдань (згідно Римським правом «Вислухай іншу сторону»).

Тиск короля став ultima ratio (вирішальним аргументом) у справі, що затяглася. Папа Климент V буллою «Ad providam» (2 травня 1312 р.) ліквідував орден тамплієрів. Французький їх спадок отримав король, решту — папа віддав ордену госпітальєрів (без майна і земель у королівствах Араґон, Кастилія, Майорка, Португалія).

Король Португалії Даниш I зібрав королівський суд, який визнав права корони на майно тамплієрів. Монархи Кастилії та Араґона уклали з королем Португалії пакт, в якому однозначно висловили протест проти передачі майна тамплієрів будь-кому без згоди монархів, оскільки це могло заподіяти шкоди іберійським властителям.

1314 р. помер папа Климент V (через місяць після страти великого магістра), у жовтні того ж року — Філіп IV. Церковники побачили в цьому покарання Господа за неправедне діло. Тільки за два роки по тому обрали нового папу Іоанна XXII — активного учасника процесу проти тамплієрів. Він наполягав на остаточній ліквідації будь-якого прояву діяльності ордена. Але Даниш I запропонував тамплієрам, що залишилися в Португалії, перейменувати орден і отримав згоду. Так утворився 14 серпня 1318 р. воєнний орден Господа Ісуса Христа. У серпні наступного року папа змушений був затвердити порядок присвоєння ордена своєю буллою. Майно тамплієрів у згаданих королівствах перейшло у спадок ордена Христа.

За папою затверджено було право призначати ґросмейстера ордена. Одночасно він висунув умову, що послугувала в майбутньому основою для поділу ордена Христа на португальську і папську гілки. Суть полягала в тому, що папі та його правонаступникам надавалося право на часткове управління орденом та посвячення в рицарі. Але, при цьому, інтереси португальської корони було обумовлено і гарантовано.

Новий орден отримав цистерціанський статут (у його варіанті для ордена Калатрави)[6]. Відтоді рицарі мали давати обітницю з трьох постулатів: бідності, целебату й послуху. Офіційний однострій рицаря, який прийняв постриг був білого кольору. Своїми наступними діями орден Христа вписав до історії Іберійського півострова захоплюючі сторінки мужності, героїзму й слави під час звитяжної та кривавої боротьби з маврами.

Управління орденом у Португалії після 1417 р. (замість виборної посади — «ґросмейстер» з'явилося нове поняття «комендант», що проіснувало до 1551 р.) завжди залишалось у руках королівської родини. Тоді король запропонував папі зробити комендантом свого сина — інфанта Дома Енріке (Генріх Мореплаватель, пішов з життя 1460 р.). Останній виявився талановитим керівником і орден за його часу здобув чимало успіхів, навіть заснував під своїм протекторатом автономні колонії у північній Африці. Понтифік Євген IV (1431–1455) дозволив рицарям Христа забрати «десятину» (десяту частину) з усіх прибутків завойованих у мусульман територій. Король Едуард (1433–1438) надав ордену «суверенного» статусу над «взятими на меч» територіями.

Надалі португальські королі, зокрема Альфонс V (1438–1481), Мануель I (1495–1521)[7], розширили права ордена, поступившися йому королівською прерогативою на єпископське призначення у володіннях рицарів. Папа Каліст III (1455–1458) підтвердив це буллою, надавши ордену духовної судової влади в землях, підпорядкованих ордену, одночасно (наголосимо на цьому — Я.І.) з дозволом: «Нагороджувати відповідно принесеній користі».

Мануель I переконав Святійший престол передати у «вічне управління» (спадково) орден Христа королям Португалії й був сам визнаний ґросмейстером ордена за буллою папи

Лева X 30 червня 1516 р. Та у подальшому папи не полишали надії, як то свідчать документи, зокрема ряд бревіарій, керувати орденом. Тільки 1551 р. папа Юліан III уступив навічно португальській короні ґросмейстерство всіма воєнними орденами.

Відтак, об'єднання корони з керівництвом ордена Христа надало йому нового статусу: магістерського він став коронним.

Фактично з цього часу відбувся санкціонований розподіл ордена Воїнства Господа нашого Їісуса Христа на дві гілки — римську та португальську. Відповідно до статуту вони різнилися можливостями й обов'язками, які покладались на рицарів — кавалерів ордена.

Справами воєнних орденів у Португалії опікувалася спеціально створена інституція, що була одночасно і Вищим судом. До її компетенції входив комплекс дій щодо прийняття в орден, виставлення кандидатур на відповідні орденські посади, надання пільг (dispensas), рекомендація перевірених на «чистоту крові» осіб королю-ґросмейстеру для затвердження претендентів на нагороду. Рим скоса поглядав на колишнього васала, адже впродовж віків папи вважали королів своїми підданими, а тут міф про могутність пап став поступово танути.

Коли ж 1581 р. Португалія (до 1640 р.) повністю втратила свій суверенітет, підпавши під владу Іспанії, Ватикан почав уважати, що орден належить виключно йому. Було проведено різні зміни в статуті ордена. В результаті папська гілка ордена Христа стала домінуючою, і він за папи Григорія XV (1621–1623) набув особливого престижу.

Документи з середини XVI ст. зберегли свідоцтва про присудження папами «Croce di Cristo» — «Хреста Христа». Він відрізнявся від хреста, який вручали за папським бревіарієм як нагороду за службу Святійшому престолу. Звідси бере початок плутанина в документах, які стосувалися орденів «Хрест Христа» й «Орден Христа». Зафіксовано чимало фактів, коли з кінця XVII — XIX ст. португальська корона протестувала з приводу нагородження орденом Христа, і це протистояння носило жорсткий характер.

У часи правління папи Лева XIII (1878–1903) папський орден зазнав чергового реформування. Справу завершив його наступник — Пій X і 7 лютого 1905 р. орден отримав назву «Вищий орден Господа нашого Їісуса Христа», ставши найпрестижнішим з орденів папського престолу[8]. Йому залишили один клас, а в пам'ять про старовинний ланцюг, який носили в середні віки рицарі — почергові зображення мечів та тіар,— знов ввели ланцюг, але нового графічного малюнка.

У квітні 1966 р. папа Павло VI видав буллу «Eguestres ordinis», яка обмежувала нагородження орденом. Відтепер його призначення — стати нагородою для глав католицьких держав, яким він може бути пожалуваний тільки у зв'язку зі значними подіями, на яких папа присутній особисто.

Рицарі ордена Христа носять знак ордена на шийному ланцюзі, а зірку ордена — на грудях. Під час церемоній одягають спеціальний однострій, затверджений у травні 1905 р.

Знак ордена виготовляють із золота і покривають червоною емаллю. Він являє собою за формою латинський хрест, рамена якого — перекладина і стовп — мають трапецевидну форму. По центру, поверх хреста, накладено простий латинський хрест, укритий білою емаллю. Як зазначено в «Католицькій енциклопедії» стосовно символічного значення поєднаних кольорів, біле на червоному означає тріумф «чистого Агніца Божого, Його крові, над грішним світом». Зверху до хреста за допомогою вушка прикріплена королівська корона. Ланцюг ордена, виготовлений із золота, складається з емалевих медальйонів, символікою яких є папський герб та повторення зображення хреста знака ордена, оточеного лавровим вінком. Гармонійна й вишукана кольорова гама, яку створюють золото, біла, червона та синя емалі — підкреслюють надзвичайно чітку композицію, роблячи її привабливою для зору. Між собою медальйони з'єднані орнаментальним плетевом.

Однією з ланок ланцюга є трофей[9], складові якого вписано до овалу. Рицарський обладунок із шоломом, праворуч (геральдичний бік) якого — прапори з навершям, ліворуч — списи, нижче — меч та щит із повторно зображеною основною фігурою ордена — червоно-білим хрестом — представляють собою справжній зразок ювелірного мистецтва. Необхідно вказати, що до 1905 р. знак ордена носили на червоній нашийній стрічці.

Зірка ордену в основі має восьмикінцеву грановану срібну зірку (раніше промені зірки були ще прикрашені дорогоцінним коштовностями). У центрі зірки — коло, яке утворене вінком із золотого лаврового листя (попередній варіант вінка був з дубового листя). Вінок обвиває зелена стрічка. Зірку носять на лівому боці грудей.

Уніформа — кавалерський рицарський однострій — в остаточному варіанті складається з фрака з довгими фалдами (яскраве червоне

сукно), з коміром та манжетами білого кольору. На комірі, манжетах та передній поверхні одягу — розкішне золоте шитво. Короткі панталони з білого атласу та золотими лампасами чудово пасують до фраку. Взуття — туфлі з білого шовку із золотими застібками (пряжками).

Головний убір виконано з чорного оксамиту та прикрашено білим плюмажем із крученого золотого шнура. Його закінчує навершя — золота китиця.

Офіційне вбрання довершується мечем з перламутровим ефесом, прикрашеним золотом і підвісними кітицями із крученого золотого шнура, золоті погони та інші аксесуари.

Серед кавалерів ордена Христа були німецький федеральний канцлер Конрад Аденауер, король Бельгії Бодуен. Канцлер німецького рейху граф Отто фон Бісмарк, нагороджений орденом 1885 р., єдиний протестант, що отримав його. Фра Анджело де Майона, 77 князь і ґросмейстер Суверенного воєнного Мальтійського ордена, з нагоди 25-ї річниці його обрання ґросмейстером був останнім, хто удостоївся честі отримати орден (1987). Тепер тільки король Бодуен залишається єдиним рицарем ордена серед живих.

Орден Золотої Шпори або Золотого Воїнства (Ordo Militia Aurata або Ordine dello Speron l, Ordo o Milizia Aurata).

Час створення ордена точно не встановлено. За переказами, папа св. Сильвестр I і був засновником ордена, яким він першим нагородив імператора Костянтина після того, як охрестив його[10].

Один із найстаріших рицарських орденів, що зберігся донині, покликаний був слугувати винятково цілям папського двору. Вчені схильні вважати, що перший статут ордена Золотої Шпори створено в першій половині XIV ст. Але ті, що отримали нагороду, ставали скоріше кавалерами, ніж рицарями ордена. Нагородження проводили понтифіки та імператори Священої Римської імперії. Представленому до відзначення висувалась умова: послужити певний час пажем або пройти воїнську *службу*. Церемонія передбачала під час святкового дійства вручати кавалеру ордена зброю, воїнську перев'язь і золоті шпори. Кавалер мав за обов'язок у часи війни виступати на боці папи та імператора. Девіз ордена: «Bene meranti».

Традиційно нагородженому присвоювали особисте, а то й родове дворянство, закріплюючи його за спадкоємцями. З XVI ст. почесним кавалерам надавали титул графа св. Латеранського Палацу, або пфальцграфа[11].

Починаючи з середини XIV ст. престиж ордена значно втрачено. Після ліквідації Священної Римської імперії Золоте Воїнство, створене імператором, припинило існування.

Саме в цей період відбуваються перетворення в інституті рицарства, що означилось введенням нового орденського статуту та запровадженням 16 лютого 1803 р. уніформи. Великий понтифік Григорій XVI у бревіарії «Cum Hominum Mentes» від 31 жовтня 1841 р. визначив основні риси в структурі ордена, вмістивши його під патронат св. Сильвестра I. Цей рік в енциклопедичних виданнях вважається часом заснування ордена.

Орден отримав назву «Золотий орден св. Сильвестра» або «Золотої Шпори». В результаті реформи нагородної системи Ватикана за понтифіка Пія X (як вже згадувалось — 7 лютого 1905 р.) ордену повернулася його минула слава. Враховуючи, що орден, задовго до того, як його «поглинув» григоріанський орден св. Сильвестра, нараховував кількасотлітню історію, а також на честь Золотого ювілею догматичного визнання Невинного (цнотливого) зачаття Пресвятої Діви Марії, ордену повернуто окреме існування. Отримавши покровительство Невинного зачаття, він став бажаним і знаменитим.

Орден за значенням зайняв і тепер займає друге місце серед нагород Ватикана — після Вищого ордена Христа перед орденом Пія.

В орден приймали виключно тих, хто відзначився доблестю зброї, або своїми творами, чи видатною діяльністю, спрямованою на поширення католицької віри, хто захищав або своїм знанням прославив храм Божий. Орден вручали навіть тим, хто вже був посвячений у рицарі, кавалерам ордена Христа, і тим, хто жодної нагороди не мав.

Державна Рада Ватикану проводила всі документи на представлення без затримки і звільняла від всіх канцелярських витрат.

Відповідно до булли папи Павла VI «Eguestres Ordinis» від 15 квітня 1966 р. орден присвоюють виключно главам некатолицьких держав та урядів. Він надається не тільки християнам не римо-католицького віросповідування, а й представникам інших релігій, які сприяли свободі дій католицьких місій або церквам.

Орден має один клас рицарів, число яких обмежено однією сотнею осіб. Орден складають 2 атрибути — знак ордена і зірка. Носять знак ордена Золотої Шпори на шийному ланцюгу. Зірку ордена — на лівому боці грудей. Під час офіційних зустрічей, зібрань одягають

відповідного крою уніформу. Вперше знак ордена було описано у папському листі: восьмикінцевий хрест із підвішаною шпорою на нижніх променях (рамені).

За формою — це золотий Мальтійський хрест, укритий жовтою емаллю, із золотою шпорою — символ рицарів церкви, підвішений до боків нижнього роздвоєного кінця хреста. По центру — медальйони білого кольору з золотою оправою і монограмою покровительки ордена — Діви Марії — «М» та золотою короною над нею. У першому варіанті (1905) замість цих атрибутів стояло слово — «Maria». На звороті медальйона дата — MDCCCCV (1905) і напис на полі «Pius x Restituli» («Пій X Відродив»). До хреста зверху прикріплено золотий трофей, що є частиною (ланкою) ланцюга. До 1929 р. використовувалась для носіння червона стрічка зі сріблясто-білими бічними полосами.

Зірка виконана в формі восьмикінцевої гранованої срібної зірки з накладеним посередині знаком ордена. Ланцюг складають почергово з'єднані восьмикінцеві зірки та монограма Христа «XP» (грецькими літерами). З'єднувальною ланкою між знаком ордена та ланцюгом слугував трофей.

Офіційний одяг складається з довгого червоного кітеля з двома рядами визолочених ґудзиків, коміром і манжетами із чорного оксамиту з золотим гаптуванням; еполет із золотою бахромою та емблемами ордена. Штани виготовляють із чорної тканини із золотими лампасами. Головний убір — із чорного оксамиту з золотою окрайкою та папською кокардою. Меч — з орденом у вигляді визолоченого хреста, з чорними піхвами.

Уніформу доповнюють золоті шпори, визолочений, із червоною облямівкою пояс (до нього кріпиться меч) та інші аксесуари.

Серед кавалерів ордена Золотої Шпори були Казанова (1759), Вольфганг Амадей Моцарт (нагороджений у 13-и річному віці за свій видатний талант композитора) Климентом XIV. Ним відзначили короля Данії Фредеріка IX та короля Йорданії — Хусейна (1964).

Орден Пія (Ordo Pianus або Ordini Piano) засновано волею папи Пія IX 17 червня 1847 р. Однак існує версія, що він бере витоки з Колегії рицарів Пія, створеної папою Пієм VI у березні 1559 р., про що записано в буллі «Pii patris amplissi».

Рицарі цього ордена складали світський двір римського папи і були папською дворянською охороною. Вони мали тільки особисте дворянство і титул пфальцграфа. З часом даний інститут втратив частину привілеїв, а кавалерам надавався титул офіцера Апостольської палати.

Для відзначення першої річниці свого перебування на престолі св. Петра папа Пій IX буллою заснував орден із назвою «Орден Пія» — «на згадку прадавньої Колегії рицарів Пія, що канув в Лету». Спочатку орден мав 2 класи, але вже 17 червня 1849 р. у бревіарії папа підтвердив дворянські привілеї, закріплені за цим орденом, зробивши його єдиним дворянським орденом св. Апостольського престолу. З 11 листопада 1856 р. орден розділено на 3 класи: рицарів Великого хреста, командорів та рицарів. Спадкове дворянство отримували кавалери 1-го класу, а особисте — 2-го.

Під час реформи 7 лютого 1905 р., що реставрувала папські рицарські ордени, для ордена введено клас командорів із зіркою, що відповідав за стандартом рицарських орденів класу старших офіцерів. 11 листопада 1939 р. Пій XII своєю буллою відмінив дворянство для членів вищезгаданого інституту. Пізніше, 25 грудня 1957 р., він реформує орден. Створення цілого класу рицарів Ланцюга можна вважати сигналом до розширення можливостей відзначення орденом Пія.

Врешті, папа Павло VI 15 квітня 1966 р. встановив motu proprio нагородження орденом монархів і голів урядів під час їх офіційного візиту до нього.

Серед папських нагород орден Пія виділяється тим, що він єдиний поміж інших, який несе в значенні головного знака-символу не хрест, а зірку. Його жалують особам некатолицького віросповідання та надають (різні класи) представникам дипломатичного корпусу, акредитованого при Ватикані.

Після реформи Іоанна Павла II 1993 р. орден підрозділяється на класи: 1. Рицарі Ланцюга, які носять ланцюг із знаком ордена та зірку ордена; 2. Рицарі Великого хреста, які носять знак ордена на нашийній стрічці і зірку ордена; 3. а. Командори із зіркою, які носять знак ордена на нашийній стрічці і зірку ордена; б. Командори, які носять знак ордена на нашийній стрічці; 4. Рицарі, які носять знак ордена на стрічці, прикріпивши до грудей.

Кавалер — Дами допущені в такі класи: 1. Дама — Кавалер Великого хреста; 2. а. Кавалер — Дама — Командор із зіркою; б. Кавалер — Дама — Командор; 3. Кавалер — Дама.

Основу дизайну ордена складає восьмипроменева зірка з гострими променями, вкритими синьою емаллю. Простір між променями заповнюють хвилеподібні золоті язики полум'я. У центрі — круглий медальйон, де на білому

тлі позолоченими літерами написано в два рядки: «Pius IX». Медальйон окантовано золотим пояском з девізом, слова якого виконані літерами синього кольору: «VIRTUTI ET MERITO» («За Відмінність і Заслуги»).

На звороті медальйона дата затвердження ордена «ANNO MDCCCXLVII» («Рік 1847»). Знак ордена рицарів Ланцюга на лицьовому боці, на золотому паску, який оточує медальйон, має напис «ORDO PIA NUS» («Орден Пія». На самому медальйоні — «APIO XII AVSTVS» — «Розширений Піем XII»; на звороті дата — «ANNO MCMLVII» — «Рік 1957».

Знак ордена представляє собою срібну медаль, схожу на зірку, яку носять на лівому боці грудей. Зірка ордена подібна до описаного знаку, але вона має грановані срібні промені між кінцями зірки.

Медальйон, розміщений посередині ланцюга, на зірці ордена рицарів Ланцюга має той самий напис, що й медальйон лицьового боку відповідного знака ордена. Існує ще різновид зірки, прикрашеної діамантами.

Виготовляється ланцюг із золота, складається з медальйонів у вигляді офіційних папських гербів і родинних гербів папи Пія XII, що чергуються. Зображення папської тіари, розміщеної між двома голубами,— становить центральну ланку ланцюга, до якої кріпиться знак ордена.

Стрічка ордена шовкова, темно-синього кольору, з двома вузькими червоними смугами з кожного боку.

На церемоніальних зібраннях всі кавалери одягають уніформу: фрак темно-синього кольору з довгими фалдами, золотими еполетами і одним рядком золотих ґудзиків. На комірі, манжетах і над кишенями — золота вишивка на червоному тлі. В залежності від класу вона має більш або менш вишуканий характер. Штани — темно-синього кольору з золотими лампасами. Завершує уніформу двокантова шляпа з білим плюмажем, мечем, іншими аксесуарами.

Відповідно до бревіарія «Quod Summis Qnibusgus» папи Григорія XVI 1 вересня 1831 р. засновано орден — Ordo Souctus Gregorius Magnus або Ordine di San Cregorio Magno («Орден Святого Григорія І Великого»). Його впроваджено в пам'ять папи св. Григорія І Великого (590–604), засновника світської влади Святого престолу. Спочатку він був нагородою вірнопідданим громадянам Папських держав і австрійським військам за їх захист світської влади Святого престолу в політичній боротьбі, коли до Папської області докотилася революція, що прагнула зруйнувати «старий лад».

Тепер орден слугує для відзначення видатних католицьких мирян як висока нагорода за беззаперечну відданість, вірність та служіння Папському престолу. Він має 4 класи: рицарі Великого хреста 1-го класу; рицарі Великого хреста 2-го класу; командори і рицарі. В статуті докладно виписано правила, що стосуються ступенів та уніформи. До речі, 2-й клас попереднього поділу ордена ліквідували. У Папській державі встановлено стале число його рицарів: 30 — Великого хреста; 70 — командорів і 300 — рицарів. Не встановлено обмежень, які б стосувалися громадян інших країн.

Реформований, як й інші, 1905 р., орден розділено на 2 відділи — військовий та цивільний. Ступені ордена були змінені додаванням вищого для командорів класу — командорів із зіркою; за аналогією ступенів ордена Пія.

Одночасно папа встановив і відвів рицарям особливе місце в папських урочистостях та обрядах церкви.

2 липня 1993 р., за новою реформою, орденом нагороджують жінок, хоча в обмеженій кількості.

На сьогодні кожен із відділів — військовий та цивільний — має по 3 класи, 2-й підрозділяється на 2-а ступені: 1. Рицарі Великого хреста, які носять знак ордена — Великий хрест — на широкій стрічці з лівого стегна і зірку ордена на лівому боці грудей; 2. а. Командори із зіркою, що носять знак ордена — командорський хрест — на орденській стрічці на шиї та зірку ордена, але меншого розміру, на лівому боці грудей; б. Командори, які носять такий самий знак ордена, як для 1 ступеня, на нашийній стрічці; 3. Рицарі, які носять знак ордена на стрічці з лівого боку грудей.

Такі само класи мають Кавалер-Дами: 1. Кавалер-Дама Великого хреста; 2. а. Кавалер-Дама — командор із зіркою; б. Кавалер-Дама — командор; 3. Кавалер-Дама.

Орденом рекомендують, зазвичай, нагороджувати єпархіальних єпископів або папських нунціїв за особливі заслуги. Нагороджені, на відміну від кавалерів воєнних орденів, не мають спеціальних обов'язків. Тобто, знаки даної нагороди свідчать про особливі заслуги приватних осіб перед церквою.

Знак ордена св. Григорія І Великого становить собою золотий Мальтійський хрест, укритий червоною емаллю, в центрі якого — круглий медальйон, де на синьому полі тиснення позолотою образ св. Григорія з голубом, що знаходиться біля його правого вуха. На-

вколо медальйона виступають позолочені літери «S. CRECORIUS MAGNUS» («Св. Григорій Великий»). У центрі зворотного боку медальйона стоїть напис: «PRO DEO ET PRINCIPE» («За Бога і Государя»), а навколо нього — «CRECORIUS XVI. P.M. ANNO. 1.» («Григорій XVI. Великий Понтифік. Рік перший»). Кінці хреста закінчуються золотою кулькою.

Розмір восьмикінцевої срібної зірки залежить від класу ордена. На вигляд вона являє собою лицьовий бік хреста ордена. Стрічка ордена — червона з жовтими краями.

Рицарі воєнного відділу носять хрест, підвішений до воєнного трофея із золота, а цивільного — до вінка із золотого дубового листя.

Під час церемоній всі кавалери ордена обов'язково одягають уніформу. До її складу входить темно-зелений фрак із довгими фалдами й срібною вишивкою на комірі, манжетах та кишенях у вигляді дубового листя.

Штани того ж кольору, із срібними лампасами з вишивкою. Головний убір, виготовлений з оксамиту чорного кольору із чорним плюмажем. Уніформу довершує меч з іншими аксесуарами.

У рицарів Великого хреста форма вишуканіша: широкі срібні галуни, шляпа з білим плюмажем, звичним для нижчих рангів.

Всі Кавалер — Дами, як і меча, уніформи не носять. Стрічка їх Великого хреста вужча за чоловічу, командорський знак кріплять на банті з лівого боку грудей.

Орденом св. Григорія I Великого часто відзначають громадян США. З 1974 р. всього нагороджено високим званням командора із зіркою 22 їх громадянина і 8 отримали звання рицаря Великого хреста.

Орден папи святого Сильвестра I — Ordo Sanctus Silvestri Papae або Ordine di San Silvestro Papa — затверджено 31 жовтня 1841 р. згідно буллы папи Григорія XVI — «Quod hominum mentes». До того часу орден носив назву «Золотого Воїнства» (або «Воїнство Золотої шпори»). Певний час його визнавали одним із найбажаніших папських орденів. Оскільки права, даровані папою Павлом III 14 квітня 1539 р. родині Сфорца[12] та єпископам, що служили при троні (встановив це папа Юлій III буллою від 6 квітня 1557 р.),— зводити у звання рицаря Золотого Воїнства,— призвели зрештою до щедрої їх роздачі, то значною мірою престиж ордена був дискредитований.

Папа Григорій XVI перейменував орден Золотої Шпори в орден св. Сильвестра, назвавши його на честь засновника (хоча це — гіпотетично), та вмістив його під патронат святого. Однак, в пам'ять про минулу славу, до його назви додано «Militа Aurata» — «Золоте Воїнство». Повна назва ордена — «Орден папи св. Сильвестра I, або Золоте Воїнство».

Відтоді, титули і права, надані як прерогатива рицарям у минулому, скасовано. Надання звань і посвячення відбувалося виключно згідно папського бревіарія. Число командорів обмежувалося 150-а особами, рицарів — до 300-т (тільки для папської держави). Канцлером ордена визначався кардинал Апостольських бревіарій, обов'язком якого було дбати про збереження в документах даних про рицарів: їх імена, ступені нагород, дати вступу до ордена.

До реформи орден поділявся на 2 класи — командорський та рицарський. Перші носили знак більшого розміру на шиї, другі — знак меншого розміру на лівому боці грудей.

Знак виготовляється у вигляді восьмикінцевого золотого хреста, в центрі якого на білій емалі зображений образ св. Сильвестра з тіарою на голові. Він навколо оточений колом із синьої емалі з написом золотими літерами: «SANS. SYLVESTER P.M.» — «Св. Сильвестр Великий Понтифік». На звороті, також золотом, відтиснуто «MDCCCXLI CRECORIUS XVI RESTITUIT» («1841 Григорій XVI. Відродив»).

До сторін роздвоєного нижнього кінця хреста ордена була підвішена золота шпора — символ спорідненості попереднього ордена з його наступником.

Стрічка виготовлялася з шовку і мала 5 смуг: 3 червоні і 2 чорні. У командорів вона була ширшою, ніж у рицарів. Хрест у перших був вишуканішим. Зазначимо, що спочатку стрічку зробили червоного кольору, а пізніше, щоб не плутали орден з французькою державною відзнакою — орденом Почесного Легіона, на неї вмістили 2 чорні смуги. З 1841 по 1905 рр., а, можливо, і до 1929 р., у ордена був ланцюг, який використовується тепер для ордена Золотої шпори.

До 1905 р. уніформу складав вечірній фрак червоного кольору з зеленою обробкою, зеленим коміром із двома рядами золотих ґудзиків. Золота вишивка на фраках командорів багатша за ту, що була на одязі у рицарів. Білі брюки з лампасами, шляпа з білим плюмажем, меч з срібним ефесом і золоті шпори складали костюм, який використовувався не так вже і часто.

Рицарі обох класів носили на шиї золотий ланцюг, до якого підвішувалася маленька золота шпора. Вона свідчила про пам'ять, залишену від перейменованого ордена.

Буллою папи Пія X 1905 р. орден, так би мовити, «роздвоїли», залишивши одному ім'я св. Сильвестра, іншому — повернули давне ім'я — Золотого Воїнства або Золотої Шпори. Після цього орден св. Сильвестра став орденом заслуг і більше не мав поділу на чернецький та воєнний. Єдиним привілеєм його членів є право носити знак ордена. Нагороджують орденом осіб цивільних і воєнних, за заслуги, що не передбачають нагородження орденом св. Григорія Великого.

Після реформи понтифіка Іоанна Павла II (2 червня 1993 р.) орден отримав 3-и класи рицарів, 2-й клас розділено на 2-а ступені: 1. Рицарі Великого хреста; 2. а. Командори із зіркою; б. Командори; 3. Рицарі. У всі класи допущено жінок: 1. Кавалер — Дама Великого хреста; 2. а. Кавалер — Дама — командор із Зіркою; б. Кавалер — Дама — командор; 3. Кавалер — Дама.

Рицарі носять хрест на грудях ліворуч, командори — на стрічці при шиї, рицарі Великого хреста — на стрічці через праве плече біля стегна, а зірку, що додається,— на лівому боці грудей.

Основою конфігурації знаку ордена є золотий Мальтійський хрест із білої емалі, з невеликими пучками золотих променів у кутах між раменами хреста. У центрі хреста, на круглому медальйоні темно-синьої емалі зображено образ св. Сильвестра з написом по колу позолоченими літерами «SANC. CYLVESTER. P.M.» — «Св. Сильвестр Великий Понтифік». У центрі зворотного боку зображено офіційний папський герб з датами відновлення ордена — «MACCCXLI» (1841) та оновленням його Пієм X «MDCCCCV» (1905) (тисненням позолоченими літерами по колу).

Зірка становить собою хрест ордена, накладений на 8-и променеву гранована посріблену зірку. Стрічку до нього виготовляють із чорного шовку, оздобивши її по центру і боках смугами червоного кольору.

Передбачено для відзначених і новий костюм, який складають чорний піджак із довгими фалдами, з одним рядком золотих ґудзиків, манжетами та коміром із чорного шовку з золотою вишивкою; чорні брюки з золотими лампасами, головний убір із чорного оксамиту прикрашено кокардою з папськими кольорами. У командора він із чорним, а у рицарів Великого хреста — з білим плюмажем. Доповнює уніформу підвішений до визолоченого паска меч із перламутровим ефесом, прикрашеним золотом, та інші аксесуари.

На закінчення слід відзначити, що система папських нагород добре продумана, струнка й гнучка, охоплює значні сфери можливих відзначень не тільки церковних ієрархів, а торкається також суспільних стосунків вищої духовної інституції католицизму з цивільним світом. За цим чітко простежується дипломатична концепція Ватикану. Демократизмом відзначається й останнє реформування нагородної системи, коли Іоанн Павло II повелів відзначати заслуги жінок, щоправда обмеживши рицарськими орденами Пія, Григорія та Сильвестра.

Основним символом всіх нагород є хрест, який складає основну фігуру всіх орденів. Вишуканий смак ювелірів, що зуміли в межах дозволеного створити надзвичайної краси ордени, захоплює. Дякуючи замовнику, а ним були римські понтифіки, які чатували над збереженням історичної спадщини, ордени донесли нам у фалеристичній формі чудові зразки високого мистецтва, смаку і, водночас, резиґнації, тобто всепокори перед Господом, Його волею. Красені-ордени, жоден із яких не сплутаєш із нагородами інших християнських держав, немовби несуть тихе благословення Боже, бо патронують їм Великі Заступники. Продумана, віками вивірена гама кольорів поряд із тихим блиском золотих окрайок неначе мудрим світлом осяває все довкола. Нагороди Ватикану не сплутаєш з світськими прикрасами, бо «на сторожі» у витончених ланцюгах «стоять» трофеї, папські монограми і тіари, святі покровителі, їх образи, що шлють благословення.

Зірки орденів, як того вимагають приписи фалеристики, різняться від подібних їм світових зразків притемненим скромним світлом срібла, символами орденів, не мають зайвого навантаження для зору, прекрасно читаються через зрозумілу всім і кожному символіку і знаки.

Ланцюги як мистецько-ювелірні оздоби неперевершено витончені, ненав'язливо різноманітні. В них продумана кожна деталь, яка доповнює знак нагороди, рефреном звучить у загальній мелодиці композиції, що становлять складові кожного з орденів: знаки та зірки.

[1] Папа Римський (лат. papa; від грецьк.— батько) — глава католицької церкви. Пожиттєво обирається зібранням кардиналів більшістю (2/3 голосів, плюс 1 голос). Має практично необмежену, геократичну владу. Інститут папства сформований остаточно у IV–V ст. За ним офіційно визнано право вищої апеляційної юрисдикції над усіма церковними общинами.

[2] Муссоліні Беніто (1883–1945) — італійський диктатор, голова фашистського уряду Італії 1922–1944 рр.
[3] Спочатку понтифіки — жрецька колегія в Стародавньому Римі, запроваджена легендарним царем Нумою Помпілієм, складалася з 4-х пожиттєвих членів — патриціїв, із 300 р. до Р.Х. до неї введено ще 4-и члена — плебеї. На чолі стояв Великий Понтифік (лат.— pontifex maximes). Крім жрецьких обов'язків, у їх компетенції перебувало складання календарів, консульських списків, списків декретів, ведення літописів тощо. Титул у середні віки перейшов до римського папи // БСЭ.— М.: Сов. энциклопед., 1940.— Т. 46.— С. 413.
[4] The Catholic Encyclopedia. Volume IV // Vatican: Robert Appleton Company, 1908.— С. 116.
[5] Тампліери, рицарський орден (франц.— templiers, від лат. «temple» — храм) — часто вживається паралельна назва — «храмовики». Члени середньовічного католицького духовно-рицарського ордена, організованого в Єрусалимі після І хрестового походу (біля 1118–1119) французькими рицарями для захисту паломників і зміцнення позицій хрестоносців у Палестині та Сирії. Названі так через те, що резиденція засновника знаходилась біля церкви, на місці храму Соломона. Носили червоний плащ (накидку) із білим хрестом. Отримали великі привілеї від пап. З часом орден став найорганізованішою воєнно-політичною силою в Єрусалимському королівстві. Дякуючи завоюванням і пожертвам, перетворився в найкрупнішого феодального власника на Близькому Сході та в Європі. Рицарі ордену брали участь у багатьох битвах «за віру», підтримували папську курію. Володіли незліченими багатствами. Звинувачення ордена в єресі Філіпом IV Красивим мало єдину мету — заволодіти їх майном, землями, скарбами. Після страти великого магістра, інквізиційного суду та численних смертних вироків його членам — вже не відродився. Офіційно скасований папою Климентом V 1312 р. // СИЭ.— М.: Сов. энциклопед., 1973.— Т. 14.— С. 100–101.
[6] Калатрави орден — Калатрава (Calatrava la Vieja) — середньовічна фортеця, недалеко від Гвадіани; 1147 р. Альфонс VII відбив у маврів і вручив її тампліерам. Пізніше Санчо III Кастильський обіцяв Калатраву тому, хто буде здатний її захищати. Два монахи — дон Раймон і Дієго Веласкес, взяли на себе це завдання. З цією метою заснували орден рицарів Калатрави // Энциклопед. словарь [Брокгауз, Эфрон].— СПб., 1895.— Т. 27.— С. 6.
[7] Дом Мануель де Браганса, герцог Бежі — 11-й комендант ордена. Після смерті свого кузена і зведеного брата Жуана II (1481–1495) став королем Португалії під іменем Мануеля I (1495–1521).
[8] У статті використано загальнодоступну інформацію з мережі Internet та матеріали й зображення з сайтів: The Vatican Web Site; Cuy Stair Samty. The Papai Ordens and Vatican Court. Ordens Awarded by The Holy See or Forinded by Papal Bull; Gli Ordini Cavallereschi di Ciorgio Aldrighetti; а також стаття: «Ордена. Папський престол» // Энциклопед. словарь.— 7-е изд.— М.: Русск. библиограф. об-во инта Гранат, б/г.— С. 643.
[9] Трофей (грецьк.— втеча) — у греків — пам'ятник переможцям на місці битви. Звідси: всі здобуті в бою зброя, прапори, військові атрибути — фанфари, барабани, бунчуки тощо отримали назву — «Трофеї». У геральдиці — назва прикрас, вживаних навколо герба: частини лат, шлеми, забрало, мечі, саблі, знамена, списи тощо.
[10] Окремі дослідники вважають, що орден засновано 1841 р.
[11] Пфальцграф — (pfalzgraf або palatinus) — найближчий радник франкського короля в судових справах. Характер посади з часом змінився: особи з таким званням — представники короля, неначе протилежність герцогу. Використовувалось у Баварії, Саксонії та Лотарингії.
[12] Сфорца (Sforza) — династія міланських герцогів у XV–XVI ст. Родоначальник Муціо Аттендоло Сфорца (1369–1424) — селянин, названий так через свою виняткову силу (італ. sforzare — подужати силою). Його син Франческо (1401–1466) — кондотьєр на службі у Мілані, Флоренції, Венеції, зять наслідного міланського герцога з родини Вісконті. 1450 — заволодів Міланом, став герцогом. Приєднав до своїх володінь більшу частину Ломбардії, Барі, Геную. Родина знана тим, що оточувала свій двір вченими, поетами, художниками (Леонардо да Вінчі). За них Мілан — значний культурний центр. Залишили свої володіння під час повстання, часто самі розпочинали війни. Зі смертю герцога Франческо II династія згасла // БСЭ.— М.: Сов. энциклопед., 1976.— Т. 25.— С. 120.

Олександр Луговський

БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА НБУВ ЯК ВИД НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Система біобібліографічних ресурсів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського — це сукупність різних каналів, видів, форм і методів інформації. В її створенні активну участь беруть бібліотеки, музеї, архіви, видавництва, засоби масової інформації тощо.

До найважливіших інформаційних джерел належать документи первинної інформації — науково-технічна література (книги, журнали, праці наукових конференцій, науково-технічні звіти, описи винаходів та ін), художня, краєзнавча, українознавча, музична, карто-

графічна література, стародруки, зарубіжна, образотворчі видання та ін.

Особлива джерельна база — носії вторинної інформації: каталоги, картотеки і, зокрема, система довідкових біографічних та біобібліографічних посібників, що становлять у своєму комплексі єдину систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих інформаційних джерел.

Бібліографічні покажчики з природничих, технічних і суспільних наук представлені науково-допоміжними і рекомендаційними покажчиками. За період з 1918 по 1998 рр. було видано 271 покажчик, із них 116 біобібліографій.

Підготовлені фахівцями НБУВ бібліографічні посібники поділяються на три типи: тематичні, галузеві, біобібліографічні покажчики науково-дослідних установ. Характерною особливістю всіх бібліографічних посібників була обов'язкова участь на всіх етапах роботи над покажчиками (складання, редагування і рецензування) наукових співробітників Національної академії наук України та бібліографів НБУВ. Так, наприклад, у 60-х рр. XX ст. було видано ряд науково-допоміжних покажчиків, присвячених розвитку природничих наук в Україні: «Фізична географія УРСР» (К., 1960), «Астрономія на Україні» (К., 1965), «Розвиток фізичних наук на Україні» (К., 1969) тощо. Редагували їх відомі вчені — академік П.А. Власюк, доктор фізико-математичних наук О.І. Кухаренко, доктор фізико-математичних наук І.Г. Колчинський.

Активно працювали вчені НАН України і в підготовці вступних статей до бібліографічних покажчиків, в яких висвітлювалась історія, стан і перспективи розвитку даної наукової проблеми, містився аналіз літератури, включеної до покажчика. Зокрема, великі бібліографічні нариси розвитку колоїдної хімії в Україні, що передували покажчикам літератури, написали академіки А.В. Думанский і Ф.Д. Овчаренко і кандидат хімічних наук С.Ф. Некряч. До найвдаліших бібліографічних покажчиків слід віднести підготовку і видання трьох випусків капітального бібліографічного покажчика «Видання АН УРСР (1919–1967)», в якому представлені публікації вчених майже за 50 років[1].

Багато цінних документів залучили до наукового обігу бібліографи бібліотеки в покажчиках і оглядах змісту деяких академічних наукових часописів і неперіодичних збірників за весь період їх існування: «Записки інституту хімії Академії наук УРСР», «Украинского химического журнала», «Україна», «Радянське літературознавство» та ін.[2]

Важливе місце в системі бібліографічних посібників, опублікованих Національною бібліотекою України, належить біобібліографічним покажчикам. За період з 1918 по 1998 рр. їх було опубліковано 116. З них науковцям було присвячено 32 назви, причому Є.О. Патону і О.І. Білецькому видавалися тричі; письменникам — 29, причому Т.Г. Шевченку — 15, І.Я. Франку — 4, Лесі Українці — 3, М. Коцюбинському — 2, П. Мирному — 2, М.П. Драгоманову — 2, Л.М. Толстому — 3, П.Г. Тичині — 3, М.Т. Рильському — 2; громадським і політичним діячам, полководцям — 16, з них найбільше В.І. Леніну — 10 та Й.В. Сталіну — 2; бібліографам, архівістам — 4 назви.

Видання біобібліографічних покажчиків науковці НБУВ почали ще на початку 1950-х рр., опублікувавши бібліографічні посібники А.Д. Ульянової, присвячені Є.О. Патону та О.М. Диннику[3]. Значно пожвавилась робота бібліографів бібліотеки після постанови Президії АН УРСР 1956 р. про видання біобібліографічної серії «Вчені Української РСР» (від 1992 р. «Вчені України»). Так, у 1960–1998 рр. було видано 16 покажчиків праць провідних вчених України: «Е.О. Патон» (К.,1965), «П.А. Тутковський» (К., 1968), «Ю.О. Митропольсткий» (К., 1968), «К.Г. Гуслистий» (К., 1972), «Л.А. Кульський» (К., 1974), «І.Г. Підоплічко» (К., 1976), «С.С. Шабловський» (К., 1976), «І.М. Поляков» (К., 1982), «С.П. Кирилюк» (К., 1983), «І.К. Походня» (К., 1987; 1997). Вступні статті, в яких висвітлювались основні етапи життя і діяльності вчених, написали академік Ю.К. Делімарський, член-кореспондент А.М. Самойленко та ін. Велику допомогу у виданні біобібліографічних покажчиків надала редакційна колегія, до складу якої входили Г.С. Писаренко, К.М. Ситник, Ф.С. Бабичев, П.Г. Богач, В.С. Гутиря, Ю.О. Митропольський, В.І. Трефілов, П.Т. Тронько та ін.

Зростання видань біобібліографічних покажчиків тісно пов'язано з раціоналізацією оформлення: з'являється бібліографічний вступ; в допоміжно-пошуковому апараті застосовуються географічний, предметний і предметно-систематичний покажчики; авторські свідоцтва і патенти виділяються окремо. З'являються і нетрадиційні покажчики. Так, у покажчику «Олег Степанович Вялов» (К., 1991) введено перелік нових таксонів викопної флори та фауни, названих на честь О. С. Вялова.

Проте з 1992 р. зростає тенденція зниження випуску біобібліографічних покажчиків і взагалі бібліографічних покажчиків. Так, за період з 1993 по 1998 рр. опубліковано одинад-

цять біобібліографічних покажчиків, підготовлених науковцями бібліотеки, виданий лише один — «І. К. Походня» (К., 1997) з серії «Біобібліографія вчених України».

Покажчиків бібліографічних покажчиків НБУВ (бібліографія бібліографії) у 1918–1998 рр. було видано 17 назв, з них 12 з гуманітарних наук: з української літератури і літературознавства — 3, історії України — 2, краєзнавства — 1, суспільних наук — 2. І лише один персональний покажчик було присвячено бібліографіям Т.Г. Шевченка.

Співробітниками бібліотеки опубліковано 67 назв бібліографічних оглядів літератури за 1918–1998 рр., з яких лише 8 робіт присвячено письменникам і політичним діячам: В.Г. Бєлінському — 1, І.Я. Франку — 1, М. Горькому — 1, Т.Г. Шевченку — 1, В.І. Леніну — 1, Г.Х. Раковському — 1.

НБУВ в 1918–1998 рр. було видано 34 назви друкованих каталогів видань, з яких лише 5 присвячено вченим і письменникам, видавцям: І. Федорову — 1, Д. Туптало — 1, Ф. Скорині — 1, М.С. Грушевському — 1, В.І. Вернадському — 1.

Чимало праць з популяризації фондів бібліотеки опубліковано співробітниками за минулі 80 років. Всього видано 458 назв праць, з яких — 68 назв загальних праць, 209 назв праць з оглядом рукописних фондів, 11 праць з оглядом архівних фондів, 79 — з оглядом фондів секторів стародруків та рідкісних видань естампів та репродукцій, нотних видань та сходознавства, 21 — з оглядом фонду «україніка», 71 — з оглядом фондів бібліотеки колекцій.

У назвах загальних праць є лише 2 розвідки з оглядом творів В.І. Леніна в фондах бібліотеки; в публікаціях про фонди відділу «україніки» немає публікацій про особові фонди; в публікаціях про бібліотеки та колекції НБУВ відбиті повідомлення про бібліотеки М.А. Маркевича, М.І. Костомарова, митрополита Іларіона, колекції А.Ю. Кримського, А.М. Лазаревського, С.І. Маслова, Ю.М. Соколова, І.О. Сікорського, графів Розумовських, листівок В.І. Леніна; з 11 оглядових праць архівних фондів 6 публікацій документів із особових фондів — автобіографії акад. М.Г. Холодного, листування О.І. Бродського з Л. Полінгом, оглядом праць акад. П.М. Першина з аграрної теорії та практики; оглядом фонду акад. Й.Й. Косоногова; фрагменти з щоденника акад. М.Є. Слабченка; публікація документів С.О. Єфремова. З 209 назв праць з оглядом рукописних фондів бібліотеки найбільше присвячено епістолярній спадщині письменників, поетів (30), інше — огляди праць письменників, поетів, композиторів, архівних та рукописних фондів письменників, поетів, композиторів, огляди документів полководців, громадських і політичних діячів — академіків, науковців[4].

Зменшення біобібліографічних видань викликано різними причинами: а) скороченням державного фінансування науки та культури, їх бібліографічного обслуговування; б) скороченням фінансування вітчизняного книгодрукування, що ускладнило завдання формування вітчизняних видань; в) зростанням обсягу документальної (первинної) інформації і можливостями бібліотек зробити дану інформацію доступною для користувачів; г) недооцінкою бібліографічної (вторинної) інформації.

Слабка ефективність використання ресурсів бібліографічної інформації полягає: в недостатній систематичності, непланомірності, слабкій спадковості в підготовці, неякісному оформленні й трудомісткості, відсутності пояснень про тематику, нові видання і повторні описання, недооцінки допоміжно-пошукового апарату багатьох бібліографічних і біобібліографічних видань.

У зв'язку з широким упровадженням комп'ютерної техніки ретроспективні бібліографічні та біобібліографічні посібники у їх традиційному вигляді (з паперовими носіями) із кожним роком втрачають свої позиції. Але це не тому, що вони не потрібні вченим. Свідченням цьому є хоча б численні прикнижні списки літератури в монографіях.

Сьогодні на зміну традиційним виданням, які вимагають великих витрат часу і праці, прийшли і активно впроваджуються нові комп'ютерні технології. Хоча вони ще не можуть забезпечити достатньо глибокий хронологічний пошук, але їх швидкодія і повнота завойовують симпатії як користувачів, так і співробітників інформаційно-бібліотечних служб.

Із виникненням електронних видань документів, кількість паперових документів помітно не зменшилася. Це тому, що паперові видання добре пристосовані до психофізіологічних особливостей людини і мають ряд важливих якостей (наприклад, портативність, невелика вартість, самодостатність тощо), яких немає в електронних аналогах. Проте, як свідчить історія, поява нових засобів наукової комунікації ще ніколи не приводила до витіснення вже існуючих, а лише перерозподіляла їх використання. Дещо подібне необхідно чекати й від появи електронних видань,

від оцифровки бібліотечних і архівних фондів, яка розгортається нині.

Проте чимало бібліографічних видань, списків ще не залучено до наукового обігу і чекають своїх дослідників. Серед них — бібліографічні довідки, які надавались установами і організаціям України закордонним бібліотекам і установам. Потребує дальшого опрацювання іменний каталог Генерального каталога НБУВ, в який необхідно влити картки наукових праць співробітників інститутів НАНУ, які ліквідувались або ліквідовуються.

Для створення біобібліографічних видань, на нашу думку, необхідно використати два види джерел.

Перший вид — джерела безпосередньо зв'язані з діяльністю особи: а) письмові джерела (особисті тексти вченого): автобіографії, мемуари, щоденники, шляхові описи, епістолярні джерела (листи до рідних, друзів, колег), офіційні документи (заяви, звіти, рекомендації), маргіналії, авторські свідоцтва, патенти, праці (збірники праць, вибрані праці, окремі видання, монографії, статті, брошури, препринти, тексти неопублікованих праць, чернетки, начерки, виписки); б) наукові, науково-популярні, публіцистичні, інформаційні праці, присвячені вченому: біографії (опубліковані, рукописи), статті в енциклопедіях (універсальних, персональних, фахових), дисертації, присвячені вченому, які висвітлюють одну чи декілька сторінок його діяльності, огляди праць (опубліковані, рукописні), статті збірниках (матеріали читань, ювілейних засідань), некрологи; в) усні джерела: доповіді, повідомлення, спогади, інтерв'ю (усні, з письмовому запису); г) праці і звіти наукових, громадських товариств, установ, а також матеріали наукових з'їздів, нарад; д) спеціальні журнали, що вміщують матеріали для складання списку праць діяча і матеріалів про нього, дат і фактів його діяльності: іменні покажчики праць до змісту окремих журналів, збірників, монографій; е) фактичний матеріал про вченого, діяча, митця на сторінках періодичної преси; є) художні твори про особу: романи, повісті, поеми, нариси, кіно-, телесценарії; ж) пам'ятники образотворчого мистецтва: іконографія, живопис, графіка, скульптура (пам'ятники, меморіальні дошки, медалі), фото-, кінодокументи; з) пам'ятні місця, меморіали, меморіальні комплекси, меморіальні музеї, некрополі, місця поховань, учбові заклади, дослідні установи, географічні об'єкти, названі в честь даної особи; и) речові пам'ятники: прилади, інструменти, обладнання, особисті бібліотеки, особисті колекції, особисті речі.

Другий вид — джерела, які мають непряме відношення до особи: а) джерела, що висвітлюють розвиток і становище країни, наукових напрямів у період його діяльності (основні праці з історії країни чи з історії даної дисципліни); б) джерела, що висвітлюють стан конкретних досліджень особи в момент написання праць (фахові та науково-популярні праці останніх років).

Всі ці документи зосереджені в особових фондах архівів, музеїв, бібліотек як цілісний масив документальної інформації про окремих осіб, роди, сім'ї. Тільки в державних архівах України їх налічується понад 1200[5]. Лише в інститутах архівознавства і рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається понад 200 особових фондів[6].

Документи особових фондів академіків та членів-кореспондентів, які становлять основу документальної бази Інституту архівознавства НБУВ, відтворюють розвиток української науки протягом XX ст., охоплюючи понад 20 напрямів. Це дає змогу дослідникам глибше вивчити шляхи становлення і розвитку певних галузей науки, ознайомитися з творчою лабораторією вчених, які були засновниками окремих наукових напрямів, великою кількістю робочих матеріалів та щоденників, з оригіналами і копіями документів, епістолярною спадщиною, що розкриває основні етапи життя, наукової, педагогічної, науково-організаційної та громадської діяльності відомих учених України. Дослідники можуть ознайомитися з унікальними фотодокументами, листами, з маловідомими і неопублікованими працями.

Серед фондів Інституту архівознавства особливий інтерес становлять фонди: першого президента ВУАН В.І. Вернадського, перших академіків ВУАН — Й.Й. Косоногова, М.Ф. Кащенка, О.В. Фоміна, О.М. Нікольського, М.В. Птухи, М.М. Крилова.

До складу фондів Інституту увійшли також особові фонди академіків НАН України, які були віце-президентами на різних етапах її історії — Є. О. Патона, Г. М. Савіна, В. С. Гутирі, В. М. Глушкова, Б. С. Чернишова.

Особливо цікаві фонди вчених-засновників наукових шкіл та напрямів: В.Ю. Чаговця — одного з фундаторів сучасної електрофізіології; Н.Д. Млогуліса — засновника київської школи фізичної електроніки; О.Н. Соколовського — засновника колоїдно-хімічної технології ґрунтів; М.Ф. Кащенка — засновника патологічної ембріології та акліматизації; М.Ф. Дейгена — автора теорії подвійного еле-

ктронного ядерного резонансу; Є.О. Патона — розробника нових методів електрозварювання і засновника Інституту електрозварювання; В.М. Глушкова,— теоретика цифрових автоматів і автоматичних систем управління; М.М. Губергріца, засновника терапевтичної школи; А.К. Бабко — школи хіміків-аналітиків; М.В. Птуха — засновника і директора Демографічного інституту; О.К. Антонова — генерального авіаконструктора літаків «АН».

В Інституті архівознавства зберігаються документи репресованих вчених України, які надійшли 1991 р. від КДБ. Вони були віднесені до «Колекції документів учених України, репресованих у 30–50-х рр. XX ст.», яка містить документи академіків С.О. Єфремова (щоденники, листування); А.Ю. Кримського (паспорт, газетні статті на честь його 70-річчя, спогади про нього, клопотання про реабілітацію); С.Ю. Семковського (листи дружини вченого до прокурора Київського військового округу, довідку про С.Ю. Семковського, складену С.С. Дзержинською, лист президента АН УРСР О.В. Палладіна до прокурора Київського військового округу про реабілітацію тощо). У колекції також знаходяться документи відомих вчених України В.М. Ганцова, В.Ф. Дурдуківського, П. Демчука, В. Доги.

Як правило, у фондах є описи: «Наукові праці», «Біографічні документи», «Документи про службову діяльність», «Фотодокументи», «Листування» та «Література про фондоутворювача».

Так, при складенні збірки документів «Історія Академії наук України: 1918–1928: Документи і матеріали» і «Історія Національної Академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали» співробітники Інституту архівознавства широко використовували особові фонди О.В. Фоміна, М.В. Птухи, М.М. Крилова Інституту архівознавства і особові фонди акад. Д.І. Багалія, М.П. Василенка, В.І. Вернадського, О.М. Гілярова, Д.О. Граве, М.С. Грушевського, С.О. Єфремова, А.Ю. Кримського Інституту рукопису НБУВ.

Життя та діяльність багатьох учених України, які були обрані академіками, членами-кореспондентами АН СРСР, тісно пов'язані з Москвою і Санкт-Петербургом. Так, надбанням російських архівів стали фонди академіків В.І. Вернадського, П.П. Будникова, Б.Л. Ісаченка, О. Ю. Шмідта, що зберігаються нині в архіві Російської Академії наук у Москві та його філії в Санкт-Петербурзі — В.І. Липинського, О.В. Палладіна, В.П. Бузескула, Й.Й. Косоногова, В.М. Любименка та ін. Усього за межами України зберігаються понад 100 фондів видатних українських вчених — і не лише в Росії, а й в Естонії, Білорусі, Азербайджані, Вірменії, Узбекистані та ін.

Причин розпорошеності архівних фондів багато. Це, по-перше, пізнє збирання їх архівними установами; по-друге, небажання інших установ (бібліотек, музеїв) їх віддавати; потрете, обмеження в користуванні за радянських часів, а звідси і невключення їх до довідкового апарату архіву: алфавітних каталогів, персоніфікованих архівних оглядів тощо; почетверте, невідтворення цих фондів у путівниках по архівах як наслідок вищенаведеного.

На жаль, проблема забезпечення дослідників відповідними науковими виданнями насамперед бібліографічно-описового характеру незадовільна. Путівники по державних архівах України застаріли: в них недостатній перелік особових фондів або його зовсім немає. Майже повністю відсутні путівники по особових фондах галузевих архівів, бібліотек, музеїв. Немає даних і неописані документі приватних колекцій, а також відомості про особові фонди українського походження в зарубіжних країнах.

Багато матеріалів особового походження зберігається в музеях, яких в Україні зареєстровано понад 550, 350 з яких мають статус юридичних осіб, а 18 — національних. Проте довідники про наявність у них особових фондів відсутні[7].

Використання ж описів фондів особового походження вчених НАН України для створення біобібліографічних покажчиків незадовільне. Аналіз виходу біобібліографічних покажчиків вчених НАНУ та затвердження описів експертно-перевірною комісією Інституту архівознавства свідчить, що основна маса підготовлених описів припадає на 1970–1990-ті рр., а основна маса опублікованих біобібліографій вчених НАНУ — на 1970–1980-ті рр. Отже, архівні матеріали і переліки праць цих учених не були задіяні в складанні біографічного нарису і списку праць, що знижувало цінність видань.

Таким чином, підготовка і видання описів фондів особового походження, їх наближення до вимог видання біобібліографічного покажчика — важливий інформаційний ресурс НБУВ.

Практика видання біобібліографічних покажчиків свідчить, що добре їх підготувати можна лише після проведення наукових досліджень, з'ясувавши інформаційні потреби користувачів і визначивши межі змісту цих потреб. У структурному плані біобібліографічний покажчик, на наш погляд, треба трохи змінити, поставивши наперед праці вченого,

а після них — літературу про нього. В межах «нарису» матеріал повинен розташовуватися в хронологічному порядку, що дасть уяву про еволюцію поглядів ученого, інтенсивність наукових досліджень у різні періоди його життя, громадську, педагогічну та іншу діяльність тощо. Розділ «Література про нього» має містити й архівні документи та називатися «Література і архівні документи про нього», виокремивши літературу і архівні документи про життя і діяльність вченого, праці, виконані під керівництвом вченого та ін.

Бібліографічне описання повинно вміщувати обов'язкові та факультативні елементи. В примітках необхідно вказувати обсяг пристатевого і прикнижного списку літератури і наявність резюме.

В передмові, окрім визначення мети і читацького призначення, структури, необхідно відображати методичні особливості складання і пропозиції щодо використання.

Необхідно створювати такі системи допоміжних покажчиків, які б задовольняли багатоаспектні запити фахівців. Система покажчиків повинна сприяти орієнтації в тематиці наукових праць вченого, розкриттю назв і понять в текстах його публікацій.

Іменний покажчик повинен включати в загальному алфавітному ряду прізвища співавторів авторів праць про вченого, прізвища авторів по ознаці персоналія.

Проблема створення нового покоління біобібліографічних покажчиків вимагає нових нетрадиційних підходів. Це, по-перше, облік усього біобібліографічного і фактографічного матеріалу видатних політиків, вчених, військових, митців України, розпорошених по архівах, бібліотеках, музеях і створення комп'ютерного довідника «Археобібліобаза» як складової національної архівної системи «Архівна та рукописна україніка».

По-друге, координацію і кооперацію діяльності академічних бібліотек, бібліотек науково-дослідних інститутів НАН України з Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського в галузі створення нових інформаційних продуктів, розширивши можливості їх використання спеціалістами різних галузей знань, розробкою єдиного формату обміну інформацією, розвитком телекомунікацій і організацією доступу до віддалених ресурсів.

Прикладом такої координації і кооперації, наприклад, було б співробітництво бібліотек інститутів НАНУ з Національною бібліотекою України з первинних (праць співробітників, їх світів тощо) і вторинних (картотек, бібліографічних списків праць співробітників та ін.) ресурсів у створенні вищеназваної і галузевих інформаційних систем.

Подальший розвиток можливостей бібліотек буде визначатися ступенем кооперації і координації при одержанні доступу до різних інформаційних ресурсів. Перспективою вважається трирівнева система, що включає в себе традиційне інформування, телекомунікації, використання CD-ROM і наступних технологій.

[1] Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки: Бібліогр. покажч.— К., 1969; Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Фізико-технічні та математичні науки: Бібліогр. покажч.— К., 1970; Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Науки про Землю та Космос. Хіміко-технологічні та біологічні науки: Бібліогр. покажч.— К., 1971.

[2] «Записки інституту хімії» Академії наук УРСР: Алф. і предм. покажч. до Т. I–IX за 1934–1948 рр.— К., 1957; Указатель к «Украинскому химическому журналу», Т. I–XX (1925–1954) — К., 1958; Мовознавство: Наук. записки Ін-ту мовознавства Академії наук УРСР: Покажч. змісту за 1934–1957 рр. / Уклад. Л.І. Гольденберг // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.— К., 1957.— С. 293–309; Наукові записки «Радянське літературознавство»: Покажч. змісту за 1938–1957 рр. / Уклад. Л.В. Беляєва // Рад. літературознавство.— 1958.— №2.— С. 149–154.

[3] Библиография Е. О. Патона: Литература о жизни и деятельности Е. О. Патона / Сост. А. Д. Ульянова // Сб., посвящ. восьмидесятилетию со дня рождения и пятидесятилетию науч. деятельности Героя Социалистического Труда действительного чл. АН УССР Евгения Оскаровича Патона.— К., 1951.— С. 14–30; Список печатных работ А.Н. Динника: Литература об А.Н. Диннике / Сост.: А.Д. Ульянова, Н.П. Гришкова, В.В. Георгиевская // Александр Николаевич Динник.— К., 1956.— С. 35–51.

[4] Центральна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського Академії наук України: Бібліогр. покажчик. 1918–1993 рр. /Уклад.: І.Г. Шовкопляс, Р.С. Жданова, Л.С. Новосьолова та ін., ред. О.С. Онищенко, В.Ю. Омельчук; АН України. ЦНБ.— К.: Ін-т кібернетики АН України, 1993.— 299 с.— (До 75-річча від часу заснування); Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. 1918–1993: Бібліогр. покажч. літератури за 1993–1998 рр. / Уклад.: Н.М. Погребецька, за участю В.В. Матусевич; Відп. ред. В.Ю. Омельчук; НАН України, НБУВ.— К., 1998.— 165 с.

[5] *Корольов Б.* Особові архівні фонди та їх відображення у путівниках і покажчиках: Сучасний стан і перспективи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць / Редкол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін.— К., 2000.— С. 85–90.

[6] Архівні установи України: Довідник.— К.: НБУВ, 2000.— 260 с.

[7] *Корольов Б.* Особові архівні фонди...— С. 87.

Лідія Яременко

ДОКУМЕНТИ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НБУВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ ВУАН ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1926–1930)

У 1934–1936 рр. на підставі рішення Президії Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН) від 13 лютого 1934 р. про запровадження нової структури та передачу справ ліквідованих установ до Секретаріату Академії[1] — документи ВУАН за 1918–1934 рр. були передані на зберігання до Всенародної бібліотеки України[2]. Пізніше вони були сформовані в архівний фонд №Х «Архів АН УРСР», що зберігається нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). До нього увійшли і документи Комісії для виучування продукційних сил України (УКОПС).

Окремі документи Комісії та її членів, керівних органів ВУАН стосовно діяльності УКОПС відклалися в ІР НБУВ у фондах №№1, 38, 49, 56, 161.

У січні 1924 р. у Харкові було створено міжвідомчий Організаційний комітет зі скликання Всеукраїнського з'їзду по вивченню продуктивних сил при Науковому комітеті Наркомпросу[3]. В ході підготовки з'їзду особливого значення набуло питання про науку, як одну з наймогутніших продуктивних сил, якій програмою з'їзду відводилася спеціальна секція. Основну розробку цього питання взяла на себе Всеукраїнська академія наук. ВУАН ініціювала створення Київської філії Оргкомітету з метою згуртування науковців Києва в справі підготовки з'їзду і 19 травня 1924 р. обрала її головою акад. М.В. Птуху[4]. До складу оргкомітету філії увійшли академіки Б.І. Срезневський, В.Г. Шапошников, К.Г. Воблий, А.М. Лобода, проф. В.І. Лучицький[5]. З метою підготовки до майбутнього з'їзду огляду діяльності Академії за весь час її існування й плану подальших праць, 29 вересня 1924 р. було обрано комісію під головуванням акад. С.О. Єфремова у складі академіків А.Ю. Кримського, М.В. Птухи, П.А. Тутковського, І.І. Шмальгаузена[6]. 20 жовтня цього року Спільне зібрання затвердило проект доповіді «Про діяльність Української Академії наук», із якою на з'їзді виступив Неодмінний секретар ВУАН А.Ю. Кримський[7]. Співробітники ВУАН взяли найактивнішу участь в організації й проведенні І Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил і народного господарства України, що відбувся 28 грудня 1924 р.— 5 січня 1925 р. Це був перший науковий з'їзд в Україні, який суттєво вплинув на розвиток науки й культури, зростання її продуктивних сил. Після проведення з'їзду постало питання підготовки наукових та виробничих кіл України до наступного, вирішити яке було неможливо без залучення наукового потенціалу Академії.

Рішенням Спільного зібрання ВУАН 6 грудня 1926 р. при Фізично-математичному відділі створено спеціальну тимчасову Комісію в справі підготовки Всесоюзного з'їзду з вивчення продуктивних сил[8].

Інформаційно найцінніші при дослідженні історії створення та наукової діяльності Комісії є протоколи її засідань за 1926–1930 рр., на яких розглядались і затверджувалися напрями наукової, видавничої організаційної діяльності, питання налагодження зв'язку з науково-дослідними і господарськими установами України, які займалися вивченням продуктивних сил, та ін. (спр. 13662–13690).

Організаційне становлення Комісії відбулося на двох перших її засіданнях. Комісія вперше зібралася 15 грудня 1926 р. під головуванням акад. П.А. Тутковського. На цьому засіданні головою Комісії було обрано акад. Л.М. Яснопольського. До складу Комісії увійшли академіки Є.П. Вотчал, М.Ф. Кащенко, О.В. Корчак-Чепурківський, В.І. Липський, М.В. Птуха, К.К. Симінський, Б.І. Срезневський, П.А. Тутковський, О.В. Фомін, В.Г. Шапошников, Л.М. Яснопольський та професори Д.О. Белінг, Є.Д. Сташевський, А.І. Ярошевич (спр. 13072–13273, арк. 186).

На засіданні 27 грудня 1926 р. (протокол №2) до складу Комісії були також включені професори А.В. Круковський, Г.Г. Де-Метц, Є.В. Оппоков, О.К. Филиповський, В.П. Устьянцев, М.В. Шарлемань. Вченим секретарем Комісії став проф. А.І. Ярошевич (спр. 13685–13690, арк. 1). Членам Комісії було доручено створити відповідні секції для опрацювання питань Всесоюзного з'їзду і Української конференції, які в майбутньому стали основою для створення секцій УКОПС як робочих ор-

ганів для здійснення самостійних наукових досліджень. На керівників секцій покладалося завдання обліку наукових робітників м. Києва, скликання нарад цих робітників для розроблення планів та найближчих завдань організації продуктивних сил у відповідних галузях, підготовка доповідей на нараду у Харкові і з'їзд у Москві. З цією метою Комісія розробила і на цьому засіданні затвердила анкету наукового співробітника установ м. Києва і прилеглих районів, яка передбачала облік таких даних: прізвище, ім'я, по батькові; місце проживання; основна спеціальність; назви установ, у яких проводиться наукова робота (дослідні, навчальні, господарські); опубліковані наукові праці в галузі вивчення продуктивних сил із 1917 р. та підготовлені в рукописному варіанті; доповіді, які співробітник може представити на з'їзд (спр. 13685– 13690, арк. 1 зв., 4 зв.-5, 10). Не маючи поки що ні свого бюджету, ні штату Комісія змогла провести таке анкетування, а отримані дані були передані Оргбюро з'їзду продукційних сил Укрдержплану для підготовки відповідного довідника (спр. 13072–13273, арк. 187; спр. 18666, арк. 2).

Наступні засідання Комісії впродовж січня — березня 1927 р. було присвячено питанням підготовки наукових установ Академії та інших відомств до Всесоюзного з'їзду та Всеукраїнської конференції, заслуховувались доповіді голів секцій і керівників установ щодо подальшого розвитку окремих галузей із вивчення та застосування продуктивних сил, підготовки відповідних кадрів, на підставі яких підготовлено зведену записку зі схемою проведення необхідних робіт та потрібних для цього асигнувань, у тому числі в лабораторіях вузів та музеях (спр. 13685–13690, арк. 6–11; спр. 13662–13684, арк. 1, 4; ф. 1, спр. 26372, арк. 1 зв.).

В лютому — березні під час проведення відповідної підготовчої роботи серед членів Комісії виникла ідея щодо подальшого вивчення продуктивних сил України самостійним структурним підрозділом Академії (спр. 13685–13690, арк. 7–9, 11), а в травні 1927 р., враховуючи значний внесок Комісії по згуртуванню наукових сил до Всесоюзного з'їзду й активну участь у попередній березневій Українській конференції, Спільне зібрання прийняло рішення про перетворення тимчасової Комісії на постійну Комісію ВУАН для вивчування продукційних сил України (УКОПС) при II відділі зі значно ширшими функціями та завданнями. Головою Комісії залишився акад. Л.М. Яснопольський, вченим секретарем — А.І. Ярошевич (спр. 13072–13273, арк. 186). Головними завданнями УКОПС було визнано розробку проблем організаційного, синтетичного та інформаційного характеру в галузі вивчення продуктивних сил України, їх народногосподарської оцінки, проблеми сировини, узгодження дослідної роботи з проблем народногосподарської реконструкції, проведення самостійних наукових досліджень за спеціальними завданнями (спр. 13072–13273, арк. 127 зв.).

Остаточне юридичне оформлення і статус Комісії було закріплено рішенням Спільного зібрання 28 листопада 1927 р., згідно з яким УКОПС підпорядковувалась Раді ВУАН, включалася до списку установ Академії, мала право на двох постійних нештатних співробітників (спр. 13072–13273, арк. 186; ф. 1, спр. 26390, арк. 2, 4).

Продовжуючи підготовчу роботу до Всесоюзного з'їзду, на засіданні 18 серпня 1927 р. Комісія ухвалила рішення про видання збірника п'ятирічних планів досліджень продуктивних сил України, до якого мали ввійти плани по окремих напрямах, необхідні для цих робіт кошториси, пояснюючі записки та розроблені анкети (спр. 13662–13684, арк. 10–11). Передбачалося, що цей збірник буде роздаватися членам з'їзду і матиме велике значення для інформування широких кіл дослідників продуктивних сил про роботу УКОПС, мотивування необхідних асигнувань на дослідні роботи Комісії (спр. 13013–13014, арк. 1–3). Але окремим виданням збірник не був опублікований, а всі підготовлені УКОПС матеріали були використані Укрнаукою при складанні плану науково-дослідних робіт у галузі вивчення продуктивних сил України на 1928/1929 — 1932/1933 рр. та Укрдержпланом у п'ятирічному плані науково-дослідних робіт в Україні.

У фонді Х зберігаються плани робіт УКОПС на 1928-1930 рр. (спр. 13004, 13072–13273, 13277–13278), що базуються на завданнях п'ятирічного плану Комісії на 1928–1933 рр.[9] УКОПС намітила налагодити зв'язок наукових сил ВУАН із установами та організаціями, зацікавленими в науковій розробці й розв'язанні практичних питань економічного життя України, а також проводити самостійні наукові дослідження в тих випадках, коли це обумовлено відсутністю відповідного наукового центру. Планами передбачалося щорічно видавати 2 числа бюлетеня УКОПС «Продукційні сили України» по 6 др. арк.,

або щоквартально по 3 др. арк.; Збірник праць УКОПС, невеликими випусками, за рік на 25 др. арк.; всього за 5 років підготувати до друку матеріалів обсягом 360 др. арк. (спр. 13406–13567, арк. 26–26зв.; спр. 13004, арк. 1–2; спр. 13009, арк. 1–5; спр. 13277, арк. 1–12; спр. 13072–13273, арк. 1–7; спр. 13011, арк. 1–3).

Інформаційно цінними є документи щодо розробки статуту УКОПС і сам статут, затверджений на засіданні Комісії 23 лютого 1928 р. (спр. 13662–13684, арк. 22–23 зв.; спр. 13391–13405, арк. 2–3). У статуті зафіксовано юридичний статус УКОПС як установи при Раді ВУАН; визначено головні завдання та шляхи їх здійснення, структурна побудова Комісії. Для ознайомлення широкого кола спеціалістів у галузі вивчення продуктивних сил статут було опубліковано в бюлетені УКОПС[10].

Проведення самостійних наукових досліджень УКОПС відбувалося в її секціях. Інформацію про створення, діяльність і особовий склад секцій, зосереджено в протоколах засідань Комісії і секцій, планах і звітах УКОПС (спр. 12979–12995, 13035, 13279–13376, 13568–13644, 13691–13830, 13833–13850, 35130). Усього на кінець 1930 р. у складі УКОПС працювало 20 секцій. Вони проводили наукові дослідження з всебічного вивчення сучасного стану хмілярства, використання лупуліну в фарбувальній, харчовій, парфюмерній промисловості (хмільова секція); районування технічних культур у цукрово-промислових районах Лівобережжя України, методології ефективності вкладання капіталу в цукровій промисловості, економічних та географічних умов розгортання цукрової промисловості України (цукрова секція); вивчення кустарно-господарського промислу на Волині й Поділлі з метою розгортання експорту виробів цього промислу (кустарна секція); розробкою проблем використання бурого вугілля на Україні та ін. (спр. 13011, арк. 1–3; спр. 13072–13273, арк. 127 зв., 140–140 зв., 188; спр. 13406–13567, арк. 108). Науковий інтерес мають програми проведення наукових досліджень та зібрані матеріали до них (спр. 12962, 12968–12970, 12976–12977, 13034, 13037–13070, 13831–13832, 13867–13873, 13876–13877, 31416, 35129).

За результатами проведених досліджень було підготовлено збірники наукових праць — із радіології та прикладної фізики «Радіоактивність» (6 др. арк.), два збірники «Хміль» (по 6 др. арк.), «Картопля та проблема підвищення врожайности» (10 др. арк.), «Продукція олійного сім'я та олійна промисловість на Україні», «Соціяльно-економічна характеристика районів України, що сіють буряк» (10 др. арк.), «Шовківництво на Україні» (8 др. арк.), «Українська кустарна промисловість» (6 др. арк.), «Проблема Правобережжя» (10 др. арк.), праці проф. Б.С. Лисіна «Каолін Глуховецький», проф. А.А. Табенцького «Атлас по хмілю», Г.Г. Махова «Ґрунти України», «Природне районування України», «Ґрунти районів тютюнництва України», «Ґрунти досвідних станцій України» (спр. 13072–13273, арк. 6 зв.–7, 25, 127 зв., 195, 224; спр. 3009, арк. 1–5; спр. 13406–13567, арк.163, 196; спр. 34974, арк. 1–101). Але за браком коштів майже всі вони залишились не надрукованими.

Важливими для дослідження діяльності Комісії є звіти, інформації та хроніки за 1928–1930 рр. (спр. 12972–12975, 13009, 13011, 13013–13014, 13072–13273, 13406–13567), кошториси та їх розрахунки (спр. 13037–13070, 13289–13376, 13406–13567, 13863, 13876–13877). За відсутністю достатнього державного фінансування на проведення самостійних наукових досліджень із певних галузей вивчення продуктивних сил, УКОПС змогла організувати їх за рахунок асигнувань зацікавлених державних наукових і господарських установ. 1929 р. Український інститут цукрової промисловості виділив УКОПС 5000 крб. на проведення спеціальних робіт з економіки цукрівництва; Товариства «Рубен-Ойль» і Конотопський промсоюз надали кустарній секції 125 крб., які витратив Ю.С. Александрович на дослідження з гончарства на Поділлі. На розроблення питань, пов'язаних із проблемою вивчення бурого вугілля, Науково-технічне управлінням ВРНГ УССР в 1929–1930 рр. перерахувало 3000 крб., в 1930 р. надійшло 8000 крб. від Всеукраїнської сільськогосподарської кооперативної спілки «Техкультура» на проведення досліджень культури хмілю, видання наукових праць із питань економіки хмільового господарства та ін. (спр. 13406– 13567, арк. 75, 108; спр. 13009, арк. 1–5).

Особливу наукову цінність мають рукописи статей та матеріали до них, рецензії на наукові праці членів Комісії та співробітників ВУАН у галузі вивчення природних багатств і розвитку продуктивних сил, що відклалися в 60 справах фонду (20, 69, 85, 90–91, 99, 205, 215, 267–270, 304, 680, 12961, 12963, 12965–12967, 12976–12978, 12996, 13010,

13020, 13022, 13852–13853, 14551, 14555, 14601–14602, 14621–14622, 14944, 30647, 31597–31603, 35000, 35071–35085, 35132, 35159). Більшість із них не було опубліковано і через це недоступні широкому загалу дослідників. Серед них роботи акад. К.Г. Воблого «Роль сільськогосподарської машини в підвищенні врожайності» (спр. 269), проф. В.В. Колкунова «Что нужно сделать для того, чтобы повысить урожай на наших полях» (спр. 35077), проф. В.І. Лучицького «Минеральные ресурсы Украины и их использование» (спр. 35000), акад. К.К. Симінського «Перспективы экономии металла в строительной промышленности» (спр. 69), акад. Л.М. Яснопольського «Економічне значення чорних металів» (спр. 99) та ін.

Не маючи матеріальної змоги друкувати наукові праці, розроблені програми й методологію наукових досліджень та отримані результати, УКОПС використовувала прилюдні засідання Комісії та секцій для широкого інформування наукової громадськості про напрями своєї діяльності шляхом зачитування на них наукових доповідей членів Комісії. Переліки цих доповідей також відклались у фонді (спр. 13035, 13072–13273, 13279–13376, 13391–13567, 13866).

Видання у 1929 р. періодичного друкованого органу УКОПС — науково-інформаційного бюлетеня «Продукційні сили України» сприяло встановленню тіснішого наукового зв'язку з установами, що досліджують продуктивні сили не тільки в Україні, а й у всьому СРСР, поповненню бібліотеки УКОПС шляхом обміну, складанню повнішої бібліографії в даній галузі. У документах УКОПС збереглися матеріали про підготовку та видання бюлетеня (спр. 13072–13273, арк. 52, 53 зв., 82, 123 зв.; спр. 13406–13567, арк. 6, 12–13, спр. 31605), списки установ та осіб, яким він надсилався (спр. 13406–13567, арк. 199–270). В них понад 600 назв установ і майже 300 прізвищ окремих осіб. За списками є можливість встановити установи, наукових та господарських співробітників, які займалися вивченням продуктивних сил України, кадровий склад керівних органів, членів УКОПС та її секцій, структуру, наукові зв'язки. Доповнює цю інформацію «Особовий склад постійної Комісії для виучування продукційних сил України» (спр. 13274), в якому подається структура та склад УКОПС.

У фонді також відклалося листування з ВУАН, органами державного управління про асигнування, проведення наукових досліджень, друкування праць Комісії та її членів (спр. 13005, 13023, 13071–13273, 13289–13376, 13406–13567, 13645–13661, 13691–13750, 13833–13850).

12 листопада 1929 р. Президія ВУАН прийняла рішення про підпорядкування УКОПС Соціально-економічному відділу з рекомендаціями зберегти економічний нахил у роботі[11], а на початку 1930 р. було вирішено організувати на базі УКОПС Інститут економічної промисловості. Проект організації інституту, його завдання та структура, розроблені УКОПС, були затверджені на засіданні її президії 26 квітня 1930 р. (спр. 13406–13567, арк. 262). Основними напрямами досліджень інституту були визнані: вивчення проблем організації промисловості (організаційні форми, раціоналізація, продуктивність праці, планування); капіталу та фінансування; географії промисловості; промислової сировини (мінеральної, рослинної, тваринної) та ін., які до цього часу розроблялися УКОПС. У структурі інституту передбачалося 4 відділи. Штатний розпис включав посади директора, 4 керівників відділів, 4 наукових та 1 науково-технічного співробітника. Планувалося видання праць інституту обсягом до 60 друк. арк. на рік (спр. 681; спр. 13406–13567, арк. 21–23). Але інститут не був створений[12], а поширення з середини 1930 р. політичних репресій влади проти ВУАН та політичної боротьби у самій Академії (зокрема проти УКОПС та її голови акад. Л.М. Яснопольського), не дали змоги Комісії в 1931 р. продовжити свою діяльність, хоча офіційних розпоряджень із цього приводу ВУАН не одержала.

Отже, документи ф. Х Інституту рукопису НБУВ є найповнішим і інформаційно цінним джерелом із історії Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України і дають можливість провести реконструкцію напрямів її наукових досліджень та підготовлених, але неопублікованих видань.

[1] Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 56, арк. 21.

[2] Видатні вчені Національної Академії наук України: Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998): Путівник.— К., 1998.— С. 6–7.

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 165 а, 165 в.

[4] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 26304, арк. 1.

[5] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 165 а зв.
[6] ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26308, арк. 1.
[7] Там само, спр. 26309, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 166; оп. 4, спр. 251, арк. 62.
[8] ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26366, арк. 1–1 зв.
[9] Продукційні сили України. Бюл. №1 / Ред.: Л.М. Яснопольський та ін.— К., 1929.— С. 10–15; ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 5616, арк. 224–233, 315–324.
[10] Продукційні сили України. Бюл. №1.— С. 9.
[11] Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 31, арк. 41; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 358, арк. 47, 73.
[12] Архів Президії НАН України, ф. 258, оп. 1, спр. 49, арк. 42.

Світлана Старовойт

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ ВУАН: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Історія виходу в світ термінологічних словників розпочалася для Української Академії наук ще 1919 р., коли Українське наукове товариство у Києві (УНТ) було окремою самостійною науковою установою, до складу якої входила Термінологічна комісія. Сталій та регулярній праці комісії, крім інших чинників, весь час перешкоджав непевний фінансовий стан. Відсутність постійного джерела коштів на утримання персоналу комісії та на друкування її праць ставило всю діяльність комісії в залежність від випадкових грошових допомог або позик, у тому числі й від Української Академії наук (УАН). Розуміючи величезну потребу у науковій українській термінології та не знаходячи виходу зі скрутного становища, коли праці комісії лежали за браком коштів у портфелі, у липні 1919 р. Термінологічна комісія УНТ звернулася до УАН із пропозицією взяти участь у виданні третього тому її «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури». У томі мали друкуватися підготовлені до публікації «Знадоби до української термінології» акад. П.А. Тутковського, «Хемічний український словник» О.Б. Курило, та інші матеріали з природничої термінології[1]. Не маючи змоги визначити точну суму, потрібну для видання «Матеріалів...», Термінологічна комісія УНТ пропонувала УАН видати том повністю академічним коштом.

У результаті обговорення питання на засіданні Спільного зібрання Академії, яке відбулося 12 липня 1919 р., було вирішено знайти потрібні кошти за рахунок асигнувань на папір або з інших джерел і зазначено, що правопис видання мусить бути обов'язково таким, якого дотримувалася при публікації своїх праць Академія наук. Правлінням УАН була підрахована потрібна для видання тому сума — 90 000 крб. і за згодою представників Історично-філологічного відділу Академії вона була виділена з його видавничих коштів. Угода на видавання була укладена з Всеукраїнським кооперативним видавничим союзом[2].

На початку 1920-х років в Україні постала проблема доцільнішої організації наукових кадрів, якої вимагав активний розвиток суспільного життя й економічна скрута. Враховуючи тісні наукові контакти, було вирішено об'єднати УГТ з УАН. У травні 1921 р. фактично закінчила роботу погоджувальна комісія, створена для їх об'єднання. В процесі об'єднання на базі термінологічних комісій Товариства й Академії був утворений Інститут української наукової мови (ІУНМ), директором якого обрано акад. А.Ю. Кримського[3]. Робота над термінологічними словниками була продовжена спільними силами. 8 березня 1922 р. представники Інституту звернулися до Державного видавництва України (ДВУ) з проханням допомогти їм у видавництві. У зверненні зазначалося, що вже виготовлено до друку відділом природничої термінології словники геологічної термінології (15 др. арк.; акад. П.А. Тутковський), хімічної термінології (18 др. арк.; О.Б. Курило), ботанічної термінології (проф. О.А. Яната), метеорологічної термінології (15 др. арк.; М.І. Данилевський), зоологічної термінології та номенклатури (проф. І.М. Щоголєв та М.В. Шарлемань), сільськогосподарської термінології (О. Яблоновський), математичної термінології (Ф.П. Калинович), матеріали до природничо-історичної термінології (том I–III). За загальним обсягом 100 др. арк.[4] У випадку, якщо ДВУ не візьметься за друк указаних матеріалів, Інститут просив надати йому 100 стіп паперу для публікування

словників власними силами з урахуванням тиражу в 10 000 примірників, який зобов'язувався повернути готовими термінологічними словниками. Ініціатором такого звернення виступив керівник природничого відділу Інституту професор О.А. Яната. Він же 16 березня 1922 р. підписав угоду між Інститутом і ДВУ, за якою ІУНМ отримував 800 пудів паперу та зобов'язувався протягом 6 місяців із часу підписання даної угоди закінчити друком усі вищезгадані матеріали. ДВУ, з свого боку, мало право визначати кількість примірників тиражу кожного з словників окремо, отримати не тільки певну кількість примірників у вигляді розрахунку за наданий папір, але й до 15 відсотків загальної кількості тиражу. Словники мали вийти під ДВУ. У випадку затримки їх виходу з вини Інституту, останній, за вимогою ДВУ, мав за однотижневий термін повернути весь отриманий папір та виплатити заборгованість у розмірі 2 000 крб. золотом[5].

Протягом двох місяців від підписання угоди у Харкові та одержання паперу у Києві, умови друкарської справи надзвичайно різко змінилися. Державні друкарні так підвищили ціни, що для друкування тільки одного з зазначених словників потрібна була сума у кілька мільярдів карб. ВУАН такої суми, звичайно, не мало. Спроби ІУНМ одержати гроші під заставу паперу від Цукротресту, інших організацій, успіху не принесли. Тому, маючи папір від ДВУ, при відсутності потрібних коштів на друк, Інститут фактично втратив можливість розпочати видання. Такі обставини загрожували зривом термінів виходу словників до Всеукраїнського наукового конгресу, що мав розпочати свою роботу 1 жовтня 1922 р. Повідомляючи про загрозливе становище наркома освіти УСРР, Інститут одночасно звернувся до нього з проханням про отримання кредиту у розмірі 1 млрд. крб. із наступним поверненням грішми або словниками[6]. Прохання Інституту було розглянуто 14 липня 1922 р. на засіданні Наукового комітету Головпрофосвіти НКО УСРР і підтримане ним. Разом із тим, 30 червня О.А. Яната звернувся і до ДВУ з проханням продовжити термін угоди до кінця 1922 р.[7]

Зазначаючи щире прагнення проф. О.А. Янати якнайшвидше опублікувати термінологічні словники і тим активно сприяти процесові творення нової української термінології, потребу якої диктувало саме життя, потрібно відзначити й негативний бік його дій. Знехтувавши отриманням формальної згоди з боку ВУАН на підписання угоди з ДВУ (тогочасний зв'язок між Харковом і Києвом був дуже складним і потребував значних витрат часу, що в свою чергу могло позбавити Інститут можливості отримати такий потрібний папір), О.А. Яната одноосібно створив ситуацію, яка в подальшому стала причиною серйозних неприємностей для всієї Академії наук.

У серпні 1922 р., прийнявши до уваги повідомлення офіційного представника УАН акад. М.М. Крилова, НКО УСРР постановив найближчим часом відкрити «особый кредит» за рахунок Головпрофосвіти і ДВУ в розмірі 20 млрд. крб. для видавання праць усіх трьох відділів УАН[8]. У жовтні 1922 р. перша частина кредиту — 10 млрд. крб.— надійшла до Академії наук. На клопотання про скорішу пересилку другої частини кредиту у листопаді цього року надійшло повідомлення від керівника Головпрофосвіти НКО УСРР Я.П. Ряппо, в якому йшлося про відмову ДВУ виділити УАН 10 млрд. крб. через невиконання угоди на друк термінологічних словників, складеної проф. О.А. Янатою. Крім того, Управа Академії отримала вимогу від ДВУ про негайне повернення 800 пудів паперу, взятого на термінологічні словники і передачу всіх термінологічних матеріалів ДВУ або виплату зазначених в угоді 2000 крб. золотом.

Звичайно, така подія стала предметом розгляду на Спільному зібранні Академії. Розглянувши представлені у справі документи Спільне зібрання констатувало: «Академія наук ніяких договорів з Госвидатом не складала, ніякого паперу не здобувала і взагалі нічого про справу термінологічних словників для Госвидата досі не знала»[9]. Управі УАН було доручено офіційно звернутися до проф. О.А. Янати за роз'ясненнями, а поки, зважаючи на те, що гроші не отримані з його вини чи природничого відділу, де він головує, взяти на друк академічних «Записок» 200 пудів паперу як приблизний еквівалент 10 млрд. крб. Ще чотири засідання поспіль розглядалася ця прикра справа. До остаточного ж її вирішення Академія наук офіційно повідомила НКО УСРР, Науковий комітет Головпрофосвіти та ДВУ, що умова складена у березні 1922 р. О.А. Янатою без відома УАН і до цього часу Академія абсолютно нічого про неї не знала[10]. Одноголосно засуджувався вчинок О.А. Янати. Його запросили на засідання Спільного зібрання Академії 18 грудня 1922 р. для пояснень і тоді ж поставили питання про виключення зі складу УАН[11].

Під час засідання ще раз були оголошені всі документи, пов'язані з цією справою, от-

римані пояснення і відповіді на велику кількість запитань від самого проф. О.А. Янати. Питання про те, чи можна й чи потрібно виключати проф. О.А. Янату зі складу співробітників УАН, дебатувалося дуже довго. З одного боку, на його захист висловлювалася думка, що складаючи умову з ДВУ, він не прагнув власної вигоди. Надрукування термінологічних словників — це гостра потреба не тільки УАН, а й всієї України. То ж, маючи змогу привезти до Києва папір і боячися його втратити, доки прийде до Харкова офіційне підтвердження від Академії, проф. О.А. Яната вчинив правильно. І якби катастрофічні умови друкарської справи у Києві не завадили видати словники вчасно, «то напевно нікому з академіків на думку не спало б карати проф. Янату за самовільно видрукувані праці, які збільшили були б нерясне число академічних видань і дали б для Академії той науковий матеріал, якого їй безперечно дуже треба»[12]. З іншого боку, визнаючи заслуги професора, зазначалося, що він виявив легковажність, неприпустиму для співробітника УАН. Зі слів самого О.А. Янати, підписуючи угоду з ДВУ, він знав, що надрукувати 100 др. арк. термінологічних словників, підготовлених не повністю, справа майже неможлива. Документи, представлені проф. О.А. Янатою, не залишають сумніву, що і Головпрофосвіта, і ДВУ, складаючи умову, вважали його саме представником Академії, а професор Яната не спростував таку хибну думку. Отже через це Раднарком УСРР покладає відповідальність не конкретно на О.А. Янату, а саме на всю Академію, яка в даному випадку постраждала і морально, і матеріально.

Десятьма голосами проти п'яти було вирішено виключити проф. О.А. Янату зі складу співробітників УАН. Акад. П.А. Тутковський наголосив на своїй окремій думці на захист О.А. Янати, яка була оголошена на наступному засіданні Спільного зібрання[13]. Проф. О.А. Яната, опротестовуючи рішення Спільного зібрання ВУАН, звернувся до Розрахунково-конфліктної комісії Академії. Незважаючи на її втручання, Спільне зібрання не змінило свого рішення[14].

На жаль, прослідкувати розвиток подій між 1922 і 1925 рр., пов'язаних із процесом підготовки та видання термінологічних словників, через недостатність відповідних архівних джерел не вдалося. Проте можна сказати, що активний розвиток усіх сфер суспільного та наукового життя України вимагав нової термінології. Питаннями її розробки активно займалися установи НКО УСРР. Відомо, що план складання словників і черговість їх підготовки ІУНМ були вироблені на спеціальній загальноукраїнській нараді при Укрголовнауці і схвалені її Президією 27 червня 1925 р.[15]

У грудні того ж року НКО УСРР звернувся до РНК УСРР у справі виділення коштів. 15 грудня була затверджена постанова Адміністративно-фінансової комісії РНК, за якою НКО УСРР, «зважаючи на потребу найшвидшого виготовлення та видрукування українських загальних та термінологічних словників», пропонувалося:

1. Видати у 1925–1926 рр. всі загальні словники та 15 перших термінологічних (20 назв, 502 др. арк.), а саме: соціально-економічний, фінансово-економічний, сільськогосподарський, природничий, технічний, медичний, педагогічний, правничий, комунальний, транспортний, діловодний, математичний, ботанічний (перший том) та зоологічний (перший та другий томи).

2. Протягом того ж періоду підготувати до друку словники геодезичний, меліораційний, будівельно-технічний, електротехнічний, механічний, технологічний, гірничий, лісовий та ветеринарно-зоотехнічний, загальним обсягом у 113 др. арк.

3. Розпочати виготовлення решти словників (11 назв, 92 др. арк.), а саме: ботанічний (другий том), фізичної географії, метеорологічний, фізичний (друге видання), хімічний, геологічний, географічний, насінницький, архітектурний, музичний, театральний[16].

Запропоновану суму в розмірі 365 366 крб., потрібну для виконання наміченого плану, пропонувалося покрити за рахунок спеціальних кредитів НКО УСРР (100 050 крб.), резервного фонду Уряду УСРР (186 909 крб.) та за рахунок сум, що мають бути одержані від попередньої передплати, яку мали організувати НКО УСРР і ДВУ серед державних установ, громадських організацій та приватних осіб. Ринкова ціна словників встановлювалася з огляду на вартість паперу й друкарських видатків, а здешевлення видання планувалося за рахунок авторського гонорару. Категорично наголошувалося на тому, що кошти, асигновані на видання термінологічних словників, повинні бути витрачені тільки за прямим їх призначенням і будь-які позики чи перенесення коштів на інші потреби заборонялися. На НКО УСРР та ДВУ покладалося проведення «особливо детального» обліку як надходжень, так і витрат вказаних коштів. Суми, які планувалося отримати від передплати та продажу готових

словників, мали скласти окремий фонд ДВУ з метою використання його для подальших наукових розробок та видання словників.

Із цього часу всі термінологічні словники, які готувалися і видавалися співробітника ІУНМ Академії наук, а також і великі академічні російсько-український та українсько-російський словники фінансувалися у бюджеті УАН окремим рядком.

Однак на початку 1926 р. виявилося, що ІУНМ не встигне закінчити підготовку словників у зазначений термін. Тоді 1 квітня 1926 р., не торкаючись грошових розрахунків, РНК УСРР змінив терміни складання та видавання словників, продовживши їх до 15 грудня 1926 р. і затвердивши відповідний план[17]. Справу видання словників доручили ДВУ, яке, в свою чергу, уклало офіційну угоду з ІУНМ Академії наук[18]. Цьому плановi також не судилося бути виконаним вчасно. У грудні 1926 р. представники Інституту, викликані до НКО УСРР, давали пояснення про причини порушення термінів. Як свідчить «Звідомлення» УАН за 1926 р., однією з головних причин була організація нової структури ІУНМ. 1926 р. у складі Інституту працювало вже 5 відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний, мистецький) та 18 штатних наукових співробітників. Протягом 1926 р. Інститут випустив тільки 3 словники, проте було напрацьовано багато карткового матеріалу до всіх запланованих словників — понад 2 млн. карток. Фактично закінчувалася підготовка до друку словників природничої, технічної, комунальної, сільськогосподарської, математичної (третя частина) термінології, ботанічної та зоологічної номенклатури, термінології з органічної хімії[19]. Крім основної роботи над складанням термінологічних словників, Інститут проводив ще й термінологічне редагування видань Державного видавництва України.

Ще однією не менш важливою причиною невиконання термінів стало дуже нестабільне фінансування Інституту з боку ДВУ, яке займало позицію оплати вже готового і зданого до друку матеріалу, в той час, як специфіка складання словників, в першу чергу, вимагала оплати роботи з набору та опрацювання карткового матеріалу.

Прийнявши до уваги роз'яснення представників Інституту, терміни виготовлення словників були продовжені, але, на жаль, знову не витримані. З огляду на такий стан речей 16 квітня 1927 р. колегією НКО УСРР була утворена спеціальна комісія у складі Ю.О. Войцехівського, Л.М. Левицького, П.М. Лукашевича, Є.М. Семка та С.Д. Сидоряка[20], завданням якої було безпосередньо на місці розібратися в причинах невиконання плану підготовки словників і вияснити, коли вони остаточно будуть виготовлені.

У ході перевірки комісією було встановлено, що над підготовкою кожного словника працюють окремі підрозділи ІУН з упорядником словника на чолі. Над деякими словниками — загально-природничої, загально-технічної, сільськогосподарської та транспортної термінології — працюють, крім відповідальної комісії, ще й усі секції відповідних відділів Інституту. Виявилося, що 33 словники складаються в Києві, а ще 1, географічний, у Харкові, куди переїхав його упорядник К.В. Дубняк.

Серед моментів, що ускладнюють роботу, відзначено розпорошеність наукових сил (участь представників НТШ у Львові та Одеської дослідної кафедри математики і фізики), залучених до роботи через брак у Києві фахівців у деяких галузях технології, та те, «що й до цього часу Інститут не встановив, яка термінологія для всіх словників має бути за основу, а яка за прикладну — російська чи українська»[21].

Серед позитивних моментів відзначено інтенсивність здійснюваної роботи, встановлення плановості у справах методології та фінансування, а також те, що хоча всі словники і складаються з матеріалів, одержаних як від УНТ, так і опрацьованих співробітниками Інституту — остання частина значно переважає першу. Сконстатовано також, що в процесі роботи обсяг словників зріс на 160 др. спр. (765 др. спр. проти 605, затверджених планом 1925 р.) і це потребувало додаткових коштів у розмірі 50 360 крб.[22]

Зазначивши негативний вплив економічних моментів, нереальність вказаних в угоді термінів та недостатність організаційного досвіду в словниковій роботі, комісія запропонувала встановити остаточний термін підготовки словників у грудні 1928 р.

Беручи до уваги результати роботи комісії, НКО УСРР звернувся у липні 1927 р. до РНК УСРР із проханням затвердити нові терміни видання, надати право НКО, у випадку потреби, змінювати ці терміни, затвердити збільшення загального обсягу словників і забезпечити необхідні додаткові кошти на їх видання[23]. На розгляд РНК УСРР додавався також новий план підготовки словників.

Постійне недотримання термінів підготовки словників ІУНМ у результаті привело до певного фінансового хаосу. Спочатку гроші на

словники переказував ДВУ, але з огляду на несвоєчасну виплату і несвоєчасне виконання термінів Інститутом колегія НКО поклала обов'язок переказувати гроші за заявами ДВУ безпосередньо на Фінансово-економічне управління. ДВУ, в свою чергу, через затримку в роботі ІУНМ терпіло збитки, бо було не в змозі проводити передплату на словники; а без фонду передплати не мало можливості створити оборотний фонд на подальше видавання словників, що викликало потребу додаткового фінансування.

Звернувшись до сухої мови цифр, бачимо, що тільки ДВУ за період з 1925 р. до 1929 р. виділено на словники 560 224 крб.[24], хоч у першій умові 1925 р. вказана загальна сума 365 322 крб., третина якої — фонди Уряду УСРР[25].

Непевний фінансовий стан також викликав цілий ряд перевірок як роботи Інституту, так і роботи ДВУ. Чергова з них висвітлила невтішні результати. На травень 1928 р. із загального числа словників (34) було випущено або друкувалося тільки 10. Всі інші перебували в стані підготовки. Аргументи в захист Інституту, висловлені акад. О.Н. Синявським, який здійснював перевірку від імені НКО УСРР, зокрема: непередбачувана кількість нового лексичного матеріалу,— якимось чином пом'якшили ситуацію, і терміни підготовки словників знову були перенесені на грудень 1929 р. Вся відповідальність за недоліки в роботі Інституту була покладена на його директора акад. А.Ю. Кримського, особа і діяльність якого в Академії наук перестали влаштовувати офіційну владу напередодні проведення реорганізації ВУАН «зверху». До цього часу всією роботою Інституту керував і ніс за неї відповідальність перед НКО УСРР Г.Г. Холодний.

Із реорганізацією структури всієї Академії наук у березні 1930 р. була змінена і структура ІУНМ. У серпні того ж року постановою Президії ВУАН Інститут було ліквідовано[26]. Справи ІУНМ було передано до Інституту мовознавства, що того ж 1930 р. увійшов до складу ВУАН. Новий інститут працював на дещо інших засадах, однак справа підготовки термінологічних словників була продовжена — потребу їх створення диктувало саме життя. Рішення ЦВК СРСР про необхідність видання різнопланових словників на мовах народів СРСР від 8 вересня 1930 р.[27] підтвердило правильність вибраного українськими вченими шляху.

Світлана Сохань

[1] ІР НБУВ, ф. І, спр. 26150, спр. 11–11 зв.
[2] Там само, спр. 26157, спр. 14.
[3] Список установ, що діяли у складі УАН-ВУАН у 1918–1933 рр. // Історія Національної академії наук України. 1929–1933.— К., 1998.— С. 492.
[4] ІР НБУВ, ф. І, спр. 26267, спр. 11–12.
[5] Там само, спр. 13–13 зв.
[6] Там само, арк. 15.
[7] Там само, арк. 14.
[8] Там само, спр. 26258, арк. 1.
[9] Там само, спр. 26265, арк. 1.
[10] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 324.
[11] ІР НБУВ, ф. І, спр. 26266, арк. 1.
[12] Там само, спр. 26267, спр. 2.
[13] Там само, спр. 26268, арк. 5–8.
[14] Там само, спр. 26277, арк. 1 зв.
[15] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 412, арк. 28 зв.
[16] Там само, оп. 6, спр. 1000, арк. 1–1 зв.
[17] Там само, оп. 6, спр. 7884, арк. 84.
[18] Там само, арк. 57.
[19] Історія Національної академії наук України. 1924–1929.— К., 1998.— С. 239.
[20] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7884, арк. 84.
[21] Там само, арк. 93.
[22] Там само, арк. 90 зв.
[23] Там само, арк. 84–84 зв.
[24] Там само, арк. 24.
[25] Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 1000, арк. 1.
[26] Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 43, арк. 44.
[27] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7884, арк. 5–5 зв.

«ВОСПОМИНАНИЯ И ПЕРЕПИСКА К РАЗНЫМ ЛИЦАМ. 1840–1882» М.І. ПЕТРОВА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ ТА ТВОРЧОСТІ ВЧЕНОГО

Нагальна потреба суспільства у всебічному відтворенні історичних подій, визначенні ролі і місця окремих діячів у суспільно-політичному і культурному житті виявляється у значному підвищенні інтересу науковців до першоджерел минулого. Особлива увага надається документам особового походження: листам, мемуарам, щоденникам. По-перше, вони є найповнішим джерелом до вивчення життя й діяльності видатних діячів науки і культури. По-

друге, висвітлення громадського та науково-культурного життя суспільства у таких джерелах має велике значення для об'єктивного відтворення історії та культури України в біографіях її творців.

Значну за обсягом та змістом інформацію надають дослідникам життя і діяльності видатного діяча української культури, професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1922) матеріали мемуарного характеру з особового фонду вченого, що зберігається в ІР НБУВ. Мемуаристика дозволяє поглянути очима учасника на той чи інший історичний період. Найновішим додатком до пов'язаних із іменем М. Петрова опублікованих робіт цього жанру є повністю видрукувані «Воспоминания старого археолога»[1] В. Ульяновським[2] (перші 29 сторінок рукопису були опубліковані 1918 р. на шпальтах часопису «Віра та Держава»[3]). Це унікальне мемуарне джерело має особливе значення тому, що висвітлює роль М. Петрова як організатора Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею, заснованих при КДА з метою розшуку, вивчення та збереження історико-культурної спадщини. Стислий огляд життєпису вченого репрезентують рукописна автобіографія 1913 р.[4] й автобіографія, складена для «Біографічного словника діячів України при Українській Академії наук» 1920 р.[5]. Серед згаданих архівних джерел ІР чільне місце займає ще один цінний документ автобіографічного характеру. Це — «Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840–1882»[6] обсягом 196 арк. (арк. 1–27 та 73–196 — автограф М. Петрова, арк. 28–72 — список невідомої особи). На початку рукопису автор визначає головні причини, які спонукали його взятися за написання спогадів: «В мене накопилось і збереглося багато цінних для мене спогадів, а в моєму архіві вціліли декілька зв'язок різних листів до мене, починаючи від 1860 р., які інколи мали характер історичних документів. Цими спогадами і листуванням в суттєвих їх рисах я прагну поділитися з читачами, будучи впевненим, що в них знайдеться немало штрихів для характеристики суспільного побуту і громадської думки того часу»[7].

На основі представленого епістолярію у «Воспоминаниях...» М. Петрова розкривається становлення його як науковця-дослідника. Про це свідчить критичне дослідження листів із значними примітками, доповненнями та роз'ясненнями у рукописі. Обраний принцип відбору (не всі листи цього періоду вміщені в праці) дозволяє зробити порівняльний аналіз матеріалів, що увійшли до рукопису, з чималим обсягом не видрукуваних листів, які зберігаються в фондах ІР, і зрозуміти світогляд вченого через його власне бачення подій свого часу.

«Воспоминания...» — це ясний, відвертий опис розвитку найважливіших життєвих подій М. Петрова і паралельно — цінне джерело до вивчення громадсько-політичного життя другої половини XIX ст. Вони складаються з хронологічно пов'язаних між собою частин: а) життя в селі до вступу в духовне училище (1840–1850); б) навчання в Макаріївському духовному училищі (1850–1856); в) семінарське життя (1856–1860). Навчання в риторичному і філософському класах; г) останній рік перебування в Костромській семінарії та подальші відомості про неї; д) уривчасті відомості про Костромську духовну семінарію за 1861–1862 та деякі інші роки; е) листи про стан Московської і Санкт-Петербурзької духовних академій (1860–1864); є) листи про заворушення у Санкт-Петербурзькому і Московському університетах (1861); ж) листи про стан Київської духовної академії (1858–1863); з) листування з різними особами (1865–1882). Серед кореспондентів та адресатів М. Петрова були такі відомі діячі науки та культури, як І. Вознесенський, М. Виноградов, М. Рождественський, арх. Макарій (Булгаков), Ф. Терновський, Ф. та П. Лебединцеви, К. Кондорський, арх. Філарет (Филаретов), П. Чубинський, М. Оглоблін, С. Шубинський та ін.

Цікавою є сімейна хроніка та історія села Вознесенського (тепер Костромська обл., Росія) і сусідніх сіл, яку склав М. Петров за власними спогадами. Історичні відомості та легенди про рідне село, характер занять, побуту та звичаїв місцевих жителів, особливості говірки він подає разом зі спогадами про близьких йому людей — матір, брата Федора, діда. Початок життєвого шляху М. Петрова — типовий для дітей духовенства: по-перше, примусове навчання в духовних школах; по-друге, голова родини передавав власне місце служби й дім з господарством одному з синів. На початку своїх спогадів М. Петров проводить генеалогічне дослідження свого роду. «Мої предки по батьку,— згадує автор,— здається, давно оселилися в Вознесенському, передаючи церковні посади у спадщину один одному»[8]. Шукаючи цьому підтвердження, він переглядає у 1860 р. у диякона Кирила Орлова старі церковні папери і знаходить щось подібне до клірових відомостей XIII ст. з іменними списками сімейств Вознесенської парафії. Але виявити в цих спис-

ках своїх предків допитливому молодому досліднику не вдалося, бо парафіяни і їх нащадки були записані тільки за іменами та іменами по батькові, без прізвищ. Упевненість, що в цих списках були і його предки, додає М. Петрову знайдений вдома рукопис XII ст.— уривки з Елюцидаріуса, перекладеного російською мовою ще у XI ст. «Цей збірник енциклопедичного змісту — зауважує М. Петров — міг бути свого часу одним з навчальних посібників для підготовки поповичів і синів причетників до священнослужительства. Але за сімейними переказами кінця XIII ст., наш рід не знав уже священиків, з цього часу він став майже виняткова дячковим родом»[9].

Батько М. Петрова помер від тифу наприкінці 1841 р., і родина залишилася у скрутному становищі. На допомогу осиротілим родичам прийшов дід — Петро Григорович, який перейняв на себе обов'язки дячка, поки старший брат Федір, будучи послушником в Макаріївському Успенському монастирі, готувався до дячківства. Жодних мирських розваг у домі не було. М. Петров згадує: «... як тільки я навчився читати, мати примушувала мене читати вголос «Четьї-Мінеї» св. Димитрія Ростовського або «Пролог»[10]. Вона була набожною жінкою і мріяла, що в майбутньому її молодший син стане священнослужителем. Але, за свідченнями самого М. Петрова, з цих читань він «отримав короткозорість і виніс з них ідею свого майбутнього докторського дослідження «О составе и происхождении печатного «Церковно-славянского пролога»[11].

Другий розділ присвячений навчанню М. Петрова в Макаріївському духовному училищі (1850–1856) та у Костромській духовній семінарії (1856–1860). Ґрунтовне домашнє виховання дозволило М. Петрову відразу вступити до 2-го класу училища. З теплотою згадує він свого першого вчителя А. Ювенського. Навчався майбутній академік успішно, особливо встигаючи у вивченні латинської мови. Училищна бібліотека, окрім найнеобхідніших підручників, не мала жодних джерел для розвитку та розширення світогляду учнів[12]. Допитливий хлопець знайшов для себе спосіб поповнювати власні знання: випадково натрапивши в бібліотеці на «Всемирный атлас», він переписував та перемальовував таблиці з нього, а потім вражав викладача географії ґрунтовними відомостями про частини світу.

Вступ М. Петрова до Костромської духовної семінарії співпав із поновленням політичної активності громадськості після смерті 1855 р. архіконсервативного царя Миколи I, що не могло не торкнутися життя семінаристів. Однією з причин вільнодумства молоді, як відмічає М. Петров, було проживання учнів на квартирах (пожежа 1840 р. знищила бурсу семінарії), які були доступніші впливові радикальних ідей громадського життя. Про це свідчать численні листи М. Петрова до брата І. Вознесенського про Кримську війну 1854–1855 рр., студентські виступи, які висвітлюють його особисте ставлення до переломних історичних подій в історії Російської імперії. Зрозуміло, що саме в цей період він захоплюється вчителями семінарії, які дозволяли собі на уроках цитувати Герцена (вчитель словесності П. Розов)[13], викладачами природознавчих дисциплін (В. Ретивцев, О. Виноградов, Д. Ковалев), лекції яких, на відміну від колишньої рутини і схоластики, були цікавими і пізнавальними. На жаль, природна консервативність духовенства перешкоджала інтелектуальному розвиткові більшості вчителів семінарії, яка все ж дотримувалася позиції ректора семінарії — о. Вікторина, який вважав, що лекції, читані вчителями з метою «показати свій розум більш шкідливі, ніж корисні»[14].

Вчився М. Петров успішно. Його постійне прагнення до самостійного наукового пошуку, захоплення вивченням історичних джерел проявляється, коли він починає підробляти переписувачем історико-статистичних відомостей про Костромську єпархію (семінаристи отримували лише 36 крб. на рік). «З великим бажанням, згадує М. Петров,— взявся я за цю переписку — відомості про Костромську єпархію були дуже цікавими»[15]. Останні два роки семінарії автор називає «знаменною епохою в особистому житті, епохою пробудження свідомості»[16].

Спостерігаючи за зростанням молодого дослідника, треба відзначити, що одним із важливих факторів у підвищенні самоосвіти М. Петрова відіграло книгосховище семінарії. Фундаментальна бібліотека в Костромській семінарії складалася переважно з фоліантів, якими не дуже часто користувалися семінаристи. Але в 1858–1859 рр. почала дуже швидко поповнюватися новими виданнями учнівська бібліотека, на книги якої був великий попит у семінаристів. Був організований бібліотечний комітет із найкращих учнів семінарії. До нього увійшли брат М. Петрова — І. Вознесенський та його товариш М. Виноградов. Квартира, в якій вони мешкали, стала справжнім центром бібліотечної справи: тут проходили засідання, де обговорювалися питання відкриття передплати, виписки нових видань для учнівської

бібліотеки тощо. Сюди ж спочатку надходили книги, що виписувалися для бібліотеки, які М. Петров не залишав поза увагою, переглядаючи їх у першу чергу. Здебільшого, це була духовна академічна періодика, навчально-богословська література, книги з філософії, твори письменників-класиків російської літератури. Останнього року перебування в Костромській духовній семінарії М. Петров був призначений бібліотекарем, що сприяло набуттю для молодого семінариста досвіду в організації бібліотечно-бібліографічної роботи, у формуванні фонду учнівської бібліотеки. Власне і перші кроки як педагога починаються саме в цей період. Після відкриття недільних шкіл М. Петров викладає в одній із них дітям 2-го класу.

Останній рік навчання в семінарії був вирішальним для вибору майбутнього життєвого шляху М. Петрова. Його брат, з яким М. Петрова пов'язували не тільки родинні стосунки, але й спільні погляди на життя, вступив до Московської духовної академії. І. Вознесенський був наставником молодого Петрова, радником у багатьох життєвих питаннях. У своїх листах до М. Петрова він рішуче рекомендував продовжувати навчання в Академії. Четвертий розділ представлений переважно листами студентів Московської духовної академії — І. Вознесенського і М. Виноградова, які стосуються злободенних на той час соціально-політичних питань громадського життя. Зокрема, листи І. Вознесенського торкаються проблем слов'янофільства і західництва, звільнення селян від кріпацтва; листи М. Виноградова — етнографічної основи західноєвропейських держав, звільнення пригноблених народностей, надання їм самостійності. Ідейна спрямованість листів не могла не вплинути на формування свідомих поглядів молодого семінариста М. Петрова. Після відкриття Публічної бібліотеки в Костромі 1861 р. серед перших її відвідувачів був М. Петров. З найпам'ятніших радикальних подій семінарського життя М. Петров відмічає так звані «вечера удовольствия». Це були літературні, музично-танцювальні вечори, організовані семінаристами з метою «спілкування на ідейному грунті і розвитку літературного смаку»[17]. Позитивні зміни в семінарії відобразилися на прагненні М. Петрова до підвищення своєї самоосвіти. «Я став досить ретельно займатися написанням праць та читанням книг,— пише він,— думаю читати кращі посібники з наук, що викладаються в семінарії, і вивчати німецьку мову з метою вступу до Академії»[18]. Хоч матір і наполягала на тому, щоб він став священиком, але жадоба знань перемогла, і 1861 р. М. Петров стає студентом Київської духовної академії.

На початку 60-х рр. XIX ст. у громадсько-політичній активності відчувається спад через відверті репресивні дії царського уряду стосовно національно-культурного розвитку. П'ятий розділ спогадів М. Петрова, представлений листами колишніх товаришів по семінарії, розповідає про наслідки реакції, які привели до негативних змін у навчальному процесі в Костромській духовній семінарії. З приходом до семінарії нового інспектора Г. Пернаткіна, лекційний спосіб викладання поступово замінявся читанням журнальних статей із «Духовной беседы» і «Христианского чтения». Семінаристам заборонялося відвідування Публічної бібліотеки. Учнівська бібліотека також зазнала значних обмежень — заборонялося читання, насамперед, творів В. Белінського, І. Тургенєва, І. Гончарова та ін.[19]

Листування М. Петрова з братом і його товаришем М. Виноградовим охоплює цікавий і бурхливий час навчання в Академії. Листи свідчать, що М. Петров не обмежувався лише знаннями, отриманими в Академії. Він використовував будь-яку можливість для розширення свого світогляду, шукаючи нової інформації. Відвідування нумізматичного, мистецького і скульптурного, зоологічного кабінетів Київського університету глибоко вразили молодого студента. «Не стану описувати,— згадує М. Петров,— неможливо всього описати — бачив мумію, ієрогліфічне письмо»[20].

Серед викладачів Академії особливо він відмічає Ю. Крижанівського і Ф. Лебединцева[21]. Лекції Ю. Крижанівського з історії російської літератури[22] насамперед вплинули на захоплення М. Петрова вивченням давнини і письменства.

Після закінчення Київської духовної академії М. Петрова направили викладачем словесності Волинської духовної семінарії в м. Кремінець. Від свого заснування (1797 р.) Волинська духовна семінарія розміщувалася в м. Острозі (до 1825 р.), тимчасово в м. Аннополі, а згодом — в м. Кремінці. Насичене подіями минуле семінарії привернуло увагу молодого вчителя, особливо архів семінарського правління Волинської духовної семінарії, складений із історично-документальних матеріалів. Деякі стародруки і рукописні книги, що належали ліквідованим духовно-навчальним закладам Острозького єзуїтського колегіуму та колишнього Кременецького ліцею (після польських заворушень 1831 р. Кременецький

ліцей перемістився до м. Києва), потрапили до складу бібліотеки Волинської духовної семінарії[23]. Після закриття Кременецького василіанського монастиря 1839 р. його бібліотека, яка містила 1607 прим. книг, також була передана до Волинської семінарії[24]. Ці матеріали, а також багаті архіви та бібліотеки Кремінця (Почаївської лаври, братського Богоявленського монастиря тощо) обумовили зацікавленість історика-археографа М. Петрова вивченням історії духовних шкіл Волині. Він пише: «В Кремінці є давня польсько-латинська бібліотека і Канцелярський архів, який містить справи з 1600 р.!!! Сподіваюся поритися в ньому»[25]. На основі досліджених джерел з'являються публікації М. Петрова «Очерк истории православной духовной школы на Волыни»[26], «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих»[27], «Очерки истории Василианского (чина св. Василия) ордена в бывшей Польше», що містять багато фактографічних відомостей.

Колосальна енергія і працьовитість привели М. Петрова до редакції «Волынских епархиальных ведомостей». 1867 р. він починає працювати другим редактором цього видання. Редакторська діяльність якнайкраще відповідала його природним організаторським здібностям і науковим інтересам. Перед виданням стояло завдання «описування пам'яток православ'я на Волині і повідомлення про церковно-релігійне життя Волинської епархії»[28]. Однак редакторство, за словами М. Петрова, «не зовсім клеїлося». Основними негативними чинниками були «сурова і боягузлива цензура», яка відбивала у багатьох будь-яке бажання писати, та фінансові труднощі, пов'язані з невчасними розрахунками передплатників за видання[29].

До своєї педагогічної діяльності М. Петров ставився дуже серйозно, висуваючи до себе високі вимоги щодо викладання курсу. Щоб викликати цікавість і науковий інтерес у семінаристів до знань, він ґрунтовно вивчає історію «форм красномовства»[30]. Прикладом надзвичайної працездатності та відданості учням є його вислів: «... при загальній байдужості до справи і навіть наукофобії керівництва, здається, зацікавлюю учнів, а в наступному році маю намір викладати історію літератури, особливо не руської»[31].

Знайомство з життєписом визначного дослідника не може не торкнутися його вивчення духовної культури українського народу, зокрема, невтомної праці для заповнення прогалин у знаннях про культуру і побут українського народу. На особливу увагу заслуговують листи відомого українського етнографа і фольклориста П. Чубинського з питань підготовки видання «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». Розпочавши 1869 р. підготовку до спорядження наукової етнографічно-народознавчої експедиції, П. Чубинський розіслав загальноетнографічні програми особам, які добре знали життя на місцях і могли подати відповідні матеріали. Маючи приятельські стосунки з П. Чубинським, М. Петров негайно включився в цю справу. Залучаючи учнів, він здійснив археографічні експедиції на Волинь та Полісся, зібрав і записав цікавий матеріал про життя і побут місцевого населення, пам'ятки народної творчості: казки, календарно-обрядові пісні та ін. Значно розширивши межі досліджень, М. Петров використовував ще й нотатки про різні предмети етнографії з учнівських творів із посиланням на імена, прізвища і місця проживання учнів, які повідомляли ці відомості[32]. Такий підхід до справи характеризує М. Петрова як сумлінного вченого, який прагнув зібрати якнайбільше об'єктивних та достовірних матеріалів. Представлений ним матеріал зберігав всю соковитість і колорит мови, розмаїття говірок, найдрібніші особливості вимови. За цю працю Імператорське Російське географічне товариство винесло особливу подяку М. Петрову[33].

Волинський період в біографії М. Петрова заклав фундаментальну базу основних напрямів наукового шляху вченого. Своїми науковими публікаціями, які ґрунтувалися на багатстві зібраних ним фактів, М. Петров затвердив себе як учений. Його праці були видрукувані у таких престижних виданнях, як «Труды» Київської духовної академії, «Волынские епархиальные ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей», «Киевлянин», «Исторический вестник», «Московские ведомости» та ін. 1868 р. за сукупність друкованих праць М. Петрову було присуджено науковий ступінь магістра словесності (представлену 1867 р. на Раду академії працю М. Петрова «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1814 г.» Синод не затвердив на тій підставі, що вона не мала богословського характеру)[34].

За підтримки професорів Київської духовної академії В. Певницького та І. Малишевського навесні 1870 р. М. Петрова обирають

доцентом кафедри теорії словесності Київської духовної академії[35]. З переходом до Академії починається найбільш плідний етап наукової, викладацької та організаторської діяльності М. Петрова, одного з найкращих представників історико-церковної школи Київської духовної академії.

Слід відзначити, що як викладач М. Петров користувався повагою у студентів. За спогадами В. Дурдуківського, «своїми наповненими глибоким науковим змістом, дуже простими і гарними за викладом лекціями він привертав їх увагу до своєї науки»[36].

Комплекс листів колишніх товаришів, колег-вчителів по Волинській семінарії Ф. Четиркіна, А. Хойнацького, ієроманаха Акакія (1870–1875) свідчить про турботу і небайдужість М. Петрова до буденного життя рідної семінарії[37].

1875 р. М. Петров публічно захищає дисертацію «О происхождении славяно-русского «Пролога» за іноземними джерелами на ступінь доктора богослов'я. Як згадує про цю важливу подію в житті сам вчений, захист пройшов з великою емоційною наснагою: «студенти під бурхливі овації знесли мене з аудиторії на руках»[38], що зайвий раз засвідчує, якою популярністю і симпатією серед студентів користувався докторант.

Після створення 1872 р. Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петров був призначений ученим секретарем Церковно-археологічного товариства та завідуючим і головним хранителем музею. Відтоді все його життя було присвячено цій справі. Як ідеолог, організатор і виконавець він провів колосальну роботу з розшуку, вивчення та збереження пам'яток культурного минулого України. Останній розділ «Воспоминаний...» представлений листами архім. Макарія (Булгакова)[39], преосв. Філарета[40], Ф. Лебединцева[41], О. Вікторова[42], які подають інформацію про визначну роль М. Петрова в діяльності цих установ при Київській духовній академії, висвітлюють процес формування однієї з унікальних колекцій старожитностей, передусім, її писемної частини. Але огляд життєвого періоду М. Петрова, пов'язаний із діяльністю Церковно-археологічного товариства і Церковно-археологічного музею, потребує окремого детального і досконалого опрацювання.

Звісно, «Воспоминания...» не надають нам вичерпної інформації про наполегливу багаторічну працю М. Петрова на ниві бібліофільської діяльності, тому багато джерел з його особового фонду ІР НБУВ ще чекають на своє повноцінне використання з метою реконструкції еволюції наукових студій видатного вченого.

[1] ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 1063.
[2] Академік Микола Іванович Петров (1840–1921): Воспоминания старого археолога // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.— К., 1997.— Вип. 1.— С. 93–134.
[3] *Ульяновський В.* «Третя складова» історико-церковної школи Київської духовної Академії (Замість післямови) // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.— К., 1997.— Вип. 1.— С. 143.
[4] ІР НБУВ, ф. 175. од. зб. 1877.
[5] Там само, ф. Х, од. зб. 5996.
[6] Там само, ф. 225, од. зб. 1.
[7] Там само, арк. 1.
[8] Там само, арк. 6.
[9] Там само.
[10] Там само, арк. 9.
[11] Там само.
[12] Там само, арк. 17 зв.
[13] Там само, арк. 22.
[14] Там само, арк. 36.
[15] Там само, арк. 23.
[16] Там само, арк. 25 зв.
[17] Там само, арк. 29 зв., арк. 30.
[18] Там само, арк. 40 зв.
[19] Там само, арк. 50–51.
[20] Там само, арк. 118 зв.
[21] Там само.
[22] ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 5996, арк. 62.
[23] *Петров М.* Очерк истории православной духовной школы на Волыни // Труды КДА.— К., 1867.— Т. 1.— С. 192.
[24] Там само.— С. 242.
[25] ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 136 зв.
[26] Труды КДА.— К., 1867.— Т. 1.— С. 180–242.
[27] Волынские епархиальные ведомости.— 1867–1868.— №1–8.
[28] ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 145.
[29] Там само.
[30] Там само, арк. 139.
[31] Там само.
[32] Там само, арк. 148.
[33] Там само, арк. 148 зв.
[34] Академік Микола Іванович Петров: 1840–1921: Біобібліографія / Упор. В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась.— К., 1994.— С. 7.
[35] ІР НБУВ, ф. 225, од. зб. 1, арк. 149.
[36] *Дурдуківський В.* Микола Іванович Петров // Записки іст.-філолог. секції УТН в Києві.— К., 1910.— Кн. XII.— С. 21–22.
[37] Там само, арк. 150–162.
[38] Там само, арк. 164.
[39] Там само, арк. 166 зв, 167.
[40] Там само, арк. 165, 167, 169–173.
[41] Там само, арк. 186 зв, 187.
[42] Там само, арк. 179 зв.

Марія Іваннікова

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVII ст. В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX–XX ст.

Кирилична рукописна книга XVII ст. є важливою складовою для вивчення історії української рукописної книжності. Вивчення рукописної книги здійснюється методами різних спеціальних історичних та філологічних дисциплін, зокрема, кодикології, палеографії, філігранознавства, археографії, герменевтики, текстології, джерелознавства, архівознавства, маргіналістики, бібліопегії тощо. Значна кількість мовознавців, літературознавців, етнографів, філософів, мистецтвознавців цікавиться давніми рукописами в контексті історії літератури, історії та культури. Як явище рукописно-книжної культури рукописна книга є окремим об'єктом кодикологічного аналізу, що передбачає вивчення закономірностей та особливостей процесу розвитку науки і культури через призму рукописної спадщини.

В українській історичній науці рукописна книга XVII ст. як окреме явище в історико-кодикографічному контексті поки що не розглядалася. Основний метод кодикології — кодикографічний опис рукописної книжки, що дійшла до наших днів, реалізований переважно на рукописних книгах XIV–XVI ст. традиційно у західній кодикології XVII ст. вважається вже етапом пізнього Відродження, в якому діють закони друкованої книжки. Однак для України, де у цей час панувала рукописна культура, слід розширити хронологічні рамки кодикографічних методик. Вони передбачають детальний аналіз зовнішнього вигляду та внутрішнього змісту книжки з урахуванням її походження, а також наступної історії побутування. Складність цього періоду полягає в тому, що він є перехідним для України, де змішувалися традиції старого письма і нові віяння Відродження, тісно переплетені у зовнішній формі та змісті.

За своїм складом рукописна книга цього періоду, цілком закономірно, репрезентує, передусім, традиційні богослужбові книжки, потрібні для церковної служби та для домашнього читання: «Євангелія», «Апостоли», «Псалтирі», «Мінеї», «Тріоді», «Часослови», «Служебники», «Требники», «Осьмогласники» (Октоїхи), «Акафісти» тощо, а також богословські збірники, збірники житійної літератури. Водночас у цей період зміцнюються позиції католицької церкви на західних землях, реформаційний рух сягає України, набуває розповсюдження уніатська література тощо. Тому значного розвитку в XVII ст. в Україні набула проповідницька та полемічна література, представлена творами таких видатних релігійних діячів цього періоду, як Захарій Копистенський, Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій та ін.

Особливу групу в літературній спадщині XVII ст. складають пам'ятки історичного змісту. Одні з них торкаються питань церковної історії та присвячені викладанню житій святих або опису чудес, пов'язаних із певною особою або місцевістю. В інших викладається світська та політична історія. Друга половина XVII ст. є часом появи таких історичних компіляцій, як «Густинський літопис» Михайла Лосицького, «Кройніка» Феодосія Софоновича, «Київський Синопсис» Іннокентія Гізеля, місцевих літописців, повістей та сказань, численних хронографів, що суттєво відрізнялися від перекладних хронографів із грецьких літописів Георгія Арматола, Іоанна Малали, Іовна Зонари, Костянтина Манассія та ін. Вони були специфічними компіляціями з загальної історії на підставі різних джерел — грецьких, південнослов'янських та західних, які прийшли до нас із Польщі. Хронографи цього часу є найрізноманітнішими, де, між іншим, розміщені як окремі статті з російської історії, так і нотатки сучасників із приводу різних подій суспільного життя.

Зародження нової літератури в XVII ст. тісно пов'язане з розвитком шкільної справи, виникненням братських шкіл та академій і, відповідно, бурхливим розвитком дидактичної та навчальної літератури, постійним переписуванням підручників, шкільних лекцій та студентських творів. Вони складають наступну велику групу рукописних книг, що потребують кодикографічного аналізу.

Хоча бібліографія з питань історії літератури і мови цього періоду ґрунтовна, в ній дуже незначне місце займають публікації, де тією чи іншою мірою відбивається історико-кодикологічний аспект історії книги. Водночас, кодикологічні методи, що мають залучатися

до аналізу кожної з великих груп рукописної книги, мають, закономірно, свою специфіку.

Перші спроби обліку та охоронного опису рукописних книг припадають на середину XIX ст.[1] Наукові описи великих українських збірок, які містилися в різних сховищах України, зробили Г.К. Богуславський, Г. Крижановський, О.А. Назаревський, М.І. Сперанський[2].

Збирання рукописної спадщини було характерним для другої половини XIX ст. у Росії та Україні. Починається опис рукописних зібрань, що існували в навчальних закладах України. Так, в кінці XIX — на початку XX ст. видаються систематичні каталоги значних збірок українських рукописів Києва М.І. Петрова, О.О. Лебедєва, С.І. Маслова, Ю.А. Яворського[3].

Найрепрезентативніший для того часу *огляд пам'яток, який враховував всі відомі на* той час рукописні пам'ятки українського і білоруського походження, опублікував П.В. Владимиров у роботі «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий»[4].

Велике значення дотепер мають описи українських рукописів, що їх виявили в книгосховищах Росії та України учасники семінару російської філології під керівництвом В.М. Перетца[5], який одним із перших запровадив науковий опис рукописної книги і спирався у літературних студіях на палеографію пам'яток з вивченням їх походження, поширення, художнього оформлення[6]. Однак, опис пам'яток охопив незначну кількість відомих на сьогодні рукописів і мав, передусім, філологічний аспект.

Від кінця XIX ст. проводилося вивчення окремих пам'яток української писемності в палеографічному, мистецтвознавчому, літературознавчому, кодикологічному відношеннях. Актуальними донині є роботи О.Ф. Карського, П.Г. Житецького, І.М. Каманіна, Є.В. Петухова, Ю.А. Яворського[7]. Непересічне значення мають виявлення І.Я. Франком українських рукописів XVI–XVII ст., зокрема тих, що вміщують апокрифічні пам'ятки та твори художньої літератури[8].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. вийшли окремі публікації І.Я. Франка, А. Петрушевича стосовно найцікавіших покрайніх записів. На початку XIX ст. М.К. Никольський уклав і опублікував першу частину повної (виходячи з усіх відомих на той час рукописів) персоналії східнослов'янської рукописної книги XI–XVII ст., до якої вмістив бібліографію опублікованих описів, основних досліджень рукописних пам'яток, виявлені особисто матеріали[9].

У 20-х роках XX ст. питання перекладу українських пам'яток і поширення їх в українських списках досліджував І.І. Огієнко. Працівники Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) та члени Всеукраїнської Академії наук опублікували наукові описи українських рукописних книг бібліотеки Академії Наук у Києві, окремі мистецтвознавчі дослідження з оформлення та оправлення рукописних книг[10].

У 1940–1960 рр. вивчення української рукописної книги здебільшого обмежувалося описами раніше не впроваджених до наукового обігу збірок та окремих пам'яток. Зокрема, лаконічні описи колекцій Харківського університету опублікував 1953 р. М.П. Жинкін. *Я.М. Щапов скаталогізував збірки* українських рукописів І. Лукашевича і М. Маркевича[11]. Низку описів українських книжкових *пам'яток, зокрема, із збірок Ужгородського* університету та Закарпатського краєзнавчого музею опублікував В. Микитась. Два останніх каталоги цінні, зокрема, тим, що частину книг нині втрачено. Проте праці В.Л. Микитася мають швидше характер стислих інвентарів. 1960 р. вийшов друком опис частини рукописів Одеської наукової бібліотеки, серед яких більшість українських[12].

У 1970–1980 рр. проводилися вузькоспеціальні розробки переважно літературознавчого і мовознавчого, менше — текстологічного і кодикологічного характеру, а описи здійснювалися на основі сучасної методики[13]. В окрему галузь історії книги виділилося дослідження музичних пам'яток[14].

У збірниках наукових праць із історії книги, таких, як «Рукописное наследие», «Рукописная и печатная книга», «Федоровские чтения», «Древнерусская литература. Источниковедение» та інших, систематично публікувалися статті, в яких рукописні пам'ятки (в тому числі, й українські) досліджувалися за палеографічними, текстологічними, кодикографічними ознаками[15]. Зокрема, статті Я.Д. Ісаєвича і І.З. Мицька[16], в яких порушено питання про середньовічні бібліотеки, власників і читачів. У літературознавчих дослідженнях давніх книг залучалися до наукового обігу нові списки, серед яких фігурували й українські. Важливою джерельною базою стали праці Ю.А. Мицика з історії українського літописання.

Наприкінці 1980–1990 рр. зусилля істориків української книги спрямовувалися здебіль-

шого на публікацію описів раніше невідомих чи не описаних пам'яток і збірок, а також на підготовку за сучасними методичними нормами описів уже відомих у науці колекцій[17].

Одним із найскладніших об'єктів для вивчення є оправа. Вона одночасно і складова частина кодексу, що пов'язана з його формою та змістом, і самостійна пам'ятка матеріальної та духовної культури суспільства.

У 1960–1970 рр. істориками книги було порушене питання про необхідність вивчення оправи як самостійного підрозділу історії книги. Початок української бібліопегістики пов'язаний із 1910–1920 рр., коли в Україні активізується інтерес до власної культури, її джерел та відродження національних традицій. Створення ВУАН і, зокрема, Українського наукового інституту книгознавства, який сконцентрував у своїх стінах наукові дослідження з історії книги, сприяли активізації вивчення давніх історичних та літературних рукописних пам'яток.

Перші роботи, присвячені власне українській оправі та книжній культурі України періоду феодалізму, з'являються в першій чверті XX ст.[18] Незважаючи на невеликий обсяг, вони містять дуже цінну інформацію про українські оправи.

Статті Д. М. Щербаківського присвячувалися вивченню українських окладних оправ XVI–XIX ст.[19] Його роботи ілюстровані фотографіями українських окладних оправ, що зберігалися на той час у київських музеях і наочно демонстрували високий рівень ювелірного мистецтва на українських землях.

У 1918–1919 рр. у часопису «Книгарь» були опубліковані повідомлення К.В. Широцького про характерні особливості фарбування шкір, тканин та паперу, що використовувалися в Україні для покриття кришок оправ у XVI–XVII ст. Автор простежив появу різнокольорового паперу в Україні, спробував визначити деякі різновиди кольорових шкір, що були характерні для оправ різних регіонів та майстерень XVII–XVIII ст.[20] У статті «Наше стародавнє інтролігаторство» автор спробував дати короткий історичний огляд розвитку інтролігаторства в Україні. Він першим звернув увагу на впливи інтролігаторського мистецтва та характер оздоблення (різні види тиснення та металеві прикраси), що притаманні українським оправам XVI–XVII ст., використання пергаменту в приватних майстернях[21].

Особливо цікавою для сучасного дослідника побутових оправ лишається робота П. Курінного, що з'явилася в першому томі наукового видання «Труди УНІК» 1926 р. і була присвячена історії інтролігаторської (палітурної) майстерні Києво-Печерської лаври у XVII–XVIII ст. та характеристиці її оправ[22]. Того ж року вийшло перше систематичне дослідження П. Жолтовського з орнаментики української рукописної книги[23].

У 1950-х рр. з'явилася серія досліджень Я.П. Запаска[24], в яких розглянуто питання орнаментики української рукописної книги, а 1960 р. вийшла фундаментальна монографія мистецтвознавця[25], яка донині залишається єдиним узагальнюючим дослідженням із історії української рукописної книги. З'явилися мистецтвознавчі дослідження Г. Логвина, Л. Мілясвої та ін[26].

1966 р. в науковому збірнику «Історичні джерела та їх використання» було опубліковано статтю В.К. Сіверської «Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст.»[27] з коротким оглядом оправ актових книг XV–XVII ст. м. Львова, що зберігаються в ЦДІАЛ України. За спостереженням автора, зовнішній вигляд та оздоблення оправ актових книг багато в чому залежали від розміру книги та важливості зібраних у ній документів.

Свої спостереження стосовно основних відмінностей між російськими та українськими оправами XVI–XVIII ст. виклав у своїй статті «Из истории украинского переплета» російський вчений С.А. Клепіков[28].

Київська дослідниця О.М. Гальченко підходить до вивчення оправи з точки зору кодикологічного та кодикографічного аналізу рукописної книги[29].

Одним із найвайжливіших аспектів вивчення рукописної книги є дослідження пам'ятників писемності з точки зору їх літературної цінності та значення. В пам'ятках писемності XVII ст. синтезувалася література, історія, фольклор, мистецтво. Така багатожанровість та політематичність мали своїм результатом те, що літописи та хроніки того періоду, будучи першоджерелами та пам'ятками історії, водночас були яскравими пам'ятками літератури та мови і предметом дослідження не тільки істориків, а й філологів.

Окремі питання, пов'язані з рукописними збірками українського походження, порушували в своїх наукових працях дослідники давньої української літератури. Насамперед, треба виділити наукову спадщину І.Я. Франка, В.М. Перетца, М.І. Петрова, Ол. Назаревського, К. Студинського, М.Ф. Сумцова та ін.[30] Для своїх досліджень вони використовували велику кількість нового та маловідомого на той

час рукописного матеріалу, проводячи велику роботу щодо пошуку та публікації пам'яток писемності. І.Я. Франко одним із перших на Україні звернув увагу на важливе значення записів на книгах[31].

М.І. Петров, який майже півстоліття займався питаннями українського книгознавства, надрукував описи рукописних збірок зібрань Київської духовної академії та київських монастирів. Праця М.І. Петрова «Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII ст.», надрукована 1912 р. в Києві, і нині є дуже цікавою з точки зору широкого використання рукописних книжок.

Важлива роль у виявленні та вивчені рукописних книг, у тому числі і українських, належить В.М. Перетцу. Основний напрям наукової зацікавленості цього вченого — літературні рукописні збірки. В.М. Перетц сам досліджував та закликав інших істориків вивчати народну демократичну літературу, використовуючи для цього рукописні джерела[32]. Результати вивчення пам'яток писемності знайшли своє відображення у роботі «Исследования и материалы по истории старинной *украинской литературы* XVI–XVIII *вв.*»[33]

Дослідник давньої української літератури академік С.І. Маслов уклав та надрукував кілька оглядів рукописних збірок, у тому числі колекції Історичного товариства Нестора-літописця та опис зібрання рукописів Київського університету.

Розробкою проблеми розвитку давньої літератури займався П.М. Попов. Ним було надруковано ряд пам'ятників української писемності XVII— XVIII ст.[34]

Вивченням українських рукописів займалися також філологи та літературознавці О.І. Білецький, М.К. Гудзій, О.А. Назаревський, В.І. Резанов, М.В. Геппенер, С.О. Щеглова, В.П. Адріанова-Перетц, В.А. Десницький, В.І. Крекотень, Л.Є. Махновець, В.Л. Микитась, Г.І. Сивоконь.

1978 р. *вийшов навчальний посібник* Ю.А. Мицика[35], присвячений дослідженню українських літописів XVII ст., в якому автор прослідкував історичні погляди літописців, показав зародження та розвиток в історичних працях нових рис, які були характерними для вітчизняної історіографії кінця XVI — початку XVIII ст.— перехідного періоду від літописання до, власне, історичної науки.

Окремо слід виділити дослідження маргіналій *на рукописних книгах, здійснене* О.М. Апанович[36].

Говорячи про сучасний стан дослідження рукописної книги, треба зауважити, що на початку 1970-х рр. XX ст. кодикологія була визначена радянськими істориками як самостійна наука, але питання про розвиток української кодикології досі стоїть дуже гостро. Тільки 1992 р. з'явилися теоретичні розробки в галузі опису та дослідження української книги. Серед них — «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису»[37], присвячена теоретичним та науково-практичним проблемам опису української рукописної книги, а також монографія Л.А. Дубровіної[38], присвячена визначенню теоретичних та методологічних основ кодикології та кодикографії. В цій роботі розглядається об'єкт і предмет української кодикології та кодикографії як окремої камеральної галузі кодикології, їх місце серед інших джерелознавчих та книгознавчих наук, вводиться поняття «рукописна книга» як комплексне історичне джерело. Автором пропонуються археографічна, кодикологічна і документально-інформаційна моделі рукописних книг та методика їх кодикографування, а також основні напрями вивчення української рукописної традиції та історії книжної культури в Україні.

З 1994 р. виходить збірник «Рукописна та книжкова спадщина України»[39], присвячений археографічному, джерелознавчому і книгознавчому дослідженню рукописних та книжкових фондів НБУВ, ЛНБ ім. В. Стефаника та інших рукописних і книжкових сховищ України. В своїх статтях автори охоплюють головні напрями наукових досліджень, проблеми публікацій текстів, забезпечення зберігання та інформаційного використання рукописних книг, архівних документів, бібліотечних зібрань та книжкових колекцій, а також введення до наукового обігу нових джерел із історії України XVI–XX ст. Зараз кириличну рукописну книгу продовжують досліджувати з точки зору допоміжних історичних дисциплін, історії літератури, мистецтва, музики Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, О.А. Іванова, Л.А. Гнатенко, Я.П. Запаско, Ю.П. Ясиновський, О.Я. Мацюк, В.Я. Фріс, Я.Д. Ісаєвич, С.П. Прудніков[40] та ін.

На завершення слід підкреслити, що ці дослідження хоча й розглядали різні аспекти теорії і практики опису та історії рукописної книги XVII ст., підготували наступний крок у вивченні історії книги — створення цілісного науково-кодикологічного опису рукописної книги XVII ст. для проведення державної реєстрації культурного надбання України, а також для багатоаспектних досліджень рукописно-книжної культури України.

[1] *Бычков А.Ф.* Описание славянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки.— С.Пб., 1878; *Востоков А.Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.— СПб., 1842; *Горский А., Невоструев Н.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки.— М., 1855; *Попов А.* Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции.— М., 1869.

[2] *Богуславський Г.К.* Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археологического съезда в Вильне.— М., 1897.— Т. II; *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища // Волынский епархиальный сборник.— Почаев; Житомир, 1896.— Вып. 1; *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия киевских хранилищ: Исследование языка и сравнительная характеристика текстов.— К., 1889; *Лазаревський О.А.* Знадоба до історії давньої повісті: Повістовий репертуар київських рукописних збірок // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— 1929.— Кн. 25.— С. 315–334; Описание рукописей библиотеки историко-филологического института князя Безбородько в г. Нежине / Под ред. М. Сперанского. Вып. I–IV.— М., 1900–1905.

[3] *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. I–III.— М., 1891; 1896; 1904; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. I–III.— К., 1875; 1877; 1879; *Лебедев А.* Рукописи Церковно-Археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии.— Саратов, 1916; *Маслов С.И.* Описание рукописных книг библиотеки Киевского университета св. Владимира.— К., 1908; *Яворский Ю.А.* Описание рукописей Императорской Александровской Киевской Гимназии.— Киев, 1908.

[4] *Владимиров В.П.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий // ЧИОНИЛ.— Кн. 4.— К., 1890.— С. 101–139.

[5] *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев: 30 мая — 10 июня 1915.— К., 1916.

[6] *Дубровіна Л.А.* Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. Вип. 1: Т. 4.— К., 1992.— С. 59–70.

[7] *Житецкий П.И.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке: С приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века — К., 1889; *Карский Е.Ф.* Малорусский луцидарий по рукописи XVII века: текст, состав памятника и язык.— Варшава, 1906; *Капанин И.М.* Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический изборник: Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв.— К., 1899.— С. 1–19; *Петухов Е.В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-Филологического Института кн. Безбородька.— К., 1895; *Яворский Ю.А.* Два замечательных карпаторусских сборника XVII в., принадлежащих Киевскому университету Св. Владимира: описание рукописей и тексты.— К., 1909.

[8] *Франко І.Я.* Передмова (до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 1: Апокрифи старозавітні) // Франко І. Твори: В 50-и т.— К., 1983.— Т. 38.— С. 7–79.

[9] *Никольский Н.К.* Рукописная книжность древнерусских библиотек (XI–XVII вв.): Материалы для словаря владельцев рукописей, писцов, переводчиков, справщиков и книгохранителей.— Вып. 1: А-Б.— С.Пб., 1914.

[10] *Щербаківський Д.* Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Академії Наук у Києві // Бібліологічні вісті.— 1923.— Ч. 4 (грудень).— Стлп. 103–108.

[11] Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича: Описание / Сост. Я.Д. Щапов.— М., 1959.

[12] *Микитась В.Л.* Давні книги закарпатського державного краєзнавчого музею: опис і каталог.— Л., 1964; *Микитась В.Л.* Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог.— Л., 1964.

[13] *Бегунов Ю.К.* З архівів Києва (огляд маловідомих східнослов'янських рукописів) // Радянське літературознавство.— 1972.— №6.— С. 74–81; *Фрис В.* Собрание рукописей Музея Ивана Федорова во Львове // ФЧ.— 1981.— М., 1985.— С. 215–219.

[14] Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.: Каталог // Упор. *Ю.П. Ясиновський.*— Л., 1979; *Герасимова-Персидская Н.А.* Украинский лицевой ирмологион первой половины XVII в. // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник: 1984.— Л., 1986.— С. 254–261; *Герасимова-Персидская Н.А.* Записи на певческих рукописях XVII–XVIII вв. // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник: 1976.— М., 1977.— С. 32–40.

[15] *Апанович Е.М.* Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. науч. трудов — М., 1976.— С. 70–86.

[16] *Исаевич Я.Д.* Круг читательских интересов городского населения в Украине в XVI–XVII вв. // ФЧ. 1976.— М., 1978.— С. 65–76; *Його ж.* Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство і бібліографія.— Х., 1966.— Вип. 3.— С. 126–132; *Мицько І.З.* Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек // Бібліографія і сучасність.— К., 1981.— С. 102–111.

[17] *Боянівська М., Ісаєвич Я.* Рукописні книги // Пам'ятники України.— 1986.— №3.— С. 20–23; *Дубровина Л.А.* Проблемы исследования рукописных и старопечатных фондов в ЦНБ АН УССР // Оптимизация научных исследований в области библиотековедения и библиографии: Сб. науч. тр.— М., 1989.— С. 90–101; *Дубровіна Л.А.* Кодикографія-Археографія-Кодикологія (взаємоєв'язки та розмежування) // *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.— К., 1992.— С. 7–31.

[18] *Жолтовський П.М.* Українська рукописна книга та її оздоблення.— Х., 1926; Крип'якевич І.П. До історії львівської гравюри XVII віку // Бібліологічний вісник.— 1926.— Вип. 6.— С. 80–82; *Щербаківський Д.* Символіка в українському мистецтві // Зб. секції мистецтва.— К., 1921.

[19] *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // Бібліологічний вісті.— К. 1924.— №1-2.— С. 101–113; *Він же.* Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст.— К., 1926.

[20] *Широцький К.В.* Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства.— К., 1918.— Ч. 12–13.— С. 691–694.

[21] *Широцький К.В. Наше стародавнє інтролігаторство* // Книгарь.— К., 1919.— Ч. 17.— С. 1031–1036.

[22] *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. // Труди УНІК.— К., 1926.— С. 5–39.

[23] *Жолтовський П.М.* Українська рукописна книга та її оздоблення.— Х., 1926.

[24] *Запаско Я.П.* Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу.— К., 1956.— Вип. II; *Він же.* Матеріали до вивчення української орнаментики // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.— К., 1959.— С. 127–139.

[25] *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.

[26] *Логвин Г.Н.* З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть.— К., 1974; *Він же.* Забутий шедевр живопису XVII ст. // Образотворче мистецтво.— 1970.— №5.— С. 29–37.

[27] *Сіверська В.К.* Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— С. 280–285.

[28] *Клепиков С.А.* Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // История книги и издательского дела.— Л., 1977.— С. 53–61.

[29] *Гальченко Е.М.* Методика описания переплетов рукописных и старопечатных книг // Исследования, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. ВНИИР.— М. 1989.— С. 12–13; *Вона ж.* Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Дис.... канд. іст. наук.— К., 1994.

[30] *Лазаревський Ол.* «Хождение Богородицы по мукам» в нових українських списках XVII–XVIII ст.— К., 1908; *Студинський К.* Пам'ятки полемічного письменства к. XVI — поч. XVII ст.— Т. 1.— Л., 1906; *Перетц В.Н.* Малорусские вирши и песни в записях XVI–XVII веков.— С.Пб., 1899; *Сумцов Н.Ф.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII ст.— С.Пб., 1906; *Петров Н.И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков: Киевская искусственная литература XVII–XVIII ст., преимущественно драматическая.— К., 1911.

[31] *Франко І.Я.* Кінцеві записки в староруських рукописах // ЗНТШ.— 1906.— Т. 74.— С. 145–149.

[33] *Перетц В.Н.* Выставка массовой русской литературы XVIII века: Путеводитель.— М., 1934.— С. 15.

[33] *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVII—XVIII вв.— Л., 1926; 1928; 1929; 1962.

[34] *Попов П.Н.* Замітки до історії українського письменства XVII–XVIII вв.— К., 1923.

[35] *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века: Учеб. пособие.— Д., 1978.

[36] *Апанович Е.М.* Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР и их источниковедческое значение // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. Тезы доклада II Всесоюзн. науч. конф. по пробл. книговедения: Секция рукопис. книги.— М., 1974.— С. 27–31; *Апанович Е.М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела.— Ленинград, 1977.— С. 22–52.

[37] *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М.*, за участю *Іванової О.А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.— К., 1992.

[38] *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.— К., 1992.

[39] Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 1–6.— К., 1993; 1994; 1996; 1998; 2000; 2000.

[40] *Гальченко О.М.* Бібліопегістика — спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [число 5]: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10: Зб. наук. праць на пошану акад. В.А. Смолія: У 2-х ч.— Ч. 1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.— К., 2000.— С. 13–321; *Гнатенко Л.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні українського рукописного кодексу // Український археографічний щорічник. Вип. 3–4.— К., 1999.— С. 98–104; *Дубровіна Л.А.* Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет та методи і перспективи досліджень в Україні // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [число 5]: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10: Зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія: У 2-х ч.— Ч. 1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.— К., 2000.— С. 362–377; *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга.— Л., 1995; *Зінченко С.В.* Унікальний вид інтроліторства (іконопис на українських книжкових оправах) // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 4.— К., 1998.— С. 113–118; *Мацюк О.Я.* Історія паперу в Україні.— К., 1995; *Прудников С.П.* Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі) // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 1.— К., 1993.— С. 201–211; *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття // Рукописна і книжкова спадщина України. Вип. 1.— К., 1993.— С. 5–12; *Фрис В.Я.* Українська рукописна книга XVI — *першої половини* XVII ст.: Проблема репрезентативності та відтворення цілісності // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 4.— К., 1998.— С. 180–187.

Наталія Ашаренкова

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ В УКРАЇНІ

Однією з найважливіших ознак публічної бібліотеки є її тісний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, системами вищого рівня — суспільством і культурою. Навколишня дійсність є тим контекстом, у якому розгортається її діяльність, змінюються стереотипи уявлень про її соціальне призначення, здійснюються функціонально-змістовні, організаційно-технологічні перетворення. Тому динаміка функціонування публічної бібліотеки визначається, по-перше, особливостями розвитку суспільства у певний період історичного розвитку і тим об'єктивним значенням, якого набуває культура у цьому процесі, по-друге, реальним характером їхніх взаємин, що виявляється у конкретних діях суспільства (через владні структури, громадськість) щодо підтримки і стимулювання розвитку культури, по-третє, здатністю бібліотеки як системи до самоорганізації і самоудосконалення згідно з потребами і очікуваннями суспільства, особистості.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XX ст. в Україні сталися події, які за своєю суспільною значущістю прирівнюються істориками до революції,— одночасної зміни державної влади і форм власності[1]. Глобальний характер здійснених перетворень дозволив вченим висунути і обґрунтувати тезу про системну трансформацію українського суспільства, яка характеризується широким діапазоном, якісною глибиною, різноманітністю змін[2]. Її складовими стали: зміна політичної і державної системи, демократизація суспільних відносин; оновлення економічних основ суспільства, орієнтація на економіку ринкового типу; проголошення ліберально-демократичних свобод; зміна духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку. Отже, трансформація поширилася на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, ті соціальні інститути, які забезпечують його структурну організацію і розвиток.

Природно, що зміни торкнулися і бібліотеки, як культурозберігаючого і культуротворчого інституту суспільства, важливої складової соціальних комунікацій. Їх осмислення і прогнозування стало предметом дослідження і наукового доробку українських бібліотекознавців: М.С. Слободяника, В.О. Ільганаєвої, В.С. Бабича, В.С. Пашкової, Т.П. Павлуші та ін.

Про посилення в останні роки інтересу українських учених до проблеми трансформації бібліотеки свідчать спроби дати обґрунтування теоретичних засад цього процесу, визначити зміст словосполучення «трансформація бібліотеки перехідного періоду»[3], розробити комплексну модель трансформації універсальної бібліотеки[4], з'ясувати наукову першість і авторське наступництво у використанні й тлумаченні поняття «трансформація» у бібліотекознавчих дослідженнях[5] та ін.

Вивчення літературних джерел показало, що термін «трансформація» отримав розповсюдження у бібліотечній теорії і використовується у різному контексті як синонім слів «зміна», «перетворення». З огляду на його тлумачення у довідковій літературі це є цілком правомірним[6]. Сучасний стан соціологічної науки свідчить, що евристичні можливості цього поняття ширші. Це було враховано нами у розробленні концепції і методології дослідження соціокультурної трансформації публічної бібліотеки у 90-х рр. XX ст.

«Трансформація» розглядається українськими і російськими соціологами як самостійна категорія теорії соціальних змін, як процес придбання пострадянськими країнами нових рис. Розробка теорії трансформації українського суспільства і залучення до наукового обігу її категоріального апарату зумовлено тим, що характер змін і засоби їх здійснення не вписувалися у теоретичні конструкції, розроблені зарубіжними вченими: теорії модернізації, конвергенції, циклічного розвитку та ін.

Так, у теорії модернізації і її різновидах (теорії неомодернізації, постмодернізму) соціальний розвиток представлено як процес «односпрямованої, лінійної, поступової, кумулятивної еволюції за єдиною для всіх суспільств траєкторією, поділеною на поступальні стадії, жодна з яких не може бути пропущеною»[7]. Його мета вбачається у досягненні різними країнами стадії «сучасності» (держава, ринок, громадянське суспільство), що для постсоціалістичних суспільств, за словами польського соціолога П. Штомпки, означає «увійти» чи «повернутися» у сучасний західний світ[8]. Постмодерністські концепції пов'язують наступний етап цивілізаційного розвитку із становлен-

ням інформаційного суспільства, у якому рушійною силою прогресу стануть інформація, знання, інтелектуальні технології. Отже, поняття «модернізація» характеризує процес поступового, стадіального, певним чином уніфікованого еволюційного руху різних країн світу.

Процес соціальних змін в Україні здійснюється у руслі світових тенденцій цивілізаційного поступу, однак, має свої особливості:

– одночасність проходження декількох стадій розвитку (утвердження державності, демократичні і економічні перетворення поєднуються з інформатизацією суспільства);

– паралельність у вирішенні завдань індустріального і постіндустріального періодів розвитку, що призводить до так званого «парадоксу цілей і засобів»[9]. Так, входження у ринок перешкоджає демократизації суспільства, хоча політичні зміни є необхідною передумовою економічних; застосування інформаційних технологій — важливий засіб поліпшення економіки, однак економічна ситуація в країні *з початку 90-х рр. не сприяла створенню* власної комп'ютерної індустрії тощо;

– сильний вплив на енергію суспільного руху негативних чинників: тривалої бездержавності України, наслідків існування тоталітарного режиму, соціально-економічної кризи, успадкованої від минулого, абсолютизації технократичної і недооцінка культуроцентричної парадигми суспільного розвитку, загальної гуманітарної кризи (демографічної, освітньої, духовної та інших сфер);

– вирішальна роль держави у регулюванні соціальних, економічних, культурних перетворень, що зумовлено несформованістю громадянського суспільства та ін.

Ці особливості, з одного боку, надали процесу змін в Україні своєрідності й відмінності від описаних у зарубіжних соціологічних теоріях, а з другого — ускладнили його, зробили неоднозначно позитивним, важко керованим і прогнозованим. Зважаючи на останнє, правомірним вбачається висновок про суперечливий і різноманітний характер змін, завчасність твердження про прогресивний розвиток суспільств, що трансформуються[10]. Оскільки цей процес здійснюється у просторі і часі, актуальною науковою проблемою є вивчення, аналіз і оцінка реальних змін, їх прояву у різних сферах суспільного життя, діяльності соціальних інститутів у конкретно-історичний відтинок часу.

У науковій літературі період 1990-х рр. і до сьогодні часто характеризується як «перехідний етап», «перехідне суспільство». На думку українського соціолога А.О. Ручки, «будь-який стан можна кваліфікувати як перехід до якого-небудь майбутнього стану, що є малопродуктивним для вивчення і аналізу того, що «реально існує, діє, відбувається»[11]. З цього ж приводу російський вчений В.А. Ядов писав, що «категорії модернізації і перехідного суспільства явно не виражають сутності змін, що відбуваються у Росії... Найбільш загальне поняття, вільне від «векторного навантаження» поняття трансформації»[12].

Теорія трансформації, вибудована на підґрунті інших теорій соціального розвитку, має вищий пізнавальний і пояснювальний потенціал стосовно специфіки і характеру змін, що здійснюються в Україні у пострадянський період. Використання її у якості теоретико-методологічного підходу до дослідження соціокультурних перетворень публічної бібліотеки у 90-х рр. XX ст. дозволяє глибше зрозуміти і адекватно оцінювати тенденції і наслідки змін, науково обґрунтувати їх подальшу спрямованість.

Логіка дослідження вимагала розробки відповідної термінології: «трансформація публічної бібліотеки», «соціокультурна трансформація публічної бібліотеки».

У дисертації О.В. Башун трансформація бібліотеки розглядається як сукупність «інноваційних процесів, що відбуваються на сталій основі, з поступовим оновленням (модернізацією) функціональних, структурних, фінансово-економічних, управлінських елементів»[13]. Втім, погляд на цей процес як суто інноваційний не повною мірою передає його особливості, що підтверджується практикою роботи публічних бібліотек України.

Проведене нами дослідження показало, що протягом 90-х рр. у функціонуванні загальнодоступних бібліотек мали місце як радикальні, так і модифікуючі зміни. Вони виявилися у відмові від ідеологічних пріоритетів у діяльності, збагаченні змісту інформаційної, освітньої, культурної функцій, переорієнтації на демократичні і гуманістичні засади бібліотечно-інформаційного обслуговування, вільний доступ населення до інформації, у нових підходах до організації і технології бібліотечної роботи та ін. Поряд з цим були присутні і негативні явища, пов'язані зі зменшенням обсягу фінансування публічних бібліотек, скороченням їх мережі, бібліотечних фондів і кадрів, комерціалізацією діяльності, повільним оновленням складу книжкових фондів і впровадженням комп'ютерних технологій[14].

В публікаціях А.С. Чачко подано таке тлумачення терміну: «трансформація є найменш небезпечною для бібліотеки системою змін, оскільки вона відбувається поступово і до певного часу під контролем, що дозволяє співіснувати та взаємодіяти на сталій основі різним структурам і функціям попереднього часу»[15]. У ньому автор робить наголос на характер змін — системний, безпечний, контрольований, поступовий, що розширює уяву про їх специфіку.

У наведених вище визначеннях, на наш погляд, недостатньо розкрито сутність трансформації публічної бібліотеки. Зважаючи на те, що без «однозначності термінів та чіткості у понятійному апараті жодне наукове дослідження не буде прийнятним»[16], виникла необхідність здійснити його власну операціоналізацію.

Трансформація публічної бібліотеки розглядається нами як процес змін (соціальних, змістовних, організаційних, технологічних ознак), що має суперечливий характер, одночасно поєднуючи прогресивні і кризові явища, традиції і новації. Чи правомірно при такому тлумаченні вважати трансформацію станом розвитку бібліотеки?

З точки зору матеріалістичної діалектики внутрішньою логікою руху є розгортання суперечностей, а там, де вони існують, завжди присутній розвиток. Діалектика розглядає рух як зміну взагалі, в основі якої лежить перетворення однієї якості в іншу «незалежно від того, чи буде ця зміна відносним ускладненням чи спрощенням порівняно з попередньою»[17]. Тому трансформація публічної бібліотеки за всієї специфічності цього процесу є якісним і багатоаспектним перетворенням, особливості якого зумовлені системним характером її зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Буття бібліотеки пов'язане з різними сферами суспільства і значною мірою залежить від соціальної ролі, яка відводиться духовній культурі (освіті, ідеології, мові, літературі, традиціям, звичаям, релігії, міфології тощо).

У тому випадку, коли політична і економічна сфери суспільства мають стабільний характер, а його життєдіяльність скерована чітко визначеними ідеями, ідеалами, цінностями, культура відіграє, як правило, підпорядковану роль, сприяючи їх одухотворенню і поширенню. Прикладом цього може бути функціонування масової бібліотеки за радянських часів.

В історії вітчизняної бібліотечної справи загальнодоступна бібліотека була представлена різними видами: народною, публічною, масовою. У радянський період вона існувала як масова, утворена для бібліотечно-бібліографічного обслуговування широких верств населення у різних типах поселень (місто, райцентр, село) і публічна, орієнтована на задоволення читацьких потреб освіченіших громадян і розташована у великих містах, обласних центрах.

Масова бібліотека була визнана у суспільстві як «опорна база» в укріпленні марксистсько-ленінської ідеології та соціалістичних ідеалів, важлива складова комуністичного виховання і освіти радянської людини, піднесення науково-технічного прогресу. У постановах партії і уряду визначалися її завдання, ефективні засоби діяльності (масові ідеологічні компанії, обмеження доступу до небажаної книги, інформації, масове охоплення читанням), нормативно встановлювалася мережа і структура бібліотеки, організація і технологія бібліотечного обслуговування тощо.

Це давало їм гарантоване фінансування (хоча і недостатнє), постійну увагу до проблем розвитку бібліотечної галузі, певну психологічну комфортність у самопочутті бібліотечних працівників. Цьому сприяло і те, що книга, бібліотека мали соціальне визнання. Так, нечитання чи відсутність домашньої бібліотеки із зібранням класики, фахових видань, необізнанність у новинках художньої літератури, невідвідування масової (дитячої, юнацької) бібліотеки, особливо дітьми і молоддю, вважалися негативною стороною і навіть вадою особистості.

В іншому варіанті, коли у суспільстві здійснюються системні перетворення і як наслідок — втрачається індивідуальна і групова ідентифікація людини, порушується цілісність і упорядкованість її світосприйняття, відбувається злам ідеалів і цінностей, культура стає «найважливішим визначником типу соціальної системи»[18], набуваючи самостійності та різноманітності форм існування і прояву. У той же час вона втрачає постійну матеріальну підтримку і належну увагу до себе з боку держави, що призводить до зниження впливу культури, її інституцій на інтелектуальний, духовний, моральний рівень суспільства, соціалізацію особистості, її адаптацію до нових умов життєдіяльності.

В останнє десятиріччя XX ст. у суспільних і гуманітарних науках все більше стверджується погляд на культуру як соціоутворюючий фактор, спосіб формування і збереження нації, засіб самодетермінації і самореалізації людини. Цієї думки дотримуються провідні вітчизняні й зарубіжні філософи, культуроло-

ги: С.Б. Кримський, І.Ф. Надольний, І.М. Дзюба, М.Г. Жулинський, В.М. Межуєв, Л.П. Буєва, М.С. Каган та ін.

Для соціальних психологів і соціальних антропологів незаперечним став висновок про те, що політичні, економічні, етнічні, інші проблеми суспільства лежать переважно у сфері духу і свідомості, тобто культури і моральності особистості. *У соціології цей погляд знайшов* вияв у розумінні суспільства як соціокультурної системи — єдності культури і соціальності (сукупності економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відносин), утворених діяльністю людини.

При соціокультурному підході акцент робиться на тому, що саме культурні чинники значною мірою визначають економічний потенціал, стабільність політичної системи, екологічну ситуацію і навіть стратегічну безпеку країни[19]. Особливої актуальності цей підхід набуває у контексті ноосферної концепції і переходу українського суспільства на принципи сталого розвитку, його поступового входження в інформаційну стадію цивілізації. Зважаючи на це, виникає нове бачення соціальної ролі і функцій публічної бібліотеки, соціального статусу бібліотечного працівника.

Бібліотека є необхідним базовим елементом культури. Вона відтворює її цілісність, види (писемна, друкована, аудіовізуальна, електронна), надає у користування упорядковану певним чином інформацію (за галузевим, тематичним, хронологічним, предметним та іншими принципами), зосереджену у бібліотечних фондах, каталогах і картотеках, інформаційних продуктах тощо. Інформація є найвиразнішою формою культури суспільства, загальним способом поширення духовних цінностей, органічним елементом культурного процесу[20].

Впровадження комп'ютерних технологій значно розширило можливості публічної бібліотеки у використанні традиційних і нових джерел інформації (електронних книг, журналів, бібліотечної продукції, CD-ROM), сукупного бібліотечно-інформаційного ресурсу країни і світу, збагатило репертуар її послуг, створило інформаційно-бібліотечний сервіс.

Забезпечуючи фізичну та інтелектуальну доступність бібліотеки для всіх верств населення, рівні можливості і право на вільне користування інформацією, духовними цінностями, світовими і національними культурними надбаннями, вона сприяє поліпшенню якості освіти і вихованості людини, самоосвіті і зростанню її культурного рівня, формуванню світоглядних, моральних і духовних орієнтирів особистості, її професійній і творчій самореалізації. А це впливає на об'єктивні процеси розвитку українського суспільства — демократизацію і гуманізацію суспільних відносин, укріплення ідеології української державності, становлення нового типу економічного і екологічного мислення, духовне відродження, поширення найбільш значущих для соціуму цінностей.

Соціокультурна трансформація публічної бібліотеки розглядається нами як процес якісних змін її соціальних ознак і змісту діяльності в історично конкретній заданості.

Вчені, які досліджують проблему трансформації пострадянського суспільства, виділяють декілька показників, що характеризують її результати: перетворення соціальних інститутів, соціально-групової структури, спрямованість соціально-культурних зрушень, як найважливіший показник, що свідчить про модернізацію чи деградацію суспільства[21]. Тому соціокультурні зміни є визначальними у трансформації публічної бібліотеки і вимагають відповідних організаційних і технологічних перетворень.

Ефективність процесу змін залежить від державної і регіональної бібліотечної політики, покликаної підвищувати суспільний статус загальнодоступної бібліотеки, створюючи сприятливі умови для задоволення та розвитку інформаційних, освітніх, культурних потреб і запитів різних соціально-демографічних груп населення. З цією метою нами були вивчені і узагальнені тенденції, що склалися у бібліотечній політиці щодо забезпечення функціонування і поліпшення якості їх роботи протягом визначеного у дослідженні періоду.

Таким чином, застосування нового теоретико-методологічного інструментарію історико-бібліотекознавчого дослідження, поєднання його з філософськими, загальнонауковими і спеціальними методами дозволило:

– здійснити комплексний аналіз соціокультурної трансформації публічної бібліотеки у 90-х рр. XX ст.— її передумов, напрямків і наслідків, виявити характер і динаміку змін;

– розширити пояснювальний апарат дослідження, що запобігає домінуванню констатації і описовості історичних фактів і подій;

– виявити позитивні і негативні тенденції соціокультурних змін, адекватно оцінювати причини і наслідки кризових явищ;

– поглибити системний підхід до розгляду взаємозв'язків публічної бібліотеки із соціумом і культурою, елементів її внутрішньої структури;

– підвищити вірогідність висновків і обґрунтованість пропозицій стосовно подальшої спрямованості соціокультурної трансформації публічної бібліотеки, організації і технології її діяльності.

Використані нами теорія трансформації українського суспільства, соціологічні, культурологічні методи, новий категоріальний апарат історико-бібліотекознавчого дослідження — «трансформація публічної бібліотеки», «соціокультурна трансформація публічної бібліотеки» — збагачують його методологію засобами пізнання, запозиченими із суміжних наук.

[1] *Кульчицький С.В.* Історичні передумови перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України.— Вип. 5.— К., 2001.— С. 332.

[2] *Ручка А.О.* Особенности системной трансформации современного украинского общества // Современное общество.— 1994.— №4.— С. 6–15; *Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г.* Мас-медіа і культура в контексті соцістальних перетворень // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія.— К., 1999.— С. 541–589.

[3] *Чачко А.С.* Об'єкт бібліотекознавства — сучасна бібліотека в процесі трансформацій // Бібліотечна наука, освіта, професія у демократичному суспільстві.— Вип. 2.— К., 2000.— С. 109–117; *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.— К., 2001.— С. 9–17.

[4] *Башун О.В.* Трансформація універсальної бібліотеки як культурно-інформаційного центру регіону: Автореф. дис... канд. пед. наук — К., 2001.— 17 с.

[5] *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.— К., 2001.— С. 9–17.

[6] Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень.— К.: Довіра, 2000.— С. 903.

[7] *Малюк А.* Историческая система как основной предмет исследований в мир-системном анализе // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. робіт молодих науковців.— Вип. 4.— К.: Стилос, 2001.— С. 7.

[8] *Штомпка П.* Социология социальных изменений.— М.: Аспект-Пресс, 1996.— С. 179.

[9] *Ионин Л.Г.* Основания социокультурного анализа: Учеб. пос. / Рос. гос. гуманитарний ун-т.— М., 1995.— С. 114.

[10] *Данилов А.Н.* Современные глобальные и региональные проблемы трансформации и интеграции национальных научных и образовательных систем // Гуманитаризация науки и образования в переходной период: Монография.— Минск, 2000.— С. 16.

[11] *Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г.* Мас-медіа і культура в контексті соцістальних перетворень // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія.— К., 1999.— С. 541–542.

[12] *Ядов В.А.* Россия как трансформирующееся общество (Резюме многолетней дискуссии социологов) // Общество и экономика.— 1999.— №10–11.— С. 66.

[13] *Башун О.В.* Трансформація універсальної бібліотеки як культурно-інформаційного центру регіону: Автореф. дис... канд. пед. наук.— К., 2001.— С. 6.

[14] *Ашаренкова Н.Г.* Трансформація публічної бібліотеки як предмет історико-бібліотекознавчого дослідження // Бібліотечна планета.— 2001.— №1.— С. 31–32; *Вона ж.* Впровадження інформаційних технологій в публічних бібліотеках України: стан і тенденції розвитку (90-і роки XX ст.) // Бібліотечно-інформаційний сервіс: Матеріали міжн. наук. конф.— К., 2001.— С. 19–25.

[15] *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.— К., 2001.— С. 16.

[16] *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси... / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.— К., 1995.— С. 175.

[17] *Босенко В.А.* Всеобщая теория развития.— К., 2001.— С. 76.

[18] Философия образования.— М.: Наука, 1996.— С. 77.

[19] Энциклопедический словарь по культурологии.— М.: Центр, 1997.— С. 369.

[20] *Арнольдов А.И.* Информация — общечеловеческая культурная ценность // Проблемы информационной культуры: Сб. ст.— Вып. 3.— М., 1996.— С. 14–15.

[21] *Заславская Т.И.* Трансформационный процесс в России: социо-структурный аспект // Социальная траектория реформируемой России: исследования Новосибирской экономико-социологической школы.— Новосибирск: Наука, 1999.— С. 150–151.

Сергій Кулешов

ЩЕ РАЗ ПРО «ДОДЖЕРЕЛО»

У числі 4–5 за 2001 рік «Архівів України» було опубліковано статтю, присвячену співвідношенню понять «документ» та «історичне джерело»[1]. Її автор — Г. Швецова-Водка, безперечний лідер в Україні у галузі документознавства, яке можна назвати загальним. Важливість публікації, в якій зроблено ґрунтовний аналіз різних підходів до вирішення проблеми, задекларованої в її назві, незаперечна. Сподіваюсь, поцінування розвідки, у тому числі істориками-джерелознавцями, має ще відбутися. Головним результатом статті (крім зроблених в ній висновків) вважаю підтвердження наявності в сучасній історичній науці всіх трактувань поняття «документ» — від найзагальнішого до «найчастковішого» у схемі, пропонованій Г. Швецовою-Водкою більше десяти років тому. Оскільки для історика документ — це передусім історичне джерело, то, поза сумнівом, ключовим моментом в публікації стало зіставлення думок щодо місця документа в різних класифікаціях історичних джерел.

Втім, попри моє зацікавлення усім змістом статті, хотів би привернути увагу лише до одного з аспектів, який, за задумом Авторки, мав стати заключним у розгляді таких класифікацій. Причому саме як приклад, коли такої класифікації бути не може. Йдеться про поділ документів на «доджерела» і «джерела». Дозволю собі відтворити фрагмент тексту статті з цією аргументацією: *«Висловлюється твердження, що історичним джерелом можна вважати лише такий документ, який вже використовується в історичному дослідженні з метою видобування історичних фактів. До моменту включення документа в процес історичного дослідження він, буцімто, не може розглядатися як історичне джерело, а лише як «доджерело». Такий підхід пов'язаний з визначенням функції архівних документів, які, нібито, в процесі зберігання ще не є історичними джерелами, і тільки після їх використання істориком набувають цей статус. Цей підхід, мабуть, корисний для активізації процесів підготовки архівних документів до використання, якщо архівні працівники хочуть бачити в цих документах історичне джерело. Але в цілому при порівнянні понять «документ» і «історичне джерело» цей підхід, певно, повинен розглядатися лише як один з фактів історіографії даного питання. Адже як поняття «історичне джерело», так і «документ» взагалі є поняттями відносними, тому що обидва розглядаються як джерела інформації, а інформаційний процес можна вважати таким, що відбувся, лише при наявності одержувача інформації, або її споживача. Лише умовно можна сказати, що в документі, як і в будь-якому історичному джерелі, «зберігається» інформація, бо інформація є інформацією лише при її споживанні. Якщо прийняти дану точку зору, то треба визнати, що не тільки документи, але й всі інші історичні джерела не є історичними джерелами до моменту їх використання. Тоді треба буде казати про історичні джерела як такі, що використовувалися в історичних дослідженнях, а всі інші можливі джерела історичної інформації називати «доджерелами». На наш погляд, це додасть зайву плутанину при визначенні історичних джерел і «доджерел», а також у їхній класифікації»*[2].

Наведену вище аргументацією в цілому можна прийняти. Однак, заперечу, що цей підхід не можна розглядати тільки як один з фактів **історії** питання зіставлення понять «документ» та «історичне джерело», оскільки він є актуальним і досі. Його застосування не додає плутанини до класифікації історичних джерел, тому що поділ на доджерела і джерела не належить до проблематики типології (тут не може бути класифікаційних рядів). Не можна погодитись і з тим, що *цей підхід тільки корисний для активізації процесів підготовки архівних документів до використання, якщо архівні працівники хочуть бачити в цих документах історичне джерело.* На мою думку, проблема реалізації цього підходу пов'язана з **методологією** не тільки джерелознавства, архівознавства чи документознавства, а й історичної науки в цілому, оскільки відноситься до одного з аспектів розгляду процесу історичного пізнання. І пріоритет тут не в тому — використовувати чи не використовувати поняття «доджерело», а у виявленні його сутнісних ознак в контексті історико-пізнавального процесу. Цій темі присвячено ряд спеціальних праць і я не ставлю за мету робити їх огляд та якісь фундаментальні висновки. Обмежусь стислим викладом окремих міркувань, деякі з яких вже фіксовані в інших моїх публікаціях[3].

Цілком погоджуюсь з Г. Швецовою-Водкою, що кожний документ — це джерело інформації. Бути таким джерелом — його основна

функція. Однак, тут слід врахувати два досить відомих моменти (на них, власне, вказує і Авторка), що відбивають дуалістичну природу соціальної інформації. За аналогією з будовою світла її можна назвати корпускулярно-хвильовою. Об'єктивно кожний документ містить інформацію (*корпускулярна природа інформації*). З іншого боку, інформація документа реалізується тільки в процесі її розуміння суб'єктом, включаючи сюди всі складові пізнавального акту (*хвильова природа інформації*). У разі відсутності інформаційного процесу, наприклад, якщо інформація документа зафіксована незнайомими знаками, для споживача (суб'єкта) цей документ є доджерелом і потенційно може стати джерелом при конструюванні споживачем версій розкриття смислового навантаження знаків, тобто їх прочитання.

Кожний документ, що сьогодні реалізує своє цільове призначення, задля виконання якого був створений, завтра може вже стати історичним джерелом, оскільки і справді «історія твориться сьогодні». Тому таку потенційну **властивість**, наприклад службових документів, передбачають у діловодстві та архівній справі процеси експертизи цінності, зокрема, розроблення переліків документів зі строками їх зберігання, номенклатур справ, відбір для передавання на державне зберігання, а також реєстрування як документів Національного архівного фонду України. Йдеться тільки про фіксацію необхідності постійного (довічного, безстрокового) зберігання окремих видів документів, оскільки не виключено, що джерелами історичної інформації можуть стати документи тривалого (понад 10 років) і навіть тимчасового (до 10 років) строків зберігання. Зрозуміло, що окремі проекти і редакції текстів документів, зокрема найважливіших для держави і суспільства нормативно-правових актів, ще до їх створення усвідомлюються як майбутні особливо цінні історичні джерела. Слід також зважити на те, що потенційна властивість документа як історичного джерела може так і не бути реалізованою навіть упродовж його довічного зберігання, тобто він не буде досліджений істориком. І буде лише мати **властивість** історичного джерела, не набуваючи стану джерела — **стану**, що характеризує інформаційний процес, процес споживання інформації.

У зазначених числах «АУ» зі статтею Г. Швецової-Водки також надруковано публікацію, де викладені певні міркування щодо зіставлення понять «архівний документ» та «історичне джерело»[4]. Її автор — Ю. Ганжуров, зокрема, зауважує: «*Вважається, що архівний документ стає історичним джерелом ще до того, як потрапляє в архів. А до архіву він потрапляє тому, що визнається репрезентативним свідченням минулої людської діяльності. Саме з цієї причини мова може йти про те, що відбувається трансформація із стану історичного джерела в архівний документ*»[5]. Хоча з наявністю такої трансформації важко погодитись, але думка, що потенціал документа як історичного джерела визначається ще до фази його зберігання в архіві, є слушною. Цитоване вище є фрагментом коментаря-заперечення Ю. Ганжурова головної ідеї концепції документа як історичного джерела відомого російського історика та архівознавця В. Козлова, а саме: що побутування архівного документа як історичного джерела можливе тільки за умови його публічності. Ось що пише російський вчений: «*Будь-який документ проходить чотири стадії побутування. Перша стадія — створення, друга — існування документа як регулятора процесів, явищ, подій дійсності, коли він виконує владні, виконавчі, організаційні, комунікативні, інформаційні та інші функції. Після втрати документом свого оперативного значення за висновками експертизи він може бути знищений чи залишений для довгострокового або вічного зберігання в архіві, що є третьою стадією побутування документа. Описання архівного документа, зняття обмежень на доступ до нього перетворює його у* ***публічний архівний документ*** (тут і далі виділено В.К.) *і переводить на четверту стадію побутування як історичного джерела. Останній має чотири основні ознаки. По-перше, інформація про документ публічна чи доступна будь-якому користувачу; по-друге, звернення до документа не обмежене для користувача; по-третє,* ***стратиграфія документа*** *(його місце в системі інших документів та документальних комплексів) жорстко та вірогідно закріплена в* ***архівному шифрі*** *— місці зберігання (архів), номер і назва фонду, номер опису, справи, сторінки. Однією з ознак історичного джерела є його публікація, тобто відтворення і тиражування документа з максимальним збереженням особливостей його змісту і зовнішньої форми, а також конвоєм — інформаційним супроводом, що включає систему пояснювальних елементів до документа (передмова, коментарі, примітки, заголовок, архівний шифр тощо)*»[6].

Міркування В. Козлова про різні стадії існування *документа як історичного джерела*, безперечно, заслуговують на увагу. Хоча не з усіма висловленими тут позиціями можна погодитись. Наприклад, чому до стадії побутування («бытования»), тобто життєвого циклу документа включено процес його створення (до речі, ця думка поширена також і серед інформатиків). Як може побутувати те, чого ще не існує? По-друге, описання архівного документа (до речі, окремий документ, а значить й потенційне історичне джерело) та зняття обмеження на доступ до нього і справді створює *умови* для ознайомлення з ним дослідника, однак ніякою мірою не є процесом наукового дослідження *самого* документа. За відсутності такого процесу він так і залишається потенційним історичним джерелом, тобто доджерелом, маючи ті ж самі властивості, що і той, який зберігається в архівному спецсховищі.

Лише факт наукового опрацювання архівного документа фіксує його **стан** як історичного джерела. Втім, тут є одне уточнення. Таке *опрацювання може здійснюватись за різними* напрямками. Як правило, йдеться про опрацювання змісту документа, хоча досліджуватись може вся документна інформація, зовнішні ознаки документа, характеристики матеріального носія інформації. В архіві зміст особливо цінних та унікальних документів, як правило, вивчається дослідниками за їхніми мікрофільмованими (чи іншими) копіями фонду користування. Тобто стан історичного джерела оригіналу документа може фіксуватися за ознайомленням зі змістом його копії (зовсім іншого архівного документа). Те ж саме відбувається і у фазі так званої «публікації історичного джерела». Ю. Ганжуров відзначає: *«Принциповою, на наш погляд, вбачається інша трансформація* (тобто порівняно з трансформацією зі стану історичного джерела в архівний документ — *С.К.*), *коли історичне джерело, незалежно від місця зберігання, переходить від пасивного стану до стану активного використання, таким чином він стає суб'єктом джерельної бази. Така трансформація відбувається в процесі наукового використання. Під науковим використанням архівних документів ми розуміємо їх комплексне введення до наукового обігу, в процесі якого відбувається аналіз їх виникнення та достовірності, археографічний опис, публікація, створення баз даних»*[7].

Однак, сам факт вивчення дослідником документа може ніде не відбиватися, крім фіксації в архівних формах обліку такої роботи. Подивився й повернув. Здається, наукове *публічне інформування* (через *«зовнішні»* канали соціальної комунікації, а *не за допомогою засобів довідкового апарату архіву*) про *результати дослідження змісту документа* і таким чином включення їх до сукупності, що утворює так зване джерельне поле проблеми (теми), чи відзначення його унікальності без асоціації з подібними, надає архівному документу **статус** історичного джерела. Подальше поширення відомостей про документ каналами спеціальної та масової комунікацій (у тому числі за допомогою Інтернету) створює засади для ще більшого утвердження цього статусу. Даний процес, здається, подібний руху опису нового наукового знання і входження його в систему наукових знань суспільства[8].

Виходячи з того, що документ — це лише один з видів історичних джерел, постає питання, чи поширюється на інші види історичних джерел поділ на «доджерело» і «джерело». Або є певні межі чи умови такого розгляду. Відомий український історик і джерелознавець М. Варшавчик характеризуючи природу історичного джерела, відзначав, *«що джерела спеціально як такі не створюються, вони з'являються в реальному житті в зв'язку з потребами людей, призначаються для виконання певних функцій (громадських чи особистих). І лише потім, коли за ними починають вивчати історію, діяльність людей, яка в них відтворилася тоді вони власне й стають історичними джерелами. Таким чином, джерело переживає наче два життя, має дві функції, дві форми — доджерельну й власне джерельну»*[9]. Тобто фаза джерела починається з його вивчення істориком, а оскільки далі вчений подає перелік основних видів джерел за матеріальною формою — речовою, словесною (вербальною), зображальною, поведінковою тощо, то зрозуміло, що йдеться про всі можливі класи джерел. Втім, кожний з означених класів джерел має специфічний характер відбиття у ньому інформації, що є об'єктом вивчення дослідником. Причому у деяких випадках навряд чи взагалі можна говорити, про інформацію чи інформаційний процес. Зрозуміла ситуація з джерелами, що мають словесну (усну чи письмову), зображальну, поведінкову чи навіть речову форму **і містять, або самі є змістом повідомлення**, зафіксованого за допомогою певної знакової системи соціуму та орієнтованого на інформаційний процес. Складнішим є випадок, коли об'єкт первісно (тобто при створенні та функціонуванні за первісним своїм призначенням) не містив повідомлення чи не

був ним. Це стосується переважно поведінкових та, особливо, речових джерел, які є анепіграфічними, не можуть вважатися зображувальними або знаковими. І якщо загальний поділ на доджерела і джерела або розгляд про наявність у них властивостей джерел, умови фіксації стану та статусу джерела значною мірою можуть на них поширюватись, то в інформаційному аспекті історико-пізнавальний процес у даному разі має специфічні особливості.

Візьмемо, наприклад, археологічні об'єкти. В. Генінг, автор фундаментальної монографії, присвяченої структурі археологічного пізнання, розмірковує так: *«Чи містить предметний світ соціальних систем історичну інформацію? Як компонент системи предметний світ несе у собі інформацію про всю соціальну систему, і ця інформація тією чи іншою мірою міститься і в археологічних об'єктах. Археологічний факт? матеріальний носій соціально-історичної інформації про життєдіяльність минулих суспільств. І, як у будь-якому носії інформації, сама ця інформація закодована специфічним кодом, що формується на основі принципу уречевлення соціально-історичної діяльності. Таким чином, питання не у тому, чи міститься соціально історична інформація в археологічних пам'ятках, а у тому, як поставити, сформулювати пізнавальне завдання (предмет науки!) і віднайти відповідні методи адекватного відображення в історичному пізнанні соціально-історичних процесів при дослідженні археологічних пам'яток, як формувати самі ці джерела соціально-історичного пізнання»*[10].

Вищевикладене, для мене особисто, є підставою для висновку, що ніякої соціальної інформації археологічний об'єкт не містить. Існує тільки об'єкт, за яким пізнається історична дійсність. Тобто на основі вивчення його характеристик (зокрема, за В. Генінгом — властивості морфо-функціональні, субстанціональні, технологічні, функціональні, дизайнові, взаємозв'язків), дослідник робить висновки (припущення, твердження) щодо ролі та місця об'єкта як факту історичної дійсності. Не заглиблюючись у сутність теорії соціальної інформації, відзначимо тільки, що вона розглядає інформацію виключно в контексті інформаційних процесів, тобто передавання та приймання повідомлень у суспільстві. Ніякого повідомлення, а значить і соціальної інформації речовий археологічний об'єкт (у визначених вище межах) не містить. Відсутній у цьому разі й інформаційний процес у зв'язку дослідник-джерело. Тут воно не джерело інформації, а джерело формування знань про минуле.

Останнім часом загальне розуміння історичної інформації, яка начебто зафіксована в усіх історичних джерелах замінюється чи доповнюється концепцією знакової природи культури в цілому, та її елементів, зокрема. Наприклад, у публікації В. Муравйова, при збереженні традиційного підходу до трактування історичної інформації в об'єктах дослідження допоміжних історичних дисциплін, наголошується, що одним із завдань цих дисциплін є локалізація знаків, що несе історичне джерело, в історичному просторі (час, місце, «хазяїн» знака, дія)[11]. Тобто знов таки йдеться не про знак, що виступає смисловою одиницею в соціальних інформаційних комунікаціях, а про одне з узагальнених уявлень в семіотиці про знак як форму нашого сприймання навколишнього світу. Причому не тільки елементів культури (до речі, автором публікації варто було б уточнити саме поняття культури, оскільки існують численні варіанти його визначень), а також живої й неживої природи. Можна також відзначити подібність таких підходів до так званої атрибутивної концепції інформації в інформології, відповідно до якої будь-який процес чи інша форма відображення є інформаційним процесом, а інформація — атрибутом матерії.

З вищевикладеного постає питання щодо структури історичного джерелознавства: можливо слушною є думка окремих вчених про його метанауковий характер? Тобто воно є комплексною дисципліною, що охоплює знання із загальних властивостей джерел, а вивчення специфічних їх видів здійснюють відповідні напрями джерелознавства, наприклад, археологічне, лінгвістичне, етнографічне тощо. Особливості пізнання архівного документа також зумовлює формування теоретичних засад архівного джерелознавства, розвиток якого відбувається завдяки зусиллям відомого російського архівознавця Є. Старостіна[12].

[1] *Швецова-Водка Г.М.* Співвідношення понять «документ» та «історичне джерело» // Архіви України.— 2001.— №4–5.— С. 33–56.

[2] Там само.— С. 50–51.

[3] *Кулешов С.Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД, ДАКККіМ.— К., 2000.— С. 79–83; *Він же.* Документ как исторический источник: Границы понятия с точки зрения информационного подхода // Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего: Междунар. науч. конф., 27–28 нояб. 1997 г.— М., 1997.— С. 142–145; *Він же.* Документ как исторический ис-

точник: свойство, состояние, статус // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на третьей Всерос. конф., 25–26 февр. 1999 г.— М., 1999.— С.95–99.

[4] *Ганжуров Ю.С.* Типізація та індивідуалізація історичних джерел новітнього часу: начерки до проблеми // Архіви України.— 2001.— №4–5.— С. 56–61.

[5] Там само.— С. 60.

[6] *Козлов В.П.* Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы.— 2001.— №1.— С. 11–12.

[7] *Ганжуров Ю.С.* Типізація...— С. 60.

[8] Див. наприклад: *Кулешов С.Г., Девтерова Т.В.* Функции документальных источников научной информации // НТИ. Сер. 1.— 1987.— №4.— С. 21–22.

[9] *Варшавчик М.Я.* Джерело історичне // Джерелознавство України: Довідник.— К., 1998.— С. 40.

[10] *Генинг В.Ф.* Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования.— К.: Наук. думка, 1989.— С. 69–70.

[11] *Муравьев В.А.* Вспомогательные исторические дисциплины в кругу наук о человеке и обществе // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания: Докл и тез. XIV науч. конф., 18–19 апр. 2002 г.— М., 2002.— С. 60–65.

[12] Див., наприклад: *Старостин Е.В.* Архивы России. Методологические аспекты архивоведческого знания: Учеб.-метод. пособие.— М.: РОИА, 2001.— 48 с.

Олена Загорецька

ТЕОРІЯ ДІЛОВОДСТВА ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Діловодство є одним з невід'ємних видів діяльності будь-якої юридичної особи. Функціонування кожного органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації не можливе без створення документів і організації роботи з ними. Як інші види інформаційної діяльності (зокрема, архівної чи бібліотечної) діловодство має свою технологію, яка спирається не тільки на емпіричні прийоми, а й на спеціально розроблені наукові засади. В СРСР науковою дисципліною, що розробляє такі наукові засади і зорієнтована на впровадження їх у практику діловодної діяльності, вважалося документознавство. Внаслідок розвитку цієї наукової дисципліни його структура зараз розглядається більш комплексно. Традиційне документознавство, що існувало у радянські часи, тепер здебільшого (принаймні в Україні) називають адміністративним або управлінським.

Існує думка, що, крім загального документознавства, яке уявляється як певна метанаукова дисципліна для інших наук документально-комунікаційного циклу, існують спеціальні види документознавства, які розрізняються за об'єктом дослідження, тобто за видами документів чи документації[1]. Отже відгалуженнями документознавства можуть виступати науково-технічне, картографічне, нотаріальне, судочинне, медичне, кінофотофонодокументознавство (аудіовізуальне документознавство) тощо. Головною складовою предмета цих наукових напрямків є процеси створення документів відповідних класів та систем документації і організації роботи з ними. Сукупність даних процесів також може розглядатися як специфічний різновид діловодства, наприклад: судочинне, нотаріальне, медичне (діловодство у сфері охорони здоров'я) тощо.

Управлінське документознавство теж має свій особливий об'єкт дослідження — управлінську документацію, що власне і зумовлює його назву. Сьогодні у межах поняття «управлінська документація» відповідно до Державного класифікатора управлінської документації[2] об'єднано (на наш погляд, дещо умовно) 15 класів документації, зокрема, організаційно-розпорядча, первинно-облікова, банківська, фінансова, звітно-статистична, планова тощо. Розширений зміст предмета цієї дисципліни можна визначити як еволюція та сучасний стан характеристик (серед яких — характеристики форми, інформаційної складової, понятійно-сутнісні та класифікаційні ознаки тощо) управлінської документації, процесів її створення та функціонування як динамічного об'єкта (тобто до трансформації управлінського документа в архівний). Розуміння дослідницької сфери документознавства (управлінського традиційного) вже існувало у 80-ті роки XX ст. й тоді воно стало розглядатися як документаційне забезпечення управління в установі. Втім, сьогодні термін «документаційне забезпечення управління» в російському термінологічному стандарті є синонімом діловодства[3]. Такий підхід дозволяє також значною мірою ототожнювати всю сукупність знань (як теоретичних, так і практичних) у сфері діловодства з таким закордонним напрямом як управління документацією[4].

Можна виокремити такі головні завдання управлінського документознавства як наукової дисципліни:

1) дослідження історії розвитку управлінської документації (далі — УД), процесів її створення і функціонування;

2) визначення місця і ролі УД у суспільстві;

3) формування державної політики у сфері створення і функціонування УД;

4) вирішення понятійних проблем сфери створення і функціонування УД;

5) розроблення теоретичних засад створення і функціонування УД, уніфікованих форм управлінських документів, уніфікованих систем управлінської документації;

6) удосконалення класифікаційної схеми УД;

7) вирішення проблем створення і обігу електронної управлінської документації;

8) гармонізація змісту вітчизняного управлінського документознавства зі змістом загальноприйнятих (світових) норм управління документацією.

Такі масштабні завдання зумовлюються диференціацією наукових напрямів у межах управлінського документознавства (історичні, теоретико-фундаментальні, теоретико-прикладні, науково-технологічні дослідження). Зокрема теоретико-фундаментальні дослідження спрямовані на вивчення УД як інформаційного ресурсу суспільства, явища культури та елемента соціальної пам'яті, впливу УД на зміст та наслідки управлінських дій у суспільстві, соціально-правових аспектів створення УД та доступу до її інформації, співвідношення і перспективи розвитку (комунікацій, потоків, систем) традиційної та електронної УД, виявлення закономірностей цього процесу. Теоретико-прикладні розробки — це дослідження різних характеристик УД (функціональних, класифікаційних, понятійних, властивостей документів та документної інформації). Науково-технологічні дослідження орієнтовані на вироблення раціональних методик створення документів.

Якщо виходити зі сформульованих вище основ управлінського документознавства, можна дійти висновку, що це комплексна наукова дисципліна, зважаючи на можливість реалізації вказаних наукових напрямів щодо кожної з 15 класів (видів) управлінської документації. Управлінське документознавство у такому змісті значною мірою споріднене з управлінням документацією, загальні принципи та наукові засади організації технологічних процесів якої відображені у прийнятому 2001 року міжнародному стандарті[5].

Оскільки пріоритетними процесами, що вивчаються в управлінському документознавстві є процеси створення та обігу УД, то діловодство виступає як головна практична галузь для дослідницького аналізу і впровадження в її технологію результатів науково-практичних розробок (що в свою чергу базуються на теоретико-прикладних дослідженнях). Ця частина наукових знань управлінського документознавства і є **теорією діловодства**. Постає питання про структуру і зміст цієї частини. А з нього і похідне — чи входить у межі діловодства «технологія створення» в установі бухгалтерських, планових чи статистичних документів? Думаємо, що ні. Вважаємо, що ця технологія обмежується тільки організаційно-розпорядчою документацією. З іншого боку, діловодство опікується організацією роботи зі всією документацією в установі (тобто її документаційним фондом). Таке діловодство називають загальним і саме воно реалізується діловодною службою (загальний відділ, канцелярія, секретаріат, служба документаційного забезпечення управління) установи. Зважаючи на інфраструктурний характер цього виду діяльності (оскільки діловодна служба чи працівник, що відповідає за організацію діловодних процесів, існує в кожному підприємстві, організації та установі) і його важливість в інформаційно-документаційному забезпеченні управління у межах установи, потреба в нормативно-правовому регулюванні організації загального діловодства в Україні є нагальною. Слід зауважити, що з 2002 року за ініціативою Державного комітету архівів України розпочато розроблення законопроекту «Про загальне діловодство».

Термін *теорія діловодства* майже не вживався у традиційному документознавстві, оскільки вважалося, що його теоретичні засади складають концептуальний базис самого документознавства. Між тим, існує поняття *історія діловодства*, яке, зокрема, Автократов В.М. свого часу розглядав як галузь наукових знань[6]. Оскільки досить поширеним є також термін *практика діловодства*, то цілком логічною виглядає єдність трьох складових, що характеризують сукупність знань загального діловодства, тобто знання з історії, теорії та практики діловодства. Ці три складові, є об'єктами дослідження управлінського документознавства, але ними, як вже зазначалося, воно не обмежується, досліджуючи подібні або інші процеси, пов'язані зі створенням та обігом інших видів управлінської документації вже поза межами загального діловодства.

Адже з іншого боку не всі наукові засади технології діловодства обґрунтовані докумен-

тознавством, а й розробляються іншими науковими дисциплінами. Якщо розглянути бутів, організацію документообігу, реєстрацію документів, контроль за їх виконанням, складання номенклатур і формування справ, підготовку справ до зберігання і користування стає зрозумілим, що реалізація кожного з них не лише спирається на традиційний досвід організації роботи з документами, сформований впродовж багатьох десятиліть, а й забезпечена науково обґрунтованою методикою, яка відбивається у державних стандартах, методичних рекомендаціях щодо їх застосування, примірних інструкціях з діловодства, переліках документів зі строками зберігання, примірних номенклатурах справ, положеннях про роботу експертних комісій, інших нормативних та інструктивних документах. У наведеній таблиці проілюстровано, в яких дисциплінах розробляються наукові засади основних діловодних процесів.

Таблиця

Основні діловодні процеси	Наукові дисципліни, галузі знань
створення документів	документознавство; документна лінгвістика (ділове україн-ське мовлення); правознавство; стандартизація
організація документообігу	документознавство; інформаційний менеджмент
реєстрація документів	документознавство; теорія інформаційно-пошукових систем
контроль виконання документів	документознавство
складання номенклатур і формування справ	архівознавство
експертиза цінності	архівознавство; історичне джерелознавство
підготовка документів до зберігання і користування	архівознавство
забезпечення збереженості документів	природничі дисципліни; правознавство

Як бачимо, технологія загального діловодства ґрунтується на наукових результатах, не тільки здобутих документознавством, а й на отриманих в інших науках. Слід зауважити, що в таблиці представлено традиційні процеси загального діловодства. Крім того, сьогодні все більшого поширення набуває т. з. електронне (комп'ютерне) діловодство, яке значною мірою пов'язано з такою сферою знань як електронне документування та електронний документообіг, тобто є відгалуженням інформатики. Приклади, коли узагальнені теоретичні знання складаються з концептуальних засад інших дисциплін, або отримані в інших науках, не є винятком, а скоріше — правилом. Це характеризує сучасний етап розвитку науки, що є вислідом інтеграції споріднених дисциплін, їх історичним, логічним чи/та генетичним зв'язком, використанням методів однієї дисципліни іншою.

Зазначимо, що теорія діловодства не обмежується науковими засадами реалізації технологічних процесів. Зокрема, існують загальнотеоретичні проблеми, які є підґрунтям для вирішення прикладних завдань діловодства з точки зору сучасних концепцій управління документацією. А саме — це проблеми термінології, класифікації організаційно-розпорядчих документів, визначення складу функцій документів, формування загальних принципів управління документацією та проблеми загальної уніфікації діловодних процесів. Крім того, існує ряд наукових проблем, вирішення яких орієнтовано на створення теоретичної надбудови для функціонування цієї сфери, зокрема, визначення її статусу як одного з каналів інформаційних комунікацій, однієї зі складових інформаційних ресурсів суспільства. В історичній частині сукупності знань із загального діловодства можуть бути представлені концептуальні висновки щодо розвитку діловодства як сфери соціальної діяльності, зокрема, закономірності формування способів її організації, відповідності їх соціальним потребам певного історичного періоду.

Також існує історична, теоретична та практична проблематика підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації діловодних кадрів (секретарів, керівників служб документаційного забезпечення управління та ін.).

[1] *Кулешов С.Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД, ДАКККіМ.— К., 2000.— С. 39–45.

[2] Державний класифікатор управлінської документації: ДК 010–98.— К.: Держстандарт України, 1999.— 50 с.

[3] Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения: ГОСТ Р 51141–98.— М.: Госстандарт России, 1998.— С. 1.

[4] *Ларин М.В.* Управление документацией и новые информационные технологии.— М.: Науч. книга, 1998.— 137 с.

[5] Information and documentation. Records management: ISO 15489–1:2001. Part 1: General.— Printed in Switzerland.— 19 p. (V)

[6] *Автократов В.Н.* Архивоведение в кругу других областей знания // Сов. архивы.— 1973.— №2.— С. 42.

Анатолій Маньковський

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ СИСТЕМИ АВТОМАТИЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА І ДОКУМЕНТООБІГУ

Сучасний світовий ринок інформаційної продукції надає широкий вибір варіантів вирішення завдань, пов'язаних із автоматизацією діловодства і документообігу. Програмні системи автоматизації діловодства і документообігу, що пропонуються ринком, можуть бути диференційовані за такими характеристиками: технології діловодства, що використовуються; відповідність основним завданням діловодства; функціональні характеристики систем; вартісні показники.

Практика застосування систем автоматизації діловодства і документообігу в Україні показує, що переважно використовуються дві технології, які в подальшому будемо умовно називати «західна» і «російська».

ЗАХІДНА ТЕХНОЛОГІЯ

Традиційне західне діловодство базується на високій виконавчій дисципліні працівників. Основними особливостями західної технології є:

– характер руху документів переважно горизонтальний, що передбачає можливість надходження документа одразу до безпосереднього виконавця, минаючи керівництво;

– відсутність централізованого (в межах установи) контролю;

– реєстрація документів здійснюється безпосередніми виконавцями (той, хто надає документ, і виконавець ведуть власні журнали), деякі види документів взагалі не реєструються — може не бути спеціалізованих підрозділів, що виконують діловодні функції.

Програмні системи цього напрямку орієнтовані на максимально повне використання електронних документів і засобів колективної роботи користувачів з документами, відсутності проміжних ланок, що у свою чергу визначає зміну існуючих ділових процесів в установі, їх оптимізацію, розроблення нових технологій роботи з документами.

Системи характеризуються активним прагненням до відмови від паперових носіїв інформації. Основною особливістю «західної» технології є моделювання конкретних реальних процесів документообігу і спрямування на ці моделі програмних систем.

Як правило, система постачається замовнику не у вигляді автономного, відчуженого від розробок продукту, а як набір програмних засобів, з яких комплектується відповідна система автоматизації діловодства і документообігу. При адаптації систем до конкретних процесів установи на персональні комп'ютери працівників (рольове робоче місце) встановлюються необхідні функціональні компоненти, які дозволяють вирішувати визначене коло завдань, відповідно до ролі кожного працівника у документообігу установи. Адміністратором системи (наявність якого обов'язкова) формуються бізнес-функції, що визначають маршрут руху документів в установі, тобто її підрозділами і через працівників.

До систем цього напрямку належать:

1) Розробки фірм Compaq, IBM, Novell, Oracle, Symantec тощо.

2) Русифіковані версії популярних західних систем: «Docs Open», «Link Works», «Lotus-IBM», «Staffware».

3) Програмні рішення, які створені російськими компаніями на основі західних систем: «Office Media», «Docs Open», «Optimal Workflow», «БОСС-Референт».

4) Власні розробки російських компаній: «Lan Docs», «Effect Office», «Документ–2000», «Крон», «Евфрат», «Эскадо».

РОСІЙСЬКА ТЕХНОЛОГІЯ

Традиційна російська технологія процесів діловодства має такі особливості:

– як правило, вертикальний характер руху документів (керівник-виконавець-керівник) в установі;

– відслідкування усього комплексу робіт з документами в реєстраційних журналах або в картотеках, куди заносяться всі відомості про документи, їх переміщення, резолюції керівництва, контроль термінів виконання, звіти тощо.

Для забезпечення єдиного порядку опрацювання документів передбачається утворення спеціалізованих служб управління справами, секретаріатів і канцелярій. Технологія діловодства зафіксована у державних стандартах, інструкціях і постановах з діловодства, інших нормативних документах.

Основна проблема традиційної технології — централізоване відслідковування руху документів в реальному масштабі часу, оскільки ця технологія вимагає як отримання оперативної інформації, так і ведення великої кількості різних журналів і картотек. При цьому діловодство фактично відокремлено від роботи з самими документами. Керівники і виконавці працюють безпосередньо з документами

(або їх копіями), а діловодний персонал відслідковує їхні дії за допомогою реєстраційно-контрольних карток.

І ще одна особливість — відносно невелика різноманітність процесів діловодства і документообігу, висока міра стандартизації.

Програмні засоби, що реалізують російську технологію, орієнтовані, передусім, на використання в державних установах і зберігають всі традиції і норми діловодства, прийняті в *конкретній установі. Завдання таких систем* — забезпечувати супровід паперового документообігу, знижувати трудомісткість рутинних операцій з опрацювання документів. Однак, такі системи здатні істотно розширити межі традиційних процесів діловодства і документообігу за рахунок опрацювання документів на персональному комп'ютері. Системи цього напрямку можуть забезпечити перехід від паперових до безпаперових документів. До систем автоматизації даної технології відносяться «Дело-96», «Золушка WIN».

Основою функціонування майже всіх систем автоматизації діловодства і документообігу, як західних, так і російських, є серверні технології, що дозволяють одночасно створювати, аналізувати, перерозподіляти інформацію, здійснювати її швидкий перегляд і пошук.

Прийнятнішою для автоматизації документообігу є *система типу клієнт-сервер.*

Серверна частини призначена для:

а) довгострокового зберігання інформації — файловий сервер;

б) створення і поповнення баз даних конкретної установи — сервер баз даних;

в) вихід до зовнішніх інформаційних ресурсів — сервер виходу в Інтернет;

г) підключення до зовнішніх мереж (модеми, маршрутизатори тощо);

д) передавання повідомлень адресатам;

Клієнтська частина дає можливість користувачам отримувати, редагувати, створювати і надавати для загального користування нову інформацію за допомогою відповідних прикладних програм.

Канали передавання даних призначені для створення загального інформаційного простору в установі. Слід відзначити, що зараз *інформаційні технології в складі системи клієнт-сервер* використовують систему Інтернет/Інтранет, де Інтранет — внутрішня корпоративна мережа установи, яка працює за стандартами Інтернет. Таким чином, реалізуються зв'язки користувачів з будь-якого місця корпоративної мережі або віддалених користувачів з системою діловодства і документообігу через Інтернет.

Аналізуючи західні й російські системи автоматизації діловодства і документообігу щодо відповідності основним вимогам діловодства, прийнято виділяти три такі завдання, що вирішуються у діловодстві:

1. Документування (створення документів і одночасна робота над ними).

2. Організація роботи з документами.

3. Систематизація масиву документів (організація електронного масиву і пошук документів).

Повністю відповідають всім основним завданням діловодства — спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу: «Дело-96»,»Lan Docs», і «Золушка». Інші системи включають лише окремі завдання діловодства, які наведені нижче.

Для проведення вірогідного порівняння систем за критерієм «функціональні характеристики», необхідно їх ранжувати за максимальною відповідністю основним завданням діловодства. При цьому слід виокремити характерні групи програмних засобів так, як вони позиціонуються на сучасному ринку.

У представлених на російському ринку програмних системах діловодства і документообігу вказані вище завдання діловодства реалізовано по-різному, що пояснюється відмінністю концепцій і моделей процесів, які було *закладено в основу розробок. Системи*, орієнтовані на вирішення обумовленого кола завдань діловодства, знаходяться в різних «вагових категоріях» і не можуть бути конкретно співставлені між собою. Так, наприклад, порівняльний аналіз системи пошуку в масивах електронних документів із системою оптичного розпізнавання тексту втрачає будь-яке значення, оскільки ці системи призначені для вирішення конкретних завдань і, відповідно, займають певну нішу ринку програмних систем.

Наведемо перелік категорій, за якими програмні системи можна позиціонувати на ринку:

1. Спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу.

Системи призначені для вирішення широкого кола відповідних завдань в установах Як правило, це системи, які були створені російськими фірмами розробниками (*«Дело-96», «Lan Docs», «Золушка»*).

2. Системи автоматизації документообігу (управління документами).

Передбачається, що кожний документ може характеризуватися складною сукупністю структурних даних. Системи управління документами забезпечують ефективне зберігання і отримування цих даних («Office Media», «Эскадо»).

3. Системи управління потоком робіт (Workflow).

Це системи, які дозволяють автоматизувати складні багатокрокові алгоритми роботи з документами в установі. Будь-який вид документа, зокрема, може мати специфічні алгоритми опрацювання і маршрути руху, причому на кожному кроці функції опрацювання і подальший маршрут можуть залежати від попередньої історії документа і поточних подій. Системи класу Workflow орієнтовані на автоматизацію роботи великої установи і підтримують розподіл робіт, тобто виконання однієї «великої» роботи групою виконавців («Optima–Workflow», «Linc Works», «Staffware»).

4. Електронні масиви документів.

Системи зберігання документів в електронному вигляді та їх пошуку. Характерним прикладом електронного масиву документів є системи правової інформації, які дозволяють оперативно орієнтуватися у всій сукупності нормативно-правових актів («Docs Open», «Евфрат»).

5. Системи колективного опрацювання документів (Groupware).

Ці системи орієнтовані на автоматизацію роботи невеликого колективу і підтримують сумісне використання інформації групою користувачів, яка використовує комп'ютерну мережу. При цьому може забезпечуватись оперативне відслідковування усіх змін і версій. Відомими прикладами таких систем є пакет Group Wise і Lotus Notes («Lotus-IBM»).

Розглянемо, наскільки програмні засоби зазначених вище категорій можуть бути застосовані при автоматизації діловодних процесів державної установи. Необхідно відзначити, що загальнодержавні норми регламентують тільки форму офіційних документів, але не технологію їх підготовки. Тому на етапі підготовки документів можуть застосовуватися довільні інформаційні технології — від різних текстових редакторів до системи колективної підготовки документів, коли кілька підрозділів установи готують один документ. Державні стандарти, інші нормативні, а також методичні матеріали регламентують роботу з уже створеними документами. Відповідно під терміном «документообіг» розуміється суворо регламентований і формально контрольований рух цих документів.

З іншого боку, документообіг у сполученні з достатньо складним набором реквізитів реєстраційно-контрольних форм передбачає багатокрокові алгоритми проходження документів в установі. Електронний документообіг в літературі з інформатики звичайно трактується як довільний обмін документами та інформацією за допомогою комп'ютерної мережі.

Під електронним масивом документів розуміють перенесені на машинні носії тексти і зображення документів з деякими пошуковими реквізитами.

Ефективна реалізація діловодних завдань, що передбачає зведення даних про документи всієї установи, вимагає використання потужної системи управління базами даних масштабу підприємства і відповідних засобів проектування. З урахуванням специфіки і складності таких завдань можна зробити висновок про те, що застосування будь-яких готових популярних західних прикладних пакетів типу groupware або workflow (системи автоматизації і підтримки колективної роботи в установі) можливе лише в окремих випадках або для вирішення окремих завдань, використовуючи їх як окремий компонент. Досвід російських розробників програмних засобів автоматизації діловодства і документообігу для установ підтверджує ці висновки.

Звідси, найбільшу перевагу у подальшому аналізі надано спеціалізованим системам автоматизації діловодства і документообігу «Дело-96», «Lan Docs» і «Золушка-WIN».

Розглянемо функціональні характеристики цих спеціалізованих систем. Для цих систем визначена деяка підмножина даних, які є загальними для завдань традиційного діловодства. Дані, що будуть наведені далі, поділяються за такими ознаками:

- ведення довідників-класифікаторів;
- види документів, що використовуються в системах;
- реєстраційні реквізити документів;
- ведення резолюцій і контроль виконання документів;
- організація пошуку документів;
- формування звітів;
- формування документів у справу.

ДОВІДНИКИ-КЛАСИФІКАТОРИ

Довідники-класифікатори дозволяють здійснювати адаптацію системи до особливостей роботи окремої установи і виконати її «тонке» настроювання. У той же час використання довідників істотно полегшує роботу користувачів із системами, забезпечуючи використання раніше введених значень, і дозволяючи, тим самим, виключати «рутинні» повторні операції введення одноманітної інформації.

Дані довідників-класифікаторів такі:

- підрозділи;
- посадові особи;
- види (групи) документів;
- організації-кореспонденти;
- користувачі;

– громадяни;
– номенклатури справ;
– тематичний рубрикатор;
– грифи доступу;
– сукупність тек користувача;
– види доставки;
– типи реєстрів;
– стандартні списки розсилання;
– типи файлів;
– стандартні тексти;
– ключові слова;
– типи дій;
– дії для документа.

Майже всі перелічені дані мають місце у зазначених спеціалізованих системах. В системах передбачені рівні доступу «Загальний», «Конфіденційний» і «Секретний».

Довідник «Типи дій» описує типи дій, які використовуються в установі, і включає такий набір реквізитів:

– назви дій (підписання, резолюція, з'ясування, ознайомлення);

– стан очікування — статус, якого набуває документ після видавання завдання даної дії над документом (на підписання, на резолюції, на ознайомлення);

– стан виконання/відмови — статус, який набуває документ після завершення дій (підписаний/не підписаний).

ВИДИ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ В СИСТЕМАХ

Використовуються такі дані:

1. Документи, що входять (в усіх трьох системах).

2. Документи, що виходять (в усіх трьох системах).

3. Внутрішні документи (відсутні в системі «Золушка»).

4. Листи громадян (виокремлені тільки в системі «Дело-96»).

РЕЄСТРАЦІЙНІ РЕКВІЗИТИ ДОКУМЕНТІВ

Процедура реєстрації документів є важливим завданням діловодства. В реєстраційну картку (РК) або спеціальний журнал, працівник канцелярії заносить реквізити документа, що дозволяють однозначно ідентифікувати його і здійснювати з ним необхідні дії. В даних спеціалізованих системах у РК, перед реєстраційним реквізитом документа, у формі заповнення РК додатково надається можливість занесення реквізитів резолюції, відміток контрольної служби та служби зберігання документів в електронному вигляді. Слід також зробити деякі важливі зауваження:

1) В системі «Дело-96» передбачаються такі можливості нумерації документів:

– наскрізний послідовний номер документа в межах року (при зміні року нумерація знову починається з одиниці);

– складовий унікальний в межах року номер, що формується за шаблоном і включає:

а) префікс (наприклад, мнемокод номенклатури справи);

б) символ-розділювач («/» або «—»);

в) наскрізний послідовний номер у межах року.

– «вільний номер» — будь-який номер, що вводиться користувачем і складається із набору цифр, літер або спецсимволів. Система перевіряє номер, що вводиться, на унікальність.

2) В системі «Lan Docs» нумерація документів виконується автоматично, починаючи з одиниці. Номер, що присвоюється, не може бути змінений.

3) В системі «Золушка» використовуються структуровані реєстраційні номери, що дозволяє зв'язувати документи з одного питання.

ВЕДЕННЯ РЕЗОЛЮЦІЙ І КОНТРОЛЬ ВИКОНАННЯ

При веденні резолюцій по документу в усіх спеціалізованих системах присутні такі дані:

– текст резолюцій;
– автор резолюцій;
– передача оригіналу/копії (при цьому тільки система «Дело-96» відслідковує шлях оригіналу/копії документа);
– планова дата виконання (заповнення планової дати означає, що резолюція контрольна і документ поставлений на контроль);
– фактична дата виконання;
– відповідальний виконавець;
– співвиконавці (список);
– текст звіту.

При контролі виконання документів визначаються терміни виконання документів внутрішнього і зовнішнього походження та ряд даних: відомості про виконавців, тексти завдання, відповідальний виконавець, планові і фактичні виконання тощо.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОШУКУ ДОКУМЕНТІВ

Пошук документів в системах, що розглядаються, здійснюється за реквізитами РК (дані: група документів, дата документа, короткий зміст, тематичний рубрикатор, критерії пошуку документів, що входять і виходять); за реєстраційними номерами (дані: група документів, номер документа, рік реєстрації); пошук за резолюціями (дані: дата резолюції, автор резолюції, виконавець, відповідальний виконавець, тип резолюції).

ФОРМУВАННЯ ЗВІТІВ

1. В системі «Дело-96» передбачені такі види зведень:

– узагальнене;

– в розрізі кореспондентів документів;
– в розрізі виконавців документів.

Зведення формується для такого діапазону дат— «Дата контролю»/«Дата реєстрації»
– по виконанню контрольних резолюцій;
– по виконанню контрольних документів.

2. В системі «Lan Docs» передбачений аналіз пошти, що входить до конкретного користувача за даними: «Відправник», «Отримувач», «Виконати до», «Стан», «Текст повідомлення». Критерії пошуку документів: «Повідомлення і завдання», «Невиконані завдання», «Прострочені завдання».

3. В системі «Золушка» передбачені такі види зведень:
– виконавці і дата контролю/реєстрації;
– контроль і дата контролю/реєстрації;
– види документів;
– номенклатура справ;
– підрозділи.

ФОРМУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ У СПРАВУ

Формування документів у справу здійснюється з відповідною відміткою в РК. При цьому список реквізитів такий:
– відомості про виконання (тільки в системі «Дело-96»);
– номер справ за номенклатурою (в системах «Дело-96», «Золушка»);
– дата архівації (в системах «Дело-96» і «Lan Docs»);
– підпис того, хто списав (в системах Дело-96» і «Lan Docs»);
– номер здаточного опису (тільки в системі «Дело-96»);
– архівний номер (тільки в системі «Дело-96»);
– режим архівації документа (тільки в системі «Lan Docs»). Використовуються такі режими: «Всі версії», «Остання версія».

Завершимо розгляд спеціалізованих систем автоматизації діловодства і документообігу зіставленням їх за критерієм «Програмна реалізація». Це передбачає аналіз можливостей систем з точки зору використання платформ інформаційних технологій (системи клієнт-сервер, Інтернет/Інтранет технології), засобів обчислювальної техніка, загальносистемного і спеціалізованого програмного забезпечення, таких, як операційні системи, системи управління базами даних (СУБД), засобів проектування і розробки. Зупинимось на найважливіших параметрах.

Всі спеціалізовані системи використовують інформаційні технології клієнт-сервер та Інтернет/Інтранет. Інтернет/Інтранет технологія здійснюється за допомогою стандартних програм-навігаторів або на основі власних розробок виробників цих систем. Для серверної частини застосовується мережева операційна система Windows 2000 Server, а для клієнтської — Windows 2000 Proffecional.

Комп'ютер, що використовується як сервер системи, повинен мати такі основні характеристики: процесор Intel/Pentium, оперативний запам'ятовуючий пристрій — від 500 Мб і вище, накопичувач на магнітному жорсткому диску — від 40 Гб.

Необхідні параметри персонального комп'ютера для клієнтського місця: процесор Intel/Pentium, оперативний запам'ятовуючий пристрій — 128 Мб, накопичувач на магнітному жорсткому диску — 40 Гб.

Використовуються такі системи управління базами даних: в системах «Дело-96» і «Lan Docs» — Oracle, а в системі «Золушка» — Clarion for Windows.

Зіставлення спеціалізованих систем за критерієм «Вартісні показники» звичайно має досить умовний характер, оскільки застосовується на даних відкритого друку, які, як правило, застарілі, однак дозволяє визначити порядок і структуру вартості.

Тут необхідно відзначити, що вартість систем, в основному, відображає їхні функціональні можливості, а також залежить від вартості «зовнішніх» систем, таких як СУБД, що використовується, системи повнотекстового пошуку, електронної пошти тощо. Принаймні існує стала тенденція щорічного зменшення вартості цих показників.

Вартість програмного забезпечення наведена в $ США для 50 робочих місць: система «Дело-96» — 19400, система «Lan Docs» — 15900 (не включаючи вартість СУБД), система «Золушка» — 25000.

Таким чином, всі спеціалізовані системи, що розглядалися, це закінчені програмні рішення для автоматизації процесів діловодства, включаючи всі стадії життєвого циклу документів від реєстрації до формування у справу. Перевагою систем є їхня універсальність і можливість застосування в будь-яких державних установах.

Джерела інформації:

1. *Сапун А.* Краткий путеводитель по системам электронного документооборота // Компьютерное обозрение.— 2000.— №18–19.— С. 14–23.
2. Системы автоматизации документооборота и потока работ: Электронные офисные системы // http://www. eos. ru/m-37–4. html
3. Системы корпоративного документооборота: Группа компаний СФТ-Симметри // http://www. sft. fact 400. ru/eedi. html
4. Программные системы автоматизации делопроизводства и документооборота, предлагаемые на российском рынке: Электронные офисные системы // http://www. eos. ru/m-37–3. html

Світлана Гаврилюк

ПИТАННЯ ОХОРОНИ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

(друга половина XIX — початок XX ст.)

В історії Росії друга половина XIX — початок XX ст. ознаменувалися підвищеною увагою до різноманітних пам'яток історії та культури. Художньо-мистецька, історична, духовна, політична та інші цінності, закладені у їх формі та змісті, дедалі тісніше пов'язувалися з актуальними проблемами, що хвилювали суспільство. Світська й духовна влада Російської імперії разом з пройнятими великодержавними настроями панівними верствами усвідомлювала необхідність збереження реліквій як важливого засобу вивчення історичної минувшини. Але не менша роль відводилася старожитностям (так тоді переважно називали пам'ятки історії та культури) як потужному факторові насадження канонів самодержавної Росії, російського православ'я та офіційної імперської історичної науки, показу особливої місії Росії в цивілізованому світі. У свою чергу, передові представники поневолених імперією народів розглядали історико-культурну спадщину не лише як вагому і необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним, важливий чинник популяризації історії та культури рідного народу, свідоцтво його історичної самобутності, а як могутній засіб виховання у нього, в тому числі в українства, національної самосвідомості.

Таким чином, пам'ятки старовини потрапляють до центру боротьби суспільно-політичних ідей, стають важливим елементом політичного і громадського життя Російської імперії. Тому закономірно, що у зазначений період, сповнений реформування багатьох сторін економічного та суспільно-політичного життя, ломки низки усталених віками стереотипів, набагато потужнішим стає рух, спрямований на виявлення, взяття на облік, вивчення і збереження пам'яток старовини. Цей процес зумовив потребу в подальшій розробці та удосконаленні законодавства про пам'ятки, яке стосувалося як світських, так і церковних реліквій.

Визначальну роль при розробці правових положень та норм щодо пам'яткознавства, які згодом обов'язково затверджувалися царем, відігравали такі установи, як Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти і Синод.

Міністерство внутрішніх справ, утворене 8 вересня 1802 р., з перших років функціонування посідало особливе становище в загальній системі адміністративного управління Росії, зумовлене багаточисельністю, різноманітністю і важливістю його функцій. До компетенції Міністерства як інстанції, відповідальної практично за всі сторони внутрішнього життя держави, входило збирання відомостей про наявні старожитності, нагляд за станом і збереженістю давніх споруд та інші питання, пов'язані з пам'яткознавством. Підрозділами в системі Міністерства внутрішніх справ, відповідальними за збереження історико-художніх реліквій, архітектурних пам'яток, зосередження відомостей про них, були відповідні департаменти та комітети. Департамент поліції, утворений 7 січня 1803 р. спочатку під назвою «Експедиція спокою і благочинності», дбаючи про дотримання належного благоустрою населених пунктів, мав здійснювати нагляд за станом давніх будівель. Функції Департаменту загальних справ, організованого 25 червня 1811 р., полягали у зборі відомостей про археологічні знахідки, виявленні давніх архітектурних споруд і техніко-мистецькому нагляді за ними, затвердженні статутів науково-громадських товариств, поданні дозволів на відкриття музейних закладів, діяльності архівних комісій, проведенні археологічних з'їздів та пам'яткознавчих виставок тощо. Під опікою Господарського департаменту, створеного 4 березня 1797 р. при Сенаті під назвою «Експедиція державного господарства», перебували давні вцілілі споруди або їх залишки, які знаходилися в межах населеного пункту. В загальному руслі збору, опрацювання та впорядкування відомостей різноманітного статистичного характеру зосереджував матеріали про наявні у відповідних місцевостях імперії пам'ятки історії та культури, археологічні знахідки, наукове життя, публікував статистичні історичні описи окремих губерній, повітів і населених пунктів з інформацією пам'яткознавчого характеру Центральний статистичний комітет. У системі Міністерства внутрішніх справ він почав функціонувати з 20 грудня 1834 р. як Статистичний

відділ. 22 грудня 1852 р. в результаті злиття Статистичного відділу з Люстраційним комітетом у справах західних губерній був утворений Статистичний комітет, перейменований 4 березня 1858 р. у Центральний статистичний комітет. Техніко-будівельний комітет, утворений 6 квітня 1865 р. у зв'язку з різким розширенням в Російській імперії масштабів відновлення давніх і спорудження нових будівель, що мали слугувати возвеличенню самодержавної влади і російського православ'я, відповідав за ремонт та реставрацію пам'яток архітектури. В межах губерній повноваження Міністерства внутрішніх справ у галузі пам'яткознавчої діяльності покладалися на місцеві поліцейські управління, губернські статистичні комітети та будівельні відділення.

Питання історико-пам'яткознавчого характеру входили також до компетенції Міністерства народної освіти, утвореного 8 вересня 1802 р. Їх розглядав і вирішував насамперед Департамент народної освіти, організований у складі Міністерства 7 січня 1803 р. Верховною владою імперії на нього покладалася відповідальність за діяльність усіх без винятку наукових установ, товариств і комісій, в тому числі причетних до пам'яткознавчої роботи. Департамент мав право надавати дозвіл на видання наукових праць товариств, проведення різноманітних з'їздів, науково-пошукових експедицій, придбання колекцій і збірок старожитностей, організацію музеїв, архівів та виставок, вживати належних заходів для збереження і охорони пам'яток старовини.

Опіку над пам'ятками церковної старовини здійснював Синод — найвищий адміністративний і судовий орган Російської православної церкви (РПЦ), утворений 25 січня 1721 р. Синод зосереджував відомості про давні акти, рукописи, стародруки, церковне начиння, вирішував питання підготовки історико-статистичних описів церков і парафій, створення та діяльності єпархіальних церковно-археологічних комітетів і товариств, що займалися пошуком і вивченням старожитностей, збереження і охорони пам'яток церковної архітектури та живопису.

Згадані світські та церковні структури Російської імперії (а також — Сенат, Комітет міністрів та Рада міністрів) регламентували різні сторони пам'яткознавчої роботи через видання указів, постанов, правил, циркулярів, положень та інших нормативних актів. Це засвідчують матеріали з архівних збірок Санкт-Петербурга і Москви та законодавчі акти Російської імперії.

Провідне місце тут займають документи Російського державного історичного архіву (РДІА). Основний масив матеріалів стосовно законодавчих актів про охорону пам'яток знаходиться у фондах урядових установ, причетних до цієї справи — Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284 — Департамент загальних справ, ф. 1290 — Центральний статистичний комітет, ф. 1293 — Техніко-будівельний комітет), Міністерства імператорського двору (ф. 789 — імператорська Академія мистецтв, ф. 472 — Канцелярія міністерства, ф. 469 — Придворна його імператорської величності контора), Міністерства народної освіти (ф. 733 — Департамент народної освіти, ф. 740 — Департамент загальних справ, ф. 742 — «Журнал Министерства Народного Просвещения»), Синоду (ф. 796 — Канцелярія Синоду, ф. 797 — Канцелярія обер-прокурора Синоду). Комплекс документів РДІА доповнює фонд 1 — Імператорська Археологічна комісія, що зберігається в Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі. Тут містяться матеріали, що відносяться безпосередньо не лише до практичної діяльності по дослідженню, опису, збереженню та охороні пам'яток старовини, а й до розробки законодавчих актів з даної проблеми. Певний масив справ такого характеру міститься і у фондах Центрального історичного архіву міста Москви (ф. 454 — Московське археологічне товариство). Частина правових документів з охорони пам'яток історії та культури увійшла до Повного зібрання законів Російської імперії. У їх числі — циркуляри Міністерства внутрішніх справ щодо подання відомостей про пам'ятки архітектури, необхідності узгодження з Міністерством питань перебудови давніх будівель, укази Синоду про заборону перебудовувати старовинні церкви, положення про Імператорську Археологічну комісію та надання їй виключного права на видачу дозволів (відкритих листів) для проведення археологічних розкопок, обов'язкового узгодження реставрації давніх споруд з Комісією та Імператорською Академією мистецтв тощо. Більшість названих матеріалів, які стосуються розробки законодавства Російської імперії у сфері охорони пам'яток, опубліковані у таких збірниках документів як «Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом» (М., 1911); «Охрана памятников истории и культуры в России: XVIII — начало XX века: Сборник документов / Отв. ред. Л.Г. Бескровный» (М.,

1978); «Сохранение памятников церковной старины в России XVIII — начала XX вв.» (М., 1997); «Охрана культурного наследия [России] в документах XVII — XX вв. Хрестоматия. Т. I.» (М., 2000) та ін.

Друга половина XIX — початок XX ст. у законодавчій практиці Російської імперії відзначалися наявністю правових актів, у яких йшлося не лише про дотримання належного стану історичних пам'яток, насамперед давніх споруд. Вказаний період характеризувався постановкою і спробою комплексного вирішення на законодавчому рівні складнішого завдання — охорони історико-культурної спадщини. Визначальна роль у цьому належала окремим державним та громадським пам'яткознавчим установам і товариствам загальноросійського масштабу, які з'явилися у цей час. Вони не лише обґрунтовували важливість вдосконалення відповідного законодавства, а й нерідко були ініціаторами розробки та обговорення законопроектів державного масштабу, вносили до змісту запропонованих владою правових документів суттєві доповнення й поправки. Спільними зусиллями ці товариства зробили вагомий внесок у формування теоретичних засад історичного пам'яткознавства на теренах Російської імперії.

Першою з таких установ можна вважати імператорське Російське археологічне товариство. Воно постало у Петербурзі 15 травня 1846 р. відповідно до положення Комітету міністрів і спочатку іменувалося Археологічно-*нумізматичним товариством. Його мета полягала* «не лише у вивченні класичної археології у власному її розумінні, але й, особливо, археології та нумізматики новітніх часів країн західних і східних..., монет, медалей і вишуканих творів старовини, ще не знаних в науковому світі, які б могли відкриті бути в Росії»[1]. Термін «археологічне» у назві даного товариства, як і у назвах інших наукових осередків Росії XIX — початку XX ст., означав, що об'єктом зацікавлення були не лише давні *викопні предмети, а й весь різноманітний* комплекс пам'яток старовини — як власне археологічних (в сучасному розумінні цього слова), так і археографічних, палеографічних, нумізматичних, геральдичних, архітектурних, малярських та ін.

2 лютого 1859 р. імператор Олександр II затвердив положення про створення у Петербурзі імператорської Археологічної комісії. Її завдання полягали в тому, щоб здійснювати «1) розшук предметів старовини, переважно тих, які відносяться до вітчизняної історії і життя народів, що проживали колись на просторі, який займає сьогодні Росія; 2) збір відомостей як про народні, так і інші пам'ятки старовини, що знаходяться в державі; 3) наукову оцінку віднайдених старожитностей»[2]. Для зосередження у власних руках найцінніших знахідок самодержавство наділило комісію особливими повноваженнями. Одне з них полягало в тому, що інформація про будь-які віднайдені і варті уваги предмети старовини, а також самі реліквії повинні були обов'язково надходити до комісії. Тут, нерідко за безпосередньою участю російських імператорів, здійснювався відбір пам'яток історії та культури для Ермітажу або інших царських скарбниць. Тому, на відміну від інших наукових установ і товариств, ця комісія не підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а була окремою структурою у складі Міністерства імператорського двору і мала назву імператорської Археологічної комісії. Повноваження цієї урядової структури значно розширилися після виходу в світ 11 березня 1889 р. царського указу «Про надання імператорській Археологічній комісії виняткового права проведення і дозволу розкопок з археологічною метою на землях казенних, що належать різним установам, і громадських». Указ наголошував: «Всі установи і особи, які передбачають здійснювати подібні розкопки, зобов'язані, незалежно від зносин з начальством, у виданні яких перебувають згадані землі, попередньо узгоджувати їх з імператорською Археологічною *комісією. Цінні і особливо важливі в науковому* відношенні предмети, виявлені при розкопках, повинні бути надіслані до імператорської Археологічної комісії для представлення на найвищий розгляд... Реставрацію монументальних пам'яток старовини здійснювати за попереднім узгодженням з імператорською Археологічною комісією і після зносин її з імператорською Академією мистецтв»[3].

Чи не найвагоміше значення для розгортання масштабів і поглиблення змісту пам'ят*коохоронної роботи мало створення з ініціативи* графа О. Уварова Московського археологічного товариства. Воно з'явилося відповідно до положення Комітету міністрів, схваленого Олександром II 15 вересня 1864 р. Міністру народної освіти було надано право затвердити статут товариства з поширенням на нього всіх наявних «в законі правил про віднайдення предметів старовини на землях казенних і громадських»[4].

Одним з перших пам'яткоохоронних документів, що фактично набув статусу норматив-

ного акту, стала «Записка для огляду руських старожитностей». Вона була складена археологом І. Сахаровим і видана у 1851 р. імператорським Російським археологічним товариством. «Записка...» призначалася насамперед для дослідників-аматорів, які бажали взяти участь у виявленні, вивченні і збереженні світських та церковних пам'яток.

Чимала увага в «Записці...» відводилася архітектурним пам'яткам. Зокрема, архітектурі церковних і монастирських споруд присвячувався спеціальний розділ. У ньому пояснювалося, які саме відомості з історії храмів і монастирів потрібні, як описати зовнішній вигляд церкви, кладку стін, її прикраси, покрівлю, зводи, вівтар, престол, характер іконостаса та ін. «Записка...» містила інструкції щодо обстеження, вивчення та збереження іконопису і стінного розпису, металевих виробів, що могли знаходитися у церквах, церковного начиння, предметів ліплення і різьби, т. п. Вона супроводжувалася зверненнями про необхідність застосування усіх можливих заходів для збереження на місцях тієї чи іншої пам'ятки.

«Записка для огляду руських старожитностей» стала першою науковою інструкцією-анкетою у справі збирання відомостей і охорони пам'яток історії, архітектури, мистецтва й етнографії. Цей документ ніби підсумував надбаний у попередній період досвід в царині історичного пам'яткознавства, засвідчив небайдуже ставлення зацікавленої частини суспільства до історичних реліквій. Водночас зауважимо, що «Записка...» трактує «руські» старожитності в річищі російського православ'я, російської державності й етносу. І це не випадково. Адже офіційні кола виходили з апріорного твердження про ідентичність культур інших східнослов'янських народів з російською культурою, пояснюючи відмінності, як у випадку з українською культурою, лише пізнішими чужими впливами на них західних сусідів. Особливо така тенденція відчутна в розділах, присвячених пам'яткам архітектури. Наголошується, наприклад, на архітектурних особливостях московських храмів і свідомо укладачами цього документа ігнорується європейський вплив, відмінний від «московського».

Поява ґрунтовніших законопроектів стосовно охорони пам'яток старовини пов'язана з діяльністю Московського археологічного товариства. Головні свої завдання товариство вбачало у налагодженні впорядкованої системи виявлення, вивчення і збереження історичних пам'яток, організації їх охорони на загальнодержавному рівні. Пропозиції з приводу охорони історичних старожитностей товариство виклало в оприлюдненому 21 березня 1869 р. «Проекті положення про охорону давніх пам'яток»[5]. У ньому наголошувалося, що перед тим, як прийняти ефективне рішення щодо охорони пам'яток, необхідно спочатку виявити і взяти на облік всі старожитності, які потребують охорони, а потім відшукати засоби для їх збереження. При складанні списків пам'яток пропонувалося розділити їх за розрядами: 1) пам'ятки архітектури (кам'яні та дерев'яні споруди, вали, городища, кургани тощо; 2) писемні пам'ятки (рукописи і стародруки); 3) пам'ятки малярства (ікони, фрески, ін.); 4) пам'ятки ліплення, різьблення, вироби із золота, срібла, міді, заліза. Згідно з проектом, найневідкладніших заходів з охорони потребували архітектурні та малярські пам'ятки, тому що вони є найбільш незахищеними. При складанні списків пам'яток, особливо за першим (пам'ятки архітектури) і третім (пам'ятки малярства) розрядами, передбачалося давати про них коротку історичну довідку, вказувати, на чиїй землі або у підпорядкуванні якого відомства вони знаходяться, чи потребують ремонту тощо.

На місцеві археологічні товариства проект покладав обов'язки виявлення і дослідження історії місцевих пам'яток старовини, вчасного подання довідок про них для внесення до загальних списків. Археологічні товариства повинні були також наглядати за збереженням пам'яток у своїй окрузі, для чого у кожній губернії пропонувалося призначити відповідальних за цю справу. Охоронці повинні були обиратися з осіб, відомих знаннями і любов'ю до старовини. Їх праця мала прирівнюватися до державної служби і відповідно оплачуватися.

Пропозиції Московського археологічного товариства були винесені головою товариства О. Уваровим на обговорення Першого археологічного з'їзду (Москва, 1869 р.). Підтримавши їх, з'їзд прийняв рішення підготувати на основі положень, запропонованих О. Уваровим, проект «Про заходи до збереження пам'яток старовини». Розроблений провідними науковцями — учасниками з'їзду — проект дістав схвалення у 1871 р. на Другому археологічному з'їзді у Петербурзі[6]. Цей документ викликав широкий резонанс у російському суспільстві і знайшов підтримку його передових кіл, зацікавлених у прийнятті справді дієвих заходів щодо охорони історичних пам'яток. Передбачалося, що після остаточного затвердження на Третьому археологічному

з'їзді проект вдасться подати на розгляд вищим владним структурам імперії і надати йому силу закону. Однак через протидію консервативних кіл, які маніпулювали непорушним правом приватної власності, обговорення проекту затягнулося більш ніж на чотири десятиліття. Цей процес завершився тим, що в умовах царської Росії проект так і не вступив у дію як законодавчий акт.

Реакцією царських властей на проект Московського археологічного товариства і водночас виявом спроби вдосконалити наявні пам'яткоохоронні законопроекти, пристосувавши їх до умов російського суспільства, було створення у травні 1876 р. при Міністерстві народної освіти комісії на чолі з заступником міністра внутрішніх справ О. Лобановим-Ростовським[7]. У квітні 1877 р. вона подала власний «Проект правил про збереження історичних пам'яток», у якому вперше в практиці пам'яткознавства на теренах Російської імперії вжито поняття «історична пам'ятка». Судячи з тексту документа, цей термін вживався тут як узагальнююче поняття, замість терміну «старожитність» або «пам'ятка давнини». Однак нововведення не прижилося, і в усіх пізніших офіційних документах імперії, включаючи початок XX ст., продовжував використовуватися термін «старожитність». Центральне місце в проекті посідали питання організації, структури і порядку роботи спеціального державного пам'яткоохоронного органу — імператорської Комісії по збереженню історичних пам'яток. Вона мала діяти при Міністерстві народної освіти і наділялася широкими повноваженнями у галузі пам'яткоохоронної роботи. Так, у пункті 25 проекту говорилося: «*Духовному відомству і одночасно всім іншим* урядовим і громадським установам ставиться в обов'язок перед будь-яким відчуженням предметів, що мають історичне значення, або роботами по виправленню і перебудові пам'яток, входити у зносини з відповідним відділом Комісії і без відома і дозволу імператорської Комісії не приступати ні до яких змін і оновлень пам'яток»[8]. Отже, даний пункт дозволяв чітко зрозуміти, що історичні пам'ятки, які складають церковну і громадську власність, нарівні з державною власністю підпорядковуються наглядові уряду в особі майбутньої комісії.

Незважаючи на деякі невдачі, робота Комісії О. Лобанова-Ростовського не минула безслідно, а стала новим етапом законодавчої творчості *стосовно налагодження охорони* історичних пам'яток в Росії. По-перше, Комісія запропонувала чітку організацію нагляду за охороною пам'яток в особі єдиного централізованого державного органа. По-друге, вона сформулювала його завдання, визначила сферу компетенції, регламентувала склад і фінансові затрати. По-третє, було поставлене питання про право приватної власності на давні *пам'ятки, заходи покарання за порушення* правил їх охорони. По-четверте, робота Комісії активізувала правозастосувальну діяльність в галузі охорони пам'яток старовини з боку Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Синоду, інших інстанцій.

На початку XX ст. з'явилася чергова комісія для підготовки законопроекту з охорони старожитностей — Комісія з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток. Вона була створена при Міністерстві внутрішніх справ у грудні 1904 р. і працювала під керівництвом високопоставленого чиновника С. Суходольського. Результатом її діяльності став «Проект нових постанов про охорону давніх пам'яток і будівель», що увібрав у себе зміст пам'яткоохоронних заходів, запропонованих раніше Московським археологічним товариством та Комісією О. Лобанова-Ростовського. Разом з тим, на відміну від проектів 1870-х рр. проект комісії С. Суходольського називав пам'ятками, що підлягають охороні, «монументи на честь осіб та історичних подій... і взагалі усі пам'ятки, чудові за своєю давниною, художньою цінністю й археологічним чи історичним значенням»[9]. Цей перелік не поширювався на архіви. Вони, на думку комісії, «хоча й представляють собою рухомі пам'ятки, що мають самостійне історичне значення», однак «не повинні підлягати *дії правил, які виробляються, тому що охорона* їх складає окрему турботу уряду»[10]. Проект містив продумані положення про заходи щодо охорони пам'яток історії і культури, чіткішу, порівняно з комісією О. Лобанова-Ростовського, пропозицію стосовно поділу імперії на археологічні округи, перелік суперечливих питань, що потребували обговорення в компетентних установах.

Через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин (вибух революції в Росії, слабке надходження відгуків на проект комісії, хвороба С.Суходольського, ін.) діяльність комісії припинилася вже влітку 1905 р. Вона відновилася у вересні 1908 р. під керівництвом царського чиновника І. Гурлянда і спрямовувалася на «завершення зусиль по виробленню законо*проекту про охорону давніх пам'яток і будівель*»[11]. Підсумком роботи комісії став зако-

нопроект «Положення про охорону старожитностей», який з'явився на початку 1909 р. й складався з таких розділів: загальні положення, про Комітет з охорони старожитностей, про місцеві установи, що відають охороною старожитностей, про порядок і межі охорони старожитностей. Проект чітко визначав компетенцію, склад та функції центрального і місцевих органів охорони пам'яток старовини, наділяючи їх при цьому надзвичайно широкими повноваженнями, закріплював за державою переважне право на придбання старожитностей при їх відчуженні від приватних власників; містив обмежувальні правила стосовно вивозу предметів старовини за кордон, ін.

Неповоротність самодержавної бюрократичної машини стала причиною того, що проект «Положення про охорону старожитностей», доповнений положенням про губернські учені архівні комісії, був поданий на розгляд Державної думи лише 29 жовтня 1911 р. Постановою від 10 грудня 1911 р. Дума передала цей законопроект на розгляд спеціальної думської комісії. Із внесеними у ході розгляду корективами документ 16 травня 1912 р. був представлений цією комісією в Державну думу. Позитивною стороною нової редакції «Положення про охорону старожитностей» можна вважати те, що його зміст був доповнений правовими санкціями за знищення або спотворення давніх споруд, підробку предметів старовини, що підлягають охороні. Водночас з першого варіанту законопроекту комісія вилучила деякі принципові положення. Зокрема, стаття проекту, яка закріплювала пріоритет уряду в придбанні пам'яток у власників, була розцінена такою, що утискує приватний інтерес. Із загального переліку пам'яток старовини, які підпадали під пам'яткоохоронні заходи, вилучалися ті, що складали приватну власність, а також предмети церковної старовини (вони були віднесені до компетенції Російської православної церкви). В питанні про археологічні розкопки комісія не погодилася з пропозицією урядового проекту, який, підтверджуючи виняткове право Імператорської Археологічної комісії на здійснення таких робіт, «передбачав розповсюдити його і на землі, які становлять приватну власність». Комісія «вважала більш правильним не торкатися у даному законопроекті деяких побічних питань, пов'язаних з охороною старожитностей, в тому числі і питання про розкопки»[12].

У ході попередньої розробки та наступного розгляду в Державній думі проект «Положення про охорону старожитностей» виявився предметом посиленого зацікавлення з боку пам'яткознавчих наукових установ і товариств. Він обговорювався на засіданні Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (27 грудня 1911 р.). На нього надійшли відзиви Всеросійського з'їзду художників (28 грудня 1911 р.), Академії мистецтв (27 січня 1912 р.), Московського археологічного товариства (28 січня 1912 р.), Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини (1912 р.), ін. Вказавши на актуальність і низку позитивних сторін урядового законопроекту, наукові установи і товариства одночасно висловили на його адресу чимало серйозних критичних зауважень. Вони стосувалися слабкості теоретичної бази проекту, відірваності від життя й низької практичної придатності багатьох його положень, зосередження усіх без винятку пам'яток церковної старовини, у тому числі архітектурних, в руках церкви, а не держави, надзвичайного обмеження обов'язків і прав місцевих органів, повного ігнорування в пам'яткоохоронній роботі громадських наукових осередків, мізерних розмірів фінансування пам'яткоохоронних структур, ін.

Критика науковою громадськістю та її представниками у Державній думі «Положення про охорону старожитностей» зумовила його відхилення і відправку на повторне доопрацювання, яке затягнулося на невизначений час. На подальшій долі цього урядового законопроекту свій відбиток залишила Перша світова війна. Її події поставили на порядок денний нові завдання у справі збереження і охорони пам'яток історії та культури. Йшлося про: а) дотримання в місцевостях, яким загрожував ворог, положення від 17 липня 1914 року про обов'язкову евакуацію старожитностей у глиб країни; б) категоричну заборону продажу предметів старовини із церков і скитів, вжиття кардинальних заходів стосовно припинення скупки старожитностей іноземними підданими і недопущення вивозу пам'яток за кордон; в) якнайшвидше доопрацювання на підставі висловлених вченими і мистецькими товариствами пропозицій законопроекту 1911 р., невідкладне подання його на розгляд і запровадження в життя[13].

Для вирішення цих завдань Міністерство внутрішніх справ постановило у квітні 1916 р. відкликати з Державної думи «Положення про охорону старожитностей», а у вересні того ж року — створити за дорученням Державної Ради і згодою царя Миколи II особливу на-

раду. Однак події Лютневої революції 1917 р. поклали край спробам урядових кіл та громадськості Російської імперії удосконалити цей проект.

Таким чином, наведені факти свідчать, що протягом другої половини XIX — початку XX ст. в Російській імперії відбувалося подальше формування законодавчої бази охорони пам'яток старовини. Право законодавчої ініціативи у цій сфері відповідно до основ державного устрою царської Росії належало таким установам, як Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти і Синод. Проте у зазначений період активними учасниками цього процесу починають проявляти себе окремі державні та громадські установи і товариства пам'яткознавчого характеру, дозвіл на створення яких був даний найвищими світськими і духовними інстанціями країни.

Наслідком законодавчої діяльності світських та церковних властей стосовно охорони пам'яток стала поява указів, циркулярів, розпоряджень та інших документів юридичного характеру, які регламентували ті або інші сторони такої діяльності. Позитивними моментами вищезгаданих законодавчих актів можна вважати оприлюднення за їх допомогою багатющих матеріалів про наявні пам'ятки старовини, пробудження зацікавленості реліквіями, залучення до їх вивчення та збереження широких кіл громадськості, сам факт виходу на державний рівень питання про шляхи й методи пам'яткоохоронної роботи.

Однак вироблене впродовж зазначеного періоду російське законодавство про охорону світських та церковних пам'яток важко назвати досконалим. Пройняте імперською ідеєю, яка трактувала старожитності лише в руслі російської державності, православ'я та етносу, воно було сповнене суперечливих трактувань, повторів, хибувало відсутністю конкретних положень щодо здійснення ефективної пам'яткоохоронної діяльності. Об'єктивно сприяючи збереженню багатьох старожитностей, формуванню та вдосконаленню державної діяльності щодо їх охорони, правові акти одночасно слугували насадженню псевдоросійського стилю в культурному та духовному житті, зокрема в зодчестві. В угоду цьому руйнувалося або перебудовувалося багато давніх архітектурних пам'яток, нищилися й інші реліквії. Невирішеною проблемою при формуванні законодавчої бази історичного пам'яткознавства, яка унеможливила прийняття ефективного закону про охорону старожитностей, була проблема контролю за археологічними розкопками та станом архітектурних пам'яток на приватних землях. Відомче підпорядкування світських і церковних пам'яток у багатьох випадках не дозволяло захистити їх від некваліфікованих перебудов і добудов. Не вдалося досягти одностайності щодо видів пам'яток, які мають підлягати охороні держави, не відбулася їх повна реєстрація. Охороною старожитностей відали водночас декілька інстанцій, які часто не могли чітко розподілити між собою повноважень. На заваді нерідко ставала неповоротність самодержавної бюрократичної машини. Чимало розроблених у законодавчих документах положень не могли бути реалізованими в силу тодішнього рівня розвитку науки і техніки. Тому нерідко зміст правових актів випереджав можливості виконання їх багатьох положень. Відсутність у державних установах, які відали питаннями вивчення та охорони історичних пам'яток, спеціалістів, спроможних кваліфіковано вирішувати щораз нові пам'яткознавчі проблеми, гальмувала втілення в життя законодавства, спрямованого на збереження старожитностей. Тим не менше його не слід недооцінювати, позаяк воно стало тією основою, на якій будувалася і розгорталася пам'яткознавча та пам'яткоохоронна робота в Росії впродовж XIX — початку XX ст.

[1] Охрана культурного наследия [России] в документах XVII–XX вв.: Хрестоматия. Т. I.— М.: Весь Мир, 2000.— С. 108.

[2] Полное собрание законов Российской империи: Собр. второе: 1830–1884. Т. 34, отд. I.— Спб.: Типография Главного управления уделов, 1863.— №34109.

[3] Російський державний історичний архів, ф. 1278, оп. 6, спр. 94, арк. 20 зв.

[4] Полное собрание законов Российской империи: Собр. второе. 1830–1884. Т. 39, отд. I.— Спб.: Типогр. Главн. упр. уделов, 1868.— №41277.

[5] Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом.— М.: Изд. Имп. Московского Археологического общества, 1911.— С. 35–39.

[6] Охрана культурного наследия...— С. 140–141.

[7] Там само.— С. 151–152.

[8] Там само.— С. 155.

[9] Там само.— С. 198.

[10] Там само.

[11] Там само.— С. 211.

[12] Там само.— С. 329.

[13] Там само.— С. 370–371.

Анатолій Дмитренко

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА В 1835–1884 рр. У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ М. КИЄВА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка — всесвітньо відомий навчальний заклад, якому належить визначальна роль в розвитку вітчизняної науки і культури. Як відомо, вихідним у його історії був указ «Об учреждении в Киеве университета» від 8 листопада 1833 р., який проголосив: «Обращая беспрерывное внимание наше на успехи общего истинно народного воспитания в государстве, признали мы за благо по переводе Волынского лицея из Кременца в Киев преобразовать оный в высшее учебное заведение...»[1] Навчальний заклад отримав назву Імператорського університету св. Володимира й був урочисто відкритий 15 липня 1834 р.

Спочатку в університеті функціонував один факультет — філософський з історико-філологічним та фізико-математичним відділеннями. У вересні 1834 р. було відкрито юридичний факультет. Із 68 осіб, які подали прохання про зарахування до університету, після складання іспиту студентами стали 58 чол., 30 з яких — юридичного факультету.

Заняття в університеті розпочалися 28 серпня 1834 р., але на юридичному факультеті лекції не читалися через брак викладачів. Його відкриттю сприяла діяльність попечителя Київського учбового округу, який мав «доставить мне об оном мнение для надлежащих с моей стороны представления г. Министру, возвратив при том и все приложения»[2].

Лише 1835 р. з Петербурга прибула група вчених, призначених на факультет, а саме: К.О. Неволін, С.О. Богородський і С.М. Орнатський. Першим професором (по кафедрі римського права) на юридичному факультеті був О.М. Міцкевич[3].

Заняття для перших 35 студентів юридичного факультету розпочалися 1835 р. Провів їх у царину юридичної науки перший декан факультету професор Ігнатій Данилович.

В фондах Державного архіву м. Києва зберігаються I, II, III Табелі університету.

Зокрема Табель I. «Учебный календарь для Университета Св. Владимира на 1834 г.» передбачав, що навчальний рік має складатися з двох семестрів: перший — 12 січня — 10 травня 1834 р.; другій — 22 червня — 20 грудня 1834 р.[4]

В табелі визначалися також навчальне навантаження викладачів та перелік предметів, що вивчалися.

Відповідно до пропозиції міністра і попечителя, Рада Університету св. Володимира, після обговорення згаданих документів запропонувала зменшити кількість лекцій для одного викладача з 10 год. (за пропозицією Міністра народної освіти) до 6. Щодо богослов'я була внесена пропозиція про його читання не по 4 год. в день, а триваліший період, бо професори «обремененные таким числом часов преподавания, не имели бы довольного досуга для приготовления себя к лекциям»[5]. Водночас студенти не могли приділяти належної уваги допоміжним предметам (історії, статистиці, новітнім мовам). Рада також запропонувала продовжити період вивчення юридичних предметів, оскільки обсяг їх (зокрема зводу законів) дуже великий.

Щодо розподілу предметів за курсами і роками Рада Університету запропонувала внести зміни у викладання римського права (спочатку скорочено прочитати зовнішню історію Римського права, потім — внутрішню та інститути римського права). Весь курс викладання передбачено було закінчити в I півріччі, а другий — присвятити вивченню пандектів і викладати їх скорочено.

Для викладання місцевих законів, дуже важливих для майбутніх юристів, що мали згодом працювати в судових місцях Західних губерній, Рада Університету запропонувала збільшити кількість годин в порівнянні з запропонованими в табелі II[6].

Згідно зі Статутом Київського університету св. Володимира від 25 грудня 1833 р. на юридичному факультеті вивчалися такі предмети: енциклопедія права (загальний систематизований огляд законодавства); основні закони та уложення Російської імперії, закони про громадянський стан людей у державі; цивільні закони (загальні та особливі), зокрема кредитне, торговельне, фабричне законодавство та локальне (звичаєве) право; кримінальне законодавство, закони благочинства; закони про державні зобов'язання і фінанси, римське право та його історія. Крім того, викладалася і така спеціальна дисципліна, як церковне право[7].

Табель III навчального календаря, пропонував заняття на юридичному факультеті розпочати з 12 січня 1835 р., але Рада Університету *вирішила доцільним розпочинати навчальний рік після літніх канікул, так як випускники гімназій матимуть можливість продовжувати вивчання без перерви*[8].

Рада університету на пропозицію попечителя від 9 січня 1835 р., також визначила *кількість кафедр Університету св. Володимира*. Зокрема, по юридичному факультету передбачалися кафедри: установ і енциклопедії *права; римського законознавства; цивільних* законів; місцевих законів; законів про народну освіту, благочинства, благоустрою і законів *про фінанси; поліції і кримінальних законів*[9].

Здійснювати викладання по даних кафедрах мали 5 ординарних професорів, 1 — екстраординарний професор, *допомагати* професорам повинен був 1 ад'юнкт[10].

В 1842 р. спеціально для Університету св. Володимира професором С.С. Уваровим був запропонований статут дещо відмінний від статуту 1835 р., яким тоді керувалися всі російські університети[11].

Відповідно до даного статуту на юридичному факультеті встановилися такі кафедри: енциклопедія законознавства разом з історією законодавства; римського законодавства та історії його; російських державних законів; законів про державні повинності і фінанси; цивільних і межових законів; законів благоустрою; законів благочинства і законів кримінальних; загальнонародного правознавства[12].

Таким чином за статутом 1842 р. кількість кафедр збільшувалась з 6 до 8 за рахунок перерозподілу предметів, які викладалися раніше. Замість кафедри цивільних законів створювалася кафедра цивільних і межових законів.

Кафедра законів про народну освіту, благочинства, благоустрою і законів про фінанси була розділена на кафедри законів благоустрою, законів благочинства і законів кримінальних (останні були віднесені з кафедри №6, де вони були разом з «поліцією»). Окремо була виділена кафедра «Російських державних законів».

Викладання на юридичному факультеті Імператорського університету св. Володимира в 1842–43 рр. здійснювали такі викладачі: енциклопедія законознавства — (професор Неволін (ректор Університету св. Володимира); загальний вступ до науки цивільних законів і законів про союзи сімейні, про майно і зобов'язання по договорах (ординарний професор, декан юридичного факультету Орнатський); *загальна частина кримінальних законів* (ординарний професор Богородський); історія римського законодавства, римські закони про *судочинство, загальнонародне законодавство* (ординарний професор Чеховський); закони про сільську і ремісничу промисловість і *торгове законодавство (екстраординарний професор* Іванишев); закони про державне майно і статути монетний і про сіль (виконуючий *обов'язки ад'юнкта Цвєтков*); *історія Російського законодавства* (виконуючий обов'язки ад'юнкта Романовський)[13].

Крім юридичних дисциплін, студенти даного факультету вивчали: «русскую словесность, русскую историю, церковное законоведение, *судебную медицыну*»[14].

Період кінця 40-х — початку 60-х рр. XIX ст. історії юридичного факультету пов'язаний з іменем М.Д. Іванишева.

Деканство його співпало із введенням секретної інструкції ректору і декану князя Ширинського-Шахматова, за якою виборний ректор 1849 р. був переобраний в корінного і відсторонений від професорських обов'язків, а це поставило його над професорською корпорацією як начальника. Головним обов'язком ректора став нагляд «над направленим и духом университетского преподавания».

Декани ж були помічниками ректора в даній справі.

Будучи деканом в умовах дії секретної інструкції, М.Д. Іванишев з «большим тактом умел исполнять требования секретной инструкции, смягчив ее на практике и сделав незаметной для профессоров деканскую полицию «над преподаванием профессоров»[15].

Професори оцінили таке тактовне ставлення до них Іванишева і обирали його деканом тричі. Але 3-є деканство його було перервано відрядженням за кордон. Загалом Іванишев очолював факультет з грудня 1848 р. по червень 1861 р.

Деканство М. Д. Іванишева ознаменувалось оновленням складу юридичного факультету. При ньому юридичний факультет поновився професорами Незабитовським, Романович-Словатинським, Ренненкампфом, Демченком і Сидоренком.

В 1850–1851 рр. викладання на юридичному факультеті Імператорського університету св. Володимира продовжувало здійснюватися на основі статуту університетів 1842 р. Аналіз змісту програм з предметів кримінального законодавства і законочинства, законів про кримінальне судочинство, судовій медицині, права народів і дипломацій, міжнародного

права, римського права, цивільного права, стародавньої історії, російського законодавства дає можливість стверджувати, що підготовка кадрів юристів в Університеті була спрямована на отримання ними відповідних знань як про історію законодавства зарубіжних країн, так і Росії[16].

Кожна з програм включала вступну частину, де розкривалися суттєві ознаки даного курсу, мета його вивчення. Основна частина програми будувалася на основі принципу історизму, а там, де автор програми (викладач) вважав необхідним, курс розкривався і в міжнародному аспекті.

Наприклад, програма «Вступ до науки цивільних законів з оглядом історії місцевих законів» включала загальний вступ до науки цивільних законів (визначення науки, відношення її до інших частин Російського законодавства, поділ цивільних законів на загальні та місцеві; способи викладання, необхідність вивчення цивільних законів); огляд історії цивільних законів різних країн (Малоросії, Бессарабії, Грузії) та суть даних законів[17].

В той же час з аналізу наявних документів щодо змісту навчання можна зробити висновок, що на юридичному факультеті, крім читання лекцій (програми написані для лекцій), проводилися й практичні заняття, про що свідчить наявність програм для вправ студентів в практичному судочинстві[18].

В 1862 р. М.Д. Іванишев був вибраний ректором і працював на цій посаді майже 3 роки, до лютого 1865 р. Він був першим виборним ректором, після того як державною волею 2 лютого 1862 р. було повернуто університетам «дорогое право выбора своего представителя».

Початок 60-х років знаменувався посиленням польського руху, «смуты», а також введенням нового статуту 1863 р., який надав університетам широку автономію і провів радикальну реформу. В усьому ладі університетського життя відбувалася ліквідація старого порядку і утвердження нового.

Це був час введення нового статуту і всю складність цього впровадження виніс на своїх плечах М.Д. Іванишев. 60-ті роки були і «взбаламученное время», коли зріс інтерес суспільства до публічної університетської науки, масово відвідувалися професорські лекції. Ректор М.Д. Іванишев, намагаючись регулювати цей рух, запропонував в 1864 р. відкрити в університеті «дарові лекції» для сторонніх осіб, але Рада університету не прийняла ініціативи ректора[19].

Рада Університету св. Володимира вітала прийняття нового статуту 1863 р. Хоча статут надавав широкі права внутрішнього самоврядування, він позбавляв студентів навіть тих прав, якими вони користувались раніше. При запровадженні нового статуту в університеті налічувалося всього 35 професорів (25 — ординарних, 10 — екстраординарних). 12 професорів взагалі не мали докторського ступеня і згідно зі статутом не мали права на професуру. Викладачів не вистачало.

Статут передбачав на 4 факультетах 53 кафедри, з них — 13 кафедр на юридичному факультеті. Після введення в дію статуту 1863 р. в університеті налічувалося 35 вакантних кафедр, не вистачало 49 професорів і доцентів, в тому числі вакантними залишились нові кафедри на юридичному факультеті[20].

За період 50-х до 1884 р. деканами юридичного факультету були: ординарний професор римського права К.А. Мітюков (1861–1863 — 1865–1867); ординарний професор законів про фінанси і державні повинності Г.Д. Сидоренко (1867–1870 — 1873–1876); ординарний професор цивільного судочинства і судоустрою В.Г. Демченко (1879–1884)[21].

Отже, проаналізувавши відповідні документи історії Університету св. Володимира за період 1833–1884 рр. можна зробити висновки: через відсутність викладачів юридичний факультет розпочав свою роботу в 1835 р.; розпорядок роботи юридичного факультету був визначений I, II, III Табелями Університету; до 1884 р. юридичний факультет працював на основі статутів 1835, 1842 і 1863 рр. Найбільш демократичним із них був Статут Імператорських університетів 1869 р.; за статутом 1835 р. на Юридичному факультеті було 6 кафедр, 1842 — 8, 1863 — 13. Однією з особливостей діяльності юридичного факультету того періоду були зміни в розподілі навчальних предметів по кафедрах та зміна їх назв.

1 Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1884 / Сост. Замлинский В.А., Долинский Н.В., Иваненко А.М. и др.— К.: Вища школа, 1984.— С. 14–15.
2 Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 6, арк. 1.
3 Історія Київського університету 1834–1959 / Ред. професор Жмудський О.З.— К.: Вид. Київський ун-т., 1959.— С. 240.
4 Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 6, арк. 3.
5 Там само, арк. 29.
6 Там само, арк. 31.
7 Київський Національний Університет ім. Т. Шевченка. Сторінки історії. Видатні вчені.— К.: Бібліотека України, 1999.— С. 214.

[8] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 6, арк. 35.
[9] Там само, арк. 43.
[10] Там само, арк. 40.
[11] *Ромер Ф.* Київський університет в 1855–1860-ті роки // З іменем святого Володимира / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський.— Кн. 2. Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників.— К., 1994.— С. 23.
[12] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 142, арк. 3.
[13] Там само, спр. 1338, арк. 4–5.
[14] Там само, спр. 142, арк. 1, 2.
[15] Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорскаго университета Св. Владимира (1834–1884). Сост. и издан под ред. ординарного профессора В.С. Иконникова.— К., 1884.— С. 215.
[16] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1335 арк. 1–8, 13–14, 17–38.
[17] Там само, спр. 1353, арк. 6–8.
[18] Там само, арк. 17–18.
[19] Биографический словарь профессоров и преподавателей...— С. 207–223.
[20] Історія Київського університету...— С. 37–39.
[21] Биографический словарь профессоров и преподавателей...— С. 441.

Володимир Гика

ДОКУМЕНТИ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» ТА ЇЇ ДІЯЧІВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(до 110-ї річниці від дня народження А. Річинського)

У Державному архіві Волинської області зібрана багатюща джерельна база з історії краю, яка охоплює хронологічні рамки з XVI ст. до сьогодення. В держархіві налічується 4727 фондів із загальною кількістю 1 053 848 справ, близько 17 тис. книг, понад 2,3 тис. річних комплектів журналів та майже 3.8 тис. підшивок газет, що зберігаються в науковій бібліотеці архіву.

На наш погляд, досить пристойно представлена у фондах архіву діяльність «Просвіти». Так, фонд Луцького повітового товариства «Просвіти» налічує 730 справ, фонд Ковельського повітового товариства «Просвіти» — 156 справ, які характеризують діяльність філій «Просвіти» у населених пунктах Рожищенського, Ковельського, Старовижівського, окремих селах Турійського районів. 98 справ зберігаються у фонді Володимирського повітового товариства «Просвіти», який характеризує діяльність філій у селах сучасного Володимир-Волинського та Іваничівського районів. В цих справах можна почерпнути інформацію про установчі документи «Просвіти» (статути, протоколи зборів, списки філій та їх членів, касові книги тощо), зокрема сіл: Микуличі, Тишковичі, Верба, Хмелівка, Ізова, Хворостово, м. Володимир-Волинський та інших, взаємовідносини «Просвіти» з офіційними властями.

В документах державного архіву області зібрано також чимало відомостей про людей, які залишили неабиякий слід на теренах Волині. Доля одних відображена поодинокими згадками в документах, власноручними рукописами і листами, про інших написані спогади, деякі передали на державне зберігання свої власні документи. В архіві на сьогодні налічується 40 фондів особового походження на 64 особи, знані у нашому краї. Ці фонди складають 1697 справ. Фонди особового походження ми намагаємося постійно поповнювати.

Арсен Річинський належить до тих, чиє життя та громадська діяльність з 1925 по 1938 роки прослідковується у документальних та друкованих фондах архіву.

Лікар за покликанням, «Арсен Річинський, син Василя Федоровича та Віри Капітонівни народився 12 червня 1892 року в с. Тетильківці на Кременеччині, православний, одружений, жив в м. Володимирі по вул. Концевича, 12. До Володимира прибув з Тростянця Луцького повіту, звідки походить його дружина Ніна Прокопівна» — такі відомості зберігаються в документах фонду Волинського воєводського управління державної поліції в м. Луцьку від 19 липня 1933 року[1].

Як активний діяч просвітянського руху на Волині, Арсен Річинський згадується неодноразово в документах Володимирського повітового товариства «Просвіти». Так, у протоколі загальних зборів від 21 червня 1925 року А. Річинський — голова зборів, а в списку членів «Просвіти» значиться разом з дружиною Ніною Річинською[2].

Як свідчать архівні документи, «Просвіта» мала неабиякий вплив на виховання підростаючого покоління в національному дусі. Великим досягненням просвітян краю була органі-

зація «Пласт», виникненню і розвитку якої у Володимирі сприяв сам Річинський. Саме за його ініціативою в 1924 році гурток «Пласт» налічував 33 члени. З документів фонду Воєводського управління[3] та друкованих джерел, які зберігаються у фондах НДБ архіву, відомо, що володимирські пластуни одними з перших брали участь в галицьких таборах, були активними учасниками пластового з'їзду, який відбувся 18–19 серпня 1927 року. Активними виступами пластуни супроводжували багато заходів, які організовувалися товариством «Просвіта». Це — святкові академії, вечори, урочисті богослужіння. Як свідчать архівні документи, в грудні 1926 року підписами просвітян Володимирської «Просвіти» в т. ч. Арсена Річинського, було надіслане прохання до Польського Уряду щодо проведення Українського церковного з'їзду духовенства і мирян.

З'їзд відбувся 5–6 червня 1927 року в м. Луцьку. З доповіддю на тему: «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі» виступив Річинський. Видрукуваний окремою брошурою, цей виступ зберігається у фондах архіву.

Арсен Васильович був активним членом товариства ім. П. Могили, яке обстоювало традиції православної віри та освіти в нашому краї. У фондах архіву зберігається декларація Річинського про вступ у члени товариства, власноручно заповнена ним 1 квітня 1938 року. В ній зазначено: «Бажаючи стати членом товариства прихильників православної віри імені митрополита Петра Могили, прошу управу товариства прийняти мене в число членів товариства. Стверджую, що буду карним (так в документах) її членом, коритимуся його статуту і тим приписам, що видасть їх управа згідно статуту товариства та допомагатиму розповсюдженню впливів товариства»[4]. В анкеті також власноручно написані автобіографічні дані: прізвище, ім'я, рік і місце народження, національність, імена батьків, освіта, фах та місце проживання.

Як свідчать архівні документи, неабиякий вплив на свідомість волинян мали просвітянські книгарні, бібліотеки. В них кожен бажаючий мав можливість ознайомитись з творами відомих авторів, прочитати ті періодичні видання, які друкувалися на Волині. Найпопулярнішим серед усіх був незалежний місячник українського і церковного відродження «На варті» під редакцією А. Річинського. У фондах архіву зберігається лише два таких часописи за 1925 і 1926 роки. На одному з них є штамп «Читальня просвіти с. Бискупичі Руські на Волині».

На сторінках місячника друкувались: історичний календар, різні вісті міжнародного життя, стаття «З історії Православної церкви в Польщі», інші цікаві повідомлення, огляди книг і журналів, невеликі нариси про Шевченка, Пушкіна, Огієнка, Петлюру. На останній сторінці часопису «На варті» за 1926 рік є відомості про те, що товариство «Просвіта» у Володимирі знаходилось по вул. Катедральна, 29. Головою був Сергій Назарук. В повіті налічувалось 58 філій.

Діяльність «Просвіти» на Волині, і зокрема у Володимир-Волинському повіті, була багатоплановою. Це боротьба за відкриття українських шкіл, хат-читалень у всіх філіях, пропаганда української книги у селах повіту, поширення української періодичної преси, боротьба за відродження української церкви. Значне місце в її роботі займали організація хорів, бібліотек, шкіл національного танцю, вечорів пам'яті Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки.

За допомогою членів «Просвіти» відкривалися курси крою і шиття, створювались товариства, різного роду кооперативи. Серед документів архіву збереглись навіть програми короткотермінових кооперативних курсів, які передбачали лекції з теорії кооперації, рахівництва, товарознавства, кооперативного законодавства. «Просвіта» також сприяла в направленні обдарованих дітей на навчання за кордон.

Активісти «Просвіти» збирали пожертвування серед населення на різні благодійні цілі. В документах архіву зберігається звернення до громадян містечка Маційова[5] такого змісту: «Зима... Холод... У таку пору розпустити дітей з притулка (хоч би й за браком коштів на утримання) було б вбивством. Всіх — у кого в грудях б'ється серце людини без різниці віри чи національності, просимо допомогти безпритульним діточкам. Жертводавцям заздалегідь складаємо щиру подяку».

А. Річинський активно співпрацював в релігійно-громадському часописі «Шлях», який видавало товариство ім. П. Могили. В одному з номерів за березень 1938 року надруковано дослідження Річинського «Загрожені пам'ятники української архітектури у м. Тишківцях». В публікації є два фото автора: «Церква Пречистої у м. Тишківцях» та «Образ Святого Миколая».

Арсен Річинський також підтримував тісні контакти з українськими організаціями за кордоном, а саме: Союзом українських само-

стійників у Вінніпезі (Канада), Українською громадою в м. Берліні, Центральною Бібліотекою українознавства при Українському науковому інституті в м. Берліні, Українською бібліотекою ім. С. Петлюри в м. Парижі, видавництвом «Тризуб» у Франції.

Просвітянський рух на Володимирщині, як в будь-якому іншому повіті, все частіше почав зазнавати утисків з боку польської влади. Протокол ліквідаційних загальних зборів товариства «Просвіта» у Володимирі від 14 жовтня 1934 року, голова зборів Річинський, засвідчив повну ліквідацію організації. А належне майно, як свідчать документи, передане товариству «Просвіта» у м. Львові. В 1942–1943 роках були спроби відновити її діяльність у м. Володимир-Волинську та Устилузі.

Арсен Річинський, як людина відома на Волині, також зазнав чимало переслідувань. Його чотири рази арештовували польські власті. Вже 20 жовтня 1939 р. був заарештований новою владою, а 6 травня 1942 року Особливою нарадою засуджений до 10 років увязнення, звільнений 19 серпня 1949 року.

У фондах архіву зберігається кримінальна справа на А. Річинського за №2680 на 112 арк. На її сторінках прослідковується життєвий шлях А. Річинського, як людини справи з великим національним духом і неабияким талантом.

[1] Держархів Волинської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 299, арк. 23.
[2] Там само, ф. 390, оп. 1, спр. 24, арк. 2.
[3] Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 1325, арк. 1.
[4] Там само, ф. 63, оп. 1, спр. 18, арк. 87.
[5] Там само, ф. 89, оп. 1, спр. 16, арк. 28.

Сергій Шевченко

ГАЗЕТНИЙ ФОНД ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АКЦІЙ СОЛІДАРНОСТІ ІЗ СЕРБІЄЮ У 1914–1915 рр.

Події Першої світової і громадянської воєн, революцій, інтервенцій, кількаразова зміна влади не сприяли збереженню документів цього періоду, а отже відбилися на повноті фондів державних архівів. За цих умов суттєво заповнити прогалини, гадаємо, можуть друковані матеріали, зокрема, газети. При всій своїй суб'єктивності і кон'юнктурності вони все ж оперативно відображали тодішні події. А якщо обійти політичні явища, ідеологічні оцінки, звернувшись до конкретних фактів щоденного життя, економічної ситуації, становища в регіонах, то засоби масової інформації з ряду проблем залишились чи не єдиними джерелами інформації за ті часи. При критичному осмисленні друкованого матеріалу його можна залучити до наукових досліджень маловідомих подій і фактів періоду Першої світової війни. Це добре ілюструє приклад газетної збірки Державного архіву Кіровоградської області. Через визначення В. Леніним характеру війни як несправедливого, імперіалістичного, у радянські часи на Україні, гадаємо, недостатньо приділялося уваги дослідженню проблеми слов'янської солідарності у тодішній імперії Романових. Саме газети дають можливість, певним чином вивчати цю тематику. Важливою особливістю складу друкованого фонду ДАКО є наявність не лише єлисаветградських (Єлисаветград — колишня назва Кіровограда) газет, а й видань Санкт-Петербурга, Москви, Херсона, Олександрії.

Із початком воєнних дій мешканці Центральної України з тривогою і надією стежили за повідомленнями місцевої і центральної преси про бої на Балканах. Газети в ті часи для грамотних людей були практично єдиним джерелом інформації про події у світі і державі. Друкований фонд Держархіву Кіровоградської області дає нам можливість проаналізувати, який масив повідомлень доходив до цього краю з центру. При цьому зауважимо, що частина видань могла не дійти до початку ІІІ тисячоліття, загинувши в роки революцій і воєн.

Єлисаветградці, які отримували петербурзькі газети, дізналися про перші військові сутички між чорногорцями і австрійцями, бомбардування Белграду, а маніфестації в Росії на честь царя, армії, Франції, Англії, Сербії[1], виступи сербів у австрійській армії[2], скорботу в столиці Сербії по великому князю Олегу Романову (його брат був одружений на Олені, доньці Петра І Карагеоргієвича, який помер від рани, отриманої в бойових діях)[3], одноденний кухольний збір на користь чорногорських воїнів та їхніх сімей. Останній організовувався за ініціативою всеросійського російсько-чорногорського товариства у Петрограді під керівництвом спеціального комітету, до якого входили міський голова, голова товариства (граф М. Перовський-Петрово-Соловово) та його заступники (священносингел Мардарій Ускоковіч і граф Н. Гейден[4]. Отримували в Єлисаветграді й санкт-петербурзьке «Вечернее Время», яке інформувало про діяльність слов'янського комітету по допомозі Сербії[5].

Помітним центром слов'янської солідарності тоді була Москва. У благодійницьких акціях брали участь вихідці з України. До правління товариства слов'янської культури, про діяльність якого регулярно інформувала московська преса, у цей час обирається майбутній керівник Української Народної Республіки Симон Петлюра. Товариство вирішило провести ряд публічних засідань з польської, української, болгаро-сербської проблематики[6]. А Петроградська міська дума виділила 50 тис. крб. допомоги сербському населенню, найменувала один із міських лазаретів іменем короля Сербії Петра і просила його доньку велику княгиню Олену (жила в Петрограді) прийняти заклад під свою опіку. У Києві ж влаштовувався день зборів коштів на користь Сербії та Чорногорії[7]. Київське повітове зібрання асигнувало по 500 крб. населенню Бельгії, Сербії і Чорногорії[8]. За почином групи громадських діячів Одеси тут створювались комітети збору допомоги жертвам війни у Сербії[9].

У цей час з'являється інформація про біженців. Посол Росії у Сербії Г.М. Трубецькой сповіщав у листі, що Ніш наповнили біженці. Мирне населення, втікаючи з території, зайнятої ворогом, ішло широким потоком вглиб країни. Усі ці люди, поранені, хворі, старі, жінки і діти були напіводягнені і напіввзуті, голодні і викликали співчуття у очевидців[10].

Найпопулярнішою із єлисаветградських газет був «Голосъ Юга». З його шпальт стало відомо, що донька сербського короля Олена

Петрівна взяла участь у похоронах під Москвою померлого від рани великого князя Олега Романовича (брата свого чоловіка)[11]. А до Одеси на пароплаві «Микола Другий» прибуло понад 350 громадян Росії, яких війна застала за кордоном. Вони добиралися через Сербію і Болгарію[12]. Невдовзі було повідомлено про факт переходу до росіян під час бою кулеметника австрійської армії, яка відступала в Галичині. Він їм заявив: «Живіо! Я серб! А то були мадьяри»[13]. До Києва проїздом на Москву прибула група боснійських сербів, які емігрували з Австрії внаслідок терору[14], що розпочався практично одразу після вбивства у Сараєво. Зокрема, у цьому місті натовп вщент зруйнував готель «Європа», який належав зятю сербського посла в Росії Михайла Спалайковича Глигорію Єфтанову (70 років). Останнього ж ув'язнили[15].

А «Елисаветградский День» повідомляв про бої у Сербії, полонення австрійцями 60 сербів[16], вітальну телеграму сербської університетської молоді, яка служила в армії, своїм російським ровесникам-військовослужбовцям[17], відновлення рейсів Російсько-Дунайського пароплавства до дунайських портів[18].

Іншим повітовим центром краю була Олександрія. Мешканці повіту зі шпальт місцевих «Известій» дізнались, що до Скопле, Феризовичів і Митровици на початку вересня було відправлено 600 австрійських військовополонених, більшість із яких були слов'янами. У лікарнях знаходилося 400 поранених громадян Австрії. Вони були розчулені добрим ставленням сербів. Діяльну участь у догляді за пораненими сербами брала дружина російського консула. За даними газети велике враження у Сербії справило нагородження російським царем головнокомандуючого сербським військом, регента, престолоспадкоємця Олександра Карагеоргієвича Георгієвським хрестом[19]. «Известія» передрукували з «Нового Времени» інформацію про те, що дочка Карагеоргієвича Олена Петрівна працювала в госпіталі поруч із сестрами милосердя, перев'язуючи поранених[20].

Отримувана мешканцями Єлисаветградщини і Олександрійщини інформація з газет стимулювала в їхніх серцях традиційні ідеї слов'янської солідарності, формувала ідеологію потреби моральної і, особливо, матеріальної допомоги балканським єдиновірцям, передусім сербам і чорногорцям.

З ініціативи міської управи у Москві було створено комітет із надання допомоги російським підданим, які поверталися із-за кордону на початку війни. Але його увага переважно спрямовувалася на виїжджаючих із Австро-Угорщини і Німеччини північним шляхом зокрема через нейтральні Данію і Швецію. Інформацію про це отримували і в Єлисаветградській міській управі[21]. Іншою була ситуація у районі Середземномор'я та Адріатики. Посильну допомогу громадянам Росії тут надавала Сербія. Зокрема, до редакції «Голоса Юга» звернувся директор Єлисаветградського 2-го комерційного училища Л. Кейль з проханням передрукувати із московських «Русскіхъ Ведомостей» лист представника колишнього комітету допомоги в Генуї і пароплава «Катеринослав» В. Павлова «Вдячна допомога Сербії». У ньому йшлося про безкоштовний проїзд через цю державу тисяч громадян Росії при поверненні на батьківщину. Обов'язок честі вимагав від них не лише компенсувати сербам гроші за квитки, а й допомогти більше. В. Павлов закликав перераховувати кошти сербському Червоному Хресту і збирати гроші на організацію летючого санітарного загону, який би міг відправитися до Сербії на бойові позиції, від «вдячних російських гостей» (пасажирів). Л. Кейль теж після оголошення війни повертався до України через Сербію і просив «передрукувати листа з твердою упевненістю, що й інші єлисаветградці, які проїхали через Сербію, побажають повернути свій борг геройському народу, розореному війною. У сподіванні, що редакція не відмовиться відкрити передплату на користь поранених сербів, додаю до цього 25 карбованців». «Голосъ Юга» передрукував матеріал[22]. Відтоді ця газета постійно інформувала про пожертви єлисаветградців. Першим були Коля Філіпок (для героїв Сербії — 1 крб) і Н.К. Висоцька (за безкоштовний проїзд по залізниці — 10 крб.)[23].

У перші місяці війни єлисаветградці мають можливість допомагати союзникам із Балкан і через різні центральні і губернські фонди, благодійні організації. Влітку опікунша Херсонської общини сестер милосердя Російського товариства Червоного Хреста адресувала листа Єлисаветградському міському голові Г. Волохіну, де, крім іншого, говорилося: «Росії оголошено війну! Волею Державного Вождя Землі Руської армія і флот наші переводяться на військовий стан. Небезпека загрожує не лише одноплемінній і єдиновірній нам Сербії, але й дорогій нашій Батьківщині!». Єлисаветградців просили організувати збір пожертв для мобілізації лікувальних закладів[24]. У російських лікарнях, лазаретах зго-

дом лікуватимуться і серби. А 1 серпня у місті отримали листа і від голови комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам і їх сім'ям та сім'ям убитих воїнів. Цей комітет знаходився під опікою великої княгині Міліци Миколаївни. Він просив зібрати кошти за передплатним листом №44645 і переказати їх до Москви на Зубовський бульвар, 27 (адреса комітету) з метою фінансування обладнання будинку для скалічених солдат[25].

Пропаганду ідей солідарності із союзними державами вели і заклади культури. 26 листопада у Єлисаветградському театрі Елькінда відкрилися гастролі російської опери. Перед першою постановкою «Життя за Царя» було показано картинку «Велика Росія і союзні держави». Актори зображували Велику Росію, російського воїна, Францію, Англію, Бельгію, Сербію (актор Слав'янов), Чорногорію (Гельмі) і Японію. Уся трупа виконала національні гімни союзників[26]. Через кілька днів «Голосъ Юга» вмістив статтю Н. Давидова «Бельгія і Сербія», де йшлося про героїзм чисельно маленьких народів у боротьбі за свою незалежність[27].

Це викликало нову хвилю пожертвувань. У грудні правління Єлисаветградського товариства споживачів на виконання рішення загальних зборів асигнувало на допомогу Сербії 50 крб.[28] 89 крб. 60 коп. виділили для населення балканської країни робітники заводу Ельворті[29]. Цей великий виробник сільськогосподарських машин і знарядь зазнавав від війни великих збитків, зокрема від порушення транспортних зв'язків. Приміром, було втрачено можливість використовувати дунайську артерію. Востаннє за послуги Російсько-Дунайському пароплавству було сплачено у вересні 1914 р.[30] Єлисаветградське міщанське товариство пожертвувало 5400 крб. сім'ям запасних, призваних на службу, на закупівлю теплих речей солдатам і на користь Польщі, Бельгії і Сербії[31].

Продовжували надходити й індивідуальні пожертви сербам від єлисаветградців (А. Диков — 10 крб., Г. Макрюхов — 9 крб., А. Соколович — 5 крб., Зубков, В. Косовський, Л. Лук'янов, А. Де-Тилонт — по 3 крб. та ін.[32] Деякі городяни жертвували Сербії кошти анонімно, не заради озвучення власного прізвища зі шпальт газети. Причому в умовах війни виділити гроші із власного бюджету було нелегко. У грудні, скажімо, мішок цукру коштував 4 крб. 55 коп., а річна передплата «Голоса Юга» — 8 крб.[33] Усього в редакцію останньої за середину листопада — грудень було адресовано від окремих громадян близько 200 крб.

Посол Сербії у Росії М. Спалайкович повідомляв свій уряд про регулярне отримання десятків тисяч грошових переказів від приватних осіб і організацій Росії. У свою чергу посол Росії у Сербії Г. Трубецькой інформував: «Надходження пожертвувань грошима і речами було настільки великим, що нам удалося у Белграді відкрити такі ж їдальні, як і в Ніші... У Белграді було видано більше 230 тисяч обідів. Крім цього, ми послали вагон речей і гроші нашим консулам у Скоплі і Бітолі»[34]. У цій допомозі була і частка центральноукраїнців.

Наступного року єлисаветградці мали можливість безпосередньо спілкуватися з вихідцями з Балкан. 11.06.1915 р. 25 сербів (у т. ч. 1 студент і 1 лікар) проїхали місцевою залізницею. У вагоні вони співали слов'янських пісень. Під час зупинки на станції це привернуло увагу місцевих пасажирів. Підійшовши до сербів вони дізналися, що ті їхали з Галичини, були жителями Боснії і мали австрійське громадянство. У зв'язку з цим їх змусили воювати проти російської армії. Один із сербів сказав журналісту: «Ми, дізнавшись із ким нас послали воювати, вирішили перейти на бік рідних нам по духу слов'ян, що й зробили». Вони поїхали далі до Сербії через Румунію[35].

Восени «Голосъ Юга» видрукував виклад розмови кореспондента «Одесских Новостей» із сербським консулом в Одесі Марком Цемовичем. У ній йшлося про готовність сербської армії хоробро захищати своє королівство. Консул висловив сподівання на допомогу з боку Греції, Англії і Франції[36]. Та під тиском переважаючих сил противника сербська армія відступала. За нею залишали батьківщину біженці. Із «Голоса Юга» єлисаветградці дізналися, що за інформацією з Солунь, під головуванням дружини російського консула Каля створено комітет допомоги сербським біженцям, сконцентрованим у Гевгелі (більше 10 тис. чол.)[37]. Частина біженців потрапила до Росії. Зокрема, у листопаді через Київ до Москви направлялася група сербів, яка їхала з Румунії[38].

У кінці року для сербів продовжували надходити кошти від єлисаветградців. 13 грудня 1915 р. загальні збори єлисаветградського товариства споживачів постановили виділити постраждалим від війни: населенню Сербії — 100 крб., військовополоненим у Німеччині і Австрії — 100 крб.[39]

Отже, зміст газет початкового періоду Першої світової війни відображає ідеї панслов'янської солідарності в Росії. У першу чергу, це відносилося до традиційного балканського союзника імперії — Сербії. У акціях моральної й матеріальної підтримки брали участь організації і громадяни у т. ч. центральноукраїнці. Ці процеси висвітлювали місцеві і центральні газети. Показували вони і ситуацію у самій Сербії. Добре збережена в Держархіві Кіровоградської області, преса Єлисаветграда, Олександрії, Москви, Санкт-Петербурга є важливим джерелом періоду війни, зокрема, з проблем міжнародних у т. ч. міжслов'янських, союзницьких зв'язків.

[1] Петербургский курьер.— 1914.— 22 июля.
[2] Там само.— 31 августа.
[3] Там само.— 3 октября.
[4] Там само.— 9 ноября.
[5] Вечернее Время (Санктъ-Петербургъ).— 1914.— 28 июля.
[6] Русскія Ведомости (Москва).— 1914.— 15 октября.
[7] Там само.— 30 ноября.
[8] Там само.— 1 декабря.
[9] Там само.— 26 декабря.
[10] Там само.— 17 декабря.
[11] Голосъ Юга (Елисаветград).— 1914.— 4 октября.
[12] Там само.— 10 октября.
[13] Там само.— 22 октября.
[14] Там само.— 31 октября.
[15] *Писарев Ю.А.* Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.— М.: Наука, 1990.— С. 41.
[16] Елисаветградский День.— 1914.— 19 августа.
[17] Там само.— 1914.— 23 октября.
[18] Там само.— 4 ноября.
[19] Известія Александрийского Уездного Земства.— 1914.— 9 сентября.
[20] Там само.— 26 сентября.
[21] Державний архів Кіровоградської області (Далі — ДАКО), ф. 78, оп. 3, спр. 889, арк. 9.
[22] Голосъ Юга.— 1914.— 12 ноября.
[23] Там само.— 15, 20 ноября.
[24] ДАКО, ф. 78, оп. 1, спр. 570, арк. 9.
[25] Там само, спр. 578, арк. 10.
[26] Голосъ Юга.— 1914.— 26 ноября.
[27] Там само.— 30 ноября.
[28] Там само.— 11 декабря.
[29] Там само.— 17 декабря.
[30] ДАКО, ф. 331, оп. 1, спр. 254, арк. 116.
[31] Голосъ Юга.— 18 декабря.
[32] Там само.— 11, 19, 21–23, 29, 30 декабря.
[33] Там само.— 21 декабря.
[34] *Писарев Ю.А.* Тайны первой мировой...— С. 156–157.
[35] Голосъ Юга.— 1915.— 12 июня.
[36] Там само.— 1915.— 4 октября.
[37] Там само.— 4 ноября.
[38] Там само.— 15 ноября.
[39] Отчётъ Елисаветградского Общества Потребителей за пятнадцатый операционный годъ (с 1-го іюля 1915 года по 1-е іюля 1916 года).— Елисаветград: Типографія Елисаветградского Уездного Земства.— 1916.— С. 20.

Ірина Клименко

АРХІВИ УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ КІНЦЯ XIX ст. — ПОЧАТКУ XX ст. У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НБУВ

Провідна роль у розвитку науки та культури України, активізації громадсько-політичних процесів та національної самосвідомості кінця XIX ст.— початку XX ст. належала, насамперед, представникам вітчизняної інтелігенції. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для просвітницької праці, українська освічена спільнота багато і плідно працювала в галузі видавничої справи, стояла на захисті української мови, сприяла розбудові національної освіти, залучала широкі маси до знань. *Пожвавлення культурного процесу* в українських землях у кінці XIX ст.— на початку XX ст. спричинило до появи значної кількості нових громадсько-політичних та просвітницьких видань.

На сторінках українських часописів як багатопланових історичних джерел відбивалися всі характерні ознаки досліджуваного періоду: економічний стан суспільства, різні культурологічні явища тощо. Проте часописи не лише констатували факти і відтворювали певні події, вони ще й намагалися відшукати шляхи вирішення сучасних їм проблем. Гострі полемічні статті, фольклорно-етнографічні матеріали, глибокі історичні розвідки, злободенні памфлети, новаторські літературознавчі *дослідження* та літературні твори вигідно вирізняли видання демократичного напряму кінця XIX ст.— початку XX ст.

Серед численних рукописних матеріалів, які зберігаються в Інституті рукопису Націо-

нальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), одне з чільних місць за обсягом та змістом займають «редакційні портфелі» (або т. зв. архіви) українських часописів кінця XIX ст.— початку XX ст. Вони є неоціненним джерелом для вивчення становлення та розвитку національної видавничої справи у журналістському та книгознавчому аспектах. Заслуговують на увагу фахівців такі теми видавничої справи, як форми і методи діяльності окремих видавництв і видавців, видавнича політика і особливості її реалізації, персональне коло видавців, соціальний склад передплатників, тиражі видань тощо.

Окремими архівними фондами репрезентовані в ІР НБУВ матеріали київського Товариства «Просвіта» (1906–1910, 1917–1922) (ф. 114), журналів «Киевская Старина» (1882–1906) (ф. 112), «Літературно-науковий вісник» (1898–1939) (ф. 246), газет «Рада» (1906–1914) (ф. 44), «Рідний край» (1905–1914) (ф. 252), «Дніпрові хвилі» (1910–1914) (ф. 256), «Дзвін» (1913–1914) (ф. 257), «Сяйво» (1913–1914) (ф. 250) та ін.

Щомісячний історико-етнографічний і літературно-художній журнал «Киевская Старина» (світ побачило 94 його номери) майже двадцять п'ять років був одним із кращих у Європі. Створений київськими громадівцями, він виходив у Києві з 1882 по 1907 рік (останній рік часопис змінив назву на «Україна» і публікувався українською мовою). У заснуванні журналу брали участь відомі діячі української культури: В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, О. Левицький; фінансову допомогу надали відомі меценати В. Симиренко та Г. Галаган. Видавцями і редакторами «Киевской Старины» в різні періоди її існування були: Ф. Лебединцев (1882–1887), О. Лашкевич (1888–1889), Є. Ківлицький (1889–1892), В. Науменко (1893–1907).

Архів часопису складається з 322 од. зб. Серед них — офіційні документи Ф. Лебединцева[1], О. Лашкевича[2] та К. Гамалії[3]; конторські книги з адресами передплатників[4]; листування контори з типографіями та магазинами канцелярських товарів[5]; документи, що відображають зв'язки з книжковими магазинами[6]; рахунки, записи прибутків та витрат редакції тощо[7].

Окрему групу складають рукописи, надіслані до редакції для публікації[8], і численне офіційне листування з Історичним товариством Нестора-літописця, публічними бібліотеками, Міністерством народної освіти, Варшавським учбовим округом[9] тощо. Найбільша кількість матеріалів, які стосуються видання часопису, знаходиться в особовому архівному фонді В. Науменка (ф. 208), який довше за інших був редактором і видавцем «Киевской Старины».

У 1898 р. у Львові, за ініціативою М. Грушевського, з нагоди 100-літнього ювілею «Енеїди» І. Котляревського, під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка на базі журналів «Зоря» та «Життя і слово» почав виходити «Літературно-Науковий Вістник», що стало знаменною подією для української журналістики, і взагалі — явищем загальноєвропейського масштабу. Великою допомогою для засновників «Вістника» було створення в 1899 р. Української Видавничої спілки, яка сприяла збільшенню друкованої продукції часопису.

Львівський період видання журналу (1898–1906) вважається найпліднішим. Тоді головним редактором «Вістника» був М. Грушевський, а до складу редакції входили І. Франко — колишній редактор «Життя і слова», О. Борковський — колишній редактор журналу «Зоря» та О. Маковей — письменник, публіцист, відомий фейлетоніст. Згодом Маковей та Борковський, діставши посади у провінції, змушені були виїхати зі Львова. Замість них до редакції часопису було прийнято молодого талановитого вченого В. Гнатюка — етнографа, фольклориста, мовознавця. Новий журнал ставив перед собою нелегке завдання — об'єднати на своїх шпальтах «всі живі українські сили у всеукраїнському масштабі, поглибити, поширити та зміцнити ідею будування української культурної соборності, як передумови соборності державної»[10]. У часопису друкувалися: з Наддніпрянської України — Ганна Барвінок, В. Винниченко, М. Вороний, Б. Грінченко, С. Єфремов, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Самійленко, Леся Українка; з Галичини — Н. Кобринська, Б. Лепкий, О. Маковей, Л. Мартович, В. Стефаник, М. Черемшина; Буковину репрезентувала О. Кобилянська.

«Вістник» складався з трьох частин: літературних творів, відділу науки, критики та публіцистики й відділу хроніки та бібліографії. Кожні три книжки складали окремий том, який мав власну титульну сторінку. До 1903 р. зміст тому друкувався на звороті обкладинки; потім обкладинка отримала оригінальний шрифтовий напис, а зміст подавався під загальною назвою видання. Кожна частина видання мала свою окрему посторінкову нумерацію. Аналізуючи категорії постійних і не-

постійних передплатників часопису, І. Франко відзначав, що «редакція зі спокійним сумлінням може сказати, що сповняла свій обов'язок чесно, як уміла й могла, що всі її вислови й поступки були продиктовані щирою любов'ю до рідного слова і гарячим бажанням його розвою, та заразом щирою любов'ю до тих високих ідеалів свободи та справедливості»[11].

Зі зняттям у 1905 р. цензурних утисків із українського друкованого слова почали з'являтися нові видання на всій території України. Загроза залишитися суто галицьким виданням і втратити свій вплив на українську інтелігенцію призвела до рішення перенести редакцію журналу до Києва і зберегти тим самим своє становище як всеукраїнського журналу. Так від 1907 р. часопис став органом Української Видавничої спілки.

У київський період видання «Літературно-Наукового Вістника» (1907–1914, 1917–1919) часопис став об'ємнішим, але структура його залишилася сталою, лише без розділу хроніки. До Львова «Вістник» передавався у вигляді окремих аркушів через пошту, а видавався у друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З часом виникла потреба створення у Львові окремої редакції, до якої увійшли В. Гнатюк та М. Євшан. У київській редакції працювали В. Леонтович, О. Олесь, Ю. Тищенко. Душею видання був М. Грушевський. Бажаючи залучати до публікацій у журналі кращих українських письменників, він заручився підтримкою мецената В. Симиренка, який виплачував авторам дещо збільшений гонорар. У 1914 р., на початку Першої світової війни, царський уряд, використовуючи момент, позакривав майже всі українські часописи і видавництва. «Літературно-Науковий Вістник» залишився без редактора (М. Грушевського *відправили на заслання*), *без обслуги та друкарів*. Відновилось видання лише 1917 р., але журнал вже не мав колишнього значення й впливу. Та й самому М. Грушевському, який почав працювати в Центральній Раді, бракувало часу опікуватися виданням. Він передав журнал до рук свого брата О. Грушевського. Тоді ж з'являються нові імена співробітників і дописувачів ЛНВ: М. Рильський, Я. Савченко, П. Тичина, М. Івченко, Ю. Іванов-Меженко З 1919 р. журнал виходив під редакцією М. Зерова, а вже у 1920 р. нова більшовицька влада заборонила київський «Вістник».

Із переїздом до Львова у 1922 р. і відновленням там Української Видавничої спілки «*Літературно-Науковий Вістник*» *отримав* нове життя. Головним редактором ЛНВ став Д. Донцов, технічним редактором, коректором і редактором мови та правопису був В. Гнатюк. До редакційного комітету, крім Д. Донцова, входили М. Галущинський, Є. Коновалець, Ю. Павликовський, І. Раковський та Д. Дорошенко. Серед авторів, а комітет хотів бачити у відновленому ЛНВ «всі живі літературні сили, що стояли на українському національному ґрунті й не схибили ані в бік *польонофільства, ані совєтофільства*»[12], *були* В. Стефаник, Марко Черемшина, О. Кобилянська, М. Вороний, В. Самійленко, Дм. Дорошенко, І. Крип'якевич, І. Липа, М. Левицький, Є. Маланюк, Ольжич, О. Теліга, С. Смаль-Стоцький, Є. Онацький та багато інших вже відомих на той час літераторів та науковців і молодих талановитих письменників й поетів.

Наприкінці 1932 р. через фінансові труднощі «Літературно-Науковий Вістник» перестав існувати. Нову спробу видавати західно-український журнал було зроблено 1933 р., коли замість «Літературно-Наукового Вістника» деякий час (до 1939 р.) виходив «Вісник літератури, мистецтва, науки й громадсько-політичного життя» *під редагуванням Д. Донцова*.

Архів часопису «Літературно-Наукового Вістника» налічує 245 од. зб. і охоплює період від 1872 по 1921 рр. Матеріали редакції представлені списками співробітників за 1917, 1918, 1919 рр.[13]; списками авторів журналу та виплачених їм гонорарів за 1912, 1917–1919 рр.[14]; конторськими книгами, рахунками, грошовими переказами, об'явами для передплатників[15]. Значну кількість матеріалів складає офіційне листування з редакціями різних установ: Білоруської видавничої спілки[16], видавництв «Рідна хата» (Полтава), «Ілюстрована Україна» (Львів)[17]; приватні і офіційні листи до книгарні «Літературно-Наукового Вістника»[18]; *твори українських письменників*, а саме — поезії Д. Мая, А. Павлюка, О. Соколовського, Г. Чупринки, проза М. Івченка, М. Могилянського, І. Назаренка, С. Русової та ін.

Затверджені Миколою II 4 березня 1906 р. Тимчасові правила про товариства і спілки активізували діяльність свідомої української інтелігенції, схильної до організації різних форм просвітницької роботи. Цей документ надав можливості створити в українських губерніях мережу самостійних, незалежних одне від другого громадських об'єднань під загальною назвою «Просвіта». Члени «Просвіти» ставили собі за мету пробуджувати національну свідомість, сприяти розвитку культури, піднімати рівень освіченості українського

народу. Для цього вони намагалися здобувати дозвіл на відкриття україномовних шкіл, опікувалися виданням українських книжок, газет і журналів, організовували та відкривали бібліотеки, читальні, здійснювали торгівлю книгами, засновували музеї, навчальні, літературні, наукові і просвітницькі заклади, влаштовували публічні лекції, літературно-музичні вечори, засновували стипендії при навчальних закладах, оголошували конкурси на кращий твір літератури і науки[19] тощо.

Товариства існували на добровільні пожертвування та прибутки від продажу книжок і квитків на різні культурно-освітні заходи: благодійні концерти, вечори тощо. Просвітники зосередили свою увагу на поширенні української книги. Нові правила друку зняли частину цензурних заборон, тому «Просвіти» відразу почали опікуватися видавничою справою. Книги, які виходили заходами членів товариства, переважно знайомили читача з історією рідного краю, фольклором, пропонували кращі зразки українського письменства. Кожна з «Просвіт» створювалася і налагоджувала свою діяльність завдяки яскравим особистостям, які віддавали справі багато власної енергії та часу. Так, рушійною силою для київської «Просвіти» став Б. Грінченко. Його неординарний редакторський і видавничий талант виявився ще у Чернігові, коли коштом письменника І. Череватенка було засновано видавництво дешевих книжок для українського народу. За роки свого існування це видавництво випустило у світ чимало літературних, науково-популярних творів за помірною, навіть дешевою ціною. З мінімальними грошовими засобами, за допомогою тільки маленького тісного гуртка однодумців Б. Грінченко з'єднав навколо себе розрізнену інтелігенцію і згуртував в одне товариство. Організація об'єднувала фактично весь цвіт української інтелігенції: В. Страшкевича, В. Дурдуківського, Д. Дорошенка, В. Чеховського, М. Грінченко, О. Пчілку, Лесю Українку, С. Єфремова, А. Кримського, В. Науменка, Т. Рильського, В. Щербаківського та ін.

У київській «Просвіті» діяло чотири комісії: видавнича, бібліотечна, шкільно-лекційна, артистична. Найпродуктивнішою була видавнича комісія, яку тривалий час незмінно очолював сам Б. Грінченко. Цензурні та політичні утиски змушували просвітян шукати альтернативних шляхів для публікації книжок за межами України. У Львові та Петербурзі діяли товариства (львівська «Просвіта» та «Благотворительное общество для издания общеполезных и дешевых книг»), що допомагали київській «Просвіті» у розповсюдженні книжок. Фінансовий стан видавничої комісії «Просвіти» був дещо кращий, ніж в інших комісіях. Це пояснювалося тим, що ряд діячів (С. Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. Грінченко) звернулись через різні періодичні видання до прогресивно настроєної частини українства з проханням збирати кошти на видання книжок. Зібрані гроші були передані до «Просвіти», і це стало великою допомогою в перші роки існування видавничої комісії. Дуже допомагало у роботі видавничої комісії ще й те, що Б. Грінченко вже мав певний досвід у видавничій справі. Його професійні поради членам комісії про вибір формату видань, певного паперу та шрифту[20] допомагали друкувати якісні та доступні за формою видання книжки.

Чимало документів щодо редакційно-видавничої діяльності товариства «Просвіта» зберігається в особовому фонді Б. Грінченка (ф. 170) та в архівному фонді київської «Просвіти» (ф. 114). Архів товариства налічує 524 од. зб. (1906–1920). Матеріали розкривають техніку редакційно-видавничої праці товариства. Це — статути, протоколи загальних зборів членів товариства та його ради, звіти про роботу, списки членів, кандидатів в члени товариства та рекомендуючих їх, заяви про вступ та відмову від членства в товаристві, відомості про сплату членських внесків, програми та плани[21]. Окрему групу складають документи, що висвітлюють роботу видавничої, бібліотечної, лекційної та артистичної комісій[22]. У фонді зберігаються також деякі літературні та наукові матеріали, наприклад, статті Д. Доманицького «Про Галичину» (1900), П. Кропоткіна «З листів біжучих подій» (1918), М. Пилиповича «Круті» слова» (1900), М. Творидла «Нарис історії просвіт на Галичині» (1910)[23], велика кількість рецензій та відгуків. Резензентами виступали Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Залізняк, О. Косач, В. Мировець, Т. Рильський, В. Страшкевич, О. Юркевич[24] та ін. Найбільший масив документів складає листування: з офіційними установами, комісіями, комітетами, управами; благодійними товариствами, що видавали дешеві книжки; редакціями і видавництвами «Рада», «Світова зірниця», «Літературно-Науковий Вістник», «Рідна хата», «Хуторянин», «Рідний край»; книгарнями та книжковими магазинами Г. Маркевича, О. Нахамкіна[25]. Приватно з товариством спілкувалися С. Андрущенко, В. Василенко, А. Вержбицький, М. Дудка,

М. Залізняк, І. Зборовський, Г. Коваленко-Коломацький, К. Панъківський, М. Слюсаренко[26].

Діяльність київської «Просвіти» поділяється на два періоди: перший — 1906–1910 рр. і другий — 1917 — початок 20-х років. Розрив цей пояснюється тим, що у 1910 р. царській уряд вирішив переглянути доцільність існування подібних товариств. За офіційним наказом було проаналізовано друковану продукцію київської «Просвіти», після чого її вирішено було закрити. Діяльність товариства відновилася лише у 1917 р.

Від 1906 р. у Києві замість забороненої газети «Громадська Думка» почала виходити щоденна україномовна газета «Рада», яка проіснувала до Першої світової війни. Видавав і фінансував газету Є. Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат української культури. Маючи ряд відділів з постійними редакторами, «Рада» висвітлювала життя українських земель і відгукувалася на всі його громадсько-політичні і культурні прояви, чим сприяла формуванню української свідомості. Редакція газети складалася з Б. Грінченка, С. Єфремова, В. Винниченка, Ф. Матушевського, М. Вороного, М. Павловського, А. Ніковського та деяких інших, завдяки чому часопис став справжньою трибуною та дзеркалом української спільноти. Секретарями редакції в різний період були С. Петлюра, В. Королів, П. Сабалдир (Майорський). Окремими відділами керували Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа та виховання), М. Гехтер (соціально-економічні справи), В. Липинський (політичні справи). Співробітничали з редакцією також С. Черкасенко, О. Кузьминський, М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Дурдуківський.

Як й інші українські часописи, «Рада» зазнавала постійних переслідувань із боку царського уряду: частими були конфіскації номерів із готовими матеріалами, грошові штрафи, через що наклад газети становив лише 3–5 тис. примірників. Хронічні грошові дефіцити часто доводилося покривати Є. Чикаленку.

Серед архівних матеріалів газети «Рада» — умови передплати на 1912–1914 рр.[27], документи про обмін виданнями і оповістками про нові видання, список передплатників газети по губерніях та областях, поштові перекази, відкриті листи, накладні бланки щоденного повідомлення[28], твори українських письменників, зокрема, М. Колбасенка, М. Мандрики, А. Остаповича, К. Поліщука, М. Черненка, Д. Яворницького[29], рецензії, листи до редакції газети від різних установ (Воронезької центральної поштово-телеграфної контори, Київської земської управи, Кубанського реального училища тощо), товариств («Просвіта», Катеринославського наукового товариства, Товариства опікування початковою освітою, Російського музичного товариства та ін.), редакцій журналів («Южное хозяйство», «Український студент»), книгарень, гуртків[30], листи з проханням надрукувати твори, кореспонденції до редакції, приватні листи[31]. Окрему групу матеріалів складає особисте листування видавця часопису Є. Чикаленка[32].

Серед матеріалів ІР НБУВ зберігаються архівні фонди інших українських часописів. Так, ф. 257 складається з «редакційного портфеля» київського літературно-наукового, мистецького, економічного, громадсько-політичного щомісячника «Дзвін», що проіснував рік (1913–1914) і був органом Української соціал-демократичної робітничої партії. За короткий час світ побачили 19 його окремих частин. Фінансував видання Л. Юркевич, а редакторами були Д. Антонович та В. Левинський. Із виданням співробітничали В. Винниченко, М. Вороний, Леся Українка, Г. Чупринка, С. Черкасенко, Д. Донцов та ін.

Невеликий за обсягом архів журналу «Дніпрові хвилі», ілюстрованого тижневика, що виходив у Катеринославі двічі на місяць із ініціативи К. Котова і М. Богуславського, містить творчі матеріали українських літераторів та науковців: статті М. Бикова «Тарасова слава», «Народная душа в твореніях Т.Г. Шевченка», Т. Митруса «Життя робітника»[33]; оповідання І. Одарченка «Арештант», Д. Дудкіна «Помста», «Картка», Г. Карандаша «Вискочка», «Баба Векла»[34]; вірші Г. Гуляйполя «Весна іде», П. Кармелюка «Думка», М. Кузьменка «Різдвяне свято»[35]; переклади. Журнал проіснував від 1910 по 1914 рік і був закритий перед Першою світовою війною. Редакторами «Дніпрових хвиль» спочатку був Д. Дорошенко (1910–1913 рр.), згодом — В. Біднов, історик церкви, громадський діяч (1914).

Літературно-мистецький місячник «Сяйво» (Київ, 1913–1914) було створено за ініціативою П. Ковжуна, при допомозі таких видатних представників української культури, як А. Терниченко, І. Стешенко, М. Біляшівський, М. Лисенко. Його редактором був І. Стешенко, ілюстратором — П. Ковжун, оформителем — О. Корольчук. Мистецтвознавчі матеріали розподілялися за такими рубриками: архітектура

(В. Кричевський), образотворче мистецтво (П. Чайка, Є. Кузьмін, А. Середа, О. Судомора), народне мистецтво та фольклор (М. Біляшівський, Д. Щербаківський), музика (В. О'Коннор-Вілінська, В. Борецький, В. Верховинець), театр (М. Вороний, М. Садовський, І. Стешенко, С. Русова, К. Широцький).

Архів журналу «Сяйво» складається з 61 од. зб. Він містить переліки творів, надісланих до редакції; матеріали про офіційні зв'язки з кременчуцькою українською книгарнею, книгарнею «Діло»; звернення до редакції передплатників[36]. Редакційний портфель «Сяйва» репрезентований статтями Д. Антоновича «Наші художники: Микола Бурачек», «Український художник: Микола Ге», «Кам'яні баби»; М. Біляшівського «Самі собі господа (про проект пам'ятника Т.Г. Шевченку), О'Коннор-Вілінської «Сніговий біль»; О. Новицького «Краєвиди в поезії та малюнках Шевченка»; І. Степового «Три романси на слова Рильського та на слова Шевченка»; І. Стешенка «Національні пам'ятники, мистецтво і громадянство», «Опанас Саксаганський»; Д. Щербаківського «Суєта суєт»[37] та ін. Рецензентами виступали Г. Олександровський, Д. Антонович, О. Новицький, І. Стешенко.

Джерелознавчо важливим за характером своїх документів є архів політичної, економічної, літературно-наукової і популярно-освітньої газети «Рідний край». Вона виходила у Полтаві з кінця 1905 року заходами місцевої громади і за редагуванням М. Дмитрієва та І. Коваленка. Фінансував і видавав газету Г. Маркевич. Через тяжкі політичні умови редакція переїхала з Полтави до Києва, де, попри цензурні утиски (неодноразова конфіскація тиражів та часткова заборона діяльності), вона виходила майже 10 років. Головним редактором «Рідного краю» у Києві стала О. Косач (Пчілка), яка, як відомо, у 1905 р. разом із І. Шрагом, М. Дмитрієвим, В. Науменком домагалася скасування заборони на українське друковане слово. Газета багато уваги приділяла історії, етнографії, народній творчості, питанням розвитку української мови, інформувала про громадсько-політичне і культурне життя. Не оминала газета і проблеми підростаючого покоління, почавши від 1908 р. вперше на Україні видавати місячний додаток для дітей «Молода Україна». Співробітниками газети були П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, А. Кащенко, Г. Шерстюк, Д. Яворницький, О. Олесь, П. Тичина та ін.

Архівний фонд газети складається з 71 од. зб. Матеріали редакції представлені свідоцтвом на ім'я О.П. Косач на право видавати у Києві «Рідний край» (1915)[38], листами про грошові розрахунки та висилку газети[39]. Літературні матеріали репрезентовані розробками Х. Алчевської «До статті д. Немо»; «Гетьман П. Дорошенко в історії і літературі»; М. Третʼяченка «Про малоросійські трупи»[40]; поезіями Д. Буди «Чорні тіні простяглися»; П. Дальнього «На зорі»; Г. Квасницького «Колискова пісня»; М. Мандрики «Уб'ю брата», «Хлопчик і вороне»; А. Панасенка «В тюрьми»; М. Роди «Немає красок змалювати»[41]. Листування, яке зберігається в архіві, складається в основному з приватних листів до О. Косач (серед кореспондентів — І. Барах, М. Божко, А. Бойко, С. Вороний-Сивий, Г. Горбатенко, А. Карпенко-Гай, Л. Кобилянський, Д. Міллер, М. Письменний, Л. Твердохліб[42]).

Матеріали архівів українських часописів кінця XIX ст.— початку XX ст. із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського ще раз засвідчують, що «в інтелектуальному відношенні український народ стоїть на європейському рівні, має власні зірки першої величини і готовий сприймати все краще, що стало надбанням світової культури»[43].

1 ІР НБУВ, ф. 112, №№1, 7, 21.
2 Там само, №№6, 10, 17,20,.
3 Там само, №15.
4 Там само, №№2, 4, 12, 14, 27, 270–271.
5 Там само, №№30–34.
6 Там само, №№99–109.
7 Там само, №№11, 23–24.
8 Там само, №№91–92, 147, 150, 153, 157–158, 165, 195–196, 205–206.
9 Там само, №№110–142.
10 Літературно-науковий вістник: Покажч. змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський.— К.— Нью-Йорк, 2000.— С. 529.
11 Франко І. Зібрання творів. У 50-и т. Т. 34.— С. 494.
12 Літературно-науковий вістник: Покажч. змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський.— К.— Нью-Йорк, 2000.— С. 539.
13 ІР НБУВ, ф. 246, №1.
14 Там само, №2.
15 Там само, №№3–8
16 Там само, №23.
17 Там само, №№26–27.
18 Там само, №№20, 22, 24, 29, 32–33, 40–44, 54, 56–68, 72.
19 ІР НБУВ, ф. 1, №33660.
20 ІР НБУВ, ф. 114, №17.

[21] Там само, №№1–17, 441–451, 454–455, 457, 467.
[22] Там само, №№79–95, 496, 504–505.
[23] Там само, №№22–23, 472, 475.
[24] Там само, №№30–78.
[25] Там само, №№98–150.
[26] Там само, №№151–410.
[27] ІР НБУВ, ф. 44, №№5–7.
[28] Там само, №№8–11.
[29] Там само, №№83–84, 99, 120, 144, 160–165, 229, 258.
[30] Там само, №№34, 36, 50–51, 71–72, 89, 93, 103–109, 135–136, 153.
[31] Там само, №№37–38, 148, 166–167; ф. 1, №№43637– 43638.
[32] ІР НБУВ, ф. 44, №№259–906.
[33] ІР НБУВ, ф. 256, №1–2.
[34] Там само, №№4, 8, 11.
[35] Там само, №№3, 7, 9, 12.
[36] ІР НБУВ, ф. 250, №№17, 29.
[37] Там само, №№37–39, 42, 44, 47, 52, 55–57, 60.
[38] ІР НБУВ, ф. 252, №1.
[39] Там само, №58.
[40] Там само, №№67, 60.
[41] Там само, №№6, 13–14, 24, 35, 38–56, 59, 62–63, 68–71.
[42] Там само, №№3–5, 7, 10–11, 15–16, 26, 36, 57.
[43] Літературно-науковий вістник: Покажч. змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський.— К.–Нью-Йорк, 2000.— С. 11.

Сергій Міщук

РУКОПИСНІ ЛІТУРГІЙНІ ПАМ'ЯТКИ XVII–XVIII ст. З ВОЛИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ У ЖИТОМИРІ У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НБУВ

Серед рукописних кодексів у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), які походять з Волинського державного науково-дослідного музею у Житомирі, значне місце посідають пам'ятки, що стосуються найважливішої сфери діяльності духовних установ — літургійної. Літургійні рукописи із цієї невеличкої за обсягом збірки з Волинського музею, у минулому належали костьолам і монастирям, розташованим на західноукраїнських землях — Волині, Галичині, Подолії. Рукописна спадщина цих духовних установ представлена великими за розміром фоліантами XVII–XVIII ст.— богослужбовими книгами латинською мовою: градуалами, антифонаріями, міссалами. Звернемося детальніше до визначення різновидів літургійних латиномовних кодексів, які складають подальшу джерельну базу дослідження. Згідно з довідково-енциклопедичними і фаховими виданнями, антифонарій — це книга, що містить лише піснопіння оффіція[1]. Градуал — співоча книга, яка містить піснопіння месси[2]. Миссал — богослужбова книга, яка включає всі літургійні тексти[3]. Насьогодні у фондах ІР НБУВ знаходиться близько десятка літургійних рукописних книг XVII– XVIII ст. латиною, які надійшли до бібліотеки із збірки Волинського музею. З метою відтворення історичного шляху і актуального стану історико-культурних пам'яток минулого Волині, оглядово розглянемо деякі з цих матеріалів із Житомирського музейного зібрання.

Чільне місце серед збережених літургійних кодексів займає градуал (ф. І, №4784) XVII ст. У спеціальній літературі XX ст. зустрічалися згадки про цю пам'ятку. Наприклад, у фундаментальній праці Едварда Хвалевіка — польського історика, бібліографа, екслібрисолога XX ст.[4], серед інших експонатів Житомирських сховищ, звертається увага на рукопис домініканського переписувача й мініатюриста, якому належить виконання рукописного тексту кодексу та його декоративне оформлення. Відома також наукова оцінка цього рукопису українськими книгознавцями XX ст. Так, коли Луцький градуал знаходився наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х років у Волинському державному науково-дослідному музеї, видатний книгознавець Павло Миколайович Попов, на той час завідувач відділу рукописів ВБУ, у травні 1931 р. перебував у Житомирі в науковому відрядженні за дорученням ВБУ при ВУАН, де обстежив і відібрав найцінніші колекції житомирського сховища. Відомості про результати цього відрядження П. Попов виголосив у повідомлені 24 листопада 1931 р. на засіданні комісії українського письменства доби феодалізму ВУАН, попередньо описавши і оцінивши найцікавіші історичні рукописні збірки[5]. Зауважимо, що П. Попов, розглядаючи рукописи Волинського державного науково-дослідного краєзнавчого музею у Житомирі, фактично провів експертизу їх наукової цінності. В результаті попереднього аналізу, він помістив описання цього кодексу першим се-

ред житомирських рукописів, що свідчило про визначення історичної цінності Луцького градуалу у порівнянні з іншими архівними та рукописними матеріалами Волинського музею.

Розглянемо детальніше це рідкісне джерело сакрального мистецтва. Градуал — нотна книга (чотирилінійні ноти), велика за розміром F (44 x 69 см), написаний на пергаменті досить грубої вичинки на 169 аркушах, де збереглася первісна пагінація переписувача — 304 сторінки; кодекс має глосси. На титульному аркуші градуалу міститься текст плетінкою: «Graduale de tempore et de sanctis Juxta ritum sacri ordinis praedicatorum... In hoc graduali Fr. Blasius Seneviensis cognomento Derey Alumnus Conv. Cracoviensis SS. Trinitatis conscriptor pscit sed non novus Author habevi Pro conventi Lucreoriensis comparatum per Reverendum Patrem Fratrem Gabrielem Franco Societatis Jesu Priorem eusdem conventus, anno salutis 1642». Згідно з цими відомостями, градуал був створений у Краківському конвенті Св. Трійці ченцем Блажеєм Дереєм із Сивера та передбачався для церковних служб у Луцькому кляшторі домініканів. Як випливає із експліциту тексту (арк. 154 зв.), переписувач закінчив свою працю 24 березня 1642 р. Деякі пошкоджені (розірвані) аркуші книги були відреставровані та зшиті, вірогідно, ще в кляшторі краківських домінікан. На титульному аркуші збереглася овальна печатка з текстом, яка свідчить, що згодом книга знаходилася у складі бібліотеки Луцько-житомирської семінарії.

В оздобленні кодексу зустрічаються кольорові ініціали у вигляді мініатюр зооморфного та рослинного характеру на золотому тлі. Однак, хоча в цілому, оздобленню цього фоліанту властивий еклектичний характер, у використанні декоративних елементів простежуються кілька постійних мотивів (рослинні мотиві — химерно сплетені коріння, віти, дельфіни), характерних для мініатюристів Ренесансу. Певні риси кольорових ініціалів Блажея Дерея відповідають наведеним у таблиці фахового дослідження Матіаса Берсона, присвяченого ілюмінованим рукописам польських сховищ[6].

Первісна шкіряна оправа, на жаль, збереглася незадовільно (горішня кришка відірвана й блок кодексу розбитий), оскільки і оправа й блок досить громіздкі та важкі; такі розміри функціонально були передбачені для хорового співу під час літургії. Тіснення сліпе, важкі дошки оправлені коричневою шкірою зі сліпим тисненням і мають металеві накладні елементи у вигляді накутників, середників, жуків, шпенків. Очевидно, оправа була виконана краківськими інтролігаторами для домінікан одночасно з самим кодексом. Оправа містить дату — 1642 і ознаку приналежності до чину домінікан або майбутнього призначення також домініканам (у цьому випадку вона репрезентує тип донаційних оправ). Дані витиснені на горішній відірваній кришці: «ORD. PRAEDICA. ANNO DNI MDCXLII». У зв'язку з цим, слід зауважити, що надходження книг, необхідних для церковної служби, з інших духовних установ було досить популярним способом поповнення зібрання кляшторів і костьолів. Зазначимо, що не лише суто збірка літургійних книг Луцьких домінікан, але й властиво їх бібліотека також була досить численною і коштовною, але у 1803 р., на жаль, потерпіла від пожежі[7].

Нарешті, необхідно приділити суттєву увагу особі самого переписувача та мініатюриста градуалу — Блажея Дерея. В історії ілюмінованої рукописної книги XVI–XVII ст. Б. Дерей залишився як яскрава постать, він створив Луцький градуал у період розквіту своєї діяльності. Судячи з даних біографічної статті Словника працівників польської книги[8], Блажей Дерей (бл. 1587 — 1666 у Кракові) — домініканин, переписувач і ілюмінатор літургійних рукописних кодексів. Він походив з м. Сівера, а у 1666 р. вступив до чину домінікан у Кракові. Зазначимо, що Краків у той період був традиційним центром книгознавчого мистецтва[9]. Б. Дерей опікувався багатою та найдавнішою кляшторної бібліотекою краківських домінікан, а у 1627–1635 рр. навіть працював з оновлення для бібліотеки старожитніх ілюмінованих кодексів[10]. Однак здобутки Б. Дерея як реставратора кодексів краківського домініканського кляштору отримали пізніше неоднозначну оцінку фахівців на рубежі XIX–XX ст. (М. Берсон[11]). Другим важливим напрямком його діяльності було те, що він займався переписуванням великих літургійних хорових книг для інших домініканських монастирів Речі Посполитої. У 1627 р. Б. Дерей виконував антифонарій для конвенту у Перемишлі[12]. Згідно з описом М. Берсона, йому належать переписування й оздоблення двох великих за обсягом і розміром градуалів 1632 і 1633 рр. для жіночого кляштору домініканік у Петркові[13].

Характерною рисою його творчої манери декору рукописів було оригінальне оздоблення, яке поєднувало ренесансні мотиви зображення ініціалів із римською плетінкою облямування. Визначаючи своєрідний індивідуальний стиль ілюмінації рукописів Дереєй у «Еп-

cyklopedja wiedzy o książce» припускає думку (на жаль, без подальшого її обґрунтування), що мотиви даних архаїчних орнаментів митець копіював із невідомого нині рукопису, котрий би походив із якогось острову[14]. Очевидно, називаючи джерелом орнаментальних зразків для ченця незбережений рукопис саме острівного походження, йдеться про своєрідну рідкісність орнаментів даного типу, та, виходячи з цього, проблематичність встановлення приналежності до традиційних стилів у мистецтві книжкової мініатюри в Польщі XVII ст., і, не виключено, відомих скрипторіїв у Західній Європі взагалі.

Історична доля творчої спадщини цього польського переписувача та мініатюриста на зламі XVI–XVII ст. привертала увагу польських і українських фахівців — істориків культури й мистецтвознавців. У зв'язку із цим, також суттєвим є питання щодо сучасного місцезнаходження і збереження його рукописів. Згідно з даними книгознавчого видання «Słownik pracownikow książki polskiej», у краківському кляшторі домінікан збереглися деякі музичні рукописні книги — зразки книжкового мистецтва цього майстра у краківському кляшторі домінікан (краківський антифонарій 1627 р., міссал 1630 р., градуали 1632, 1633, 1635 рр.), а також у Бібліотеці Чарторийських у Кракові (псалтир 1661)[15]. Подібні відомості містяться в іншому сучасному покажчику «Zbiory rękopisow w bibliotekach i muzeach w Polsce», укладеному польськими фахівцями Данутою Камолової і Кристиною Мушинською. За його даними на сьогодні кілька ілюмінованих музичних кодексів (псалтирі, антифонарії, градуали), створених Б. Дереєм, зафіксовано в Архіві провінції домініканів у Кракові, де централізовано зберігається архівна та рукописна спадщина польських домініканів[16]. Зауважимо, що донині для істориків культури й книгознавців, картина збереження рукописів Дерея без відомостей про Луцький градуал залишається неповною, оскільки польські книгознавчі джерела не позбавлені лакун, за браком інформації щодо актуального стану українських архівів і книгосховищ, а розвідки вітчизняних фахівців, присвячені даній темі, практично відсутні. Для обґрунтування цього твердження досить звернутися до вищезгаданих довідково-енциклопедичних джерел. Так, як повідомляє Словник працівників польської книжки: «незнаною є доля градуалу 1642 р, зробленого для кляштору в Луцьку, який зберігався в Бібліотеці Духовної семінарії в Житомирі»[17]. Стаття з іншого книгознавчого джерела «Encyklopedja wiedzy o książce», присвячена діяльності Дерея, згадуючи Луцький градуал, також не вказує його сучасне місцесховище[18]. Таким чином, слід сподіватися, що подальше ґрунтовне дослідження цієї рукописної пам'ятки, яка нині знаходиться у фондах ІР НБУВ, поряд із суто кодикологічною метою, водночас передбачає усунення, лакун в історії польського і українського книжкового мистецтва XVI–XVII ст.

Поряд із цінним Луцьким градуалом у зібранні Інституту рукопису зберігаються також літургійні книги з Волинського музею пізнішого періоду — XVIII ст. Не зведені у фонд Єдиної музейної установи, вони натомість (разом із Луцьким градуалом) у комплексі складають джерельну базу дослідження літургійних латиномовних рукописних книг із Волинського музею. Але, хоча у цілому літургійні рукописи XVII–XVIII ст. репрезентують один жанр рукописних кодексів і поєднуються рядом спільних характерних рис, також між ними спостерігаються й історично обумовлені відмінності. Так, до речі, порівнюючи кодекси XVIII ст. з боку художнього оформлення, маємо підстави вважати, що на відміну від Луцького градуалу 1642 р., декор літургійних рукописів XVIII ст. виглядає досить невиразним і недосконалим у цілому — типовим для XVIII ст., репрезентуючи скоріше епоху занепаду у загальному розвитку мистецтва оздоблювання рукописних книг. Проте, безперечно, варто наголосити на цінності цих пам'яток культури, слід історичного існування різноманітних католицьких духовних орденів, конгрегацій, церков, костьолів, кляшторів, монастирів, конвентів, які плідно діяли на терені Правобережної України, насамперед у Волинському регіоні, протягом XVIII ст.

В окремій групі матеріалів XVIII ст.— два міссали реформатів XVIII ст. Перший належав Львівському конвенту св. Казимира і датований 1702 р.[19] — «Missale Romanorum... pro Choro Conventus Leopoliensis ad. S. Casimirum» (ф. І, №4776). Він складається із 96 аркушів і містить на звороті титулу великий за розміром мідьорит — гравюру невідомого майстра, яка зображує добродія та патрона львівських реформатів — св. Казимира. Також у тексті зустрічаються невеличкі мідьорити, що ілюструють текст міссалу (до речі, наприкінці книги знаходиться популярна у цей період гравюра — зображення Чудотворної Божої Матері з монастиря босих кармелитів у Бердичеві) та має кольорові ініціали у чотирикутних рамках. Цей міссал був відреставрований тканиною (очевидно, ще реформатами) і зберігся у досить доброму стані.

Другий міссал «Missale romano-seraphicum» (ф. І №775) — 1754 р, із конвенту реформатів у Кремінці, тобто представляє собою культурно-історичну пам'ятку волинського походження. Текст рукопису містить кольорові ініціали, рамки, заставки. Кодекс оздоблений вклеєними розмальованими мідьоритами відповідньої для кожної церковної служби тематики — зображення св. мученика Стефана, свят Різдва Христова, Трійці тощо. Мідьорити належать ритцям популярних німецьких майстрів-граверів і вийшли із німецьких друкарень у XVIII ст., які спеціалізувалися на виданні ілюстрованих друкованих книжок. Серед атрибутованих, гравюри з друкарень Аугсбурга — Мартина Енгельбрехта, Йогана Георга Гертеля, Йогана Христиана Леопольда, що належали ритцю Августа Вінда. Щодо оправ двох міссалів, вони досить типові для цієї епохи — дошки, оправлені в шкіру, з металевими накладними елементами.

Ще один міссал волинського походження XVIII ст. «Missale romano-trinitarium pro choro collegi Luceoriensis Ordinis Discalceatorum SSS mae Trinitatis Redemp. Capt.... Fr. Antonio A. 1748» (ф. І, №4777), датований 1748 р. Він також був призначений для конкретної релігійної інституції та згодом використовувався за призначенням під час літургії у Луцькому колегіумі тринітаріїв. На клеєному аркуші форзаца зберігся власницький запис тринитаріїв про належність фоліанту до Луцького колегіуму: «C. H. n. 1 in Folio Colegii Luceoriensis ordinis SS. S Trinitatis»[20]. Також на аркуші рукопису збереглася пізніша печатка Луцько-Житомирської семінарії, яка свідчить про подальшу історію побутування рукопису у складі цієї установи. Привертає увагу прекрасно збережена світло-коричнева шкіряна оправа із витонченими застібками у вигляді бронзових голівок.

Насамкінець варто приділити увагу історії надходження літургійних рукописів із житомирського музею до бібліотеки. Окремий інтерес викликає надходження до Відділу рукопису ВБУ Луцького градуалу, оскільки джерело його надходження за даними інвентарного опису ф. І вказано помилково і не відповідає актовій документації відділу про комплектування фондів. Судячи з даних інвентарного опису[21], де зафіксовано, звідки надійшов рукопис, джерелом надходження був Інститут польської пролетарської культури. Але при перевірці цієї інформації вдалося з'ясувати, що у списку переданих полоністичних документів загальною кількістю 180 позицій за актом від 29 лютого — 17 травня 1936 р.[22], Луцький градуал відсутній[23]. За даним «Списку рукописів Історичного відділу Волинського державного музею переданого до ВБУ», частина рукописних матеріалів надійшла до ВБУ 24 жовтня 1932 р. Акт приймання-передачі датований 9 жовтня 1932 р.[24] підписувався заступником Волинського державного музею Д. Антоновим і завідувачем бібліотеки музею М. Кудрицьким — з одного боку, а також уповноваженим ВБУ О. Дзбанівським — з другого, згідно з цим, книги музею було переміщено до ВБУ у Києві[25].

Проте надходження рукописів до ВБУ не було одноразовою акцією: деякі цінні рукописні пам'ятки надійшли згодом. Так питання про Луцький градуал виявилося спірним і поміж представниками адміністрації двох установ не відразу була досягнута згода щодо його майбутнього місцесховища; у цьому зв'язку в акті зазначено, що «Не розв'язаним залишилося питання про передачу до ВБУ одного з двох градуалів, а саме градуалу 1642 р., що на нього претендує ВБУ; і передати який відмовилася адміністрація ВДМ, тому до розв'язання цього питання представники ВБУ залишають в музеї і другій градуал, раніш прийнятий»[26]. Відтак передача градуалу у складі інших документів була здійснена вже у 1934 р. Тому за списком від 23 січня 1934 р. «Рукописи Волинського державного Музею», складеним Миколою Володимировичем Геппенером (1901–1971) — філологом-славістом, палеографом, архівістом, джерелознавцем, який тоді виконував обов'язки завідувача відділом рукописів, серед матеріалів, переданих із житомирських фондів до відділу рукописів ВБУ, у досить стислому описі пунктом 3 читаємо: «Gradualum» (луцький) 1642 р, Вел. F На пергам.», а також низка інших рукописних богослужбових книг латинською мовою[27].

Всього ж під час передачі з Житомирських фондів до відділу ВБУ поряд із луцьким рукописним фоліантом було передано 1101 одиниць документів[28]. Щодо питання приймання-передачі до ВБУ решти волинських музейних матеріалів — вищезгаданих літургійних книг, за актовою документацією встановлено, що тоді вони також потрапили до бібліотеки, тобто здебільшого надійшли у 1934 р.[29]

Так оглядово виглядає картина комплектування та зберігання літургійних латиномовних кодексів, які поряд з іншими матеріалами житомирського походження, репрезентують «волиніку» у фондах Інституту рукопису НБУВ, і віддзеркалюють певні аспекти історії розвитку музейництва України.

[1] Антифонарий // Музыкальний энциклопед. словарь.— М.: Сов. энциклопедия, 1990.— С. 35.
[2] Градуал // Там само.— С. 147.
[3] Латинские рукописи Библиотеки Академии Наук СССР: Описание рукописей латинского алфавита X–XV вв. / Сост. Киселева Л.И.— Л.: Наука, 1978.— С. 14.
[4] *Chwalewik Ł.* Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galereje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłosci, w Ojcyźnie i dŕ obczyznie, w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone.— Warszawa; Krakow: Wydaw-wo Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1926–1927.— T. 2.— S. 547.
[5] ІР НБУВ, ф. 285, № 516, С. 20–21.
[6] *Bersohn M.* O illuminowanych rękopisach polskich.— Warszawa,: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900.— S. 69, 85.
[7] *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna i znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jak i obecne istniących w krajach dawną Polskę składających ...— Krakow: Anczyc, 1875.— S. 46.
[8] Derej Błażej / Słownik pracownikow książki polskiej.— Warszawa — Lodz, 1972.— S. 169.
[9] *Iluminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książce* — Wrocław —Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
[10] Derej Błażej / Słownik pracownikow książki polskiej.— Warszawa — Lodz, 1972.— S. 169.
[11] *Bersohn M.* O illuminowanych rękopisach polskich.— Warszawa,: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900.— S. 69, 85.
[12] Iluminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książce — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
[13] *Bersohn M.* O illuminowanych rękopisach polskich.— C. 81—85.
[14] Iluminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książce — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
[15] Derej Błażej / Słownik pracownikow książki polskiej.— Warszawa — Lodz, 1972.— S. 169.
[16] *Zbiory rękopisow w bibliotekach i muzeach w Polsce.* // Oprac. D. Kamolowa, K. Muszyńska.— W-wa: Bibliotreka Narodowa, 1988.— S. 146–147.
[17] Derej Błażej / Słownik pracownikow książki polskiej.— Warszawa — Lodz, 1972.— S. 169.
[18] Derej Błazej // Encykiopedia wiedzy i książce — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 514.
[19] Про інші рукописи з фонду реформатів у ІР НБУВ див: *Булатова С.О.* Архів реформатів руської провінції (Provincia Russia) // Рукописна та книжкова спадщина України.— К., 1994.— Вип. 2.— С. 136–141.
[20] Щодо інших рукописів з Луцького колегіуму тринітаріїв див. детальніше у ст. автора: *Міщук С.М* Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XIX ст. Волинського державного крайознавчого музею в Житомирі кін. XIX — поч. XX ст.: короткий огляд матеріалів з фондів Інституту рукопису НБУВ.— К., 2001.
[21] ІР НБУВ, *Інвентарна книга* ф. І, №1668–5154, арк. 184 зв.
[22] Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 45, арк. 93–102.
[23] *Там само.*
[24] Архів ІР НБУВ, оп, 1, спр. 43, арк. 70.
[25] Там само, арк. 70.
[26] Там само, арк. 71.
[27] Там само, спр. 44, арк. 41–67 зв.
[28] Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 40.
[29] Там само., арк. 41–67 зв.

Валерій Старков

ЛИСТИ МИТРОФАНА ДИКАРЕВА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ФОНДІВ ЦДІАК УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Повноцінний розвиток національної науки важко уявити за відсутності опублікованого корпусу творчої спадщини найвидатніших учених-мислителів. В цьому контексті творча спадщина Михайла Грушевського займає провідне місце.

Фонд №1235 ЦДІА України у м. Києві вміщує 610 справ з листуванням вченого, які складають 3/4 всього обсягу документів історика[1]. Нашу увагу привернула епістолярна спадщина М.С. Грушевського в частині його листування як з визначними етнографами, так і з етнографами-аматорами, краєзнавцями, *народними майстрами, колекціонерами старожитностей*. У фонді зберігаються листи до М. Грушевського таких визначних етнографів, як Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Катерина Грушевська, Марко Грушевський, Митрофан Дикарів, Раймунд Кайндль, Філарет Колесса, Василь Кравченко, Зенон Кузеля, Андрій Лобода, Любор Нідерле, Микола Сумцов, Володимир Шухевич, Володимир Ястребов. Окрім того, у фонді відклалися листи від багатьох кореспондентів, які містять різноманітну етнографічну інформацію з різних куточків України: Валеріана Боржковського з Вінничини, Андрія Веретельника з Галичини, Григорія Веселого та Сергія Іваницького з Поділля, П. Петрушевського з Наддніпрянщини, Гіядора Стрипського з Закарпаття та ін.

Не зупиняючись докладно на постаті Митрофана Дикарева[2], зазначимо, що він був знаним у 90-х роках XIX ст. українським етнографом і фольклористом, друкувався у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, «Киевской Старине», «Этнографическом Обозрении», листувався з визначними діячами науки і культури того часу — Михайлом Грушевським, Борисом Грінченком, Федором Вовком, Олександром Кониським та багатьма іншими.

Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського[3] відображають насамперед науково-громадську діяльність його в зазначений період, і водночас висвітлюють постать респондента як одного з керівників Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Листування розпочалося з ініціативи М. Дикарева у травні 1894 р., коли він привітав М. Грушевського з отриманням кафедри і передав йому свої праці[4]. Згодом обмін науковими виданнями між ними тривав протягом всього періоду листування. Вже в другому своєму листі від 16 червня 1894 р. М. Дикарів «складає щиру подяку» за отриману від М. Грушевського його книгу[5]. Надалі М. Дикарів регулярно отримував від НТШ як праці Товариства, так і ті видання, які він просив допомогти отримати. Характерним прикладом цього є повідомлення у трьох листах поспіль на початку 1897 р. У листі від 5 січня він повідомляє, що із засланих грошей частину передає НТШ, а на решту прохає заслати йому томи російсько-українського словника Уманця. 2 лютого М. Дикарів пише М. Грушевському: «Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замісто т[ому] III [«]Словаря[...»], будьте ласкаві, зашліть мені Байдину [«]Одісею[«], обидві части, а решту передайте до Вашого Товариства. [«]Записки[...»] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю»[6]. А вже 23 березня він дякує за прислані видання НТШ: «Т[ом] XIV «Записок», спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«]Етнографічним Збірником[«]»[7].

В свою чергу Митрофан Дикарів, незважаючи на постійні матеріальні нестатки, збирав і надсилав до Львова літературу та матеріали, що стосувались передусім Вороніжчини та Кубані, *з якими він був добре обізнаний*. Так, в листі від 16 липня 1896 р. він зазначає: «Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошеві обставини не міг їх туди заслати: чи не *були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними* є такі книжки, що нігде не можна придбати, напр[иклад:] «Ворон[ежскіе] Петровск[іе] акты», «Гісторичні матеріяли г[орода] Острогожська» Вейнберга, «Крестьянское хозяйство в Острогожск[ом] у[езде]» — книга двічі премована (золотою вел[икою] медалею Географічн[ого] Товариства і 500 руб[лями] від С[анкт-]П[етер]б[урзького] Комітета о сільських товариствах). Коли згодитесь, я Вам зашлю сі книжки»[8].

Митрофан Дикарів постійно переймався долею своєї наукової спадщини та архіву. В листі від 31 липня 1895 р. він звертається до М. Грушевського з проханням бути своїм душеприказчиком, здійснюючи свій давній намір залишити її Науковому товариству ім. Шевченка[9]. Згодом він неодноразово повертався до цього питання. В листі від 5 січня 1897 р. він пише «З відписуванєм своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський «корчій», від котрого на мене напала якась млявість, апатія»[10]. Передача архіву М. Дикарева до НТШ була здійснена невдовзі після його смерті. Лише завдяки цьому, на нашу думку, значна його частина була збережена від забуття, а праці, які він підготував до друку, побачили світ посмертно завдяки зусиллям, передусім, І. Франка та В. Гнатюка. Автор має наміри повернутися згодом до питання передачі до НТШ та долі архіву Митрофана Дикарева.

Про існування листів-відповідей Михайла Грушевського Митрофану Дикареву говорять прямі й непрямі згадки в листах останнього: «Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку, *листа також*» (лист від 16 червня 1894 р.); «*На ваше питання* проти відбитків, я й сам не знаю, що Вам одповісти...» (лист від 16 червня 1896 р.); «Т[ом] XIV «Записок», спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«]Етнографічним Збірником[«]» (лист від 23 березня 1897 р.); «*Вашу відповідь* на мій пильний запит *я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут*, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів» (лист від 11 червня 1897 р.); «*На лист з 7 (19) VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті* приїхати на археольогічний з'їзд до Київу» (лист від 26 червня 1899 р.)[11] тощо. На нашу думку, *М. Грушевський відповідав листом* майже на кожну кореспонденцію М. Дикарева, але нами ці листи поки що не віднайдені. *Свого часу архів Митрофана Дикарева, який* потрапив після його смерті до НТШ у Львові, був розпорошений і його частини згодом *потрапили до різних архівів і в самому архіві* НТШ не залишилось його слідів[12]. Листи

Олександра Кониського до Митрофана Дикарева виявились у фонді О. Кониського в архіві Інституту літератури НАН України[13], листи Бориса Грінченка до нього — у фонді Б. Грінченка в Інституті рукопису НБУВ[14], деякі інші листи — у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М.Т. Рильського НАН України[15] тощо. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М. Дикарева, наприклад, відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені й підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894–1896 рр.), хоча в листах М. Дикарева до нього[16], згадуються набагато більше листів до М. Дикарева, написаних Ф. Вовком у 1894–1899 рр.). Не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева. Володимир Гнатюк відверто писав 1918 року в передмові до матеріалів зібраних М. Дикаревим про те, що під час військових дій Першої світової війни частина фондів етнографічної комісії НТШ загинула[17].

Коло питань, які обговорюються в листах М. Дикарева до М. Грушевського, широке: друкування та редагування праць М. Дикарева у виданнях НТШ, внутрішнє життя української громади Катеринодара, наукові ій методичні питання українознавства, питання українського правопису, стосунки з іншими вченими та збирачами фольклорно-етнографічних відомостей, бібліографічні та археографічні новини з Вороніжчини та Кубанщини, фольклорно-етнографічні відомості з цих порубіжних регіонів українського етнічного масиву, особисте життя М. Дикарева тощо.

Як відомо, за життя М. Дикарів видрукував у виданнях НТШ кілька своїх праць: «Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії», «Чорноморські народні казки й анекдоти», «Народна гутірка з поводу коронації 1896 р.», причому ці праці відкривали відповідні збірники[18]. Вже посмертно вийшли друком «Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді» (1900 р.), «Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії» (1903 р.), «Народний календар Валуйського повіту у Вороніжчині» (1905 р.)[19] та ін. Підготовлена Володимиром Гнатюком праця «Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів М. Дикарева» вийшла друком 1918 р.[20]

Митрофан Дикарів дуже прискіпливо готував свої праці до друку і так само ставився до друкарських та інших помилок у текстах, про що негайно повідомляв видавців. До того ж поряд з виправленнями він постійно надсилав доповнення і додатки до своїх праць. Про це йдеться майже в кожному листі. Так, в листі від 5 березня 1896 р. він узгоджує з М. Грушевським заголовок і порядок розміщення казок у праці «Чорноморські народні казки й анекдоти» і зміни, які треба внести в зв'язку з цим до покажчика: «Проти Вашого заголовку і порядку казок я нічого не маю. До сього порядку я примушений тим, що №№, поміщені на кінці, я здобув уже тоді, як мій рукопис був уже готовий і показчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити инший порядок, разом припаде перероблювати і показчик. А в тім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на ріжних сторонах, <...ерішнього> показчика сього не можна бачити»[21].

У листах М. Дикарева відображені його значні зусилля з організації мережі інформаторів етнографічних відомостей. Іноді тільки за допомогою цих листів можна отримати відомості про збирачів етнографічного матеріалу і перлин народної творчості та ідентифікувати їх внесок до фольклорно-етнографічної спадщини. Відомості для праці М. Дикарева «Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії» вистачив йому О.Ю. Півень, якого він заохочував матеріально, про що повідомляв в листі від 3 березня 1896 р.: «Перед роковинами Т.Г. Шевченка я поладнав з О.Ю. Півнем що до вистачання мені етнографичного матеріялу. [...] ...його відомості захоплять, остільки можливо, чорноморське житє з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святок у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збіранне чорноморського етноґрафичного матеріялу стоїть у мене на певнім ґрунті»[22]. Матеріали про збирача етнографічних відомостей,— Павла Тарасевського,— із зразками його творчості М. Дикарів подав до редакції «Памятной книжки Воронежской губернии» на 1896 рік, але з невідомих причин вони були зняті з друку (лист від 16 липня 1896 р.). Про іншого, за виразом М. Дикарева, «етноґрафичного дописувателя» Антона Антоновича Суботу, селянина зі слободи Попасної Богучарського повіту з Вороніжчини, він повідомляв НТШ у листі від 4 серпня 1897 р. і надіслав його фотографічний портрет. У тому ж листі він повідомив, що має намір подати відомості про своїх найменших

інформаторів: «До материялів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких філозофів (4-х и 2-х годів) і зразки дитячого писання і малювання»[23]. Кореспондентська мережа М. Дикарева виявилась настільки міцною, що вона працювала певний час і після його смерті. У відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд В. Гнатюка) знаходяться матеріали, отримані від згаданих кореспондентів після 1899 р., зокрема: «Этнографический календарь». Етнографічні нотатки. Записи А. Суботи з Вороніжчини. 1900–1901 рр. (од. зб. 155, 84 арк.); «Этнографические сведения...» Етнографічні матеріали (Збірка без початку). Розповіді, оповідання. Зібрано Т. Суботіним. 1903 р. (од. зб. 173, 16 арк.); Тарасевський П.К. «Етнографічний збірник П.К. Тарасевського (Зошити XII–XXV). 1903–1912 рр. (од. зб. 249–261, 504 арк.)[24].

В листах М. Дикарева приділено значну *увагу ігровій культурі української людності.* В листі від 5 березня 1896 р. він повідомляв М. Грушевського, що його кореспондент «О.Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих игр чорноморських» і «обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинського і П.В. Іванова з Купянського повіту»[25]. Дитячі ігри та розваги поряд з іншими сторонами дитячого життя (фольклор, психологія тощо) постійно були в колі зацікавлень М. Дикарева, про що він пише в листі від 4 серпня 1897 р.: «Про той рік, я готую відомости про дитяче житє физичне і духове. Матеріял, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостається лиш написати де-що про вагу сього материялу. Новиною буде в материялах дитяча психология»[26].

На цей час дослідження народної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг в загальних етнографічних працях О. Терещенка[27], М. Маркевича[28], П. Чубинського[29], В. Іванова[30] та ін., їм були присвячені і спеціальні дослідження С. Ісаєвича (з передмовою В. Горленка)[31], П. Іванова (з передмовою М. Сумцова)[32] та ін. Саме про праці Павла Чубинського та Петра Іванова згадав Митрофан Дикарів. Про це ж він повідомляє і Федора Вовка до Парижа в листі від 14 серпня 1896 р.: «Навесні я обернувся з запитом до Суботи (іншого кореспондента М. Дикарева — *В.С.*), і він відписав мені, що радніший продовжувати вистачаннє материялів, аби тілько я заслав йому програму Янчукову[33]. Але як усі примірники Янчукової програми розійшлись навіть у Москві, я примушений був з свого примірника виписати йому частину питань про народне акушерство, родини, христини, *додавши чимало своїх питань з дитячих забавок, игр, виховування дитини з физичного і духовного боку.* Таку ж програму я заслав до хут[ора] Курчанського Єйського одділу другому своєму кореспондентові Александрові Півневі, котрий поступився дати *опись дитячих игр, далеко докладніший, ніж у П.В. Иванова, з Купянського повіту.* Через свою жінку Півень сподівається дати відомости і з народного акушерства»[34]. Враховуючи те, що описи Павла Чубинського та Петра Іванова дуже змістовні та об'ємні, можна вважати, що О. Півень, збирацько-етнографічні якості якого високо цінував М. Дикарів, зібрав і надав останньому обіцяне, доля якого нині невідома. Зазначимо, що серед відомостей про різдвяні святки у станиці Павлівській на Чорноморії, які О. Півень надав М. Дикареву, були докладні описи ігор дорослих і дітей. Це — «у свинки», «у цурки», «у сніжки», «у боротьбу», катання на санках, крижинах, «кониках» (лижах), різних гойдалках тощо[35].

Таким чином, у статті розглянуті тільки деякі з багатьох аспектів історико-етнографічної спадщини України, висвітлених в листах Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві, зокрема питання ігрової культури українців. Не зупиняючись докладно на інших аспектах, зазначимо, що автором підготовлений до друку повний корпус текстів цих листів, окремі частини якого тут використані.

[1] Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик по фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упорядник Ігор Гирич.— К.: ІУАД НАН України, 1996.— С. 5.

[2] *Старков Валерій.* Митрофан Дикарів — повпред нації // Берегиня.— 1999.— Ч. 4.— С. 5–11; Його ж. «Золоті зерна наукового пізнання» (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам'ять століть.— 2000.— №1.— С. 14–19; Митрофан Дикарів. Історіографія життя і творчості // Буковинський історико-етнографічний вісник.— Чернівці: Місто, 2000.— С. 50.

[3] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 1–93 (32 листи.— 1894–1899 рр.); спр. 303, арк. 351–352 (1 лист 1895 р.).

[4] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 1–3.

[5] Там само, арк. 4. Авторські скорочення розкриваються в квадратних дужках [ ], скорочення в ци-

татах трьома крапками в таких же дужках [...], непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у ламаних дужках < >. Дати подані, як в листах М. Дикарева,— за старим стилем.

[6] Там само, арк. 52.

[7] Там само, арк. 54.

[8] Там само, арк. 39–40.

[9] Там само, арк. 9.

[10] Там само, арк. 45.

[11] Там само, арк. 4, 34, 54, 55, 89.

[12] Усне повідомлення д. і. н., професора Володимира Потульницького. Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.

[13] Архів Інституту літератури НАН України, ф. 77, спр. 247–271.

[14] Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 3, спр. 40730–40742 — листи Б. Грінченка 1896–1899 рр.; ф. 3, спр. 36845- 36872 — листи М. Дикарева 1892–1899 рр.).

[15] Листи до М. Дикарева від Г. Яковлєва, І. Кобзаря, І. Попова, І. Давидова, Д. Іваненка, В. Смикова, К. Філатова (спр. 1, арк. 33, 1888–1898 рр.), Ю. Сизова (спр. 4, арк. 19, 1893–1894 рр.), його постійних кореспондентів, постачальників фольклорно-етнографічних відомостей — П. Тарасевського (спр. 2, 3, 8, арк. 84, 1892–1898 рр.), П. Півня (спр. 6, арк. 9, 1895–1897 рр.) та А. Суботи (спр. 7, арк. 14, 1896–1898 рр.).

[16] *Старков Валерій.* Митрофан Дикарів — повпред нації. Листи М. Дикарева до Ф. К. Вовка // Берегиня.— 1999.— Ч. 4.— С. 5–19 (опубліковані перший та останній з відомих листів М. Дикарева до Ф. Вовка). *Він же.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть.— 2000.— №1.— С. 20–52 (опубліковані 23 листи М. Дикарева до Ф. Вовка).

[17] *Г[натюк] В[олодимир].* Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів М. Дикарева // Матеріяли до української етнольогії / Вступна стаття та підготовка до друку В. Гнатюка.— Т. 18.— Львів, 1918.— С. 171.

[18] *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії // Етнографічний Збірник.— Т. 1.— 1895.— С. 1–24; *Він же.* Чорноморські народні казки й анекдоти // Там само.— Т. 2.— 1896.— С. 1–50; *Він же.* Народна гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // Там само.— Т. 5.— 1898.— С. 1–24.

[19] *Він же.* Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнольогії.— Т. 3.— 1900.— С. 1–15; Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії // Збірник Фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка.— Т. 6.— Львів, 1903.— С. 1–258 (Сюди увійшли такі незакінчені праці М. Дикарева: «Знадоби до української народньої ботаніки», «Дещо про вербу яко символ в українській пісні», «Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками», «Великий бог Микола», «Митольогічні уривки», «Пояснення до колядок», «Уривки з греко-славянської митольогії»); *Він же.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріяли до українсько-руської етнольогії.— Т. 6.— Львів, 1905.— С. 114–204. Див.: *Старков Валерій.* Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам'ять століть.— 2000.— №1.— С. 52–53.

[20] Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів М. Дикарева...— С. 170–275.

[21] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 14–15.

[22] Там само, арк. 12.

[23] Там само, арк. 59.

[24] *Старков В.А.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України.— 2001.— №3.— С. 91.

[25] ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 15.

[26] Там само, арк. 59.

[27] *Терещенко А.* Быт русского народа.— СПб., 1848.— Ч. 4.

[28] *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян.— К., 1860.

[29] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край.— Т. 3.— СПб., 1873; Т. 4.— СПб., 1877.

[30] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова.— Т. I.— Харьков, 1898.

[31] *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина.— 1887.— №6–7.— С. 451–486.

[32] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде.— Харьков, 1889.

[33] Мається на увазі «Программа для собирания этнографических сведений, составленная при Этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» (М., 1887.— 147 с.), серед укладачів якої був Микола Янчук (1859–1921), український, білоруський та російський фольклорист, етнограф та письменник, редактор «Этнографического обозрения» у 1889–1916 рр.

[34] *Старков Валерій.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка...— С. 33.

[35] *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській...— С. 9–10.

Микола Щербак, Надія Щербак

ЖАНДАРМСЬКО-ПОЛІЦЕЙСЬКІ ДОКУМЕНТИ ЦДІАК УКРАЇНИ ПРО ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Важливим напрямком діяльності жандармів в українських, особливо правобережних, губерніях була боротьба з національно-визвольним рухом. Ще в кінці XIX ст. цей рух мало цікавив Департамент поліції, який у жовтні 1900 р. інформував начальника Київського губернського жандармського управління генерала В. Новицького: «За одержаними даними на початку нинішнього року в Галичині, м. Львові, виникла за ініціативою «київських сепаратистів» нова організація під назвою «Нова Україна», яка поставила собі за мету відокремити Малоросію від Російської імперії на федеративних принципах... Не надаючи особливого значення новому рухові, в зв'язку з великими труднощами для досягнення поставленої мети, Департамент поліції між тим вважає своїм обов'язком повідомити про це Ваше превосходительство для відома і міркування»[1].

З початком революції 1905 р. відокремлення України від Російської імперії вже не здавалося Департаменту поліції недосяжним і утопічним. Національне питання стало одним із головних пунктів щорічних звітів начальників ГЖУ, охоронних відділень і губернаторів. Департамент поліції цікавили і польське, і єврейське питання. Але головним ворогом режиму жандарми вважали український національно-визвольний рух. Причому, їм доводилося боротися з тим, чого вони, зрештою, не знали і не розуміли. Про це свідчить підготовлений Департаментом поліції і розісланий місцевим жандармським органам огляд українського руху. У ньому зазначається: «Що таке український рух? Яка історія його виникнення в краї, його завдання і тактика діяльності керівників цього руху? Ось питання, які мають важливе загальнополітичне значення. Але відповідь на них дадуть, на жаль, лише деякі спеціалісти-історики України. Більшість же, не виключаючи і осіб, безумовно зацікавлених в належному вирішенні цього питання, мають лише поверхові відомості про існування руху серед української інтелігенції, про те, що уряд вважає за необхідне боротися з ним... і все. Але як боротися? Якими засобами?»[2] — запитує автор огляду. Закінчується цей документ так: «Український рух визрівав століттями, крок за кроком поширюючи поле своєї діяльності і сіючи розпусту серед народних мас — тому і боротьба з ним буде тяжкою... Вийти з неї достойним переможцем, не зробивши жодної поступки, жодного компромісу з цим внутрішнім ворогом — ось чергове і, безумовно, важливе завдання російського уряду»[3].

Характеризуючи діяльність різних національних груп у Київській губернії, начальник охоронного відділення писав: «Малоросійське населення являє собою основну масу, але в цілому маса ця — інертна і важко піддається різного роду обробці. Інстинктивно,— вона, скоріше всього, прагне до злиття з великоросами, але з цієї маси доводиться різко виділяти малоросійську інтелігенцію, вихована під впливом таких сепаратистів, як М. Драгоманов та інші»[4]. То ж не дивно, що в поле зору жандармів неодноразово потрапляє і М.С. Грушевський, який згодом став головним ідеологом українського національно-визвольного руху.

1894 р. М.С. Грушевський захистив магістерську дисертацію і переїхав з Києва до Львова, де був затверджений на посаді професора кафедри всесвітньої історії Львівського університету. Галичина в той час входила до складу Австро-Угорської імперії, тобто, вчений, залишаючись російським підданим, знаходився поза сферою впливу російських жандармів.

В умовах першої революції в Росії і створення Парламентської громади у І Державній думі Михайло Сергійович в Петербурзі бере активну участь у виданні часопису «Украинский вестник». Він був автором програмних статей, більшість з яких вийшла наступного року окремою збіркою «Освобождение России и украинский вопрос».

У серпні 1906 р. Державна дума була розігнана і видання «Украинского вестника» припинилось. Але вже в кінці вересня того ж року в Києві почала виходити українська газета «Рада», одним із засновників якої був проф. М. Грушевський. В кінці року він виступив із програмною статтею «Галичина і Україна», в якій закликав східних і західних українців до тіснішої співпраці: «Українці мусять всю енергію вложити в те, аби відгріти національне почуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо си-

стематично й планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на денний порядок»[5].

Під час революції владним структурам було не до газетних публікацій: потрібно було придушити збройні виступи на броненосці «Потьомкін», у Севастополі, Києві та інших містах. Після придушення революції черга дійшла і до газетних публікацій. Жандарми і цивільна влада зацікавились професором М. Грушевським. 11 грудня 1908 року Київська охранка подала губернатору записку в якій доповідала про його діяльність. Інформацію на цю тему охоронне відділення ще 5 разів надсилало і до Департаменту поліції: 16 лютого 1910 р., 9 березня 1910 р., 10 липня того ж року, 26 січня та 23 червня 1913 року. У 1910 р. двічі цікавився М. Грушевським київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Трепов.

15 липня 1914 р., незадовго до початку Першої світової війни, заступник міністра внутрішніх справ генерал В. Джунковський, який одночасно займав посаду і командира Окремого корпусу жандармів, звернувся до генерал-губернатора Ф. Трепова з проханням повідомити міністерство про «шкідливу діяльність Грушевського за останній час і Ваш висновок про те, наскільки необхідною є адміністративна висилка його за межі Південно-Західного краю. На випадок відсутності вказаних вище даних, прошу Ваше Високопревосходительство зробити відповідні розпорядження про встановлення за діяльністю Грушевського, при відвіданні ним Києва, суворого негласного нагляду і про результати повідомити»[6].

Ф. Трепов направив цього листа начальнику Київського ГЖУ полковнику О. Шределю «для повідомлення відповідних даних і свого висновку». Полковник доповів (щоб передати стиль викладу цитуємо мовою оригіналу — авт.): «Михайло Грушевский, профессор Львовского университета, является лидером и единственным интеллектуальным вдохновителем Украинской национально-демократической партии, работающей как в Галиции с Буковиной, так и в России...

В г. Киеве Грушевский, имея недвижимость, сидит в смысле связей очень крепко и работа его, помимо научной, по украинизации интеллигенции, а через нее и масс, ведется крайне успешно. Взгляды политические как его, так и партии за последние годы были резко направлены против России, имея конечной мечтой отторжение 10-ти губерний и 2-х областей от России с целью присоединения их к Червонной Руси и образования суверенного украинского государства»[7]. Тобто, київські жандарми не звинувачували ще М. Грушевського в проавстрійській орієнтації. І все ж полковник О. Шредель вважав, що при появі професора в Росії «он подлежит безусловному аресту и административная высылка его из пределов Юго-Западного края представляется необходимой, в целях охранения общественного порядка и государственной безопасности»[8]. Але М. Грушевський в Росії не з'явився.

Перша світова війна застала сім'ю Грушевських в галицькому селі Криворівня, де знаходилася їх дача. З наближенням лінії фронту до цієї місцевості, австрійський жандармський пост почав вимагати, щоб М. Грушевський з дружиною та донькою виїхали до Відня, що вони й зробили 7 вересня 1914 р. Далі М. Грушевський поїхав до Риму, де прожив майже місяць, а потім, повернувшись у Відень і забравши сім'ю, через Румунію виїхав до Києва, куди прибув 23 листопада.

А вже 28 листопада 1914 р. у Києві за розпорядженням начальника губернського жандармського управління полковника О. Шределя на підставі ст. 23 «Правил про місцевості, що знаходяться на військовому стані», він був заарештований. Того ж дня в його квартирі (вул. Паньківська, 9, кв. 12) було проведено обшук і знайдено велику кількість листів, рукописів та книг. Більшість із них було написано українською мовою, якої жандарми не розуміли і тому змушені були звернутися до голови Київського тимчасового комітету у справах преси Т. Флоринського з проханням рекомендувати когось з політично благонадійних осіб для експертизи цих речових доказів. Той рекомендував цензора С. Щеголєва, автора багатьох публікацій про «Южно-русский сепаратизм» і відомого ворога українства. Посилаючись на великий обсяг роботи, жандарми добились у Київського губернатора продовження терміну арешту М. Грушевського, без висування йому конкретних звинувачень, від 3 діб до місяця. Для збирання даних про затриманого начальник ГЖУ звернувся за допомогою до своїх колег — начальників Бесарабського, Варшавського, Волинського, Катеринославського, Чернігівського і Московського губернських жандармських управлінь та тимчасового жандармського управління Галичини полковника Мезенцева. Останній дав команду провести обшук у Львові, у квартирі, де мешкав М. Грушевський (вул. Понінська, 6). І знову жандарми знайшли сотні книг, ру-

описів, листів. Протримали М. Грушевського у в'язниці аж до 18 лютого 1915 року. 30 листопада жандармський підполковник Самохвалов розпочав дізнання «Про дослідження ступеня політичної благонадійності дворянина, професора Львівського університету М.С. Грушевського». Допитували затриманого 16 разів. У фонді Київського губернського жандармського управління в ЦДІАК України збереглися протоколи цих допитів[9]. Частину з них нинішній директор архіву О. Музичук опублікувала в журналі «Архіви України»[10]. Хочемо привернути увагу дослідників до цих протоколів та узагальнюючої записки, написаної київськими жандармами на їх підставі та аналізу документів, знайдених під час обшуку на квартирі Грушевських.

Записка написана на 12 сторінках і складається з 6 розділів:

1) Зв'язки і діяльність М. Грушевського в Росії;

2) Особа М. Грушевського за його творами;

3) Становище і діяльність М. Грушевського в Австрії;

4) Зв'язки М. Грушевського в Австрії з революційними елементами;

5) Зв'язки М. Грушевського з австрійським урядом;

6) Субсидування українських газет і книготоргівлі в Росії австрійським урядом.

Аналізуючи документи, листування, свідчення і праці професора М. Грушевського, слідчі дійшли висновку, що він є шкідливим політичним діячем, який «зовсім ігнорує зв'язками з представниками російського уряду і до останнього часу намагається використати свою популярність в рядах крайніх опозиційних уряду груп»[11]. Шкідливість діяльності М. Грушевського, на їх думку, проявилася в тому, що у травні 1906 р. в Петербурзі він брав участь у дебатах «Української парламентської Фракції» та «Українського політичного клубу», ведучи пропаганду тісного зв'язку України російської та австрійської. Але вже в липні того ж року, за даними жандармів, М. Грушевський розчарувався у життєвості вищезгаданих українських організацій і вітав у пресі утворення в столиці «Союзу автономістів-федералістів» і парламентської Фракції автономістів у Державній думі[12].

На думку слідчих, після розпуску II Державної думи українофіли втратили надію всенародно виступити з українським питанням і лідери їх, в тому числі і М. Грушевський, приєдналися до конституційно-демократичної партії та її фракції у III Думі. На підставі відібраних у М. Грушевського документів, жандарми з'ясували, що він встановив тісні зв'язки з лідерами кадетів — князем Долгоруковим, Мілюковим, Родичевим, Петрункевичем. Затриманому ставили в вину, що влітку 1913 р. при підтримці редакції київської газети «Рада» було видано протест проти виступу в Державній думі депутата Скоропадського, який заперечував наявність в українського населення бажання вживати «галицийское наречие». Протест було написано в образливих для Скоропадського виразах, а першим підписав його М. Грушевський. Злочинами вченого, на думку жандармів, були його участь у конференції з кадетами у грудні 1913 р., в святкуванні 100-річчя з дня народження Т. Шевченка у 1914 р., і листування з Є. Чикаленком про переслідування українства в Російській імперії.

Характеризуючи його наукові та публіцистичні твори, слідчі відзначають, що М. Грушевський пристосувався до цензурних умов і «лавіруючи біля цензорського пера, обережно проводив свої основні ідеї»[13], Так, наприклад, у статті «Після Балканської війни», вміщеній у 9-й книзі «Літературно-наукового вісника» за 1913 рік, він писав: «Силу і значення Росія може придбати лише шляхом внутрішнього обновлення, при допомозі всього того, про що стільки вже говорилось: конституційних гарантій, покращення становища селянських мас і робітничого класу — і вирішення національного питання на принципах широкої федеративності...» (стор. 332). Із свідчень Михайла Грушевського від 1 грудня 1914 р. видно, що вищенаведений витяг містить у собі його принципову точку зору не лише відносно українського, а взагалі національного питання»[14].

Стосовно своєї діяльності в Галичині, Михайло Грушевський заявив слідчим, що змушений був переїхати до Львова тому, що в Росії не мав можливості друкувати наукових праць українською мовою. У 1908–1909 рр. він брав участь у реорганізації Народовської української партії, але розчарувався в її діяльності і відійшов від партійного життя. Керівники галицьких політичних партій вважали його русофілом. Але жандарми не повірили вченому: «Чтобы составить себе представление насколько Грушевского, считая в Австрии «руссофилом», подвергали притеснениям и верно ли это, достаточно обратить внимание на его показания от 29 ноября 1914 года, где он заявил, что со дня объявления Австрией войны России, он до 7 сентября проживал на

своей даче — в селе Криворивне свободно»[15]. До того ж слідчі звернули увагу на запис у щоденнику вченого, зроблений 10 серпня 1914 р. про одержання зарплати від Львівського університету, видача якої не припинилась з початком військових дій. Таке привілейоване становище М. Грушевського — російського підданого — викликало в жандармів підозру і вони вирішили звинувачувати його не в сепаратизмі, а в шпигунстві на користь Австрії.

М. Грушевського звинувачували в тому, що перебуваючи в Австрії, він продовжував зустрічатися з революціонерами, які переховувалися там від переслідування Департаменту поліції. Серед них — М. Залізняк, М. Ільїн, В. Дорошенко. До того ж він був знайомий з К. Левицьким, М. Павликом, К. Трилевським та іншими діячами, які закликами українців вступали до легіону Січових стрільців і воювати на боці Австрії. М. Грушевський заявляв, що з початком війни він жодного разу не зустрічався з цими людьми, а знайомий з ними лише по спільній роботі у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка.

Записи у щоденнику М. Грушевського про зустрічі з українцями — депутатами Австрійського парламенту та уніатським митрополитом А. Шептицьким розглядались російськими жандармами як контакти з представниками австрійського та німецького урядів, хоч зустрічі ці відбувалися задовго до початку війни (1910–1912 рр.) і стосувалися становища українців у Австро-Угорській імперії. М. Грушевського звинувачували у тому, що він «при всяком удобном случае доказывал необходимость теснейшего сближения Галиции с Российской Украиной, настаивал на необходимости добиваться предупреждения «опасной трещины, которая образовывалась между духовной жизнью Украины и Галичины...», стремился «уничтожить фатальное последствие запрета Российским правительством ввозить в Россию украинские издания» и обеспечить «соприкосновение и влияние Научного Товарищества имени Шевченко на всей Украине»[16]. Злочином М. Грушевського, на думку слідчих, було й те, що Товариство ім. Т. Шевченка одержувало субсидії від австрійського уряду. Вони робили вигляд ніби не знають, що і в Росії подібні наукові осередки одержують дотації від уряду.

Закінчився місяць, відведений губернатором для проведення дізнання. Тоді жандарми звернулися до командуючого Київським військовим округом генерала Троцького і той продовжив термін арешту М. Грушевського.

Михайло Сергійович розумів, що без зовнішньої підтримки йому не вибратися із в'язниці, хоч конкретних доказів його шпигунської діяльності у слідства не було. Він звернувся за підтримкою до одного з керівників Російської Академії наук академіка О. Шахматова. Тому вдалося з'ясувати, що не маючи конкретних доказів шпигунської діяльності М. Грушевського, жандарми хочуть вислати його до Сибіру без суду, в адміністративному порядку. Це вважалося не покаранням, а запобіжним засобом.

5 січня 1915 р. академік О. Шахматов звернувся з листом до заступника міністра внутрішніх справ і командира Окремого корпусу жандармів генерала В. Джунковського. Він писав: «Наукові праці М.С. Грушевського являють велику цінність. Його багатотомна «Історія України-Руси» споряджена таким багатим критичним апаратом, якого не бачила у нас історична наука з часів Карамзіна»[17]. Академік просив вислати М. Грушевського не до Томська, а до Москви, Саратова чи Казані, де були університети і де він міг би продовжувати свою наукову діяльність.

26 січня з таким же проханням О. Шахматов звернувся до міністра освіти. Він писав: «...М. С. Грушевському, заарештованому за розпорядженням військових властей, не висунуто ніякого конкретного звинувачення. Його висилають за його «українофільство», за те, що він впливовий письменник і був колись енергійним діячем»[18]. Через тиждень, 2 лютого 1915 р. до міністра освіти звернулися і академіки М. Д'яконов та О. Лаппо-Данилевський. Вони писали: «Вислання Михайла Сергійовича Грушевського в Томську губернію найпагубніше відбилось би на всьому ході цінних його наукових робіт, а тому ми наважуємося просити Ваше сіятельство, чи не визнаєте ви можливим клопотати перед військовими властями про заміну йому висилки у Томську губернію наданням йому права жити в одному з університетських міст Європейської Росії, де він міг би продовжувати свої заняття»[19]. Зараз важко встановити, чи порушував міністр клопотання перед військовими властями, чи ні, але позитивних наслідків для М. Грушевського не було. Його справа набула широкого розголосу серед української і російської громадськості, тому жандарми намагалися її якомога швидше завершити. Вони не стали ризикувати і передавати її до суду. 18 лютого 1915 р. за

розпорядженням київського, волинського і подільського генерал-губернатора Ф. Трепова професор М. Грушевський був висланий до Симбірська (де університету не було) в адміністративному порядку.

Завдяки клопотанням Російської Академії наук восени 1915 р. М. Грушевському було дозволено переїхати до університетського міста Казані без права займатися викладацькою діяльністю, а ще через рік — до Москви. У ЦДІАК України зберігається ще один цікавий документ, датований 27 жовтня 1916 р. Це телеграма начальника Київського ГЖУ начальнику Московського охоронного відділення: «У зв'язку з переїздом у м. Москву відомого українського ідеолога професора Михайла Сергійовича Грушевського і присутністю там українського письменника Володимира Кириловича Винниченка, за слухами, що циркулюють у м. Києві серед студентів-українців, там організується за участю цих осіб центр для керівництва українською роботою в Росії. Повідомляючи Вам викладені відомості, прошу про наявні у Вас дані з цього питання ставити мене до відома. Полковник Шредель»[20].

Нагляд жандармів за М. Грушевським продовжувався. Представники репресивно-каральних органів вбачили у ньому небезпечного ворога «єдиної і неділимої» Російської імперії.

Проаналізовані нами документи та інші, що зберігаються у фондах ЦДІАК України, дають можливість об'єктивно і всебічно дослідити політичну діяльність М.С. Грушевського у дореволюційний період.

1 *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні.— К., 1926.— Т. 1.— С. 58.
2 ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2794, арк. 24.
3 Там само, арк. 39.
4 Там само, ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. 1, арк. 44.
5 *Верстюк В., Пиріг Р.М.* С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності.— К., 1996.— С. 47.
6 ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 11.
7 Там само, арк. 12.
8 Там само, арк. 13.
9 Там само, спр. 3320.
10 *Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві // Архіви України.— 1991.— №5–6.— С. 12–20.
11 ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 47.
12 Там само.
13 Там само, арк. 48 зв.
14 Там само.
15 Там само, арк. 49.
16 Там само, арк. 51 зв.
17 Там само, арк. 105.
18 Там само, арк. 108.
19 Там само, арк. 107.
20 Там само, спр. 3321, арк. 25.

Віктор Заруба

АРХЕОГРАФІЧНА ТА АРХІВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА М.Є. СЛАБЧЕНКА

Невтомною, натхненною науковою працею в Одесі в 1920-ті рр. академік М.Є. Слабченко безпосередньо спричинився до розбудови архівних установ і до розвитку української археографії та архівознавства. Окремих аспектів його діяльності в цій царині вже торкалися в статтях київські (І. Верба[1]), херсонські (С. Водотика[2]) та одеські (Л. Білоусова, А. Балінов і В. Хмарський[3]) дослідники. Ми спробуємо окреслити головні шляхи праці Слабченка-археографа, зробивши аналітичний огляд його внеску в цю галузь наукових знань. Вивчені нами документи дають підстави означити евристично-едиційну та архівнобудівничу діяльність М.Є. Слабченка в таких основних напрямках: 1) організаційно-наукові заходи з упорядкування одеських архівних фондів; 2) пошук, джерелознавче дослідження та використання документів українських архівів у власних наукових роботах (евристика); 3) участь у підготовці до публікації архівних матеріалів та праця над виданням архіву Коша Нової Запорозької Січі (едиція). Звичайно, всі вони не були самоціллю для вченого і самодостатніми сферами прикладення його знань, а тісно переплітались і нашаровувались один на другий.

Найважливішою умовою археографічної праці дослідник вважав архівне будівництво, бо через громадянську війну безцінні для вчених документи часто знаходилися в жалюгідному стані. У лютому 1920 р. наказом Одеського губернського ревкому було створено Губернське управління архівними справами (губархів), 21 березня 1920 р. ревком оголосив всі відомчі архіви історичного профілю губернії єдиним архівним фондом і створив обласний історичний архів. Михайло Єлисейович відразу включився до організаційних заходів з упорядкування місцевих архівів. З лютого 1920 р. до середини 1923 р. він займає відповідальну посаду заступника завідувача Одеського обласного (з 1922 р.— губернського) архівного управління Ю.Г. Оксмана і разом зі своїми учнями та місцевими вченими бере активну участь у становленні державних архівних установ Південної України. Найпершим завданням було виявити і взяти на облік фонди різних архівосховищ та приватних осіб, врятувати документи від розпорошення і винищення, сконцентрувати і впорядкувати їх, зберегти, організувати дослідження і використання в науці, створити науково-довідковий та пошуковий апарат. Фактично роботу доводилося розпочинати з нуля, бо більшість неописаних фондів і документів лежали хаотично у в'язках.

1921 р. вчений став експертом по Херсонщині змішаної радянсько-польської комісії з виконання Ризької угоди (18 березня 1921 р.), яку було створено в Москві для повернення до Варшави культурних цінностей, що належали польському народові[4].

З цією метою в Харкові діяла Підготовча комісія на чолі з академіком Д.І. Багалієм, до якої він включив М.Є. Слабченка як доброго знавця архівів та архівної справи Півдня України. Завдяки його праці було виявлено і передано до Польщі архів Варшавської митної округи.

Займаючи відповідальні посади в архівних установах, вчений дбав про наукове опрацювання архівних документів, про використання їх інформації науковцями — викладачами і студентами, прагнув раціонально організувати денні та вечірні години роботи архівів. А багатства їхні були значні. В Одесі знаходився архів останнього Запорозького Коша (1734–1775 рр.), Воронцовське зібрання джерел (рукописи, ритовини, першодруки), фонди нотаріату, цензури, думи, управи, Слав'яно-Сербського єпархіального правління, управління Новоросійського і Бессарабсько-Новоросійського генерал-губернатора, навчальних закладів Одеси, градоначальника. Вони уможливлювали вивчення широкого спектра питань історії, політики, економіки, науки, культури, освіти, революційного руху України, Росії, Польщі, Молдови, Болгарії, заселення Новоросії, експорту-імпорту одеського порту тощо. Не допустити вчених до документів означало загальмувати розвиток науки. Тому історик активно працює не лише над збереженням і упорядкуванням, але й над широким залученням дослідників до вивчення одеських архівів. 15 березня 1923 р. він пише листа президенту ВУАН М.П. Василенку, прохаючи відкрити в Одесі філію Академії, щоб архіви не забрали до Москви, та для організації їхнього вивчення: «Є в нас великі архівні багатства — запорізька архіва, новоросійського генерал-губернаторства, переселенческа архіва, єпархіальна й т. д. Є прекрасні, ще малодоступні книгозбірні, як Воронцова, Строганова й др. Архео-

логічні сокровища відомі всій федерації й Європі. Коло всього сього добра працює кілька чоловік. Але робота необ'єднана й до певної міри випадкова... А є чутки, що хотять до Москви перевести й бібліотеки Воронцова та Строганова...»[5].

Є свідчення, що до 1925 р. М.Є. Слабченко особисто, як досвідчений архівіст, опрацював понад 900 справ і каталогізував, упорядкував, склав наукові описи чи систематизував у хронологічному порядку фонди управління колоній, військових поселень та державних маєтностей, товариства сільських господарств Півдня Росії тощо[6]. В серпні 1925 р. він писав Д.І. Багалію, що в Одеському губарху відбулися зміни: зняли заступника завідувача Ланге і трьох співробітників: Акаринського, Проницького та Мартиновського. Власне листом вчений брав під захист Є.Є. Мартиновського, котрий був добрим архівістом, знав свою справу та склав методичні рекомендації з ведення архівів. Цю методичку історик прочитав, знайшов недоліки, але за браком інших вважав її гідною друку і цінною для архівістів-практиків. Михайло Єлисейович просив Д. Багалія, як фактичного керівника Центрального архівного управління (ЦАУ), допомогти відновити на посаді Є.Є. Мартиновського і надрукувати його брошуру. Цей факт засвідчує турботу вченого і про долю окремих архівних працівників, і про археографічну науку, і про стан організації архівного будівництва в Одесі[7].

Коли 1926 р. ЦАУ прийняло ухвалу про передачу до архівів рукописів з музеїв та бібліотек, в Одесі було створено паритетну комісію для відбору матеріалів і погодження суперечок між установами. До неї увійшли провідні фахівці міста, а від губарху — О.О. Рябінін-Скляревський та М.Є. Слабченко. Саме ця комісія виявила в бібліотеках і музеях та передала до крайового архіву більше десятка родинних фондів XVII–XX ст. князів Черкаських, О. Маркевича, І. Линниченка, О. Ланжерона, родин Каменєвих, Лачинових, Кондратьевих, Сабанських, привілеї Станіслава Понятовського караїмам містечка Трок тощо[8]. Михайло Єлисейович намагався зберегти ці документи в Одесі, не допустити їхнього експорту до Москви, яка наполягала на вилученні особливо цінних матеріалів[9]. «Все до Москви! Найважливіші діла істпарту вислані до Москви. Справи військові — до Москви... Ряд дорогоцінних речей — відправлено туди ж... Що ж в нас, на Україні зостанеться!»,— писав він у щоденнику[10]. Особливо турбувала його доля патентів князів Черкаських, які зберігалися в Художньому музеї і стосувалися діяльності московського Помісного приказу. Передавши їх до крайового архіву, документи хотіли потім вивезти до Москви. Вчений наполіг на тому, щоб їх залишили в Одесі. Боляче переживав він і спробу вилучити з одеського крайового архіву та передати до ЦАУ архів Коша Нової Січі. Він наполягав, щоб документи залишилися на уже визначеному їм історією місці, а Одеса продовжувала бути центром козакознавства. В березні 1928 р., коли пристрасті навколо передачі джерел дещо затихли, історик з радістю написав Д. Кравцову: «Що до запорозької архіви, то її поки що не вивозять до Харкова, котрий про запорожців й не допоминається. Д.І. Багалій дуже розумний чоловік, аби руйнувати ціле діло. Думаю, що він сам постарається забути про дарунок завгубархівом т[овариша] Вербова, якого до речі, вже знято, й на його місці сидить дуже сумирний й нічого не розуміючий новий чоловік Лешан, залізничник, який працював в Москві по професійній лінії»[11]. Щоправда, згодом 1931 р. архів таки вивезли з Одеси до Харкова, а 1934 р., з переїздом столиці,— до Києва.

1928 р., за рекомендацією завідувача окрарху О.Я. Александрова та уповноваженого Укрнауки по Одесі О.І. Покровського, М.Є. Слабченко входить від ІНО до постійної наради для розробки науково-організаційних і архівно-технічних питань при Одеському крайовому історичному архіві (ОКІА). Метою установи була координація зв'язків архіву з науковими товариствами та вузами Одеси, популяризація архівної справи, видання джерел, створення описів та оглядів архівних фондів. Зберігся протокольний запис засідання ради ОКІА від 3 листопада 1928 р. присвяченого обговоренню п'ятирічного плану роботи архіву. На зборах професор Слабченко висловився за необхідність описання в загально-історичному відділі (до 1917 р.) в першу чергу фондів, які мають зв'язки з дослідженням промислового і фінансового капіталізму і його злиття з земельним і селянським господарством: комерційні банки (Комерційний, Херсонський, Земельний, Селянський). По революційному відділу (з 1917 р.) він пропонував звернути увагу на економічне становище робітників, профспілки (в плані економічного становища). В останню чергу брати до опису історію подій. Архіви фабрик і підприємств в цьому відділі — описувати в першу чергу. Михайло Єлисейович наголосив, що професура вимагає вечірніх годин роботи в архіві (бо днями завантажена

працею зі студентами). Для викладачів, науковців і особливо студентів, які «Архівної справи» не читають, потрібні детальні, як в бібліотеці, описи фондів. Потрібно обов'язково полегшити їх доступ до архівних справ і ще раз — організувати вечірню роботу читального залу[12]. І коли 1930 р. відкрилася читальна зала ОКІА на 50 місць і науковці дістали змогу нормального дослідження широкого спектру історичної проблематики, в цьому була певна заслуга Михайла Слабченка.

Працюючи над організацією архівної справи, вчений не забував і про евристичну працю — вивчення та використання у власних наукових працях історичних документів. У 1920-і рр. виходять одна за одною капітальні монографії М. Слабченка — «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни» у 4-х томах, «Матеріали до історії України XIX ст.» у 2-х томах, «Соціальна та правова організація Січі Запорозької» у 2-х частинах, низка цікавих статей, розвідок та рецензій, написаних на розлогій джерельній базі[13]. Вчений згадував, що працювати в архівах та вивчати і аналізувати документи він навчився пізно — у 25 років. Так склалося життя. Але він швидко опанував методику і методологію археографічної справи. За свідченням учнів і його власними словами, читаючи літописи, акти, документи різних епох, вчений робив детальні виписки, складав картотеку документів, дат, термінів, імен історичних діячів, реєстри фондів і матеріалів, а згодом мобільно та оперативно використовував зібрані дані в лекціях, на семінарах, при написанні праць, в навчанні аспірантів[14]. Високонаукова методологія вченого яскраво простежується при читанні його праць, джерелознавчий аналіз яких може бути предметом окремого дослідження. Михайлу Єлисейовичу належить також низка статей, безпосередньо присвячених спеціальному вивченню виявлених ним документів. Це «Карания по судовій книзі Прилуцького полку» (1909), «Дияриуш Генеральной Войсковой канцелярии», «Министерство полиции» (по данным Назимовского архива) (1913), «Протокол отпускных писем за гетмана Апостола» (1913), «Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини» (1927), «Запорізькі печатки XVIII ст.» (1928) та ін. Вчений детально вивчив, опрацював та широко залучив до наукового обігу архів Нової Січі, дослідив Румянцевський опис Малоросії. Для написання монографії «Генеральний військовий суд Гетьманщини» він у 1928–1929 рр. їздив у наукові відрядження досліджувати архівосховища Києва, Чернігова, Харкова, Дніпропетровська[15], просив щоб Д. Кравцов робив для нього виписки в Москві, в «Древлехранилище РСФСР»[16]. У листі до нього історик висловив власне кредо щодо значення вивчення архівних документів: «Не думайте скільки років доведеться Вам опрацьовувати матеріали московських архівів. Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа і тоді «задачи на вычисления времени» не матимуть значення»[17]. Вчений досліджував документи архіву ВУАН — папки В.Л. Модзалевського[18] — відділу рукописів бібліотеки Київського університету (ІНО), Харківського історичного архіву, Чернігівського краєвого історичного архіву[19], в якому опрацював матеріали полкового суду Чернігова XVIII ст.[20]. Для написання першого тому «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.» (О : ДВУ, 1925.— 320 с.) історик використав рукописи Строгановської бібліотеки, фонди ОКІА (архіви військовий, переселенців, військових поселень, О. Маркевича, канцелярії генерал-губернатора Новоросії тощо). Напередодні арешту, в січні 1930 р., академік продовжував досліджувати матеріали ОКІА, збираючи документи для статті «Слідство на Запоріжжі» та для 6 і 7 томів «Організації господарства України».

Третім напрямком археографічної праці вченого були збирання і підготовка до публікації історичних джерел та матеріалів. На жаль, жоден з планів М. Слабченка з об'єктивних і суб'єктивних причин не втілився в життя. Але документи засвідчують значну проведену працю. У березні 1927 р. в нього виникає ідея видати через УАН твори українських економістів[21]. Одесит звертається до віце-президента ВУАН Сергія Єфремова з листом, в якому просить допомогти знайти в Київському окружному архіві рукописи Тадея Рильського з економічної тематики. За його словами, він разом з учнями та одеськими науковцями планує видати твори українських економістів у серії «Українська історико-економічна думка», до якої ввійдуть праці Т. Рильського, П. Юркевича, Левитського, Гехтера, Левенка, Доманицького та ін. До праці залучено було і Комісію ВУАН по студіюванню громадських течій[22]. В листопаді — грудні 1926 р. М. Слабченко їде до Києва і бере участь в обговоренні проекту М.П. Василенка публікації через Соціально-економічний відділ Академії збірки джерел з історії української економічної думки XIX ст., зокрема вибраних творів М. Зібера, С. Подолинського, Р. Орженцького, М. Туган-Барановського, Т. Рильського. Проте і одеський, і київський проекти не вдалося ре-

алізувати через негативне ставлення до них М.В. Птухи[23].

В кінці 1928 р. М.Є. Слабченко пише детальну доповідну записку до Комісії з вивчення історії західно-руського та українського права, очолюваної М.П. Василенком, і пропонує підготувати, упорядкувати і видати корпус документів з історії українського права — «Corpus juridic genesum» в 16 великих томах. Вчений проектує для кожного тому редактора і помічника, називаючи таких провідних фахівців, як М. Василенко, О. Малиновський, Л. Окиншевич і себе[24]. За його хронологічним планом зміст видання мав би бути таким: 1 том — угоди русичів з греками, «Руська Правда», устави князів, пакти галицько-волинських королів і т.д.; 2 — законодавчі акти Великого князівства Литовського; 3 — Литовські Статути; 4 — грамоти на Магдебурзьке право; 5 — законодавство щодо козацтва і заселення степу в кінці XVI — першій половині XVII ст.; 6 — законодавство Гетьманщини; 7 — російське законодавство щодо Гетьманщини (до 1764 р.); 8 — російське законодавство щодо України до 90-х рр. XIX ст.; 9 — робітниче законодавство; 10 — закони Російської імперії щодо українських земель в 1905– 1914 рр.; 11 — закони Росії щодо України в 1914–1917 рр.; 12 — законодавство Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР; 13–16 — закони радянської влади з 1917 до 1925 рр. У березні 1929 р. проект підтримав соціально-економічний відділ ВУАН[25]. Шкода, але і цей цікавий задум вченого (який і нині зберіг актуальність) не вдалося втілити в життя.

З документів відомо також, що 1929 р.— надзвичайно насиченого подіями в житті вченого,— він знаходив час для едиційної архівної праці. Зокрема, він готував «Архів М.Ф. Комарова» у 8 томах і з 1928 р. вже вів евристичний пошук в архівах разом з учнями[26]. У січні 1929 р. планував здати до друку «Біобібліографічного словника М. Комарова» за власною редакцією[27]. В червні — на прохання Д.І. Багалія — почав розробляти план та упорядковувати «Хрестоматію з історії української культури»[28]. За завданням Археографічної комісії ЦАУ, яка запланувала відзначити 1930 р. 100-річчя першого польського повстання збіркою документів, М.Є. Слабченко разом з аспірантом Миколою Рубінштейном відшукує і опрацьовує в ОКІА джерела до національно-визвольних польських рухів на Правобережній Україні у 1830–1831 та у 1863 рр. Арешт зірвав виконання і цих едиційних проектів академіка.

Та найдраматичніші події археографічної праці вченого розгорнулися навколо ініційованого ним фундаментального археографічного проекту видання архіву Коша Нової Запорозької Січі. Михайло Слабченко широко користувався матеріалами архіву ще з студентських часів в 1907–1910 рр. Копітка багаторічна праця спонукала його до думки про видання фонду. Десь 1926 р. він розробив тематичний план видання в 6 томах і розпочав активні дії по виданню корпусу козацьких документів, основна група яких зберігалася тоді в ОКІА. До праці вчений залучив О. Рябініна-Скляревського, Н. Полонську, М. Василенка. Проте, задумам одесита вчинив опозицію академік М. Грушевський. І допоки йшло з'ясування стосунків, наспіла справа «Спілки визволення України», погром ВУАН, арешт М. Слабченка і депортація М. Грушевського. Тому і цьому проекту не судилося втілитися в реальне видання.

Таким чином, на підставі розглянутих фактів ми можемо констатувати, що М.Є. Слабченко зробив істотний внесок у архівознавство та археографію. Він брав безпосередню участь у організації архівної справи як заступник завідувача одеським губархом, як член радянсько-польської комісії з виконання Ризької угоди, як постійний учасник комісій та нарад при губернському архівному управлінні та крайовому історичному архіві. М. Слабченко активно спричинився до вивчення та популяризації архівних фондів Одеси, Києва, Харкова, Чернігова, як вчений і організатор науки робив багато з виявлення, збирання, вивчення і оприлюднення історико-правових джерел. Визначні заслуги має вчений в евристичній і едиційній археографії, особливо в розробленні проектів видання корпусу документів з історії держави та права України і архіву Коша Нової Запорозької Січі. Через тоталітарний режим, який знищив самого вченого, його плани не були реалізовані і залишилися лише планами, якими можуть скористатися і сучасні ентузіасти-дослідники, бо більшість проектів ще не втілена в життя.

[illegible]

1 *Верба І.* Спроби видання архіву Коша Запорозької Січі в 1920–1930-х. // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф.— К.; Запоріжжя, 1997.— С. 315–328.

2 *Водотика С.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості.— К.; Херсон: НАН України, 1998 — 141 с.

[3] *Білоусова Л.Г., Балінов А.К.* Діяльність М.Є. Слабченка в архівній галузі // Академік М.Є. Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. статей.— О., 1995.— С. 39–42; *Хмарський В.М.* Про участь М.Є. Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Січі // Там само.— С. 115–123.
[4] ІР НБУВ, ф. 1, №46238.
[5] ІР НБУВ, ф. 1, №24199. Лист М. Слабченка до М. Василенка.
[6] *Білоусова Л.Г., Балінов А.К.* Діяльність М.Є. Слабченка...— С. 40.
[7] ІР НБУВ, ф. 1, №46236.
[8] Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, арк. 32–34, 45.
[9] Там само, арк. 21.
[10] *Слабченко М.* Щоденник (січень — березень 1927 р.).
[11] ІР НБУВ, ф. 262, №118.
[12] Держархів Одеської обл., ф.36, оп. 1, спр. 9, арк. 48, 48 зв.— Отчет краевого архива за 11 полугодие (1927–1928).
[13] Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 1, арк. 9, 10.
[14] *Лавріненко А.Г.* Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство // Сучасність.— К., 1992.— №11.— С. 158–165.
[15] Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308, арк. 7, 13–15, 34, 41–42.— Особова справа професора М. Є. Слабченка.
[16] ІР НБУВ, ф. 262, №118.
[17] Там само, №121.
[18] Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308, арк. 5, 6, 39, 40, 44.
[19] ІР НБУВ, ф. Х, №1869, арк. 13.
[20] Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 16, арк. 107–111.— Переписка с ЦАУ.
[21] ІА НБУВ, ф. 257, оп. 10, спр. 1, арк. 116 зв.
[22] Там само, оп. 5, спр. 101–121, арк. 116 зв.— Листи М. Слабченка до С. Єфремова.
[23] Там само.
[24] ІР НБУВ, ф. 40, №679.— Доповідна записка М.Є. Слабченка
[25] *Птуха М.В.* Звіт про роботу ІІІ Соціально-економічного відділу ВУАН // Вісті ВУАН.— 1929.— №5–6.— С. 7–10.
[26] ІР НБУВ, ф. 1, спр. 120.
[27] Там само, спр. 119.
[28] ІР НБУВ, ф. 1, №46252.

Андрій Непомнящий

КРЫМОВЕДЕНИЕ В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ Ф.Ф. МАКСИМЕНКО

Научное наследие выдающегося украинского библиографа Федора Филипповича Максименко (1897–1983) в последние годы все больше привлекает внимание исследователей. Его вклад в развитие региональной библиографии различных областей Украины, в частности Крыма, до сих пор не получил должной оценки и поэтому зачастую остается неизвестным для историков-регионалистов. Не менее интересны его труды и для архивистов, поскольку деятельность Ф.Ф. Максименко касалась и развития архивного дела.

Ф.Ф. Максименко родился 4 февраля 1897 г. в селе Беленьком под Александровском в семье священника. Привитая родителями любовь к книге, документу наложила отпечаток на всю дальнейшую судьбу Федора Филипповича. Свою трудовую деятельность он начал в г. Бахмуте библиотекарем Донецкого отдела народного образования. Затем заведовал Бахмутским краеведческим музеем[1]. Итогом краеведческих изысканий молодого руководителя музея стала публикация им в 1922 г. указателя литературы о Донецком крае.

В 1922 г. Ф.Ф. Максименко переехал в Киев, где поступил на исторический факультет Киевского института народного просвещения (закончил в 1925 г.). Учебу он сочетал с работой сотрудником Всенародной библиотеки Украины (теперь Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского). В 1929–1931 гг. он обучался в аспирантуре при библиотеке. Годы работы в главном книжном хранилище Украины (1923–1933), где он занимался выставочно-консультационной деятельностью, комплектованием фондов, библиографией[2], способствовали его становлению как книговеда. В это время Ф.Ф. Максименко составил ряд небольших рекомендательных библиографических указателей.

В 1930 г. был опубликован его библиографический указатель «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму»[3], который стал весомым вкладом в развитие украинского краеведения и библиографии регионоведения.

В обстоятельном предисловии автор отметил, что вопросы порайонного изучения государства и производительных сил отдельных местностей приобрели особую актуальность. При этом акцент делался на регионоведение: «Складаючи цього покажчика, упорядник мав не меті дати, в допомогу бібліотекареві, краєзнавцю, а часом і фахівцеві, докладний реєстр бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей України»[4]. По сравнению с аналогичными указателями досоветской поры данное пособие выигрывало за счет включения сюда среза изданий 1920-х гг., которые стали бумом краеведческих исследований в СССР. Работа велась путем просмотра de visu разнообразных библиографических трудов, комплектов периодики, каталогов специализированных (в т. ч. и областных) библиотек, что позволило автору впервые в советской украинике собрать информацию про топобиблиографические труды. Вместе с тем, достаточно полным назвать представленный материал будет явным преувеличением. Это понимал и автор, который не случайно отметил, что на данный указатель следует смотреть только как на «матеріали до майбутньої повної топобібліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топобібліографічних праць»[5].

Указатель состоит из 12 разделов. В первом приведены общие библиографические материалы, изданные в России и Украине, которые касаются всех или нескольких местностей Украины. Остальные разделы посвящены топобиблиографическим трудам, касающихся отдельных областей Украины, а также Бессарабии и Донского края. Каждый раздел, в свою очередь, состоит из 5 подразделов: указатель содержания местной периодики; списки книжной продукции, напечатанной в данном регионе; библиография литературы о крае, изданной за его пределами; списки местных периодических изданий, которые были просмотрены при составлении указателя. Особую ценность в качестве библиографического источника имеет раздел «Бібліографії, що склалися, або проектувалися, але не були надруковані».

Специальный раздел «Таврия-Крым» (с. 135–160) содержит универсальную информацию о библиографическом наследии по разным отраслям крымоведения. Это не только библиографические указатели, списки и обзоры, но и, что немаловажно, пристатейная библиография. Конечно, приведенные библиографические обзоры по истории и этнографии Крыма (с. 155–157) не претендуют на полноту. Прежде всего, за счет отсутствия в справочнике биобиблиографических трудов — местных биографических словарей, списков трудов местных деятелей и писателей, списков литературы про них и т. д. Однако вряд ли данное замечание можно ставить в упрек библиографу первой трети XX в., если и в начале XXI ст. биобиблиография, тем более библиография биобиблиографии остается наименее разработанным участком украинской библиографии. Хотя данный указатель не учитывал первый крымоведческий библиографический справочник второй степени — труд Е.Е. Гопштейна, появившийся в том же году[6], Ф.Ф. Максименко объективно заметил, что «вважаємо проте, що вона (работа Е.Е. Гопштейна — *А.Н.*) не робить зайвим й наш покажчик в частині «Таврія-Крим»[7].

Особую ценность «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929» представляют в качестве библиографического источника для воссоздания картины истории развития библиографических исследований в Крымской АССР. В частности, в это время был подготовлен в рукописи, но не издан ряд интересных библиографических пособий, информация о которых с аннотациями и некоторыми данными по истории их создания содержит работа Ф.Ф. Максименко. Так, в указателе содержится информация о ряде указателей Е.Е. Гопштейна: «Библиография периодической печати в Крыму в годы революции», «Библиография печати в Крыму за 150 лет», «Библиография антисемитизма в Крыму», «Библиография еврейских земледельческих колоний»; В.М. Маркова «Востоковедение в Крыму»; И.Я. Неймана «Систематический указатель литературы о караимах»; В.Д. Геймана «Библиографический указатель книг и статей по Феодосии и ее окрестностям» и др.[8]

Указатель отразил основные тенденции «золотого десятилетия советского краеведения» в области развития библиографической мысли. Появившись на его закате, он символически подытожил этот период развития библиографических исследований в Украине. Начавшийся затем период репрессий в различных сферах общественной жизни непосредственно коснулся и патриарха украинской библиографии. Новоявленные псевдокультурологи называли его «флагом буржуазно-националистической библиографии»[9] за расширение этнографических границ украинского народа. Поводом для этого как раз и стал охарактеризованный выше указатель, а также библиографический обзор «Межі етнографічної території українського народу»[10]. В 1933 г. Федора Филипповича отстранили от библиографической работы.

Он вынужден был трудиться учетчиком производственного комбината при детском городке №10. Некоторое время спустя ему удалось устроиться библиотекарем в библиотеку Второго Киевского медицинского института, а затем — заведующим библиографическим отделом Научной библиотеки Киевского государственного университета. С 1933 по 1947 гг. не вышло ни одной публикации ученого. Однако библиографические разработки не были им прекращены. Прежде всего, была продолжена работа над указателем «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України», который охватывал литературу 1930-х — 1940-х годов (рукопись погибла во время пожара Киевского университета в 1943 г.), а также над «Матеріалами до бібліографії української книжки XIX ст.» (не была опубликована).

В 1946 г. Ф.Ф. Максименко переехал во Львов, где в течение 37 лет работал в Научной библиотеке Львовского университета. Сначала — в качестве заведующего отдела библиографии, затем — заместителем директора по научной работе, заведующим отделом редкой книги и рукописей. В это время он составил, отредактировал и прорецензировал более сотни различных библиографических указателей; составил список деятелей украинской книги, который не был издан, но, без сомнения, должен лечь в основу специального биобиблиографического словаря[11].

Существенным вкладом в развитие библиографии второй степени стал указатель «Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР», подготовленный Ф.Ф. Максименко совместно с Р.С. Кац[12]. Малоизвестным для крымоведов остается и составленный Федором Филипповичем фундаментальный библиографический указатель «Сборники исторических сведений о населенных пунктах Украинской ССР». К сожалению, он не был издан отдельной книгой, а публиковался в течение двух лет на страницах журнала[13].

В разделе «А» справочника приведен перечень общих работ, которые касались СССР, России, Украины, Австрии, Польши: 1) историко-географические словари (работы по топонимике), географо-исторические описания, изданные на русском и украинском языках (№1–52), 2) не европейских языках (№52–120), 3) статистические словари и списки населенных мест (№121–132), 4) путеводители по странам (№132 а–147 а), по рекам и морям (№148–174), по путям сообщения (№175–197), по историческим местам (№№198–207), по местам, связанным с жизнью и деятельностью известных писателей (№№208–229). Впервые после указателя «TAURICA» Арсения Ивановича Маркевича путеводители по Крыму стали объектом библиографической систематизации. Раздел «Б» содержит библиографические записи по различным местностям Украины в порядке хронологии эпох, раздел «В» — систематизации по областям (Крымская область (1945–), Крымская АССР (1921–1945), Таврическая губерния (1783–1920) — №767–848). Указание хронологии существования Таврической губернии, приведенное в указателе, некорректно. В 1783 г. была сформирована Таврическая область (до 1796 г.), затем Крым входил в состав Новороссийской губернии, а лишь в 1802 г. была образована Таврическая губерния. За 10 лет до появления тома «История городов и сел Украинской ССР: Крымская область» данные материалы стали базой для краеведческих исследований.

Ф.Ф. Максименко стал одним из составителей указателя «Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР»[14], изданного «Науковою думкою» для служебного пользования. В предисловии, составленном Р.Г. Симоненко, отмечалось, что «пропонований покажчик покликаний допомогти радянським науковцям та партійно-пропагаднистському активу в рішучому викритті ідеологічних підступів антикомунізму»[15]. Сложно судить, насколько издание способствовало борьбе с происками идейных врагов. Вместе с тем в крымоведческой советской библиографии это единственная попытка систематизировать записки путешественников по Крыму 1783–1920-х гг. Составители указали лишь единичные (наиболее существенные) работы (с. 105–107), путая иногда их жанр. Например, в разряд записок путешественников попал один из первых путеводителей по Крыму Ш.Г. Г. Монтандона.

В творчестве Ф.Ф. Максименко прослеживается неослабный интерес к библиографии крымской библиографии, которой он занимался неотрывно с изучением топобиблиографии других регионов Украины. В советскую эпоху он внес наиболее значительный вклад в систематизацию библиографического наследия по истории и этнографии Крыма.

[1] *Королевич Н.Ф.* Бібліограф Федір Пилипович Максименко (1897–1983): Біобібліогр. нарис / Нац. парлам. б-ка України.— К., 1996.— С. 3.— (Видатні діячі української книги; Вип. 6).

[2] *Білокінь С.* Наш перший бібліограф // Наука і культура України: Щорічник.— К., 1986.— Вип. 20.— С. 394.

[3] *Максименко Ф.П.* Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 рр.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всенародна б-ка України при Всеукр. АН.— К., 1930.— с. XIX,— 264 с.

[4] Там само.— С. VII.

[5] Там само.

[6] *Гольштейн Е.Б.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма.— Симф., 1930.— 15 с.

[7] *Максименко Ф.П.* Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всенародна б-ка України при Всеукр. АН.— К., 1930.— С. VIII.

[8] *Непомнящий А.А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII — начало XX века).— Симф.: Доля, 2001.— С. 33–34.

[9] *Якубовский С.* Проти націонал-фашистських настанов в бібліографічних працях ВУАН // Життя й революція.— 1934.— №1.— С. 101–114.

[10] *Максименко Ф.П.* Межі етнографічної території українського народу // Бібліогр. збірник.— 1927.— Ч. 3.— С. 65–93.

[11] Федір Пилипович Максименко: Бібліогр. покажчик / Уклад. М. Л. Бутрин.— Л., 1983.— С. 6–7.

[12] *Кац Р.С., Максименко Ф.П.* Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР / Держ. іст. б-ка УРСР.— К., 1960.— 154 с.

[13] Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1963.— №4.— С. 79–86, №5.— С. 79–84, №6.— С. 76–85; 1964.— №1.— С. 88–98, №2.— С. 92–99, №3.— С. 89–101.

[14] Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліогр. покажчик / Укл. Л.Д. Вітрук, Ф.П. Максименко, В.М. Рябоконь.— К.: Наук. думка, 1971.— 199 с.

[15] Там само.— С. 9.

Ніна Березюк

О.Д. БАГАЛІЙ-ТАТАРИНОВА: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Наш неспокійний складний час, час національно-культурного відродження України, воскрешає з непам'яті імена незаслужено забутих наших співвітчизників. Однією з фігур замовчування, у не такому вже й далекому минулому, була дочка визначного українського історика, академіка Д.І. Багалія Ольга Дмитрівна Багалій-Татаринова.

У 1991 році Інститутом історії АН України і Всеукраїнською спілкою краєзнавства було підготовлено і видано книгу «Репресоване краєзнавство (20–30 роки)». Академік АН України П.Т. Тронько, автор нарису «Патріарх історичної науки Д.І. Багалій», називаючи ім'я Ольги Багалій, висловив сподівання, що з часом її діяльність буде вивчено.

Вивчаючі архівні матеріали Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, у зв'язку з написанням її 200-річної історії, несподівано натрапила на ім'я, яке не могло залишити байдужим нікого, кому дорогі славетні і водночас трагічні сторінки історії науки України, її найстарішого університету.

Виявляється, що Ольга Дмитрівна Багалій працювала в ЦНБ! Хто вона? Чому це ім'я не згадується ні в одному з офіційних звітів бібліотеки? Коли загубилось воно в надрах її історії? Подальші пошуки, зустріч з онукою Ольги Дмитрівни — Ольгою Юріївною Багалій, яка люб'язно надала можливість ознайомитись з родинним архівом, окреслювали поступово особистість дочки вченого.

У своїй «Автобіографії» Д.І. Багалій дуже стримано пише про своїх дітей: «... залишилось двоє дочок — одна живе зі мною (Ольга) і науково працює на ниві української історії, має сина; друга заміжжю в Ростові за професором Ладиженським... Сім'я була нам за той цемент, що зміцнював наш союз і сприяв моїй науковій, навчальній та громадській діяльності».

О.Д. Багалій народилася 7 жовтня 1889 р. Після закінчення у 1907 р. Харківської гімназії разом з сестрою Наталею у 1914 р. закінчила історичне відділення історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів у Москві. Д.І. Багалій уважно стежив за успіхами дочок. Мабуть, Ольга виявила найбільші здібності до історичних досліджень. Батько рекомендує їй теми рефератів, необхідну літературу. Листи до дочок, які дбайливо зберігаються і дотепер в родинному архіві, незмінне починаються ласкавими зверненнями: «Дорогі мої курсисточки», «Моя дитиночка», «Любий друже, Олечка». І в кожному про університетські справи. Це були роки його ректорства. У кожному листі — притаманий Дмитру Івановичу оптимізм, захоплення роботою.

У 1910 р. у видавництві Ситіна починає друкуватись багатотомна «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». Восьмий том енциклопедії «Российская история» був підготовлений Д.І. Багалієм у співдружності з Д.П. Міллером, В.О. Барвинським, а також Ольгою і Наталею.

Перша публікація О.Д. Багалій, тема якої була запропонована батьком, «Отношение Н.Й. Костомарова к Харьковскому университету» була надрукована у 1914 р.[1] Листування М.І. Костомарова з професорами І.П. Сокальським і О.Ф. Селівановим, що вперше було опубліковано, розкривало причини відмови М.І. Костомарова очолити кафедру російської історії в Харківському університеті, яка свого часу тенденційно тлумачилась. Із листування ясно, що звинуваченому в українофільстві вченому міністром народної освіти було заборонено читання лекцій в будь-якому з російських університетів. «... Я, започаткувавши своє виховання і першу діяльність в Слобідському краї, був і, звичайно, до могили буду вірен любові до цієї своєї народності»,— читаємо в одному з листів вихованця Харківського університету, росіянина за походженням, безмежно закоханого в Україну, вченого, життя і наукова діяльність якого невід'ємні від її історії[2].

Планам Ольги Багалій про подальшу наукову працю в університеті не судилося здійснитись. В ході сумнозвісної реформи вищої школи в Україні Харківський університет в 1921 р. перестав існувати. З 1920 до 1925 р. Ольга Дмитрівна — асистент кафедри російської історії новоствореного Інституту народної освіти (ХІНО), аспірант кафедри історії західноєвропейської культури, науковий співробітник кафедри історії української культури (1925–1930 рр.), Інституту історії української культури (1930–1933 рр.). Останнє місце наукової роботи О.Д. Багалій — Інститут ім. Т. Шевченка. Послужний список Ольги Багалій — свідоцтво того, що вона пройшла поруч з батьком весь багатотрудний шлях створених і керованих ним інституцій, розділивши з ним радість їх наукових і громадських досягнень, трагедію руйнацій.

Але повернімося до початку наукової діяльності Ольги Дмитрівни. Після зарахування до аспірантури вона визначає тему своєї кандидатської дисертації «Історія військових поселень на Україні. Початок XIX століття». Ретельно ознайомившись з документами російських архівів, вона віднайшла невідомі раніше матеріали про козацько-селянський рух у Зміївському та Вовчанському повітах Харківської губернії. Наслідком цієї коштної дослідницької роботи стали три нариси, пов'язані з дисертаційною темою.

У травні 1927 р. за запрошенням Французького комітету з наукових зв'язків з Росією Нарком освіти надає Ользі Дмитрівні відрядження до Франції. Вивчення архіву Міністерства іноземних справ дозволило їй опублікувати в тому ж році статтю «Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX столетия»[3].

У 1925 р. відзначалось століття повстання декабристів. Проблема генезису декабризму в Україні, що розроблялася Д.І. Багалієм, стала темою другого напрямку в науковій діяльності його дочки. Сім статей цього циклу, видані у період 1926–1930 рр., зокрема статті, в яких були використані матеріали судового процесу над офіцерами Чернігівського полку у Могильові (1826 р.), були істотним внеском у розвиток цієї проблеми[4].

Одна з цих статей, написана у співавторстві з батьком, «Справа декабриста Ф.І. Шимкова»[5]. В її основі документи слідчої справи випускника Харківського університету Івана Федоровича Шимкова, члена Товариства з'єднаних слав'ян, який проводив пропаганду серед солдат.

1920–1930 рр.— напружений період у біографії О.Д. Багалій. Матеріальна скрута (після розлучення з В. Татариновим з нею залишився син Юрій) примушувала її багато працювати. Відомо, що у 1922 р. вона завідувала кабінетом історії України при ХІНО. У 1925–27 рр. більше третини аспірантів і наукових співробітників кафедри історії української культури, не маючи штатних ставок, працювати в різних установах. Більшість з них, у тому числі О.Д. Багалій, працювали на штатних посадах у Харківському центральному архіві, вносячи свій внесок у становлення архівної системи України.

До того ж починався найдраматичніший етап в історії багаліївської школи. У 1928 р. в системі історико-філологічного відділу ВУАН, керованого Д.І. Багалієм, була створена комісія з вивчення соціально-економічної історії України у зв'язку з історією революційної боротьби в другій половині XVIII–XIX ст. До складу комісії, поряд з відомими істориками О.П. Оглобліним, Н.Д. Полонською-Василенко, М.Є. Слабченко, М.І. Яворським увійшла і науковий співробітник О.Д. Багалій-Татаринова. Робота саме цієї комісії зазнала жорстоких нападків у ході руйнування академічних установ, традицій, наукових авторитетів. Справа «Спілки визволення України»(1929 р.), на

фоні якої відбувалася реорганізація ВУАН, свідчила про те, що гігантський маховик репресій почав свої лиховісні оберти.

З осені 1930 р. в Академії наук почалася кампанія «чисток» під гаслом «критики і самокритики». Кожен співробітник повинен був сам зазначити свої ідеологічні, методологічні і політичні помилки. Як свідчить анкета, Ольга Дмитрівна не минула «чистки». Опальний вже на той час Д.І. Багалій готується до публічного виступу (точніше каяття) на сесії ВУАН у Харкові в лютому 1932 р. Основою цього виступу мав стати ретроспективний самокритичний огляд наукової продукції за 53 роки наукової діяльності, який почав писати, але не встиг завершити Д.І. Багалій. Доля вберегла його від цього виступу, наслідки якого не важко собі уявити. 9 лютого 1932 р. вчений помер.

Після смерті батька з ініціативи і за участю Ольги Дмитрівни співробітниками науково-дослідного Інституту історії української культури ім. Д.І. Багалія «Самокритичний огляд наукової продукції. З посмертних праць Д.І. Багалія» було надруковано в журналі «Архів Радянської України» — 1932 р., №5

Огляд цей сьогодні сприймається як жахливий документ епохи, що закреслила наукову долю багатьох талановитих людей. Упорядник огляду (О.Д. Багалій), із зрозумілих причин, не в змозі була дати об'єктивної оцінки моральної трагедії останнього року життя батька. На наш погляд, це зробив сам Д.І. Багалій, який завершив своє «каяття» цитатою із книги М. Скрипника «Національні перетинки» (Х., 1930, с.45). «Визнати помилку конче треба. Але цього мало. Від помилок треба ще відмовитись, але і відмовитись ще мало — бо треба виявити коріння помилки, але і цього мало — бо треба перевірити себе, чи дана помилка не є у зв'язку з іншими думками, отже треба переглянути увесь свій погляд, треба переглянути і перевірити в цілому»[6]. Зловісний зміст цього висновку, який безумовно розумів старий вчений, не потребує коментарів.

Репресії проти учнів і соратників Д.І. Багалія, закриття створеного ним інституту, заборона друкувати вже підготовлені роботи, довгі роки непам'яті — все це важко переживали однодумці вченого і, безумовно, його дочка, яка повною мірою розділила трагічну долю батька.

Наш загальний огляд основних праць О.Д. Багалій, які зберігаються у фонді наукової бібліотеки Харківського університету (їх виявлено поки 19), свідчить про те, що її наукові інтереси формувалися під безпосереднім впливом батька і за сприятливих умов мали оформитися у глибокі наукові дослідження.

Але життя розпорядилось по-своєму. Подальша доля Ольги Дмитрівни перетинається діяльністю двох найбільших українських бібліотек — бібліотеки ім. Короленка і бібліотеки Харківського університету, історія яких найтісніше пов'язана з іменем її батька.

В особистих листках з обліку кадрів Ольга Дмитрівна в графі «основний фах» незмінне вказувала — історик і бібліограф. З цих листків дізнаємось, що 1918 р. вона закінчила у Харкові вищі бібліотечні курси і з 1918 до 1933 р. працювала бібліографом, а пізніше науковим співробітником у Харківській громадській бібліотеці (згодом бібліотека ім. Короленка). На жаль, архів ХДНБК за довоєнний період було знищено і ми не маємо можливості простежити її діяльність. Звіт Харківської громадської бібліотеки за 1917–1918 рр. свідчить, що у 1918 р. О.Д. Багалій «одностайно обирається в члени бібліотеки шляхом відкритого балотування». Згідно зі статутом 1884 р. в бібліотеці існував інститут членства. §5 статуту стверджував, що «всі передплатники, які внесли повну річну плату, вважаються членами бібліотеки і мають голоси на загальних зборах». Справами бібліотеки керували збори її членів. Всі члени бібліотеки на громадських засадах відповідали за конкретні ділянки роботи. Відомо, що професор Д.І. Багалій відповідав за зв'язки з установами і особами; професор А.П. Кадлубовський — за передплату періодики і архів; професор П.Г. Ріттер завідував нотним відділом. Важко стверджувати, що. О.Д. Багалій у перші пореволюційні роки була штатним співробітником бібліотеки. Цілком вірогідно, що з 1920 р. вона працювала там за сумісництвом. Єдине документальне підтвердження її праці в ХДНБК — це лист директора Н. Чепиги від 27 травня 1927 р., згідно з яким О.Д. Багалій-Татаринова, перебуваючи у відрядженні у Франції «має серед інших наукових завдань, ще і завдання ознайомитись з сучасним станом бібліотечної справи на Заході».

Цікаві відомості знаходимо у листуванні професора Олександра Миколайовича Олександровського, співробітника рукописного відділу бібліотеки ВУАН[7], з дружиною Д.І. Багалія Марією Василівною, а також О.Д. Багалій (травень 1928 р.) У листах, що зберігаються в родинному архіві Багаліїв, професор О.М. Олександровський згадує доповідь Ольги Дмитрівни про діяльність Паризької національної бібліотеки, яку вона зробила в академії після повернення з Франції. За його словами Ольга Дмитрівна «дала Сагарді цікавий матеріал у своїй доповіді». Це дає підставу припустити,

що доповідь відбулася у приміщенні Всенародної бібліотеки України (орієнтовно у березні-квітні 1928 р.). Цікаво, що в цьому ж листі О.М. Олександровський, який на початку 1890-х років, перебуваючи у Парижі, працював у Національній бібліотеці, згадує, що «з благословення Сагарди» він підготував статтю «Минуле, сучасне та майбутнє Паризької Національної бібліотеки». Він запропонував Ользі Дмитрівні об'єднати обидва матеріали в колективну працю, на що вона з вдячністю погодилась. Встановити, чи була реалізована ця ідея, нам не вдалося. Можливо, якісь відомості з цього приводу зберігаються в архівах колишньої Всенародної бібліотеки України?

До речі, у списку посадових осіб ХДНБК за 1928–29 рр. О.Д. Багалій позначена як завідувачка відділу «Україніка» — відділу, створеного її батьком за часів керівництва Харківською громадською бібліотекою в якості голови правління.

Після остаточного розгрому багаліївської школи Ольга Дмитрівна опинилась у надзвичайно важкому стані. Втрачено все: колектив однодумців, улюблена наукова і викладацька робота, навіть посада в бібліотеці ім. Короленка. Підірвано здоров'я. Все частіше нагадує про себе хвороба серця. З 1935 р. дочка Д.І. Багалія — лаборант на півставки на історичному факультеті університету і на півставки — бібліограф ЦНБ. Але вже з 1939 р. вона — провідний бібліограф університетської бібліотеки. З матеріалів архіву бібліотеки дізнаємось, що вона, як історик за фахом, розробила один з найважливіших розділів систематичного каталогу. На нараді науково-бібліографічного відділу 13 травня 1941 року вона доповідає про досвід систематизації історичної літератури в Ленінській і Державній історичній бібліотеках, який вивчала у відрядженні. Разом з Н.Я. Фрідьєвою, яка була заступником директора з наукової роботи і водночасно керувала науково-бібліографічним відділом, вони удосконалювали схему класифікацій історичної літератури, залучаючи до цієї роботи вчених університету.

У січні 1941 р. бібліотечна громадськість, Харківський університет і його наукова бібліотека відзначали 25-ліття науково-педагогічної і бібліотечної роботи Надії Яківни Фрідьєвої. У статті, присвяченій цій даті[8], О.Д. Багалій, говорячи про її внесок у створення системи бібліотечної освіти в Україні (ВУІКО, бібліотечний інститут) і розвиток бібліотекознавства, підкреслює значення її практичної діяльності, відданість своїй справі, людяність. Ця публікація сповіщає нам невідомий факт з біографії Н.Я. Фрідьєвої. Виявляється, що вона в той час навчалась ще і на заочному відділенні історичного факультету ХДУ. Працюючи в Центральній науковій бібліотеці, Ольга Дмитрівна продовжує роботу над дисертацією, мріючи про її захист. В її особистих планах науково-бібліографічної роботи — створення бібліографічних покажчиків, підготовка виставок літератури до найважливіших дат, велика робота з редагування свого відділу систематичного каталогу. Але планам цим не судилося здійснитися.

Мирну працю перервала війна. Університет евакуйовано. 25 жовтня 1941 р. радянські війська були вимушені залишити місто. Вивезти бібліотеку, з її більше як мільйонним фондом, не було можливості. Університетська бібліотека опиняється на окупованій території. У липні 1941 р. в листі до сина Юрія, який перебував в Монголії у відрядженні, Ольга Дмитрівна пише: «Рідний мій, для мого улюбленого міста настали тривожні дні. Всі співробітники університету звільнені. Мрії про науково-педагогічну роботу розлетілись. Треба сподіватись на краще, тобто на те, що ми переживемо цей жахливий фашистський наліт». Не зважаючи на труднощі, Ольга Дмитрівна завершує влітку 1941 р. дисертацію, яка отримала від академіка В. Пічети і професора М.В. Нечкіної дуже позитивні відгуки. Але захистити її вона вже не змогла.

Восени 1941 р. директором ЦНБ окупаційна влада призначає Оксану Василівну Лінтварьову[9]. Освічена людина (закінчила Сорбонну, вищі бібліотечні курси в Харкові), вона працювала в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, АН СРСР, у бібліотеці Харківського інституту іноземних мов.

З кінця 1941 р. в платіжних відомостях ЦНБ з'являється прізвище О.Д. Багалій вже в якості заступника директора з наукової роботи. Ці дві, немолоді на той час жінки, в міру своїх сил змогли зберегти в те жахливе лихоліття невеличкий (всього 12 чоловік) колектив бібліотеки, її фонди. З червня 1942 р. в місті починається кампанія з вилучення культурних цінностей України, зокрема літератури. Організатором «бібліотечної кампанії» стає штаб Альфреда Розенберга, рейхміністра східних областей. Штаб видає розпорядження «З приводу очищення книгозбірень». Очищенню від марксистської, більшовицької і єврейської літератури підлягали всі бібліотеки міста. Але впоратися з цим завданням німецькі спеціальні підрозділи були не в змозі. Розуміючи це, вони залучають до відбору літератури фахівців великих бібліотек, вчених. Створюється

загальноміська бібліотечна комісія по очищенню бібліотек... До її складу входили І.О. Голцван — працівник відділу освіти міської управи, професор К.О. Дубняк, доцент Ю.П. Шевельов, заступник директора ЦНБ О.Д. Багалій, заступник директора бібліотеки ім. В.Г. Короленка О.Н. Кривецька[10]. Навряд чи слід говорити про наслідки відмови від роботи в цій комісії. Матеріалів, пов'язаних з діяльністю комісії, не збереглося. У звітній документації бібліотек з'являються показники про відбір літератури, її передачу. Втрати наукової бібліотеки Харківського університету (60 тис. од. зб.) були дуже відчутними, але значно меншими, ніж бібліотеки ім. Короленка. Важливим фактором в подальшому було те, що керівництво ЦНБ організувало роботу таким чином, що в бібліотеці збереглися ретельно складені акти і списки вилучених книг, що дає уявлення про її обсяг, тематику. Безсумнівно, що завдяки професіоналізму, знанню мов, освіченості О.В. Лінтварьової та О.Д. Багалій вдалося зберегти фонд рукописів, стародруків, цінніших раритетів бібліотеки, що складають гордість її колекції.

Наприкінці вересня 1942 р. Ольга Дмитрівна Багалій трагічно загинула під колесами німецької вантажівки. За бажанням небіжчиці до ЦНБ була передана її бібліотека — 725 примірників книг з історії України, Росії, всесвітньої історії.

Закінчилась війна. До Харкова повернувся син Ольги Дмитрівни Юрій Володимирович Багалій. З 1930 року він носив прізвище діда. Після повернення з Монголії, де з 1941 до 1946 р. він перебував у відрядженні, Юрій Володимирович працював завідувачем кафедри «Електроізоляційна та кабельна техніка» Харківського політехнічного інституту. Живуть і працюють у Харкові нащадки дочки визначного українського історика, які дбайливо зберігають пам'ять і спадщину Д.І. Багалія. Онука Ольги Дмитрівни, що носить ім'я і прізвище бабусі, Ольга Юріївна Багалій, працює редактором бюлетеня «Права людини» харківської правозахисної групи. Лікарем-психіатром стала правнучка Ольги Дмитрівни, Ірина Євгенівна Гончарова. Зі стін кабінету Д.І. Багалія, який гостинно відкритий для всіх, хто цікавиться його життям і науковою спадщиною, дивляться на нас чудові, відкриті, одухотворені обличчя родини Багаліїв.

Менше року працювала в Центральній науковій бібліотеці на окупованій території Ольга Дмитрівна Багалій як заступник її директора. Але цього було досить, щоб ім'я її на довгі десятиліття було викреслено з історії бібліотеки. Зараз воно повертається в історію двох найбільших вітчизняних бібліотек, які, безумовно, продовжуватимуть пошук матеріалів, зв'язаних з діяльністю О.Д. Багалій.

Науковий доробок історика О.Д. Багалій заслуговує на увагу науковців, бо ім'я її належить Україні.

[1] Отношение Н.И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина.— 1914.— Т. 160 [№12].— С. 465–480.
[2] Там само.— С. 477.
[3] *Багалій-Татаринова О.Д.* Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку // Декабристи на Україні: Зб. праць / ВУАН.— К., 1926.— С. 153–160.— (Зб. іст.-філол. відділу; №37); *Вона ж.* Лист О. Перовського до Миколи І-го // Рух декабристів на Україні: Збірник.— Х., 1926.— С. 182–184; *Вона ж.* Новий документ до біографії Тізенгавзена («Откровение Василия Тизенгаузена, которое желаю утвердить торжественной присягой» // Декабристи на Україні: Зб. праць / ВУАН.— К., 1926.— С. 171–172.— (Зб. іст.-філол. відділу; №37); *Вона ж.* Солдатські маси в декабристському рухові // Декабристи на Україні: Зб. праць / ВУАН.— К., 1926.— С. 18–36.— (Зб. іст.-філол. відділу; №37); Те саме, окр. відб.— [18 с.]; *Вона ж.* Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові // Наук. зб. Харк. наук.-дослід. каф. історії укр. культури.— 1926.— Ч. 4: Повстання декабристів на Україні.— С. 171–234.— (В загол. автор: Татаринова-Багалей О.); *Вона ж.* Нариси з історії військових поселень на Україні: [Військові поселення Аракчеєва, 1817 р.] // Наук. зап. наук.-дослід. каф. історії укр. культури.— 1927.— №6.— С. 131–143; *Вона ж.* Нариси з історії військових поселень на Україні: [Казенні обиватели Зміївського та Вовчанського повітів Слобід. України 1817–1818 рр.] // Наук. зб. Харк. наук.-дослід. каф. історії укр. культури.— 1927.— №5.— С. 93 153; *Вона ж.* Нариси з історії військових поселень на Україні: [Побозькі козаки, 1817 р.] // Ювілейний зб. на пошану Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— С. 849–865.— (В заголовці автор: Татаринова-Багаліївна О.Д.)
[4] Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX столетия // Наук. зап. наук.-дослід. каф. історії европ. культури.— 1929.— Вип. 3.— С. 113–132.
[5] *Багалій Д., Багалій-Татаринова О.Д.* Справа декабриста І.Ф. Шимкова // Декабристи на Україні: Зб. іст.-філол. відділу / ВУАН.— К., 1930.— С. 143–154.
[6] З посмертних праць акад. Д.І. Багалія: (Самокритичний огляд наук. продукції) / Публ. та від упорядника О.Д. Багалій // Арх. Рад. України.— 1932.— №4–5.— С. 375.
[7] Александровський Александр Николаевич // Наука и научные работники СССР.— Л., 1928.— Ч. 6.— С. 7.
[8] 25 років науково-бібліотечної роботи: [Н.Я. Фрідьєва] // Соц. Харківщина.— 1947.— 17 січ.
[9] Держархів Харківської обл., ф. 2982, оп. 3, спр. 6.
[10] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни.— К., 1997.— Вип. 2.— С. 10.

Микола Тимошик

УКРАЇНІКА В АРХІВАХ, БІБЛІОТЕКАХ, РЕДАКЦІЯХ І ВИДАВНИЦТВАХ ФРАНЦІЇ

Не буде перебільшенням ствердити, що саме у Франції, як ні в якій іншій країні західного світу, такими глибокими і давніми є українські коріння. Не одне покоління вітчизняних і зарубіжних дослідників прагнуло докопатися до цього коріння, вивчити і збагнути його, залишаючи на папері результати своїх пошуків прийдешнім поколінням «літописців сучасного й минулого».

Тому що добувалися історичні факти з різних джерел, у різний час й інтерпретувалися в залежності від суспільних, релігійних, політичних, національних переконань чи симпатій, зрештою, від власного наукового сумління дослідників різних країн, маємо так багато суперечливих тверджень, гіпотез і припущень з приводу цілого ряду знакових постатей, подій чи фактів, якими так багаті українсько-французькі взаємини.

Взяти хоча б історію заміжжя і сходження на французький королівський престол Анни Ярославни — нашої видатної землячки, наймолодшої і найкрасивішої доньки Ярослава Мудрого. Як також і перипетії щодо появи в Парижі подарованої Ярославом Мудрим своїй доньці Євангелії, яке в історію світової рукописної книги увійшло під назвою Реймської. Саме цій, київській, книзі судилося стати національною святинею французького народу, бо на ній, за прикладом Анни, пізніше присягали на вірність своєму народові наступні майбутні королі цієї країни — від Франсуа I в 1512-му до Людовіка XVI в 1774 роках. Хто тільки не «присвоював» собі Реймську Євангелію, синьо-жовті й червоні кольори якої на ініціалах та заставках, як і словниковий ряд (*неділя, третю годину, по правді вам, ідіте і ви в винограді мої* тощо) не можуть не переконувати в українському її походженні: і чехи, і словаки, і греки, і навіть... росіяни. Та й серед самих українців, як зазвичай і в інших принципових питаннях нашої історії, також не було й досі немає однієї думки.

Переконаний: ґрунтовне вивчення і справедливе з історичного й наукового погляду ствердження цієї пам'ятки в найвагоміших набутках української культури ще попереду, як і повернення її в Україну шляхом перевидання факсимільним способом. Французи це вже давно зробили. Переписаний празьким монахом 1395 року з київського оригіналу рукописний примірник Реймської Євангелії, як і раніше, зберігається у спеціально виготовленому вогнетривкому сейфі за сімома замками в місті коронації Анни Ярославни — Реймсі, а факсимільна копія — в Парижі, у відділі рукописів Паризької національної бібліотеки. Отож, вона є доступною сьогодні і для українських дослідників, хто матиме змогу туди добратися, і для тих наших високопосадових чиновників, від патріотизму і волі яких залежатиме розв'язання на міждержавному рівні питання про наближення цього шедевру в перевиданому вигляді до своєї прабатьківщини.

Рукописний відділ Національної бібліотеки Франції — найбільшої книгозбірні країни, де пощастило попрацювати авторові цих рядків,— знаходиться, як і багато літ тому, в серці Парижа — на вулиці Рішельє неподалік знаменитого Лувру. Саме звідси починалося знайомство з давньою рукописною і друкованою українікою, що вже кілька століть зберігається на французьких теренах, багатьох наших відомих українських учених і громадсько-політичних діячів, хто в різні часи приїздив з цією метою до Парижа. З-поміж них — М. Драгоманов, Б. Кістяківський, І. Лучицький.

Серед найцінніших документів цього відділу в контексті нашої історії — одна з підписаних королевою Анною Ярославною грамот (зберігається в Collection de Picardie). Відноситься вона до тієї доби, коли через 11 років після шлюбної церемонії в королівському Реймському соборі і смерті Генріха I Анна переїхала до містечка Сен-Ліс, заснувала монастир Святого Вікентія і вийшла заміж за графа Валуа, прибравши його прізвище[1]. Документ цікавий тим, що підпис Анни, як і на попередніх її паперах, що реєструвалися в королівській канцелярії, прочитується нами легко, бо писаний нашими буквами «Ана» (з одним н). Цей підпис можна вважати одним з найстаріших зразків давньоукраїнського письма[2].

Починаючи з XIV століття, в архівах, що відносяться до історії одного з найстарших у світі вищих навчальних закладів — Паризького університету (Сорбонни), заснованого 1150 року,— часто віднаходимо свідчення про

молодих українців, хто приїздив студіювати науки до Парижа. У списках тогочасних студентів, які походили здебільшого з Правобережної України, у графі «національність», як *правило, зазначається — «Ruthenus de Ukraine»*.

А скільки цікавих, незнаних досі, сторінок нашої історії можна створити на основі уважного опрацювання кількох тек документів, які озаглавлені, хоча й у латинській транскрипції, відомим усім українцям прізвищем — Orlik. Ідеться про подвижника гетьмана Мазепи Пилипа Орлика та його сина Григорія. Французам ці імена добре відомі: автора першої української Конституції тут знають через позитивне ставлення тогочасної верхівки Франції до сепаратистських намірів Мазепи проти Росії і рекомендацію французів Туреччині не видавати російському цареві Мазепи та мазепинців, а Григорія — й поготів. Адже доля молодшого Орлика була тісно пов'язана з Францією: колишній полковник запорозьких козаків одружується на відомій француженці пані де Денвіль і незабаром робить там блискучу військову кар'єру — стає генерал-поручником і лицарем ордену Св. Людовіка. Саме Григорій Орлик сприяв переселенню до Франції не одного десятка запорозьких козаків, з яких навіть було утворену окрему чоту у французькій армії. В одному з боїв за Францію він і загинув геройською смертю.

Факт поселення прихильників гетьмана І. Мазепи в побережжі Сени на початку XVII століття дав підстави академікові А. Жуковському вважати цей період першим етапом української еміграції до Франції[9].

Інтенсивні контакти французьких дипломатів протягом XVII століття Шаню, Лякруа, Лінажа, Невілля із запорозькими козаками, їхні проукраїнські симпатії й погляди зафіксовані в сотнях аркушів, які, на жаль, і сьогодні залишаються не прочитані, не систематизовані і не перекладені українськими дослідниками. До речі, французький автор П'єр Шевальє написав значну за обсягом книгу «Історія козацької війни проти Польщі», рукопис якої також зберігається в цій колекції.

Якщо історія формування окремих тек унікальних українознавчих документів козацької доби в головному архівному сховищі Франції зрозуміла, то, скажімо, обставини появи тут рукопису однієї із програмних праць Петра Могили «Православне визнання» поки що не з'ясовані.

Про один з давніх українських рукописів, який був практично підготовлений до видання у Франції, але так і залишився понині в тамтешньому архіві, варто сказати окремо. Рукопису цьому понад 300 років, але він добре зберігся. На титульному аркуші зазначено латинською мовою такий довгий заголовок: «*Граматика слов'янська, написана Іваном Ужевичем*, студентом-богословом знаменитої Паризької академії в Парижі від народження сина Божого 1643 року».

Про автора рукопису відомо зовсім мало. Родом він був із західноукраїнських земель (Галичини або Холмщини). Висновок такий робимо на підставі наявності в рукописі багатьох слів, забарвлених наддністрянськими діалектами. Текст підручника написаний кириличним письмом. До речі, існує два рукописи цієї граматики. Один — паризького походження (обсяг 71 аркуш); другий, датований двома роками пізніше (1645 р., 86 аркушів), *виявлено в муніципальній бібліотеці* французького міста Аррас. Ймовірно, автор шукав запасного варіанту друку своєї праці на чужині.

Це чи не єдиний рукописний твір українського автора, написаний у Франції і збережений там, якому пощастило нещодавно повернутися на батьківщину й навічно перетворитися в книгу. «Граматика слов'янська» колишнього студента, а згодом і викладача Сорбонни доктора Івана Ужевича була надрукована в київському видавництві «Наукова думка» за безпосередньої участі академіка І. Білодіда 1970 року — через 327 років від часу підготовки її до видання в Парижі.

Іншим місцем збору, а отже і джерелом майбутнього видання, різноманітних документів, які стосувалися новітньої історії української еміграції після 1917 року, стала Державна Школа Східних Мов у Парижі, яка нині отримала назву Інституту східних мов. Саме там у лютому 1949 року з ініціативи Апостольського візитатора українців-католиків архієпископа Івана Вучка було засновано **Український архів у Франції**. Лише за перші п'ять років існування Архіву було зареєстровано понад 4500 документів. За браком місця варто лише фрагментарно перелічити основні розділи цього Архіву: архів першої Української громади у Парижі; документи української делегації на Мировій конференції 1919 року; документи про визвольну боротьбу України 1917–1920 років; документи про різні українські організації, *які створювалися і діяли у Франції після* 1919 року; матеріали видатних діячів українського відродження, життя й діяльність яких пов'язані з Парижем,—С. Петлюру, В. Винниченка, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, З. Ку-

зелю; документи про діяльність українських церков у Франції після 1919 року; матеріали про різноманітні українські виставки; документи про смерть і похорон гетьмана П. Скоропадського; документи, що стосуються життя українців під час окупації й після визволення Франції тощо.

Про діяльність цього видатного осередку українознавства на етапі його становлення у Парижі вийшло окреме видання[4].

Послуговуючись схемою академіка А. Жуковського, виокремимо другу (від початку століття до кінця Першої світової війни) і третю (до кінця Другої світової війни) хвилі української еміграції.

На початках століття ця еміграція була переважно заробітчанська. Українців гнали в далекі світи передусім злидні, тому до Франції вони потрапляли обдерті й голодні, влаштовувалися на різноманітну чорнову роботу, здебільшого на шахтах, у металургійній та текстильній промисловості північної та східної Франції — Шалет, Кнютанж, Ромба. Там *вони нерідко потрапляли під вплив переважаючої* більшості польських і російських робітників, тому думки про організоване життя себе як українців вони відкладали на потім.

Ситуація змінилася після поразки національно-визвольних змагань українського народу, в результаті чого Україну назавжди *залишили сотні тисяч національно свідомих* громадян. До Франції поступово почала прибувати політична еміграція — службовці українських дипломатичних і економічних місій УНР та ЗУНР, колишні вояки і старшини Української армії, значна частина Української хорової капели Олександра Кошиця, цілий ряд визначних діячів Української Народної Республіки.

Прагнення до об'єднання в українців спонукалося тепер об'єктивними чинниками. Французькі роботодавці і місцеві чиновники, посилаючись на факт невизнання Української Народної Республіки, відмовлялися при оформленні на роботу писати в паперах наших земляків національність «українець», і повсюдно *оформляли* їх як «nationalite russe». Тому, як зазначає у своїх спогадах Л. Котович, «першими словами, які вивчав наш емігрант, була фраза «non, pas russe — ukrainien» (ні, я не росіянин, я — українець)[5]. Перші «Просвіти» і Українські доми, що активно поставали в місцях скупчення українців на кошти, пожертвувані ними самими, зробили свою справу. Адже в основі їхньої діяльності було пробудження в українців почуття національної свідомості, звернення до історичної пам'яті. Вже на початку 1925 року в Парижі проходить Перший український емігрантський з'їзд, під час роботи якого було засновано Союз українських емігрантських організацій у Франції. На порядок денний поставало питання про заснування власних друкованих органів і *видавництв*.

В архівах не вдалося віднайти жодного документа, який би точно фіксував час і місце появи першого українського видавництва у Франції. Ймовірно, таким є **«Український друкар»**. Бо саме ця назва зазначена на одній з найдавніше виданих тут книг — 1923 року — брошурі Ілька Борщака «Ідея соборної України в Європі в минулому» з підзаголовком: «По невиданих документах і стародавніх працях». Епіграфом до цього видання, що в одному примірнику зберігається нині в Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, послужили промовисті слова французького мислителя Томазелло: «Мій бідний народе! Ти не знаєш своєї історії! Наче безбатченко, ти не знаєш ні імені, ні *справи твоїх батьків!..» Тоді ж це* видавництво випустило в світ «Вибраний Кобзар» Тараса Шевченка», редакцію текстів, передмову і примітки до якого зробив також І. Борщак. На той час цей автор працював генеральним секретарем Українського дієвого комітету в Парижі, одним з організаторів **Ліги** *української культури*.

Першим україномовним періодичним друкованим органом, що надовго і всерйоз постав у Парижі й незабаром перетворився у своєрідний орієнтир для всієї української еміграційної преси, став, безумовно, **«Тризуб»** — громадсько-політичний і літературно-мистецький часопис.

Ініціатива заснування щотижневика політики, культури, громадського життя, який би виходив для розкиданих по всій Європі і роз'єднаних політичними переконаннями українців щонеділі і в творенні якого брали б участь видатні українські літературні сили, належить Головному отаману УНР в екзилі Симону Петлюрі. Перебуваючи 1924 року в Женеві, він *детально обговорював зі своїми однодумцями* — П. Чижевським, В. Прокоповичем — завдання, програму, головні гасла нового часопису. Осідком журналу вирішили обрати Париж, куди незабаром переїхав Петлюра.

Редакція розмістилася в одному з дешевих номерів робітничого готелю на вулиці Гобелін, 19. Серед перших співробітників, окрім С. Петлюри, були добре відомі в еміграції політичні, освітні й громадські діячі: О. Сали-

ківський, О. Лотоцький, М. Славінський, М. Левицький, В. Сальський, В. Королів, Є. Чикаленко. Головним редактором часопису було призначено відомого громадського і політичного діяча, публіциста, педагога й історика В. Прокоповича, який залишався на цьому трудному і відповідальному посту до 1939 року.

Підготувавши до друку перше число нового видання, редакція несподівано зіткнулася з технічною проблемою: в усьому Парижі не вдалося віднайти жодної друкарні, в якій би були українські літери *і, ї, є*. Та це не зупинило ентузіастів.

15 жовтня 1925 року вийшло перше число «Тризуба» — обсягом 32 сторінки у форматі А4. Логотип видання склали помережені українським орнаментом букви назви журналу, що розміщені півколом на фоні променів, які розливаються від намальованого в центрі герба Української держави — тризуба. Тут же, в редакційні статті, так пояснюється ця назва: «Розпочинаючи наше видання, ми свідомо виступаємо під знаком тризуба, як символу Української держави. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її з тією метою, до якої ми змагатимемося йти. Наші заповіти: держава вище над партії, нація вища над класи!» В окремо виділеній примітці — звернення до читача: «Брак відповідних українських літер у друкарні не дозволяє додержати правопису. Редакція просить вибачення у читальників і сподівається незабаром виправити хиби: належне вже замовлено».

Поступово автура і проблематика журналу розширювалася. Обличчя його стали визначати аналітичні публікації, окрім перелічених вище, ще й В. Дорошенка, О. Шульгина, С. Сірополка, С. Наріжного, В. Заїкина, Ю. Горліс-Горського, О. Удовиченка, В. Соловія, М. Ковальського. Постійно велися окремі розділи: «Декларації, відозви, заяви, комунікати», «Передовиці», «Огляди преси», «Хроніка українського життя в еміграції», «Події в Україні», «Бібліографія українознавчих праць», «Листи до редакції».

Паралельно із урізноманітненням проблематики публікацій проводилася серйозна робота щодо налагодження власної мережі розповсюдження журналу. Свіжі його числа можна було легко придбати в Парижі на станціях метро, залізничних вокзалах, у ряді книгарень. Вже з першого року існування він поширювався у США, Канаді, Чехословаччині, Польщі, Румунії, Німеччині. «Тризуб» стали читати, незважаючи на можливість бути розстріляними саме за це, і в радянській Україні.

Нагле вбивство в Парижі 25 травня 1925 року головного натхненника часопису Симона Петлюри не залякало і не зламало його співробітників. Більше того, редакція урізноманітнила форми свого впливу на чим далі зростаюче число читачів, розширюючи свою видавничу діяльність. Так, під час судового процесу над убивцею С. Петлюри Шварцбартом (1926–1927 роки) вийшло 10 чисел спеціального судового бюлетеня *«Надзвичайне щоденне видання»*. 1928 року з'являється франкомовний додаток для студентської молоді. Наступного року побачили світ окремою книжечкою малюнки для дітей *«Рідне військо»* у виконанні відомого на еміграції українського маляра Є. Перфецького, а також кишеньковий *«Французько-український словник»*, який уклала Наталя Королева. До речі, дбаючи щоразу про збільшення кількості своїх читачів, редакція безплатно надіслала наприкінці 1929 року примірники цього словника усім тим, хто оформив річну передплату «Тризуба». Кількома виданнями друкувалися кольорові *портрети Т. Шевченка, С. Петлюри*. У 30-х роках вийшли друком додатки «Тризуба»: *«Наша жінка на чужині»*, *«Трибуна молодих»*, *«Пласт на чужині»*, *«Наші діти на чужині»*.

Важливий крок для ствердження українського друкованого слова у Франції цього періоду зробила редакція «Тризуба», створивши власну книгарню. Число 19-те від 21 лютого 1926 року вийшло з такою шапкою на одній із сторінок: «Українська книгарня при «Тризубі». Редакція повідомляла наших земляків, що незабаром організовує склад українських книг, нот, листівок для продажу, а також прийом замовлень щодо висилки з інших країн Європи тих книг, яких не буде на складі в Парижі.

У першій українській книгарні в Парижі, яка розміщувалася за адресою редакції, можна було придбати видані в різних українських видавництвах Європи твори Т. Шевченка, М. Грушевського, А. Кащенка, О. Олеся, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, О. Білецького — всього близько 70-ти назв. Завдяки цьому було задоволено не лише попит на українську книгу серед емігрантів, а й потребу в ній чужоземних установ і організацій.

Журнал «Тризуб» беззмінно, наприкінці кожного тижня, приходив до свого читача протягом 16-ти років, весь час дбаючи про відповідальність за свої слова, ідеї і лозунги, про авторитет українців і України в чужомовному середовищі, піднімаючи дух і віру наших земляків. Цей унікальний часопис припинив своє

існування 1940 року, залишаючись, на жаль, і досі не пізнаним, не поціновaним достойно в Україні.

З метою розколу українського руху в еміграції, зокрема дискредитації середовища УНР, не без участі радянської закордонної контррозвідки, 1926 року в Парижі засновується двотижневик радянофільського напрямку «Українські Вісти». Основний зміст чисел визначали статті, в яких вихвалялися переваги «радянського раю» і засуджувалися так звані самостійники. Проіснував цей часопис (редактор І. Борщак) до 1929 року.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі.

Через два роки після заснування часопису «Тризуб» і через рік після вбивства Симона Петлюри в столиці Франції постає «живий пам'ятник Отаману» якій судилося незабаром стати всенаціональним культурним осередком українства у вільному світі. Першою книгою, яка була внесена до каталогу цієї бібліотеки, стала подарована В. Прокоповичем «Конституція Української держави», яку написав Пилип Орлик в один з драматичних періодів свого життя у Бендерах. Вітаючи створення цього своєрідного центру українознавчої науки, редакція журналу «Тризуб» з оптимізмом писала: «Українська колонія в Парижі вже досить чисельна. І коли тільки хвилі народні прорвуть ту греблю, що відділяє сьогодні Україну від вільного світу,— наша молодь,— жадна науки, звернеться до неї на захід. І серед тих міст, які вибиратиме для себе українське студентство, безперечно, одним з найперших буде Париж. Сотні й тисячі наших юнаків і дівчат, нав'язуючи порвану було традицію Петра Могили, побіратимуть тут науку. І саме тут, у Бібліотеці, наша молодь може мати і джерело рідної мови, історії, літератури, джерело знань про Україну»[6].

І в першому, і в наступному статутах Бібліотеки окремим рядком зазначалася видавнича діяльність. Проте, в першому періоді існування (20–40-ві роки) по-справжньому розгорнути цю справу через тяжкий матеріальний стан не вдалося. «Звідомлення Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі», які планувалися видавати окремо, до 1939 року друкувалися в офіціозі Державного Центру УНР в екзилі. Окремою книжечкою вийшла 1939 року лише перша «Бібліографія про С. Петлюру», яку уклав П. Зленко і яка нараховувала 958 позицій.

На відміну від довоєнного періоду, у другій половині XX століття бібліотека пожвавлює діяльність. З 1959 року починає регулярно виходити «Інформаційний бюлетень» бібліотеки (двічі на рік). Перше самостійно фінансоване книжкове видання — праця відомого французького журналіста й письменника А. Дероша «Проблема України й Симон Петлюра» (1962) — виявилася настільки актуальною, що її незабаром було перевидано англійською та іспанською мовами. 1966 року побачив світ політичний памфлет С. Петлюри «Московська вошa», а 1976 року — посмертний твір основоположника й довголітнього голови Ради бібліотеки В. Прокоповича «Вічне підданство» — про згубні наслідки для України Переяславського договору 1654 року.

Бібліотека активно співпрацює з іншими видавництвами та інституціями, які готують до друку важливі праці, пов'язані із життям та діяльністю свого Патрона. Так, збірник статей міжнародної наукової конференції «Симон Петлюра» готувався до друку спільно з Українським вільним університетом» (Мюнхен), обсяговий том статей та листів Петлюри — з Українською Вільною Академією Наук (Нью-Йорк).

Цікаво, що вже в новітню добу в Києві, у видавництві імені Олени Теліги, виходить друком фундаментальна праця багатолітнього директора цього добре знаного в світі українознавчого центру В. Михальчука «Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)».

Щасливішою і довшою виявилася доля ще одного, народженого 1 травня 1933-го року у Франції, періодичного друкованого органу наших емігрантів — щотижневої газети **«Українське Слово»**. Якщо заснований С. Петлюрою тижневий журнал «Тризуб» протягом всієї історії свого існування був речником і захисником ідей Української Народної Республіки, то «Українське Слово» від початку стало неофіційним органом Проводу ОУН (А. Мельника). Видавцем її до 1939 року був Український Народний Союз (УНС), а в творенні чергових чисел протягом тривалого часу брали участь В. Мартинець, М. Сціборський, М. Капустянський; О. Ольжич, Д. Андрієвський, Є. Онацький. Багаторічним редактором цього часопису (1948–1977) був відомий у діаспорі журналіст, публіцист і літературний критик Олег Штуль-Жданович. До речі, 1986 року, до десятої річниці його смерті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі видало в Парижі солідний збірник на пошану цього одного з багатьох ратаїв на українознавчому полі далекої чужини[7].

Програмною метою нової газети стало прагнення «змагатися писаним словом за *оновлення української думки, за спрямування* всіх наших зусиль на осягнення державности українського народу, потоптаної окупантами, та духовної соборности, брак якої роз'їдав нас, розбивав всі наші зусилля, ставив брата на брата, сприяв ворожим затіям, які спрямовані були на повне спараліжування нас»[8].

З ініціативи УНС було організовано збірку грошей *для закупки маленької ротапринтної машинки*. Отож, перше і наступні числа газети виходили у вигляді машинописного варіанту, розтиражованого у кількості 250 примірників. Отримавши відчутну матеріальну допомогу від редакцій канадського «Нового Шляху» та американського «Вісника», редакція «Українського Слова» відважується перейти *на друкарський спосіб виготовлення накладу*. Цей перехід припав на економічну кризу, що охопила з середини 30-х років усю Францію. Ціни на друкарські послуги повсюдно стрімко зростали. Так, у 1936 році вартість друку першої тисячі примірників газети у чужій друкарні зросла вдвічі — з 1500 до 3000 франків, виручка ж від передплати залишалася на попередньому рівні. Через це нависла загроза припинення випуску газети. Засновники видання постали перед необхідністю заснування власної друкарні.

Таким чином, саме редакційний колектив «Українського Слова» та його видавців в особі УНС спричинився до появи 1938 року на чужині незалежного підприємства з чітко окресленою національною приналежністю — **Перша Українська Друкарня у Франції.** Називаючи так своє давно омріяне дітище, українці сподівалися, що і в Парижі, і по всій Франції будуть створені незабаром й інші українські друкарні. На жаль, як зазначалося пізніше в редакційній статті «Українського Слова», ця друкарня «залишилася тільки одна, сповняючи свої великі завдання на користь української еміграції». І в цьому полягає її особлива вартість і значення. Це була фактично друга, після друкарні М. Драгоманова в Женеві, українська друкарня в Західній Європі.

Покупка окремого приміщення і першого, хоча й старого, лінотипа та друкарської машини за зароблені українцями власні пожертви (збірки коштів організовувалися двічі), стало неабиякою подією для всієї нашої еміграції. Коли до цієї друкарні завели делегатів чергового з'їзду Союзу, то вони, як зазначається в репортажі про цю подію, немов зачаровані, стояли біля машин цілими годинами, приглядаючись уважно їхньому рухові.

Сьогодні не можна без хвилювання читати ось такі рядки з газети «Українське Слово», присвячені власній друкарні:

«Завдяки друкарні ми змогли забезпечити дальшу появу «Українського Слова» й з почуттям гордости можемо сказати, що в тій друкарні немає ані одного чужого цента, ані одного чужого франка. Все це українські гроші, важко, ах як важко запрацьовані нашими українськими патріотами, нашим робітництвом, яке понад усе ставить Україну, любов до неї і любов та наснагу до розвитку національної культури та всіх ділянок українського національного життя. Це ще один доказ, що власними силами можна творити тривалі цінности, не потребуючи жебрати в чужих чи надіятися на їхню ласку»[9].

На жаль, широко розгорнути відразу діяльність власної друкарні українцям Парижа завадила *Друга світова війна. Вже з другої* половини 1939 року у Франції запроваджується сувора цензура над всіма без винятку періодичними виданнями. В Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі вдалося віднайти цікаві свідчення взаємовідносин українських видавців та друкарів із французькою цензурою.

Довідавшись, що зміст «Українського Слова» *контролюватиме не поляк чи росіянин*, чого, із зрозумілих причин, найбільше боялися українці, а корінний француз, редакція вирішила, для знайомства, подарувати «своєму» цензору чотиритомний словник української мови Б. Грінченка. Однак, передача потрапила начальнику того цензора, і він відразу ж сконфіскував ці книги, склавши акта і звинувативши редакцію «Українського Слова», що вона цим подарунком вирішила підкупити «державну контролюючу особу». Однак, на щастя, це суттєво не позначилося *на подальших випусках* газети. Ставлення до неї було таким же, як і до франкомовних видань: підготовлені до друку відбивки шпальт подавалися для перегляду цензору вранці, а ввечері їх можна було забирати. Часом траплялися викреслення окремих абзаців, рідше — цілих статей. У таких випадках газетне число виходило *з білими плямами. Одного разу «ліберальний* французький цензор» над викресленим абзацом із передової статті «Завдання українців у війні» дописав власною рукою: «Не нападати більше на поляків». Пізніше в редакції довідалися, що на вимогу поляків контроль над «Українським Словом» хотіли передати польській цензурі, але Міністерство закордон-

них справ Франції на це не погодилося, передавши лише через свого цензора побажання редакції «не бити по союзниках Франції».

Авторитет «Українського Слова» серед читачів невпинно зростав. У редакції обговорювалося питання про перехід на випуск газети двічі в тиждень. Та цьому завадило розгортання військових подій на теренах Франції. Випуск «Українського Слова» було припинено з власної ініціативи редакції 12 червня 1940 року — за два дні до взяття німцями Парижа. Причин такого, здавалося б, несподіваного рішення редакція часопису пояснила для своїх читачів так:

«Ставити «Українське Слово» на службу німецької окупаційної влади ми не хотіли. Та свобода, яка була дана «Українському Слову» впродовж довгих років і яка дала нашому часопису змогу стати прапороносцем самостійної України та збройної боротьби за її оновлення,— наказувала нам бути лояльними супроти Франції, яка опинилася у великому нещастю.... Отже, мовчати про визвольну боротьбу українського народу, а тільки хвалить німців, як це примушена була робити вся французька преса, яка появилася тут в часі німецької окупації, ми не хотіли. Ліпше мовчати, як служити ворогові — таке було наше рішення»[10].

Тимчасове припинення випуску газети розтягнулося аж на вісім років, але в роки війни частина працівників редакції працювали: вони випускали на циклостилі листівки, закликаючи українців «до стійкости і жертвенности в українській визвольній боротьбі».

Четверта (після завершення Другої світової війни) і п'ята (після розвалу Радянського Союзу та падіння залізної радянської стіни) хвилі української еміграції також були позначені результативною діяльністю кращих представників українства в ствердженні себе писаним і друкованим словом.

За даними «Енциклопедії українознавства», наприкінці 1940-х років до Франції прибуло близько 4 000 українців з таборів переміщених осіб у Німеччині й Австрії, але через побутові труднощі і брак праці багато з них у 1950-х роках виїхало до Канади та США.

І все ж життя українців тут набирало й далі організованих форм.

Найперше, відновлювалася діяльність ряду редакцій, освітніх і видавничих структур, що діяли тут до війни. Хоча таке відновлення через збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин давалося вкрай нелегко. Після завершення Другої світової війни, не без допомоги радянських спецслужб, у країнах Західної Європи і Америки, де компактно проживали українці, робляться чергові спроби внести в їхні ряди розкол і розбрат.

Драматично складалися обставини, скажімо, для Першої української друкарні в Парижі. Після війни це приміщення, яке знаходилося практично в центрі Парижа на вулиці Сабот, захоплюють комуністи і на базі старого «Українського Слова» створюють «Нове Українське Слово». Лише через суд попереднім власникам через кілька місяців вдається відвоювати в лівих своє законне право на друкарню, але після вчиненого там політичними супротивниками справжнього погрому дісталася вона їм у неробочому стані.

Зволікання з відкриттям української друкарні спонукало деяких українських видавців звертатися за друкарськими послугами до чужинців. Так сталося з книгами митрополита Іларіона (Івана Огієнка), які готувалися до друку у перенесеному засновником з Варшави до Лозанни видавництві «Наша Культура», а друкувалися в Парижі. Представник цього видавництва, компаньйон митрополита Іларіона (Огієнка) Павло Сомчинський, знаючи про плачевний стан української друкарні, розміщує свої замовлення в друкарні «Less Edition Poliglottes». Її власники — поляки — подбали й про українські шрифти. Лише протягом 1946–1947 років у цій друкарні виходять накладами по 2 000 примірників кілька замовлених «Нашою Культурою» видань. Це передусім книги митрополита Іларіона *«Легенди світу»*, *«На Голготі»*, *«Політична праця Богдана Хмельницького»*, *«Марія Єгиптянка»*, *«Недоспівана пісня»*. А в друкарі Ж.А.В (Жанни-Аделі Бистржановської) з'являється на світ поема цього ж автора *«Туми»*.

Перша Українська Друкарня у Франції відновила свою діяльність лише 12 червня 1949 року, налагодивши регулярний вихід довоєнного «Українського Слова». З новим обладнанням друкарня вирішує розширити свою діяльність. Аби привернути увагу передусім українців, в україномовній пресі Європи незабаром з'являється оголошення такого змісту: «В якій країні ви б не перебували, завжди найдешевше й найкраще всяку друкарську працю зробить вам Перша Українська Друкарня у Франції. Дбайливо й дешево виконуємо всякі праці — від найменших до найбільших, від найпростіших до найбільш люксусових. Здійснюючи клич — «СВІЙ ДО СВОГО» — звертайтесь до нас».

Поступово асортимент друкованої продукції розширювався: від плакатів, афіш, візиток, запрошень, брошур — до регулярного видан-

ня книг. Замовлення в своїй друкарні розміщують ті українці, які раніше друкувалися на стороні. Так, Мирослав Небелюк, надрукувавши 1945 року власне дослідження *«Генерал де Голь»* та україномовний переклад книги Ф. Рене де Шатобріана *«Пригоди останнього абенсеража»* у французькій друкарні видавництва П'єр Адана, свою наступну книгу «Під чужими прапорами» вирішує випустити в Першій Українській Друкарні в Парижі. Ця книга з передмовою редактора «Українського Слова» О. Ждановича (Штуля) побачила світ 1951 року.

З середини 50-х років з маркою цієї друкарні виходять *щорічні «Календарі-альманахи»*, за якими можна вивчати літопис українського життя не лише у Франції, а й у всьому світі. Для пожвавлення книговидавничої діяльності незабаром при друкарні створюється **Націоналістичне видавництво в Європі.**

Найголовніший набуток цього видавництва і друкарні, який золотим рядком назавжди впишеться в історію української видавничої справи, є видання бібліотеки «Вільна Думка». Основу її склали так звані самвидавні матеріали з України, які поширюючись у різноманітних рукописних варіантах по Україні, все ж пробивалися у 60–70-х роках крізь залізну заслону тоталітарної радянської держави до вільного світу. І саме паризьке українське видавництво вирішило оприлюднити такі матеріали для всього цивілізованого загалу, аби привернути увагу світової громадськості до істинного стану справ із свободою слова в Радянському Союзі. Однією з перших виходить друком укладений молодим журналістом і правозахисником В. Чорноволом збірник матеріалів *«Лихо з розуму»* — про 20 радянських «в'язнів совісті» та їхні «крамольні» твори». Далі — *«Собор у риштованні»* Є. Сверстюка, *«Інтернаціоналізм чи русифікація?»* І. Дзюби, збірка творів Валентина Мороза *«Бумеранг»*, вісім випусків особливо забороненого в підрадянській Україні «Українського вісника».

Документи самвидаву з України друкувалися тут і в іншій серії — *«Широке море України»* (до 1972 року вийшло сім томів).

Твори ці на початку виходили українською мовою, але згодом у видавництві приходять до думки перекласти їх на основні мови світу. Цей проект, як і попередній, реалізовувався спільно з Українським видавництвом «Смолоскип» імені Василя Симоненка (США). Цікава деталь: де б не готувалися до видання такі книги, хто і де б з упорядників не працював з ними, друкувалися вони неодмінно в Першій Українській Друкарні в Парижі. Емблема цієї друкарні і видавництва — обрамлений овальною формою захисний меч, який нагадує свічу надії,— відразу вирізняв ці книги із сотень тисяч україномовних книг, які друкувалися у вільному світі.

У післявоєнну пору в Парижі появляється новий неперіодичний друкований орган — **журнал «Україна».** Ідея такого видання належить І. Борщаку. Він же був незмінним редактором і автором переважної більшості статей українсько-французької тематики. Десятилітньому існуванню цього неординарного видання (з 1949 по 1953 роки вийшло десять чисел; до того, з 1947 року, вийшло чотири числа під назвою «Соборна Україна») слід завдячувати архієпископові І. Бучку, який фінансово підтримував його. На сторінках цього видання містилося немало матеріалів, які умовно можна озаглавити «Україніка в Парижі і світі». Про тематичний діапазон публікацій можуть сказати постійні рубрики — «Документи», «Забуті сторінки», «Про згаслих», «Україніка» «Огляди і рецензії», «Науково-культурна хроніка». Цінність часопису для нинішніх вітчизняних дослідників ще й у тому, що майже в кожному числі подавався реєстр статей з україно— й іншомовних газет усього світу, у яких тією чи іншою мірою йшлося про Україну і українців.

До характеристики цього видання варто додати, що київський учений І. Забіяка, ретельно проаналізувавши всі випуски, уклав і видав 2000 року хронологічний покажчик основних публікацій «України» в контексті українознавства і французького культурного життя. В передмові до нього укладач зазначив необхідність перевидання цього часопису репринтним способом для українських дослідників. Безумовно, це цінна і своєчасна пропозиція.

Ще про один осередок українського руху у Франції варто сказати окремо. Йдеться про **Наукове товариство ім. Шевченка в Європі** і його найголовніше дітище — *«Енциклопедію українознавства»* (словникова частина в десяти томах), що творилася протягом ряду років в Сарсельській українській оселі неподалік Парижа.

Як відомо, тритомна (статейна) «Енциклопедія українознавства» на 1 230 сторінок побачила світ протягом 1949–1951 років у видавництві «Молоде життя» (Мюнхен-Нью-Йорк) і стала результатом чотирирічної напруженої праці кращих еміграційних українських наукових сил, що гуртувалися в Баварії навколо Українського вільного університету. Паралельно продовжувалася робота над створенням словникової частини енциклопедії. Однак

у зв'язку з ускладненням умов життя та праці емігрантів у Німеччині, ліквідацією таборів численних ДіПі в американській і англійській зонах окупації та переміщенням значної частини українців за океан на кінець 1940-х років у житті української еміграції наступає переломна доба.

Перед керівництвом НТШ, що базувалося в Мюнхені, постало нагальне питання про збереження наукових сил і вибір нового місця для праці й побуту. Таким місцем, за щасливим збігом обставин, став тихий і затишний французький Сарсель, що віддалений від центра Парижа всього лише на 17 кілометрів. За сприяння Апостольського престолу в Римі і особисто великого українського патріота єпископа І. Бучка тут було придбано великий старовинний будинок і садибу. Не другорядну роль у виборі цього місця осідку українських учених відіграло прихильне ставлення французьких урядових структур до реєстрації тут українознавчого наукового центру. Перед освяченням будинку НТШ в Сарселі 28 серпня 1951 року сюди переїхали з Німеччини основні науковці. Серед них — В. Кубійович, З. Кузеля, М. Глобенко, В. Янів, О. Горбач, І. Кошелівець, Т. Волошин та інші.

1955 року побачив світ перший том словникової частини енциклопедії. Останні том — десятий — було надруковано 1989 року. В загальному обсязі ця праця займає 4 015 сторінок і має 18 217 гасел.

Створювана протягом понад 35 років у важчих умовах еміграційної дійсності групою українських учених-патріотів і видана винятково на пожертви українського громадянства (на її видання було зібрано 2 785 532 американських доларів добровільних датків) ця унікальна енциклопедія не лише подивувала західний світ феноменом незнищенності українського духу, а й спонукала московську владу ініціювати створення багатотомної «Української радянської енциклопедії», ідеологічну заангажованість і неправдивість якої видно навіть непідготовленому читачеві.

Воістину неймовірний життєвий подвиг, здійснений у французькому Сарселі невеликою групою українських учених — вигнанців з рідної землі, увічнено перевиданням цих безцінних томів репринтним способом для нової України — її сучасникам і нащадкам. Зроблено це вже хоча й в умовах незалежної Української держави, але... без її участі. Кошти на цю важливу справу, як і раніше, збиралися методом народної толоки в середовищі патріотично налаштованих, але безгрошівних українців. Загальну, тритомну частину «Енциклопедії українознавства» перевидано протягом 1994–1995 років спільними зусиллями Інституту Української археографії НАН України, НШТ ім. Шевченка в Європі (Франція) та Фундації Енциклопедії України в Торонто (Канада). Таким же способом повертається в Україну і 10-томна, словникову, частини «Енциклопедії». За цю нелегку справу взялося на початку 90-х років минулого століття Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові. Однак через брак коштів цей видавничий проект ще й досі залишається незавершеним — останні підготовлені до друку три томи десятитомника все ще чекають спонсора.

НТШ в Європі, окрім «Енциклопедії», має й інші вагомі видавничі набутки. Протягом багатьох років видається неперіодичний інформаційний бюлетень «Вісті Європейського Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка» (вийшло 26 чисел). Обсяг його різний — від 8 до 83 сторінок, наклад — 150–600 примірників.

З 1963 по 1988 роки виходив ще один неперіодичний інформаційний бюлетень «Вісті з Сарселю». Основною метою цього видання було збір коштів для чергових томів «Енциклопедії українознавства». Однак, тут вміщувалося немало інформації з історії НТШ, його бібліотеки та видавництва, а також матеріали дискусійного характеру щодо змісту енциклопедичних статей, подавалися списки нових книжкових і газетно-журнальних надходжень до бібліотеки НТШ. Всього опубліковано понад півтори тисячі сторінок цього бюлетеню.

Останніми роками європейський осередок НТШ у Сарселі практикує спільні видання своїх праць з українськими видавництвами з тим, аби наклади таких книг поширювалися в Україні. Так, 1996 і 2000 років вийшло (спільно зі львівським видавництвом «Фенікс») солідне за обсягом (50 і 70 обліково-видавничих аркушів) двотомне видання праць Володимира Кубійовича. Дослідження нинішнього Голови НТШ в Європі академіка А. Жуковського «Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі» (2000) також є спільним паризько-львівським виданням. Нині в Сарселі завершується робота над черговим важливим видавничим проектом — виданням у трьох томах «Антології сучасної української літератури». Виходитиме вона французькою мовою і весь її наклад буде передано через бібліотечну мережу Заходу.

Бібліотека, як і раніше, продовжує видавати свій щорічний «Бюлетень» і готує кілька важливих видавничих проектів.

[1] Luis Reau. L'Art Russe.— Paris,1921.— P 98–99.
[2] Caix de Saint Aymour. Anne de Russui, reine de France et comtesse de Valois au XI-e siecle.— Paris, 1896.
[3] *Жуковський А.* Франція й Україна. Енциклопедія українознавства.— Париж-Нью-Йорк, 1980.— Т. 9.— С. 3535.
[4] Les Archiwes Ukrainiennes en France. 1949–1954. Український Архів у Франції.— Paris-Париж. 1954.
[5] *Котович Л.* Українська еміграція у Франції // Тризуб (Париж). 1925.— №1.— С. 10.
[6] Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Там само.— 1928.— №20–21.— С. 37.
[7] Париж — Олегові Штулеві: збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича.— Париж, 1986.— 352 с.
[8] До всього українського громадянства // Календар-альманах на 1957 рік.— Париж, 1956.— С. 166.
[9] Власна друкарня // Українське Слово (Париж).— 1961.— 8 січня.
[10] *О.Б.* «Українське Слово» під час війни // Там само.

Марина Палієнко

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В США (З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ-АРХІВУ ІМ. Д. АНТОНОВИЧА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Одним з найбільших архівних осередків, створених українцями в еміґрації, є Музей-архів Української Вільної Академії Наук, який сьогодні знаходиться у Нью-Йорку. Започатковано збирання цієї колекції у Німеччині 1945 р. з ініціативи українських вчених, що внаслідок подій Другої світової війни опинилися на Заході. 16 листопада 1945 р. в Авґсбурзі (Німеччина) була заснована Українська Вільна Академія Наук (УВАН), яка визначила своїм завданням сприяння розвитку української науки у позбавленому догматів комуністичної ідеології світі. Ще за місяць до цієї події, 10 жовтня 1945 р. за дорученням Українського музею у Празі в Авґсбурзі було також засновано Український музей, який після утворення Академії став одним з її структурних підрозділів.

«Треба подивляти сміливість задуму, бадьорість духа, здоровий оптимізм і політичну передбачливість засновників УВАН, які в кількости 12-ти представників різних галузей науки зібралися в Авґсбурзі 16 листопада 1945 року на першу організаційну нараду,— відзначав Президент УВАН Олександр Ахримович у своєму нарисі з приводу 20-ліття діяльности академії.— В тих трудних повоєнних умовах треба було розв'язати важку проблему об'єднання українських вчених, розкиданих по різних окупаційних зонах і знайти, можливу на той час, форму організації наукової роботи»[1].

Першим президентом УВАН було обрано відомого історика та громадсько-політичного діяча проф. Дмитра Дорошенка, віце-президентом проф. Леоніда Білецького, генеральним секретарем проф. Ярослава Рудницького. Ще в Німеччині було організовано роботу секцій та комісій УВАН (у тому числі — мистецтвознавства, української історії, орієнталістики, літературознавства, мовознавства, книгознавства, етнографії, географії, фізики, біології та економіки), які продовжили свою діяльність згодом на північноамериканському континенті. За п'ять років праці в Європі на засіданнях УВАН було виголошено близько 400 наукових доповідей, опубліковано 58 праць. Крім того, було засновано три науково-дослідні інститути та розгорнуто за зразком Музею визвольної боротьби України у Празі діяльність по комплектуванню Музею-архіву УВАН.

Як відзначалося в укладеному 1965 р. В. Міяковським, О. Волошиною та Т. Іванівською нарисі з нагоди 20-літнього ювілею діяльности Музею-архіву УВАН, сама ідея Музею-архіву як центрального сховища для збирання і збереження матеріалів з історії української еміґрації виникла відразу по закінченні Другої світової війни. «Ще в дорозі до пізніших місць розселення в Німеччині, в Судетському містечку Вімперку (Вінтенберґ) в травні 1945 р. на підставі мандату празького Музею Визвольної Боротьби придбані були перші експонати майбутнього Музею УВАН: українські календарі, видані І. Штайнбренером в цьому місті на початку XX сторіччя, а в баварському селищі Трансфельдені від автора — рукописна збірка поезій Юрія Чорного, поета «празької школи» з його автобіографією і фото. Цим покладено було початок з одного боку фонду друкованих видань і з другого — майбутнього літературного архіву»[2].

Першим «приміщенням» українського Музею-архіву було «пуделко з американських продуктів» у таборі переміщених осіб Соммe-Казерне (м. Авґсбурґ), що зберігалося під сходами одного з блоків. Яскрава картина діяльності В. Міяковського щодо збирання та збереження експонатів для майбутньої колекції УВАН подана Юрієм Лавриненком у спогадах «Від пуделка до будинку з колонами (Етюд про один культурний подвиг)». Згадуючи події 1946 р., Ю. Лавриненко описує одну із своїх зустрічей з В. Міяковським у таборі переміщених осіб, коли останній на запитання Лавриненка про місце знаходження «славетного Музею-Архіву» відповів, що «він вже має своє власне приміщення — пуделко з-під американських продуктів». Повівши Ю. Лавриненка сходами вниз, В. Міяковський «перед вихідною брамою корпусу завернув круто в глухий кут просто під сходи, де самотньо стояло славетне «пуделко» у вигляді величенької, збитої із дощок скрині. Скриня була повна до вінця. Без натяку на жарт, учений директор Архіву заявив: «Тут поки що містяться зародки тільки двох основних відділ майбутнього Музею-Архіву майбутньої УВАН»[3].

Розглядаючи історію створення Музею-архіву УВАН, простежуючи основні етапи формування його колекції в Європі та США, нам вдалося встановити, що важливу роль у його діяльності відіграли відомі громадські діячі та науковці, зокрема, В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський, І. Коровицький. Однак, без перебільшення можна стверджувати той факт, що визначальний внесок у створення та становлення Музею-архіву було зроблено Володимиром Міяковським (1888–1972). Ім'я цієї непересічної особистості, вченого-літературознавця, історика, архівіста та археографа, упродовж багатьох десятиліть замовчувалося радянською історіографією. Між тим його праці продовжували публікуватися на сторінках українських еміґраційних видань, зокрема, журналів «Український історик», «Сучасність», «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences» та ін. У 1984 р. у серії «Джерела до новітньої історії України» УВАН у США вийшло у світ фундаментальне видання «Володимир Міяковський. Недруковане і забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого століття, новітня українська література» за редакцією Марка Антоновича[4].

В Україні ж творчий та життєвий шлях вченого став предметом спеціальних досліджень тільки останнім часом. Серед праць, присвячених діяльності Володимира Варлаамовича, слід відзначити нариси Сергія Білоконя «Таємниці архівів не вічні...»[5] та Ірини Матяш «Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики»[6].

В. Міяковський у процесі формування української архівної інституції загальнонаціонального значення за кордоном у повній мірі використав свій досвід, набутий під час довголітньої роботи в київських архівних установах (у період між 1918–1930 рр. він був спочатку співробітником Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтв і національної культури, згодом очолював Архівне управління УСРР та Київський центральний історичний архів ім. В.Б. Антоновича). Саме завдяки натхненній роботі вченого — творця і довголітнього директора Музею-архіву УВАН, останній перетворився на один з найбільших документальних центрів української за кордоном.

Характеризуючи внесок Володимира Міяковського у становлення УВАН в цілому, та її Музею-архіву, зокрема, Марко Антонович відзначав: «В. Міяковський, крім того, що був визначним дослідником громадських рухів 19 сторіччя на Україні та непересічним літературознавцем, був також зразковим архівістом і бібліографом. Ще наприкінці 1945 року він заснував при УВАН Архів-Музей і Бібліотеку, які завдяки його вкладові праці швидко розрослися та існують дотепер як найкращі установи такого роду поза межами України. В. Міяковському, очевидно, належить також ініціатива у віднайденні самої назви «Українська вільна академія наук», в чому його підтримав Петро Курінний. Принаймні автор цих рядків вперше почув проект назви УВАН саме від Володимира Варлаамовича»[7]. У свою чергу Юрій Луцький називав Володимира Міяковського «серцем» УВАН та «душею» її музею-архіву[8]. За оцінкою Юрія Лавриненка, Міяковський був «організатором та ініціатором усього архівного руху» та робив все можливе для поповнення фондів архіву новими надходженнями[9].

З самого початку Музей-архів поставив собі за мету збирати матеріали для майбутніх сховищ вільної України. У порозумінні з іншими українськими бібліотеками та музеями, які в той час діяли на терені окупованої Німеччини, Музей-архів УВАН розгорнув працю по збиранню друкованих та архівних матеріалів з історії української еміґрації, причому друковані видання збиралися у кількох примірниках з метою передачі їх згодом до бібліотечних осередків в Україні. Упродовж 1945–1949 рр.

Музеєм-Архівом було зібрано до 90% всієї друкованої продукції української еміґрації американської зони окупації Німеччини. Архівну колекцію поповнювали матеріали ліквідованих таборів (Ашафенбурґ, Берхтесґаден, Ганав, Реґенсбурґ).

За даними, наведеними Володимиром Маруняком у книзі «Українська еміґрація в Німеччині та Австрії по другій світовій війні», співробітниками Музею-архіву в Авґсбурзі до січня 1948 р. було зібрано 29 620 одиниць друкованих видань, з числа яких згодом 629 примірників було передано до Ватиканської бібліотеки[10]. У цей період при УВАН діяло Товариство з охорони пам'яток на чужині, члени якого збирали друковані та рукописні матеріали, а також музейні експонати в трьох збірних пунктах (Авсґбурґ, Ашафенбурґ, Берхтесґаден).

Згодом, у зв'язку з переїздом більшої частини українських науковців на північноамериканський континент, у США та Канаді постали окремі самостійні територіальні відділи УВАН. Канадський осередок УВАН був сформований у 1949 р. у Вінніпезі, куди ще в листопаді 1947 р. переїхав тогочасний президент Академії Дмитро Дорошенко. Невдовзі до Канади прибули також віце-президент УВАН Л. Білецький та генеральний секретар Я. Рудницький. Так постала УВАН у Канаді (*The Ukrainian Free Academy of Sciencies in Canada)*, при якій було засновано бібліотеку, архів та Український військовий музей (в основу колекції останнього було покладено зібрання генерала М. Садовського)[11].

Однак значна частина науковців, що брала участь у діяльності УВАН в Європі наприкінці 1940 — на початку 1950-х рр. переїхала не до Канади, а до Сполучених Штатів Америки. 15 квітня 1950 р. у Нью-Йорку відбулися організаційні збори членів і співробітників УВАН, а 15 грудня того ж року статут УВАН у США (*The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*) був офіційно затверджений американською владою. Першим президентом УВАН у США було обрано проф. Михайла Ветухова. Структура УВАН у США була в основному побудована за зразком Української Академії наук у Києві. За статутом УВАН поділялася на відділи: історично-філологічно-філософічний, правничо-економічний, природничих і медичних наук, фізико-хімічно-математичний і технічних наук. У свою чергу відділи поділялися на окремі секції і комісії; як самостійні структурні підрозділи функціонували Інститут шевченкознавства, Мистецька кураторія, а також Бібліотека та Музей-архів, які було упродовж 1950–1952 рр. заходами В. Міяковського перевезено з Німеччини до США.

Активну роль у відновленні діяльності Музею-архіву УВАН у США відіграли В. Міяковський, Л. Биковський, Т. Олесіюк і В. Шугаєвський. Значну допомогу на першому організаційному етапі надав Мирон Сурмач, який виділив для збереження матеріалів місце в своєму будинку в Нью-Йорку; згодом об'єднання українських еміґрантів «Самопоміч» надало для УВАН та Музею-архіву кімнати у своєму помешканні, на адресу якого й надходили з Німеччини перші пакунки з матеріалами. З подякою згадував В. Міяковський імена Мирона Сурмача, Каленика Лисюка та Петра Задорецького, які сприяли розгортанню діяльності Музею-архіву у США[12]. Згодом, з ініціативи О. Зінкевича у Балтиморі за окремим статутом почав діяти Студентський Архів-музей як автономна філія УВАН. У 1961 р. УВАН було придбано власне приміщення у Нью-Йорку (206 West 100th Street, New York, N.Y. 10025), де з того часу зберігається й колекція Музею-архіву.

У 1966 р. Музею-архіву УВАН було надано ім'я *Дмитра Антоновича*, визначного організатора музейно-архівної справи в еміґрації, директора Музею визвольної боротьби України у Празі. В. Міяковський, у своїй монографії, присвяченій життю та діяльності Д. Антоновича, відзначав, що «ні в одній галузі Дм[итро] Володимирович зі своїми помічниками не досяг таких величних наслідків як саме у створенні Національного Музею-Архіву в формі Музею Визвольної Боротьби України у Празі»[13]. Вважаючи важливим обов'язком українського суспільства збереження пам'яті про діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток української культури в еміґрації, Міяковський підкреслював: «В цьому пляні у двадцятиріччя з дня смерти Дмитра Володимировича Антоновича сталася постанова Української Вільної Академії Наук у США про надання його імени установі, що поставила собі за мету продовжити його роботу і зберігати пам'ять по його невтомній і плідній діяльності — в Музеї-Архіві імени Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук»[14].

У цей період остаточно склалась і структура Музею-архіву, оформились три його основні відділи: 1) друкованих видань і книжкових колекцій, 2) рукописних пам'яток та архівних колекцій, 3) речових пам'яток і музейних колекцій.

Основу зібрання *відділу друкованих видань і книжкових колекцій* становили книжкові та періодичні видання української еміґрації 1945–1949 рр., перевезені до США з Німеччини. Особливістю нового етапу в історії Музею-архіву було те, що до складу його колекції надходили великі збірки та бібліотеки від окремих осіб. Серед них: колекція Георгія Вернадського, що включала праці В. І. Вернадського, унікальна колекція Андрія Жука, що складалася з українських видань періоду Першої світової війни та перших повоєнних років, збірки О. Скорописа-Йолтуховського, Д. Солов'я, С. Шрамченка, М. Ветухова та ін. Крім того, тут було зібрано літературу з українознавства, шевченкознавства, праці з проблем історії, археології, мистецтвознавства та ін. У 1965 р. у цьому відділі було понад 14 тис. одиниць зберігання.

До відділу *рукописних пам'яток та архівних колекцій* були передані на зберігання рукописи творів відомих українських письменників та науковців, зокрема, Ю. Клена, У. Самчука, Д. Гуменної, О. Косач-Кривинюк, архіви МУР (Мистецького українського руху), композитора Павла Печеніги-Углицького, Никифора Григор'єва, Володимира Дорошенка, Юрія Тищенка, Євгена та Левка Чикаленків та ін.

Відділ *речових пам'яток і музейних колекцій*, започаткований у Німеччині картинами та малюнками Миколи Шрамченка, Мирослава Радиша, Юрія Павловича, поповнився у США великою колекцією картин Володимира Винниченка, переданою Музею-архіву проф. Г. Костюком, колекціями Володимира Кивелюка, Ганни Журко, Марії Кобринської та ін. Крім того, у відділі зберігаються картини та скульптури українських майстрів, колекції географічних карт, поштових листівок, афіш, фотографій (останні значною мірою ілюструють побут та життя українців у таборах переміщених осіб кінця Другої світової війни).

Слід відзначити, що у 1960-х рр. відбувалося інтенсивне поповнення усіх відділів Музею-архіву УВАН. У звіті за 1966–1968 рр., надрукованому у першому числі бюлетеню «Вісті УВАН», наводилися статистичні дані, які характеризували динаміку комплектування музею новими матеріалами. Згідно до цих даних, щорічно колекція Музею-архіву УВАН збільшувалась у середньому на 10 тис. одиниць зберігання. Зокрема, за вказані три роки найбільше надійшло періодичних видань — 23 492 од., крім того рукописних матеріалів — 6 044 од., книг — 4 434 од., ілюстративних матеріалів — 2 939 од., інших — 2 755 (всього — 39 664 од. зб.)[15]. У цей час у Музеї було засновано окремі іменні фонди, серед яких: Фонд Олекси Теребуса (відомого громадського, кооперативного, культурного й церковного діяча з Холмщини); Фонд ім. Микити Шаповала (книжки, газети і рукописні матеріали, загалом 3 412 од. зб., передані інженером С. Зеркалем). У червні 1966 р. від Д. Солов'я надійшла цінна колекція матеріалів з табору українських військовополонених часів Першої світової війни у Раштаті (Німеччина). У жовтні того ж року Музей поповнився цінною колекцією Світозара Драгоманова, яка складалася з комплекту женевської «Громади», літератури про М.П. Драгоманова (49 назв), рукописів праць С. Драгоманова (61 од.). У квітні 1968 р. спеціально створена комісія прийняла на зберігання до Музею архів та бібліотеку відомого поета Євгена Маланюка (283 од.)[16].

Під керівництвом В. Міяковського у Музеї-архіві була розгорнута інтенсивна робота із систематизації, класифікації, описування та каталогізації матеріалів. Співробітники Музею-архіву працювали над створенням єдиного каталога друкованої продукції, до якого окремо укладалися іменні, географічні та тематичні індекси. Крім того, Музей-архів брав участь в організації та проведенні тематичних історичних, літературних та мистецьких виставок та експозицій, надавав матеріали дослідникам для використання у наукових працях.

Серцем і душею архіву у цей період продовжував залишатися Володимир Міяковський, який до останніх років життя постійно піклувався про поповнення його колекцій та координував, спрямовував і власним прикладом надихав на самовіддану працю своїх колег. Цінну інформацію про діяльність В. Міяковського на посаді директора Музею-архіву УВАН у США у 1960-х рр. містять його листи до Олекси Ізарського. Вони свідчать про те, що Володимир Варлаамович продовжував плідно збирати документальні та бібліотечні матеріали і в США. Зокрема, у листі до О. Ізарського від 18 липня 1962 р. В. Міяковський писав: «Маючи досить місця в новому будинку УВАН, я займався поповненням прогалин в наших колекціях. Це вимагає великої писанини. Правда, весь час доводилося багато писати до всяких видавництв, редакцій і авторів, бо, не зважаючи на проголошення нами обов'язку для всіх, причетних до появи книжок, і не зважаючи на авторитетні підтримки відповідних центральних органів, рідко хто

надсилає систематично всі видання (крім газет і журналів, які вступають до нас акуратно, за винятком Австралії, з якої все ж одержуємо дещо, але бічними шляхами)». У наступному листі, від 7 вересня 1962 р., Володимир Варлаамович відзначав: «Цей рік два нам великий здвиг у поповненнях колекцій, і не тільки книжкових, а й архівних і музейних: маємо тепер Гніздовського, Мегика, Кіндзярового-Пастухова, Петра Холодного»[17]. У листі від 12 жовтня 1962 р. В. Міяковський повідомляв О. Ізарського про те, що УВАН організовано виставку графічних творів краківського архітектора Антона Вариводи, який передав до колекції музею альбом 1919 р. з портретами, віршами та записами українців, інтернованих у таборі Домб'є під Краковом (Польща), серед яких були такі відомі діячі, як Кирило Студинський, Володимир Старосольський, Володимир Охримович, Костянтин Богачевський та ін.

Вибачаючись за перерву у листуванні, Міяковський пояснював це Ізарському у листі від 27 липня 1963 р. своєю великою завантаженістю роботою в музеї: «Отже останні місяці пішли в мене виключно на роботу в Музеї. Нічим іншим я не в стані був займатися, відклав усю свою не тільки переписку з милими кореспондентами, але й розпочаті літературні праці. Одноманітність праці страшно мене стомлювала, я встигав лише дещо прочитати перед сном, а вранці вже з 1/2 на 9 на роботі в музеї і з невеличкими перервами на сніданок і обід до 9 веч[ора] або й довше не вилазив нікуди з нашого нового розкішного будинку»[18].

На сучасному етапі основним завданням Музею-архіву УВАН продовжують залишатися збирання, систематизація та збереження усіх пам'яток перебування українців поза межами України — друкованих, рукописних і речових. В архіві зібрано не тільки окремі примірники авторських рукописів, листування відомих представників української еміграції, але й великі колекції документів різних установ та громадських організацій, які були засновані українцями. Тут зберігаються особові архіви В. Дорошенка, Є. Онацького, Л. Биковського, Л. Чикаленка, С. Драгоманова, Ю. Тищенка, М. Шаповала, Є. Маланюка, Н. Полонської-Василенко, А. Животка, О. Йолтуховського та ін. Унікальною є колекція українських періодичних видань, що виходили у 1920–1940-х рр. у Києві, Львові, Відні, Варшаві, Берліні, Парижі, Женеві тощо.

Сьогодні директором Музею-архіву є відомий вчений, віце-президент УВАН В. Омельченко. За даними, опублікованими Л. Винаром у 1995 р у путівнику по українських архівах, бібліотеках та музеях у США, колекція книжок, періодичних видань та речових пам'яток Музею-архіву УВАН становить понад 55 000 од. зб.; крім того, тут представлено понад 300 архівних зібрань, які складаються з особистих паперів, кореспонденції, рукописів, дисертаційних досліджень та ін.[19]

У 1988 р. в Едмонтоні (Канада) вийшов друком путівник по архівних та рукописних колекціях Музею-архіву УВАН у США[20], який, на жаль, на сьогоднішній день є недоступним для дослідників в Україні, оскільки не представлений у національних бібліотечних закладах.

Документи В. Винниченка, які також належать Музею-архіву УВАН, зберігаються в архівному відділі Бібліотеки Колумбійського університету. Слід відзначити, що при УВАН діє Комісія для збереження й вивчення спадщини В. Винниченка, зокрема, у 1983 р. УВАН спільно з Канадським інститутом українських студій було здійснено видання «Щоденника» В. Винниченка[21].

Серед археографічних видань, здійснених УВАН у США разом з Бібліотекою ім. Симона Петлюри у Парижі, чільне місце посідають два томи документального збірника «Симон Петлюра. Статті, листи, документи»[22]. Крім того, було видано три томи «Джерел до новітньої історії України», документальну працю «Леся Українка — хронологія життя і творчості» Ольги Косач-Кривинюк та ін. Спільним проектом Історичної секції УВАН та Українського історичного товариства (УІТ) стало видання збірки праць та документів відомого українського історика, одного з президентів УВАН Олександра Оглоблина[23]. Принагідно слід зауважити, що частина архіву О. Оглоблина, яка була передана УІТ фондоутворювачем, зберігається в Музеї-архіві УВАН у Нью-Йорку на основі окремої угоди між директором архіву В. Омельченком та УІТ[24].

Останнім часом збільшується значення зібраних у Музеї-архіві матеріалів через необхідність написання фундаментальної праці, присвяченої УВАН. Саме матеріали Музею-архіву являють собою безцінне джерело з історії створення та діяльності УВАН. Одним з важливих кроків на шляху до реалізації цього проекту стало об'єднання зусиль істориків УВАН та Українського історичного товариства, які розробили план опрацювання документальної історії УВАН на основі архівних матеріалів[25].

Нині Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН є найбільшою збіркою архівних, музейних та бібліотечних матеріалів української діаспори у світі. Його діяльність ґрунтується на традиціях, започаткованих представниками політичної української еміґрації, які у період між двома світовими війнами доклали величезних зусиль для організації кількох українських архівних установ в Європі, зокрема, Музею визвольної боротьби України у Празі, Українського національного музею-архіву при Українському соціологічному інституті у Празі, Українського історичного кабінету при Міністерстві закордонних справ ЧСР, Бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі[26]. Колекція Музею-архіву УВАН, як і зібрання переважної більшості інших документальних центрів україніки у США (Українського музею-архіву у Клівленді, Українського національного музею у Чикаго, Архіву-музею ортодоксального релігійного центру в Баунд-Брук, Українського архіву-музею у Детройті та ін.)[27], має, за висловом Л. Винара, комбінований, «гібридний» характер[28]. На відміну від України, де музеї, архіви та бібліотеки існують як окремі, самостійні заклади, закордонні українські документальні та бібліотечні центри, як правило, функціонують у формі «архівів-музеїв», «архівів-бібліотек», «бібліотек-архівів та художніх галерей» тощо. І це обумовлено не лише впливом американської архівної системи, але й традиціями міжвоєнних українських архівних осередків.

Важливим завданням українського архівознавства на сучасному етапі є інтеґрація зусиль архівістів України та української діаспори, спрямованих на збереження, всебічне вивчення та введення до наукового та суспільного обігу національної історико-культурної спадщини. У зв'язку з цим вельми актуальним є налагодження конструктивного діалогу між Державним комітетом архівів України, архівними установами та українськими архівними центрами, заснованими українцями в різних країнах світу, і, в першу чергу, з Музеєм-архівом УВАН у США. Певні кроки в цьому напрямі вже здійснені, зокрема, 12 березня 2001 р. у Державному комітеті архівів України відбулася зустріч із Президентом УВАН у США п. Олексою Біланюком, під час якої було обговорено проблеми удосуплення інформації про українські архівні центри в США, перспективи співробітництва в опрацюванні архіву УВАН[29].

[1] *Архімович О.* Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку // Українська Вільна академія Наук: Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності. 1945–1965.— Нью-Йорк, 1967.— С. 9.

[2] *Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т.* Музей-архів ім. Дмитра Антоновича (1945–1965).— Нью-Йорк, 1967.— С. 3.

[3] *Лавриненко Ю.* Від пуделка до будинку з колонами (Етюд про один культурний подвиг) // Нові дні (Торонто).— 1972.— Лютий (№265).— С. 1.

[4] Володимир Міяковський. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література / За ред. Марка Антоновича.— Нью-Йорк: УВАН, 1984.— Т. 1.— 509 с.

[5] *Білокінь С.* Таємниці архівів не вічні... // Сучасність.— 1998.— №10.— С. 57–80.

[6] *Матяш І.* Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // Матяш І. Особа в українській архівістиці.— К., 2001.— С. 32–57.

[7] *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик.— 1995.— №1/4.— С. 76.

[8] *Луцький Ю.* Початки «Анналів» // Український історик.— 1995.— №1/4.— С. 85.

[9] *Лавриненко Ю.* Від пуделка до будинку з колонами (Етюд про один культурний подвиг) // Нові дні (Торонто).— 1972.— Лютий (№265).— С. 2.

[10] *Маруняк В.* Українська еміґрація в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Роки 1945–1951.— Мюнхен, 1985.— Т. 1.— С. 180.

[11] Ukrainian Academy of Arts and Sciences // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by Danulo Husar Struk.— Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Inc., 1993.— Vol. 5. (St-Z).— P. 346.

[12] *Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т.* Музей-архів ім. Дмитра Антоновича...— С. 5–6.

[13] *Міяковський В.* Дмитро Антонович.— Вінніпег, 1967.— С. 35.

[14] Там само.— С. 37.

[15] *Волошина О., Іванівська Т., Міяковський В.* Музей-архів ім. Дмитра Антновича в роках 1966–1968 // Вісті УВАН (Нью-Йорк).— 1970.— Ч. 1.— С. 50.

[16] Там само.— С. 51–53.

[17] *Ізарський О.* Володимир Міяковський: Зустрічі й листи // Сучасність (Мюнхен).— 1972.— Ч. 6 (138).— С. 49–50.

[18] Там само.— С. 52.

[19] Wynar Lubomyr R. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States // Ethnic Forum.— Kent: Kent State University, 1995.— Vol.15.— No. 1/2.— P. 92.

[20] Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA / Comp. by Yury Boshyk.— Edmonton: University of Alberta, 1988.

[21] Див.: *Винниченко В.* Щоденник / Упоряд. Г. Костюк.— Едмонтон: КІУС; УВАН, 1983.— Т. 1–2.

[22] Симон Петлюра. Статті, листи документи.— Нью-Йорк: УВАН у США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, 1956.— Т. 1; 1979.— Т. 2.

[23] *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / За ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— XLVII, 419 с.
[24] Л.В. [Винар Л.] Бібліотеки і архівні фонди УІТ // Український історик.— 1998.— №1/4.— С. 353.
[25] Діяльність Історичної секції УВАН у США: 1994–1995 // Український історик.— 1995.— №1/4.— С. 367.
[26] Докл. про історіографію проблеми див.: *Палієнко М.Г.* Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми // Вісник Київського національного університету. Історія.— К., 2001.— Вип. 54.— С. 42–46.
[27] Докл. про історію створення та діяльність українських архівів у США та Канаді див.: *Палієнко М.Г.* Українські архівні осередки в Північній Америці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.— Чис. 6(7): У 2-х ч.— К., 2001.— Ч. 2.— С. 253–265.
[28] *Wynar Lubomyr R.* Preservation of the Cultural Heritage.— P. 82.
[29] Вісник Державного комітету архівів України.— 2001.— Вип. 1(5).— С. 83.

Ірина Матяш

РОЛЬ «COLLOQUIA JERZY SKOWRONEK DEDICATA» У РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА АРХІВІСТІВ

31 травня – 1 червня 2002 року в мальовничій місцевості Попово під Варшавою відбулися чергові Сковронківські читання («Colloquia Jerzy Skowronek dedicata») — VIII Міжнародна конференція архівів країн Центральної і Східної Європи. Започатковані в середині 1990-х років, зустрічі архівістів у Польщі на початку XXI століття стали вже традиційними й посіли помітне місце в розвитку міжнародного співробітництва.

Цикл конференцій архівів Центральної і Східної Європи, ініційованих керівником архівної служби Польщі, архівістом зі світовим ім'ям проф. Єжи Сковронеком, розпочався 28 вересня — 1 жовтня 1995 року зустріччю в м. Стара Весь, присвяченою колишнім робітничим і комуністичним партіям, припинення діяльності яких після краху соціалістичної системи і СРСР поставило серйозні проблеми перед архівною спільнотою. Організували й провели першу конференцію Генеральна дирекція державних архівів Польщі та Архів нових актів у Варшаві за підтримки Міжнародної ради архівів, Фонду ім. Стефана Баторія, Польського комітету наукових досліджень та Європейського центру Варшавського університету. В обговоренні актуальних проблем архівістики взяли участь 28 польських архівістів та 26 представників архівів 13 країн: Болгарії, Естонії, Литви, Латвії, Румунії, Франції та ін. Україну представляли директор ЦДАГО України, доктор історичних наук Р.Я. Пиріг, який виступив з доповіддю «Архіви Компартії України: проблеми інтеграції в систему державної архівної служби» та директор Держархіву Кримської області Л.В. Гурбова, що висвітлила деякі питання розсекречування документів колишніх партійних архівів. Обговорення визначених програмою 15 доповідей і 32 наукових повідомлень засвідчило, що конференція стала «первой столь широкомасштабной экспертизой архивов бывших коммунистических партий во всех европейских странах бывшего коммунистического лагеря (за исключением бывшей ГДР, Венгрии, Хорватии, Новой Югославии и Албании)»[1]. Відтак викристалізувалося нагальне завдання: забезпечення збереженості архівної спадщини партійних організацій, найшвидша інтеграція цих документальних комплексів до національних та світового архівних ресурсів, створення повноцінних умов доступу до цієї інформації з науковою і суспільною метою. Важливим кроком в інтеграції зусиль архівних служб європейських країн було рішення конференції щодо створення першого міжнародного архівного довідника про архіви колишніх комуністичних партій в країнах Центральної і Східної Європи, розроблення міжнародного стандарту описання архівних фондів колишніх компартій, систематичного проведення міжнародних конференцій і тематичних семінарів у такому форматі.

Підтвердженням дієвості рішень і намірів організаторів та учасників конференції стало проведення наступної зустрічі 28–30 червня 1996 р. в м. Пулаві, присвяченої питанням впливу на становище архівів політичних і суспільних змін. Обговорення проблем показало, що архівне законодавство в центрально— та східноєвропейських країнах великою мірою відповідає принципам і механізмам управління архівами в Європі. Було також підтримано ідею систематичності проведення конференцій. Отже, зібрання поступово набували періодичності.

Після передчасної трагічної смерті Генерального директора державних архівів Польщі, проф. Єжи Сковронека на знак визнання його

заслуг від 1997 року міжнародні зустрічі архівістів стали носити його ім'я — «Colloquia Jerzy Skowronek dedicata». Відтоді щорічно Сковронківські читання збирають представників архівних установ країн Центральної і Східної Європи для обміну досвідом у розв'язанні спільних актуальних проблем архівного будівництва: «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи» (22–24 жовтня 1997 р., Голявіце), «Архіви і приватні архівні матеріали в країнах Центральної і Східної Європи» (8–10 жовтня 1998 р., Варшава–Мондралін), «Використання архівних матеріалів з точки зору закону і практики країн Центральної і Східної Європи» (15–16 жовтня 1999 р., Мондралін), «Архіви колишніх міжнародних організацій країн Центральної і Східної Європи» (13–14 жовтня 2000 р., Варшава), «Архіви в новому столітті. Стратегічні питання автоматизації архівів» (28–29 вересня 2001 р., Варшава).

В них активно беруть участь українські архівісти. Зокрема, з доповідями на читаннях виступали Орест Мацюк («Фонди Державного історичного архіву у Львові як частина спільної архівної спадщини країн Центральної і Східної Європи», 1997) Володимир Лозицький («Взаємини приватних і державних архівів в Україні», 1998), Георгій Папакін («Використання документів з історії інших держав і народів в українських архівах», 1997; «Історія, сучасний стан і перспективи використання документів приватних колекцій в архівах релігійних конфесій державної і недержавної частини НАФ України», 1998; «Доступ до історичних документів у наукових та генеалогічних цілях; юридичні аспекти і досвід України», 1999), Петро Слободянюк («Документи релігійних конфесій як складова НАФ», 1998), Ольга Бажан та Борис Іваненко («Доступ до документів колишніх компартійних архівів (на прикладі ЦДАГО України)», 1999), Геннадій Боряк («Архіви в інтернеті. Актуальні питання представлення інформації про архівні ресурси», 2001), Ірина Матяш («Сучасні проблеми підготовки кадрів для архівних установ України», 2001).

Позитивним результатом такої участі була не лише репрезентація досвіду архівних установ України, а й поглиблення міжнародних зв'язків (у тому числі українсько-польських) на ниві архівістики.

Так, керівники Товариства польських архівістів Владислав Стемпняк та Збігнев Пустула взяли участь у роботі III з'їзду Спілки архівістів України (Київ, 4 лютого 1999 р.), заступник директора державних архівів Польщі Анжей Бернат виступив з ґрунтовною доповіддю про проблеми комп'ютеризації польських архівів на Міжнародній науковій конференції у Києві «Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства» (17–18 жовтня 2001 р.). Поглиблюються українсько-польські контакти й у галузі підготовки кадрів для архівних установ та видавничій справі, розробляються спільні взаємовигідні проекти.

Конференції стали постійною формою спілкування і співробітництва архівістів всіх держав Центральної і Східної Європи. Все активніше до участі в цих міжнародних зібраннях залучаються Австрія, Туреччина, Італія, Великобританія, Ізраїль, Німеччина, Китай. Авторитет читань засвідчує й те, що в їх організації беруть участь, крім Генеральної дирекції архівів Польщі, Спілки архівістів Польщі та Польського комітету наукових досліджень й міжнародні організації — Міжнародна рада архівів, Рада Європи, Архів відкритого суспільства Центральноєвропейського університету в Будапешті, Європейська мережа культурної спадщини та ін. Незаперечні не лише наукові результати таких конференцій (розвиток архівної науки, публікації у спеціальних виданнях інших країн, видання матеріалів окремими науковими збірниками), а й практичні (встановлення творчих контактів між архівістами різних країн, розроблення спільних проектів тощо). Зустрічі у Польщі дали старт конкретним міжнародним проектам: довідник «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи», база даних «Створення сучасного науково-довідкового апарата до архівного фонду Ради Економічної Взаємодопомоги», участь у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Виправданий інтерес своїм теоретичним рівнем і практичною спрямованістю у світі викликають збірники матеріалів цих конференцій.

На читаннях–2002 у рамках загальної теми «Роль архівів у інформаційному суспільстві», згідно з резолюцією минулорічного зібрання, на обговорення було висунуто три проблеми: роль архівів у державному управлінні, сучасні тенденції в архівній освіті, гуманістична сутність архівів. Утім тематика доповідей, представлених учасниками читань, та питання, обговорювані під час жвавих дискусій, дещо розширили коло попередньо окресленої проблематики. Доповідачі й диспутанти висловилися за нагальну необхідність розв'язання питання щодо зберігання електронних документів, удосконалення співпраці держави й фізичних осіб щодо експертизи й обліку приватних архівів, констатували наявність невирішеної проблеми групової

оцінки унікальних архівних документів, відзначили важливість підвищення суспільного рейтингу професії архівіста.

Надійним партнером в організації міжнародної зустрічі архівістів для Генеральної дирекції державних архівів Польщі стали Комітет з наукових досліджень та Європейська мережа культурної спадщини. Оргкомітет конференції на чолі з Генеральним директором архівів Польщі проф. Дарією Наленч зумів створити сприятливі умови для плідного наукового спілкування, забезпечивши учасників необхідними матеріалами, синхронним перекладом доповідей, доступом до мережі Інтернет, демонстраційними засобами. Цінним було й те, що учасники зібрання отримали текст програми і доповідей електронною поштою ще до приїзду на терени Польщі. З текстами доповідей можна було також безпосередньо ознайомитися на веб-сайті Генеральної дирекції державних архівів Польщі або отримати їх у роздрукованому вигляді. А збірник матеріалів Сковронківських читань 2001 року «The strategic in problems of the automatization of archives. Papers of the International Conference Warsaw, September 28–29, 2001/ Edited by Ewa Rosowska» (Warsawa, 2002) допоміг скласти уявлення про тягліть нагальних проблем архівного будівництва і ознайомитися з попередніми працями окремих учасників конференції. Робочими мовами зустрічі традиційно залишилися англійська та російська мови.

Крім господарів, у роботі конференції взяли участь 24 представники 17 країн (загалом 41 учасник із 18 країн): Польщі (17), Великобританії (1), Литви (1), Угорщини (1), Ізраїлю (1), Німеччини (1), Російської Федерації (2), Словенії (1), Хорватії (1), Македонії (1), Сербії (1), Боснії та Герцеговини (3), України (3), Білорусі (2), Латвії (2), Естонії (1), Словаччини (1), Югославії (1). За якісним складом представництво характеризувалася участю заступників керівників архівних служб (Україна, Литва), працівників органів управління архівною справою (Російська Федерація, Білорусь), директорів і віце-директорів національних архівів (Ізраїль, Угорщина, Литва, Білорусь та ін.), директорів та співробітників галузевих науково-дослідних інститутів (Україна, Російська Федерація), викладачів вищих навчальних закладів (Великобританія, Німеччина, Україна, Польща), директорів та співробітників архівів (Латвія, Словаччина, Македонія та ін.). Про досвід України в контексті окресленої тематики доповідали заступник Голови Державного комітету архівів України, доктор історичних наук Геннадій Боряк, директор УНДІАСД, доктор історичних наук Ірина Матяш, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук Наталія Маковська. Неодноразова участь у Сковронківських читаннях частини доповідачів засвідчила, з одного боку, стійкий інтерес країн Центральної і Східної Європи до обміну думками в такому форматі, а з другого — зростання міжнародного авторитету Польщі в галузі архівної справи, закріплення її іміджу як одного зі світових центрів архівістики. В зв'язку з цим, з метою поступу архівної науки та практики видається важливим розширення участі в даних міжнародних конференціях керівництва архівних служб та учених-архівознавців з різних країн.

Відкриваючи конференцію, з вітальним словом до учасників звернулася проф. Дарія Наленч. Пані Генеральний директор висловила задоволення різноплановістю тематики доповідей і побажала учасникам плідної роботи.

Згідно з програмою, практично увесь перший день присвячувався обговоренню проблем управлінських функцій архівів. На ранковій сесії виступили Моніка Андраш-Мрожек з доповіддю «Архіви в структурі державної адміністрації в Польщі», Дайна Клявиня («Архіви та управління документацією в Латвії»), Моше Моссек («Нові перспективи експертизи цінності документів управління Ізраїлю»), Тетяна Мещеріна («Роль архівів у державному управлінні Росії»), Душан Вржина («Значення і роль архівів у Сербії») та ін.

Позатематичним, але досить інформативним і корисним був перший виступ Марії Сливинської, яка висвітлила нові можливості програми Cultivate (Cultural Heritage Applications Network) — Мережа культурної спадщини, спрямованої на підтримку роботи музеїв, бібліотек, архівів, обміну досвідом у галузі збереження культурних цінностей, просвітницької діяльності. Функціонування трьох напрямів програми (для західних країн, для південно європейських — з 2001 р., для Росії — з 2002 р.) відкрило нові напрями розвитку архівної справи і міжнародного співробітництва в цій галузі, оскільки передбачає передусім рамочні проекти за участю 3–5 країн-партнерів. Активізації такої роботи має прислужитися новий пан-європейський електронний журнал «Cultivate Interactive» (www.cultivate-int.org). Його завдання полягає в тому, щоб забезпечити користувачів максимально повною інформацією про міжнародні програми в галузі збереження світової культурної спадщини (напр. «Культура-2000», «Сократ») та умови і результати розгортання проектів у

ції царині. Крім того, журнал надає корисні поради в розробленні конкретних міжнародних проектів, допомагає в пошуку партнерів.

Лейтмотивом виступів усіх інших учасників ранкової сесії стала констатація підвищення ролі архівів у державному управлінні й необхідності удосконалення архівного законодавства. Так, Моніка Андраш-Мрожек, проаналізувавши розвиток законотворчої діяльності польських архівістів, інформувала про розроблення нового архівного закону — «Архівні норми», підготовленого з урахуванням сучасних економічних і політичних реалій. Наголошуючи при цьому на комплексності етичного кодексу архівістів, доповідачка висловила думку про те, що майбутнє архівів — у тій функції, яку вони реалізують як установи довіри.

Актуальністю теми відзначався виступ Дайни Клявині, присвячений ролі архівів у інформаційному суспільстві. Латиська архівістка порушила питання про зміст поняття «управління документацією», розуміючи його як системну сферу управління установи, яка визначає експертизу цінності, контроль за документотворенням і зберігання документації. Основними проблемами в цьому контексті пані Клявиня вважає такі: а) створення системи документування (централізованої або децентралізованої); б) визначення мети як забезпечення автентичності, достовірності інформації; в) розроблення адекватної терміносистеми; г) включення електронних документів у систему документування. Багатоманіття наявних документних систем, на її думку, породжене відсутністю єдиних норм в управлінні документацією. Доповідачка репрезентувала основні положення розробленого в Латвії на підставі міжнародного стандарту ISO 15 489–2001 «Information and documentation — «Records management». У зв'язку з цим було висловлено й слушну думку щодо необхідності міжнародної зустрічі з розробниками ISO–стандартів.

Роль російських архівів у державному управлінні розглянула Тетяна Мещеріна, визначивши такі напрями її реалізації: а) надання документів органам управління; б) приймання документів на зберігання; в) здійснення у межах делегованих прав методичного керівництва і контролю за діяльністю відомчих архівів; г) підвищення кваліфікації співробітників цих архівів; д) забезпечення збереженості документів ліквідованих установ і видання довідок з особового складу. Відтак доповідачка зробила висновок про «достойне» місце архівів в системі державних органів і установ.

Невирішених проблем експертизи цінності документів торкнувся директор Національного архіву Ізраїлю Моше Моссек. Відзначаючи, що з 32 тис. метрів документів, прийнятих від установ лише 15 тис. метрів доступні для дослідників, він проаналізував складні аспекти взаємодії архівних установ з приватними власниками документальних колекцій.

Весна Готовина (Словенія) та Мілан Мишович (Словаччина) поряд з висвітленням питань архівного законодавства та управлінської діяльності архівів акцентували увагу на реформуванні змісту освіти архівістів. Зокрема наголошувалося, що набуття багатофункціональності професією архівіста потребує післядипломної підготовки, в тому числі комп'ютерної освіти, знання сучасних систем діловодства.

Успіху роботи чи не найскладнішої за темою ранкової сесії сприяли обізнаність в міжнародних архівних проблемах, толерантність і блискуче володіння англійською мовою її спікера — Геннадія Боряка та віртуозне ведення дискусії Дарією Наленч.

Дискутувалися, зокрема, питання застосування міжнародних ISO–стандартів, актуальності прийняття законів про електронну документацію (такий фактично прийнято лише в Італії), можливості вирішення проблеми 30-річної заборони доступу до архівів. Однак в силу складності згаданих проблем учасники конференції не змогли знайти конкретних засобів для їх розв'язання, лише окреслили основні підходи до них. Обговорення цих проблем продовжувалося і в кулуарах, під час товариського спілкування за кавою.

Денна сесія за головуванням Тамари Мазуре з Латвії акумулювала доповіді з новітніх проблем репрезентації інформаційних ресурсів архівів. Відкрите аналітичною доповіддю Геннадія Боряка «Електронні публікації в Інтернеті. Проблеми репрезентації архівних ресурсів», засідання мало високоінформативний, конструктивний характер. В ньому взяли участь Тетяна Седляревич (Білорусь) з доповіддю про роль системи науково-довідкового апарату державних архівів Республіки Білорусь в забезпеченні доступу до інформаційних ресурсів архівів; Томіслав Чепулич (Хорватія), який представив новий програмний продукт «Архіс», та Олівера Порубович-Видович (Югославія) з пропозиціями щодо застосування різних критерії відбору архівних ресурсів для оцифровування.

Дискусія за доповідями допомогла встановити контурну характеристику методів, які застосовувалися при аналізі документів з метою відбору для оцифровування, та констатувати брак конкретних критеріїв оцінки унікальних документів.

На ранковій сесії другого дня за головуванням Моше Моссека розглядалися актуальні питання підготовки кадрів для архівних установ у різних країнах. Професор Лондонського університету Гелен Форде висвітлила нові тенденції в архівній університетській освіті Великобританії. Вони, на думку доповідачки, полягають у набутті студентами управлінських навиків, розширенні спеціалізації та запровадженні нових предметів. Серед останніх — інформаційні технології (з акцентом на індивідуальні навички) та управління документацією (в тому числі захист документів). Водночас пані Форде констатувала розширення популярності дистанційної освіти та труднощі в фінансуванні післядипломної підготовки.

Детальну характеристику діяльності Архівної школи в Марбурзі, що від 1994 року стала самостійним навчальним закладом світового значення, дав професор Райнер Поллей. Доповідач визначив три основні напрями функціонування школи: навчання, післядипломна освіта та наукова підготовка, наголосивши на тому, що в кожному з них втрачається домінанта історичної науки, все більше актуалізуються практичні підходи. Інтерес учасників читань викликала і тематика курсів післядипломної освіти. Слухачам Архівної школи пропонуються, зокрема курси: «Інформаційні технології в діловодстві та архівах», «Архівне право», «Вступ до архівної термінології», «Історія архівів та розвиток архівної теорії», «Середньовічні і сучасні канцелярії», «Управління людськими ресурсами» та ін.

Не менш цікавим був і детальний аналіз системи підготовки кадрів у Польщі, зроблений професором Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської Кшиштофом Скупеньським. Через відсутність на теренах Польщі спеціального навчального закладу з 1951 року архівна освіта була впроваджена в університетах. Відтоді до кінця 1990-х рр. провідними центрами підготовки кадрів стали університети в Торуні, Гданську, Познані, Любліні, Варшаві, Кракові, Ольштині, Щецині та Катовіцах. Діяльність кожного з них має свою специфіку. Так, архівознавча кафедра в Торуні (загалом їх 11) пропонує студентам курси «Теорія і методика архівної справи», «Методика опрацювання старопольських текстів», «Методика опрацювання актів», «Методика опрацювання спеціальної документації»: (всього 180 навч. год.). До навчальних програм відносяться також курси з «гуманітарної» та «наукової» інформатики, «управління документацією», «інформатологія основ пошуку інформації». Питаннями архівної освіти опікується і Спілка польських архівістів, тому вони обговорювалися на Першому з'їзді архівістів Польщі (Перемишль, 1986) і плануються до розгляду на черговому з'їзді в Щецині у вересні 2002 року.

Подібність проблем підготовки архівних кадрів у пострадянському просторі засвідчили доповіді Віри Ларіної «Професійна підготовка архівістів у сучасній Росії» та Наталії Маковської «Моделі та імідж професійної освіти в Україні».

В ході дискусії було встановлено викладацький склад вищих архівних шкіл (приблизно 80% штатних викладачів, 20% запрошених архівістів-практиків), констатовано недостатній соціальний рейтинг професії архівіста, проаналізовано мотиви вибору цієї професії.

Денну сесію як голова відкрив заступник керівника архівної служби Литви Вікторас Домаркас, анонсувавши тему засідання «Гуманістична сутність архівів» і представивши доповідачів. Першу, найширшу за проблематикою, доповідь «Проблема катастроф і гуманістична функція архівів у сучасному світі» репрезентувала Ірина Матяш. Практичні аспекти заголовної проблеми засідання розкрили Матко Ковачевич та Шабан Захирович «Воєнні втрати 1992–1995 рр. Архіви Боснії і Герцоговини», Дане Марія Озолиня «Документи персоналу для забезпечення прав людини», Йоланта Незборала «Доступність архівних матеріалів для задоволення правових і соціальних потреб громадян у зв'язку з суспільною функцією архівів» та В'ячеслав Селеменєв «Діяльність Національного архіву Республіки Білорусь із забезпечення суспільства ретроспективною інформацією».

На заключному засіданні було підбито підсумки роботи, прийнято ухвалу конференції й визначено тематику наступного засідання в травні 2003 р. Для обговорення наступного року запропоновано проблему стандартів та законодавчого регулювання в галузі архівної справи та особливостей архівної професії. Активність у обговоренні проблем життєдіяльності архівів, одностайність прийняття ухвали, перспективи співпраці, що визначилися в ході роботи конференції дозволяють констатувати високий авторитет Скворонківських читань серед європейської архівної спільноти, їх позитивний вплив на поступ архівної справи в світі.

[1] *Сковронек Ежи.* Отчет о международной конференции «Архивы бывших коммунистических партий в странах Центральной и Восточной Европы» // Сб. материалов международной конференции «Архивы бывших Коммунистических партий в странах Центр. и Вост. Европы» Стара Весь, 28 сентября — 1 октября 1995 г.— Варшава, 1996.— С. III.

Ірина Лебедєва

НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Засадничим принципом демократії, на якому базується система організації влади й в нашій державі, є розмежування гілок влади. Вперше Україна обрала шлях державотворення із застосуванням демократичних принципів 85 років тому, коли 15 червня 1917 р. (ст. ст.) було створено Генеральний Секретаріат, якому Центральна Рада делегувала функції свого виконавчого органу і який згодом став вищим органом виконавчої влади УНР.

Для дослідження процесу створення і діяльності першого українського уряду велике значення мають протоколи його засідань. Переважну більшість з них опубліковано у відомому виданні «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали»*, підготовленому *Інститутом історії України* НАН України спільно з Центральним державним архівом вищих органів влади і управління України. *Водночас, у фондах 1063 (Генеральний Секретаріат;* Рада Народних Міністрів УНР) та 1115 (Українська Центральна Рада) цього архіву зберігаються декілька протоколів, які не увійшли до збірника. Вони характеризують той період, коли Генеральний Секретаріат мав статус виконавчого органу Центральної Ради (до 4 серпня 1917 р. ст. ст.) і крайового виконавчого органу Тимчасового уряду.

Неопубліковані протоколи доповнюють вже відому інформацію новими фактами, допомагають реконструювати процес вирішення Генеральним Секретаріатом питань внутрішньої організації діяльності, відтворюють картину вироблення політики на початковому етапі, до набуття ним статусу уряду УНР. Особливо цікавими є протоколи засідань у липні 1917 р. Вони містять відомості про кошториси генеральних секретарств і дають можливість дослідити процес створення відомств, які стали першими українськими центральними органами виконавчої влади. Значення цієї інформації посилюється тим, що велику кількість документів секретарств цього періоду було знищено під час встановлення у Києві радянської влади у січні–лютому 1918 р. Всі документи є оригіналами або засвідченими копіями.

Для полегшення користування протоколи подано у такій самій формі, яку обрали упорядники збірника «Українська Центральна Рада». Документи публікуються за правилами орфографії сучасної української мови зі збереженням їх мовно-стилістичних особливостей. Помилки виправлено без застережень, пропущені знаки пунктуації проставлено так, щоб зміст тексту не змінився. Відсутні в оригінальному тексті слова і частини слів взято у квадратні дужки. Всі дати подано за старим стилем.

№ 1

8 липня 1917 р.[1]

На засіданні були: В. Винниченко, С. Петлюра, Б. Мартос, О. Шульгин, М. Стасюк, П. Христюк[2].

Головою був В. Винниченко, секретарем — П. Христюк.

1. Обміркували питання про взаємні відносини між Комітетом [Центральної] Ради[3] і Генеральним Секретаріатом. Товаришам В. Садовському і О. Шульгину, яким доручено розробити проект взаємних відносин, дано право кооптувати в свій склад потрібних людей для складання проекту. Одночасно доручено В. Винниченкові розробити питання про об'єм компетенції Генерального Секретаріату і взаємновідносини його (Секретаріату) з правительством.

Ухвалено: прохати тт. П. Стебницького[4] і М. Ткаченка[5] взяти участь в розробленні цього питання останнього.

2. Обміркували заяву О. Шульгина про те, що, на його думку, *справу з національним з'їздом* народів Росії, що домагаються федерації[6], треба на якийсь час одкласти, поки не вияснится *становище. З думкою т. О. Шульгина* погодились та ухвалили передать справу на вирішення Комітету [Центральної Ради].

3. Слідуюче засідання призначено на 9 липня 1917 року о 5 год[ині] веч[ора].

Оригінал підписали Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко і генеральний писар П. Христюк.

З оригіналом згідно:
Завідуючий канцелярією
Генерального Секретаріату
В. Бойко

Ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Машинопис, засвідчена копія.

* Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Т. 1: 4 берез.— 9 груд. 1917 р.— К.: Наукова думка, 1996.— 589 с.; Т. 2: 10 груд. 1917 р.-29 квіт. 1918 р.— К.: Наукова думка, 1997.— 422 с.

№ 2

13 липня 1917 р.

На засіданні були: В. Винниченко, В. Садовський, Х. Барановський, М. Стасюк, І. Стешенко, М. Полозов[7], П. Христюк, О. Шульгин. Під час засідання прибув на засідання Б. Мартос.

Головою був В. Винниченко, секретарем — П. Христюк.

1). Заслухали доклад О. Шульгина про ті зміни, які зробила комісія Комітету [Центральної] Ради в «Головних основах тимчасового вищого управління на Україні»8, ухвалених Генеральним Секретаріатом 10-го липня.

На засідання прибув Б. Мартос. В. Винниченко через неодкладні справи оставив засідання, передавши головування Х. Барановському.

2). Перервавши обміркування докладу О. Шульгина, перейшли до розгляду бюджетів секретарів.

Ухвалено: а) бюджет генерального секретаря в справах фінансових до 1-го серпня 1917 р.:

1.	Місячна платня генерального секретаря в справах фінансових з 15/V[I] по 1/VIII-1917 р. – 500 [р.] 00 [к.]	750 [р.] 00 [к.]
2.	Його товариша: а) з 10/VII по 1/VIII-1917 р. – 500 р. 00 [к.]	355 р. 00 [к.]
	б) Його ж як завідуючого бухгалтерією – 325 р. 00 [к.]	231 р. 00 [к.]
3.	Утворення і утримування фінансової комісії із представників науки за липень	500 р. 00 [к.]
4.	На розроблення питання про цукроварну та тютюнову промисловість	500 р. 00 [к.]
5.	Місячна платня співробітників генерального секретаріату[9]	4500 р. 00 [к.]
6.	На видатки на канцелярію, почту, друки і різне	1164 р. 00 [к.]
	Всього	8000 [р.]

б) бюджет секретаря по справах судових з 15 червня по 31 липня 1917 р.:

Генеральний секретар Садовський В.В.	500 р.	750 [р.]
Товариш генерального секретаря (вакансія)	450 р.	675 [р.]
Діловод Мироненко Ю.Я.	250 р.	375 [р.]
Субсидія Краєвому судовому комітетові	1500 р.	1500 [р.]
Субсидія Правничому товариству	1500 р.	1500 [р.]
Випадкові трати до 1/VIII	300 [р.]	300 [р.]
Разом		5100 [р.]

На засідання повернувся В. Винниченко. Х. Барановський передав головування В. Винниченкові.

в) Заслухали далі обрахунок видатків Генерального військового комітету[10] до 1-го серпня, поданий *М. Полозовим*. Ухвалили розгляд обрахунку одкласти до приїзду генерального секретаря С. Петлюри[11] і до повернення з Петрограду генеральних секретарів[12]. З огляду ж на те, що гроші військовому комітету потрібні зараз, ухвалено видати субсидію Генеральному військовому комітетові в розмірі 12 тисяч руб[лів]. Постанову сю внести на затвердження Комітету [Центральної] Ради (в повному його складі). *М. Стасюк* голосував проти цієї останньої постанови і просив занести в протокол таку його думку: «Вважаю, що Комітет Ц[ентральної] Р[ади] з участю представників меншостей не може витрачати грошей з Національного фонду[13], а через те голосую проти внесення в цей Комітет предложення про асигновку з Національного фонду субсидії».

3). Ухвалили далі доручити товаришеві генерального секретаря по справах національних О. Шульгину розробити проект програми забезпечення національних інтересів українського народу.

4). В зв'язку з загальним питанням про розходування коштів Національного українського фонду ухвалили: доручити Х. Барановському порушити в Комітеті [Центральної] Ради питання про порядок розходування Українського національного фонду.

5). Ухвалено видати тов[аришу] ген[ерального] секр[етаря] по військових справах М. Полозову в формі авансу 3000 рублів на військові потреби.

6). Заслухали заяву *Б. Мартоса* про арешт М. Криворотченка[14], обраного городською головою Полтави. Мартос запропонував Секретаріатові взяти Криворотченка на поруки і прохати військову владу увільнити його від кари «за уклонение от воинской повинности», позаяк Криворотченко являється видатним громадським діячем, який всі свої сили віддавав на закріплення нового ладу, працюючи в Полтавській губ[ернії]. *М. Стасюк* висловив думку, що Генеральний Секретаріат може тільки підтримати прохання громадських організацій і соціалістичних партій Полтави перед правительством про увільнення з-під арешту Криворотченка, коли таке прохання правительству буде подано.

Після цього було оголошено перерву на 10 хвилин для переговорів з делегатами з Полтавщини в справі Криворотченка.

Розпочавши засідання після перерви, ухвалили: питання про арешт Криворотченка передати генеральному секретареві по внутрішніх справах.

7). Заслухали заяву товариша секретаря по національних справах *О. Шульгина* про те, що С.О. Єфремов занедужав, виїхав з Києва і просив увільнити його з складу Секретаріату. Заяву цю прийняли до відома і доручили О. Шульгину виконувати обов'язки секретаря по національних справах.

8). Чергове засідання Секретаріату призначено на 14 липня о 1 годині дня в помешканні Ц[ентральної] Р[ади]. П. Христюк заявив, що він не може бути на цьому засіданні, позаяк має на 14 липня невідкладні справи.

9). Винниченко передав головування Б. Мартосові і оставив засідання. На засідання прибув П. *Понятенко*[15].

10). Після цього перейшли до обговорення докладу *О. Шульгина*. За браком часу доклад був обмірковний тільки з принципіального боку, а не по пунктам.

Голова Генерального Секретаріату
В. Винниченко

Генеральний писар
П. Христюк

Ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 25, 25 зв., 30.
Машинопис, оригінал.

№ 3

14 липня 1917 р.

На засіданні були: В. Винниченко, Х. Барановський, М. Стасюк, Б. Мартос, І. Степенко, М. Полозов, О. Шульгин, В. Садовський.

Головою був В. Винниченко, секретарем — В. Садовський.

I. На засідання прибули представники Об['єднаної] є[врейської] с[оціал]-д[емократичної] р[обітничої] п[артії], які заявили, що на засіданні національних меншостей од євреїв блоком с[оціал]-д[емократів], с[оціалістів]-р[еволюціонерів] і Бунда обібраний представником в Генеральний Секретаріат представник Бунда тов. Рафес[16], якого вони не вважають представником єврейської національності. Заяву прийняли до відома.

II. По заяві *М. Стасюка* ствердженo товаришем його (генерального секретаря по справах продовольчих) А.І. Литвиненка.

III. Обмірковували питання про поїздку членів Секретаріату до Петрограду для переговорів з правительством. Вирішили, що виїхати мають (14 липня б. р.) — В. Винниченко і Х. Барановський. В тому разі, коли від національних меншостей поїде до Петрограду два представники (члени Генерального Секретаріату), разом з Винниченком і Барановським має виїхати до Петрограду і генеральний секретар В. Садовський.

IV. Обмірковували ті зміни, які зроблені Комітетом [Центральної] Ради і комісією Комітету в проекті «Тимчасових головних основ вищого управління на Україні». З деякими поправками «Тимчасові головні основи» ухвалені.

V. Ухвалили обрахунок удержання генерального секретарства по земельних справах по 1 серпня 1917 р.:

1.	Платня генеральному секретареві (1 і 1/2 міс[яці])	750 р.
2.	Два товариші генерального секретаря (півт[о]р[а] міс[яці])	800 р.
3.	Спеціаліст правник (один міс[яць])	500 р.
4.	П'ять організаторів (півміс[яця])	1000 р.
5.	Роз'їзди	1000 р.
6.	Директор канцелярії	200 р.
7.	Два директори одділів (півмісяця)	400 р.
8.	Десять писарів (півміс[яця] і один місяць)	1000 р.
9.	Земельний комітет	1500 р.
10.	Лісовий комітет	100 р.
11.	Бібліотека і госп[одарські] видатки	500 р.
	Всього	7750 р.

Чергове засідання призначено на 15 липня в помешканні Цент[ральної] Ради.

Голова Генерального Секретаріату
Генеральний писар
З оригіналом вірно
В. Бойко

Ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 26, 26 зв.
Машинопис, засвідчена копія.

№ 4

17 липня року 1917 р.

На засіданні були: М. Стасюк, Б. Мартос, О. Шульгин, С. Петлюра, І. Степенко, П. Понятенко, товариш генерального секретаря по національних справах М. Зільберфарб.

Головою був В. Садовський, секретарем — П. Христюк.

1. Заслухали доклад генерального секретаря по справах військових *С. Петлюри* про його поїздку в Ставку Верховного головнокомандуючого. С. Петлюра повідомив, що Верховний Головнокомандуючий держиться тієї думки, що населення при окупації прифронтових місцевостей повинно зоставатись на місцях і через це Ставка має звернутись до Генерального Секретаріату з проханням вжити відповідних заходів в цій справі — аби населення

ручеву посвідчення про тих офіцерів, які були зоставлені на волі по наказу генерала Кондратовича.

5. Обміркували питання про помешкання для Генерального Секретаріату[20].

Ухвалили: звернутись до Главного начальника Київського воєнного округу Оберучева з проханням реквізувати для потреб Секретаріату другий поверх помешкання готелю «Савой» на Хрещатику.

6. Ухвалили доручити В. Садовському виконувати на час виїзду Х. Барановського обов'язки генерального секретаря по справах фінансових.

7. Доручили генеральному писареві П. Христюкові купити автомобіль для потреб Секретаріату.

Чергове засідання призначено на 18 липня о 7 годині вечора.

За Голову Генерального Секретаріату
генеральний писар
П. Христюк

Ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 27, 27 зв., 29.
Машинопис, оригінал.

№ 5

8 вересня 1917 р., вечірнє

Присутні: Винниченко, Зарубін, Лотоцький, Савченко-Більський, Стешенко, Шульгин[21].

Постановлено: просити генеральних секретарів в справах, що вимагають законодавчого затвердження, виготовляти внесення в формі відповідних мотивованих записок і заздалегідь роздавати їх секретарям для попереднього ознайомлення і обміркування.

Вислухано словесний доклад голови Військового комітету *Петлюри* про вільне козацтво.

Постановлено: 1) порозумітись в сій справі з комісарами[22], послати спеціальних комісарів для ознайомлення з нею на місцях і на підставі усіх даних виготовити мотивовану записку і роздати її секретарям для обміркування.

Голова Генерального
Секретаріату
В. Винниченко
Генеральний писар [без підпису]

Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 7.
Машинопис, оригінал.

№ 6

9 вересня 1917 р.

Присутні: Винниченко, Зарубін, Зільберфарб, Лотоцький, Савченко-Більський, Стешенко, Шульгин.

Постановлено: видати відозву до місцевих офіціальних установ, що затверджений Временним правительством Секретаріат приступив до виконання своїх обов'язків.

Вислухано заяву секретаря-контролера, що об'єднана організація російських с[оціалістів]-р[еволюціонерів], меншовиків і Бунда пропонує на секретаря праці д. Василенка[23] і заступником його, з правом постійної участі в засіданнях Секретаріату — д. Рафеса.

Постановлено: кандидатуру д. Василенка прийняти і поставити її на затвердження Комітету [Центральної Ради], порозумівшися попереду з фракціями; що ж до д. Рафеса, то признаючи його кандидатуру відповідною, обміркувати поставлену щодо його умову окремо.

Обговорювано кандидатури на секретаря торгу й промисловості.

Постановлено: увійти в переговори з д. Чернишом[24].

Вислухано складені головою Секретаріату план і основні точки декларації Секретаріату.

Постановлено: доручити секретареві в справах національних скласти проект декларації.

Голова Генерального
Секретаріату
В. Винниченко
Генеральний писар [без підпису]

Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 10.
Машинопис, оригінал.

№ 7

15 вересня 1917 р.

Присутні: Винниченко, Туган-Барановський, Савченко-Більський, Зільберфарб, Стешенко, Лотоцький, Василенко, Зарубін, Шульгин, Красковський[25].

Вислухано заяву секретаря-контролера, щоб було внесено в протокол його пояснення, що він не був при обсуждуванню на засіданні 8-го вересня справи офіціальної мови на Україні[26].

Вислухано пропозицію секретаря в справах фінансових — установити штраф по 1 р. за хвилину за опізнення на засідання. Пропозицію прийнято.

В. о. секретаря праці вніс запитання, з яким правом він присутній на засіданнях Секретаріату до свого затвердження. Постановлено: вважати його присутнім з дорадчим голосом.

Вислухано доклад секретаря в справах фінансових про наслідки його зносин з офіціальними сферами в Петрограді щодо бюджету.

З приводу того докладу та уваг товариша секретаря в справах національних Зільберфарба постановлено:

1) До 1 жовтня виготовити в кожному секретаріатові проекти обрахунків і штатів і передати їх на розгляд окремої комісії, яку буде обрано;

зоставалось на місцях, дбало про порядок і допомагало відступаючим військовим частинам. Торкнувшись загального військового становища на фронті, С. Петлюра зазначив, що на фронті вже існують військові суди, що мітинги заборонені, а функції полкових, дивізіонних і інших військових комітетів звужуються. Наслідки прориву фронту німцями ще й досі цілком не вияснені. Перейшовши до тих конкретних справ, в яких велася розмова в Ставці, С. Петлюра зазначив, що в справі організації українських ударних батальйонів вдалось дійти до певного порозуміння. Принципіально в Ставці не мають нічого проти організації українських ударних батальйонів (в числі 4), але зазначають, що на перешкоді може стати недостача зброї. С. Петлюра довів до відома Верховного Головнокомандуючого про те незадоволення, яке викликає серед українського громадянства (переважно серед селянства) перевозка українців новобранців з України в центральні російські губернії. Верх[овний] Головнокоманд[уючий] погодився з думкою, що цю справу необхідно негайно полагодити і обіцяв вжити всіх можливих заходів до цього. Зокрема, Верх[овний] Головнокоманд[уючий] обіцяв при першій змозі дати в Київ Кубанський Козачий (Чорноморський) полк. В справі освідомлення вояків про згоду, що сталася між Центральною Радою і Временним правительством, Верх[овний] Головнок[омандуючий] обіцяв оповістити військо про другий Універсал Центральної Української Ради і постанову Временного правительства. На домагання повернути з армії народних учителів українців Верховн[ий] Головнокоманд[уючий] сказав, що 1 сентября буде видано наказ про повернення всіх учителів з армії і що таким чином вирішиться і питання про повернення учителів українців. В справі українізації офіцерського складу армії Верховн[ий] Головнокоманд[уючий], між іншим, обіцяв українізувати в Києві дві школи прапорщиків. Між іншим, в Ставці дали згоду видавати представникам Центральної Ради пропуски в армію для одвідування окремих військових частин.

Закінчуючи доклад, С. Петлюра висловив думку, що в Ставці вдалося розв'язати в бажаному напрямі більшість порушених ним справ.

Доклад С. Петлюри прийняли до відому і доручили, в зв'язку з докладом, П. Понятенкові скласти проект телеграми Генерального Секретаріату до Верховн[ого] Головнокоманд[уючого] з проханням, аби Верховн[ий] Головнокоманд[уючий] видав наказ, щоб при окупації прифронтових місцевостей населення зоставалось на місцях, а також щоб військо, одступаючи, не нищило безоглядно хліба і іншого харчового припасу.

На засідання прибув генеральний секретар почти і телеграфу А.Н. Зарубін.

2. Заслухали телеграму комісара Галичини і Буковини Дорошенка[17] про те, що темні сили збираються повторить у Чорновцях калушський погром. Керуючись їх вказівками, контррозвідка 8-ої армії робить арешти місцевих громадських діячів, особливо українців, не зважаючи на те, що діячі ті держаться цілком лояльно по відношению [до] Временного правительства. Комісар Дорошенко прохає негайного розпорядження і увільнення арештованих.

Ухвалили доручити С. Петлюрі передати копію телеграми Дорошенка в Ставку Верховного Головнокоманд[уючого].

Маючи неодкладні справи, А. Зарубін засідання оставив.

3. Заслухали і ухвалили бюджет генерального секретаря по освіті І. Стешенка на місяць липень:

1	Платня генеральному секретареві з 25 червня	600 руб.
2	[Платня] діловоду з 28 червня	220 руб.
3	[Платня] помішнику діловода з 10 червня	100 руб.
4	[Платня] двом помішникам діловода з 15 липня	75 руб.
5	[Платня] писарю з 15 липня	40 руб.
6	[Платня] трьом комісарам губернським з 15 липня	675 [руб.]
7	[Платня] голові мистецького відділу	300 [руб.]
8	Субсидія Науковому товариству (на термінол[огію])	300 [руб.]
9	Субсидія Учительській спілці	500 [руб.]
10	Позичка Комітету національного театру	20000 [руб.]
11	Непередбачені видатки	190 [руб.]
	Всього	23000 [руб.]

4. Заслухали прохання Головного начальника Київського воєнного округу Оберучева від 14 липня 1917 року — вислати йому посвідчення для офіцерів з полку Полуботка, за котрих ручається [Центральна] Рада, а також вказати йому, де перебувають ті офіцери з цього полку, за яких [Центральна] Рада не ручається і які не були арештовані[18]. Одночасно Оберучев прохає повідомити його, чи правда, що [Центральна] Рада дала полуботківцям прапор полку імені Полуботка.

Ухвалили: передати копію листа в части, що торкається офіцерів, генералу Кондратовичу[19] з тим, щоб генерал Кондратович подал Главному начальнику Київської [військової] округи Обе-

ручеву посвідчення про тих офіцерів, які були зоставлені на волі по наказу генерала Кондратовича.

5. Обміркували питання про помешкання для Генерального Секретаріату[20].

Ухвалили: звернутись до Главного начальника Київського воєнного округу Оберучева з проханням реквізувати для потреб Секретаріату другий поверх помешкання готелю «Савой» на Хрещатику.

6. Ухвалили доручити В. Садовському виконувати на час виїзду Х. Барановського обов'язки генерального секретаря по справах фінансових.

7. Доручили генеральному писареві П. Христюкові купити автомобіль для потреб Секретаріату.

Чергове засідання призначено на 18 липня о 7 годині вечора.

За Голову Генерального Секретаріату
генеральний писар
П. Христюк

Ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 27, 27 зв., 29.
Машинопис, оригінал.

№ 5

8 вересня 1917 р., вечірнє

Присутні: Винниченко, Зарубін, Лотоцький, Савченко-Більський, Стешенко, Шульгин[21].

Постановлено: просити генеральних секретарів в справах, що вимагають законодавчого затвердження, виготовляти внесення в формі відповідних мотивованих записок і заздалегідь роздавати їх секретарям для попереднього ознайомлення і обміркування.

Вислухано словесний доклад голови Військового комітету *Петлюри* про вільне козацтво.

Постановлено: 1) *порозумітись в сій справі* з комісарами[22], послати спеціальних комісарів для ознайомлення з нею на місцях і на підставі усіх *даних виготовити мотивовану записку* і роздати її секретарям для обміркування.

Голова Генерального
Секретаріату
В. Винниченко
Генеральний писар [без підпису]

Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 7.
Машинопис, оригінал.

№ 6

9 вересня 1917 р.

Присутні: Винниченко, Зарубін, Зільберфарб, Лотоцький, Савченко-Більський, Стешенко, Шульгин.

Постановлено: видати відозву до місцевих офіціальних установ, що затверджений Временним правительством Секретаріат приступив до виконання своїх обов'язків.

Вислухано заяву секретаря-контролера, що об'єднана організація російських с[оціалістів]-р[еволюціонерів], меншовиків і Бунда пропонує на секретаря праці д. Василенка[23] і заступником його, *з правом постійної участі в засіданнях Секретаріату* — д. Рафеса.

Постановлено: кандидатуру д. Василенка прийняти і поставити її на затвердження Комітету [Центральної Ради], порозумівшися попереду з фракціями; що ж до д. Рафеса, то признаючи його кандидатуру відповідною, обміркувати поставлену щодо його умову окремо.

Обговорювано кандидатури на секретаря торгу й промисловості.

Постановлено: увійти в переговори з д. Чернишом[24].

Вислухано складені головою Секретаріату план і основні точки декларації Секретаріату.

Постановлено: доручити секретареві в справах національних скласти проект декларації.

Голова Генерального
Секретаріату
В. Винниченко
Генеральний писар [без підпису]

Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 10.
Машинопис, оригінал.

№ 7

15 вересня 1917 р.

Присутні: Винниченко, Туган-Барановський, Савченко-Більський, Зільберфарб, Стешенко, Лотоцький, Василенко, Зарубін, Шульгин, Красковський[25].

Вислухано заяву секретаря-контролера, щоб було внесено в протокол його пояснення, що він не був при обсуждуванню на засіданні 8-го *вересня справи офіціальної мови на Україні*[26].

Вислухано пропозицію секретаря в справах фінансових — установити штраф по 1 р. за хвилину за опізнення на засідання. Пропозицію прийнято.

В. о. секретаря праці вніс запитання, з яким правом він присутній на засіданнях Секретаріату до свого затвердження. Постановлено: вважати його присутнім з дорадчим голосом.

Вислухано доклад секретаря в справах фінансових про наслідки його зносин з офіціальними сферами в Петрограді щодо бюджету.

З приводу того докладу та уваг товариша *секретаря в справах національних Зільберфарба* постановлено:

1) До 1 жовтня виготовити в кожному секретаріатові проекти обрахунків і штатів і передати їх на розгляд окремої комісії, яку буде обрано;

2) Обрахунок і штати подати на затвердження Центральної Ради;

3) Доручити генеральному писарю і секретареві фінансів виробити план бюджету.

Постановлено: 1) Негайно опублікувати відозву до людності і органів урядових.

2) В кожному секретаріаті провадити органічну роботу ширше і докладати про неї Секретаріатові потижня.

3) Кожний секретаріат має подавати в пресу відомості про свою діяльність, генеральний писар — про діяльність усього Секретаріату.

Вислухано складений Головою Секретаріату проект загальної частини декларації Генерального Секретаріату України і уваги до того проекту.

Постановлено: докінчивши проект декларації і доповнивши її тими увагами, що внесені на засіданні, розмножити її і роздати секретарям для обміркування.

Постановлено: призначені на засіданні 15 вересня справи про офіціальну мову, про циркуляр секретаря освіти, про академію мистецтва, про господарські справи і про печатку Секретаріату одкласти на близше засідання.

М. Савченко-Більський, М. Зільберфарб, О. Шульгин, І. Туган-Барановський
Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 16, 16 зв.
Машинопис, оригінал.

№ 8

12 жовтня 1917 р.

Присутні: генеральні секретарі — Винниченко, Шульгин, Лотоцький, Туган-Барановський, Стешенко, Савченко-Більський, товариші секретарів — Мірний[27], Міцкевич, Красковський.

Заслухано і докладно обговорено проект записки до Тимчасового уряду про стан справи і вимоги Секретаріату[28].

Доручено генеральному писарю зробити деякі зміни в записці і подати на розгляд Секретаріату на 13 жовтня в ранішнє засідання (о 11 годині).

В. Винниченко, І. Стешенко, М. Савченко-Більський, І. Шульгин, І. Красковський, І. Мірний, М. Туган-Барановський, О. Лотоцький
Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 37.
Машинопис, оригінал.

№ 9

13 жовтня 1917 р., вечірнє

Присутні: генеральні секретарі — Винниченко, Лотоцький, Туган-Барановський, Шульгин, Стешенко, Савченко-Більський, товариші секретарів — Мірний, Красковський, Зільберфарб.

Заслухано телеграму голови з'їзду селян Поділля 8–9 жовтня в м. Вінниці; ухвалено копію телеграми в перекладі на російську мову подати до відома Тимчасового уряду.

Заслухано проект відозви до населення про потребу берегти ліси. Доручено генеральному секретареві земельних справ переробити відозву і подати на розгляд Секретаріату у ближчому часі.

Обговорено питання про конечність оголосити в засіданні Малої Ради заяву Секретаріату в справі Українських Установчих зборів. Вироблено текст заяви і доручено Голові Секретаріату остаточно обробити його і подати на ухвалу Секретаріату 14 жовтня.

Заслухано звідомлення К.П. Василенка про призначення його Тимчасовим правительством на посаду комісара м. Києва і складено текст відповіді на звідомлення (копію прикладено до протоколу)[29].

В. Винниченко, М. Міцкевич, О. Шульгин, М. Туган-Барановський, М. Зільберфарб, І. Стешенко, М. Савченко-Більський, І. Мірний
ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 39.
Машинопис, оригінал.

№ 10

14 жовтня 1917 р., ранішнє

Присутні: генеральні секретарі Винниченко, Лотоцький, Савченко-Більський, Стешенко, Туган-Барановський, Шульгин, товариші секретарів Зільберфарб, Красковський, Мірний, Міцкевич.

Вислухано, обговорено і ухвалено текст заяви Секретаріату в справі Українських Установчих зборів. Заяву доручено Голові Генерального Секретаріату оголосити у [Центральній] Раді і передати до надрукування у часописах[30].

Заслухано і коротко обговорено доклад комісії про вироблення проекту статуту «Вільного козацтва». Доручено комісії внести певні зміни в статуті і подати на ухвалу Секретаріату[31].

В. Винниченко, М. Міцкевич, О. Шульгин, М. Туган-Барановський, М. Зільберфарб, І. Стешенко, М. Савченко-Більський, І. Мірний
Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 40.
Машинопис, оригінал.

[1] Оригінал датовано 8 червня 1917 р., але питання, які обговорювали генеральні секретарі, а також призначення наступного засідання на 9 липня свідчать, що дата 8 червня є помилкою друкарки. Докладніше про це див.: *Лебедева І.* Джерела до вивчення процесу формування вертикалі виконавчої влади УНР доби Центральної Ради // Архіво-

знавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб.— Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства.— К., 2002.— С. 285–296.

[2] До першого складу Генерального Секретаріату, обраного 15 червня 1917 р., входили його Голова, генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко, генеральний секретар міжнаціональних справ С. Єфремов, генеральний секретар військових справ С. Петлюра, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос, генеральний секретар продовольчих справ М. Стасюк, генеральний секретар фінансових справ Х. Барановський, генеральний секретар судових справ В. Садовський, генеральний секретар освіти І. Стешенко, генеральний писар П. Христюк. Після відставки С. Єфремова секретарство очолив товариш генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгин.

[3] Виконавчий орган Центральної Ради, після створення Генерального Секретаріату отримав назву Малої Ради.

[4] П. Стебницький очолював Українську Національну раду в Петрограді, в кінці червня — на початку липня 1917 р. відвідав Київ.

[5] М. Ткаченко — член Комітету Центральної Ради та Малої Ради від фракції УСДРП, за освітою — юрист.

[6] «З'їзд народів» відбувся 8–15 вересня 1917 р. у Києві з ініціативи Центральної Ради.

[7] М. Полозов (Полоз) входив до складу Українського генерального військового комітету, виконував обов'язки товариша генерального секретаря військових справ С. Петлюри.

[8] «Головні основи тимчасового вищого управління на Україні» або «Статут Генерального Секретаріату» було ухвалено на засіданні Малої Ради 16 липня 1917 р. Документ визначав функції, структуру, компетенцію Генерального Секретаріату, порядок взаємовідносин між ним і Центральною Радою та Тимчасовим урядом.

[9] До остаточного організаційного оформлення генеральних секретарств як центральних органів виконавчої влади УНР їх іноді називали генеральними секретаріатами.

[10] Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з С. Петлюрою було створено на Першому всеукраїнському військовому з'їзді (5–8 травня 1917 р.) для керівництва військовими справами в Україні.

[11] С. Петлюра перебував у Ставці Верховного головнокомандувача генерала О. Брусилова, де вів переговори з приводу створення українізованих військових частин та повернення з армії учителів-українців до початку навчального року.

[12] Делегація генеральних секретарів на чолі з В. Винниченком мала виїхати до Петрограду для переговорів з Тимчасовим урядом з приводу затвердження «Статуту Генерального Секретаріату».

[13] Український національний фонд було створено Центральною Радою для акумуляції благодійних внесків на її діяльність.

[14] М. Криворотченко, член УСДРП, у червні 1917 р. обраний головою Полтавської міської думи, але був звинувачений у дезертирстві і залишив посаду.

[15] П. Понятенко — товариш генерального секретаря внутрішніх справ.

[16] 15 липня 1917 р. Мала Рада обрала М. Рафеса генеральним контролером.

[17] Д. Дорошенко, член УПСФ, був призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини й Буковини.

[18] Близько 5 тис. солдатів, які були зібрані на Київському розподільному пункті, оголосили себе полком імені гетьмана П. Полуботка і відмовились виступати на фронт до створення з них окремої української частини.

[19] Генерал Л. Кондратович очолював в УГВК комісію спецслужб і консультативний відділ.

[20] Генеральний Секретаріат працював в цей час в приміщенні Центральної Ради в Педагогічному музеї.

[21] До складу Генерального Секретаріату у вересні — жовтні 1917 р. входили: Голова, генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко, генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський, генеральний секретар фінансових справ М. Туган-Барановський, генеральний секретар освіти І. Стешенко, генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин, його товариші М. Зільберфарб (від єврейської національності) і М. Міцкевич (від польської національності), генеральний контролер О. Зарубін, генеральний писар О. Лотоцький. Декілька днів посаду генерального секретаря праці обіймав К. Василенко.

[22] Маються на увазі губернські й повітові комісари Тимчасового уряду.

[23] К. Василенко — член партії російських меншовиків, помічник редактора газети «Киевская мысль».

[24] І. Черниш — голова Київського губернського продовольчого комітету.

[25] І. Красковський — товариш генерального секретаря внутрішніх справ.

[26] 8 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат ухвалив звернутися до Тимчасового уряду з проханням оголосити в Україні офіційною мовою українську.

[27] І. Мірний — товариш генерального писаря.

[28] Документ отримав назву «Меморандум Генерального Секретаріату України Тимчасовому урядові Російської республіки» і був ухвалений Генеральним Секретаріатом на засіданні 13 жовтня 1917 р.

[29] Генеральний Секретаріат рекомендував призначити на посаду комісара м. Києва, яка залишилась вільною внаслідок відставки М. Страдомського, А. Ніковського, члена УПСФ, редактора газети «Нова рада». *Тимчасовий уряд затвердив на посаді* К. Василенка, який після цього вийшов зі складу Генерального Секретаріату. Текст заяви Генерального Секретаріату з цього приводу відклався у Державному архіві м. Києва, ф. 292, оп. 1, спр. 10, арк. 8.

[30] Заява, в якій Генеральний Секретаріат підтримав ідею проведення Українських Установчих зборів, була оголошена на засіданні Малої Ради 17 жовтня 1917 р. і викликала погіршення відносин між ним і Тимчасовим урядом.

[31] Статут «Вільного козацтва» України Генеральний Секретаріат ухвалив 13 листопада 1917 р.

Евгений Старостин

О ЧЕМ УМОЛЧАЛ КНЯЗЬ П.А. КРОПОТКИН В «ЗАПИСКАХ РЕВОЛЮЦИОНЕРА»

«Записки революционера» П.А. Кропоткина — не исповедь человека, доверяющего бумаге самое сокровенное. Воспоминания П.А. Кропоткина — заказное издание, написанное в 1898 г. по просьбе издателя американского журнала Atlantic Monthly Вальтера Пэджа и предназначавшееся прежде всего для зарубежного читателя. Работая над воспоминаниями, автор прекрасно осознавал, что ими тотчас же заинтересуются и на Родине. Как только «Записки революционера» появились в 1902 г. на русском языке, они были сразу же конфискованы и изучены жандармами вдоль и поперек. Вот почему в них о многих событиях, активным участником или свидетелем которых был Кропоткин, сказано скороговоркой, многие имена не раскрыты, а интерпретация некоторых фактов вызвала возмущение близких родственников, оставшихся в России. Вместе с тем, это чрезвычайно талантливое, искреннее произведение, ставшее классикой отечественной мемуарной литературы. Автор в «Записках» преодолел мемуарную ограниченность и воссоздал первоклассную историческую хронику второй половины XIX в., с глубокими научно-философскими эссе, с выразительными зарисовками выдающихся деятелей России, с которыми его сталкивала судьба.

То, что не рассказал Кропоткин, по прошествии времени стали вспоминать другие. В 70-е гг. XX в. в «Литературном наследстве» (кн. 3) выходят «Яснополянские записки» Д.П. Маковицкого, друга и личного врача Л.Н. Толстого, которые прошли мимо внимания кропоткиноведов. В своем дневнике Маковицкий описал один из эпизодов в семье Толстых, имевших прямое отношение к Кропоткиным. Рассказывал Илья Львович, работавший в то время оценщиком земли: «По скверной дороге... приехал в ее имение. У калитки сада сказал мужику-дворнику или садовнику,— чтобы доложил. И тот побежал к дому. Навстречу ему шел сын барыни и закричал на меня: Не приближайтесь ко мне, а то застрелю. И действительно нацелился на меня из брауннинга. Такой трус раздерганный. Его мать говорила Илье Львовичу, что он офицер Семеновского полка, на Казанской дороге он расстрелял 20 человек. Лев Николаевич спросил, какой он из себя. Илья Львович рассказал и добавил: а это племянник Кропоткина. Его мать — сестра Кропоткина. Софья Андреевна: Кропоткиных два брата — сыновья моего отца,— и рассказала историю, как ее отец молодым врачом лечил их мать, которая была замужем за стариком, и в результате она в скором времени родила одного за другим двух сыновей. И Софья Андреевна принесла фотографию своего отца и сличала с фотографией Кропоткина, которая оказалась у Черткова.— В моего отца, выли-тый,— говорила Софья Андреевна». Не скрою, эти сведения, как и другие архивные находки, упали на благоприятную почву и многое, что раньше в биографии П.А. Кропоткина не стыковалось, встало на свои места.

Мать братьев Кропоткиных, Екатерина Николаевна Сулима, дочь генерала, героя Отечественной войны 1812 г., впоследствии генерал-губернатора Восточной Сибири Н.С. Сулимы (1777–1840), была замечательной женщиной. Природа, казалось, наделила ее всем: она хорошо музицировала, рисовала акварелью и маслом прекрасные этюды, писала иконы для строящейся церкви в селе Петровском Тамбовской губернии, увлекалась стихами Байрона, Лермонтова, Рылеева и др. Судьба не дала ей лишь здоровья. «Высокая, стройная, с массой каштановых волос, с темно-карими глазами, с маленьким ртом, она, как живая, глядит с портрета, написанного с любовью масляными красками хорошим художником»,— так описывал мать П.А. Кропоткин в «Записках Революционера». Старшая сестра Елена Алексеевна подтверждает видение брата, когда писала о матери: «Воспитания она была нежного, здоровья не крепкого, была хороша собою, имела много поклонников своей красоты, грации и хорошие качества своей души... Роста она была большого». Расхождение брата и сестры в оценке, пожалуй, были в одном. Елена пишет, что у матери были «чудные темно голубые глаза».

Екатерина Николаевна Сулима (1811–1846) и Алексей Петрович Кропоткин (1805–1871) познакомились в Варшаве в конце 20-х гг., куда последнего перевели по службе в штаб корпусного генерала Н.С. Сулимы. Отпраздновав пышную свадьбу дочери (1831), отец невесты, который по причине большой семьи не мог ей оставить большого наследства, позаботился о карьере зятя. После рождения первых детей — Николая в 1834 г. и Елены в 1835 г.

он помог перевести молодого князя на службу в Москву (1837). С этого периода в семье начался разлад и причин ему было несколько. А.П. Кропоткин — служака, типичный николаевский офицер, к тому же штабист, большую часть времени проводил в военных смотрах, караулах, парадах, а оставшееся время посвящал болезни века — картам. «Мать,— как писала Елена,— была очень несчастна в супружестве, не находя утешения дома, стала она выезжать много, увлеклась танцами при хилом здоровье, не береглась вовсе, простудилась после бала, захватив легочную лихорадку». Одной из причин разлада стал первый сын Николай, росший нервным и неуравновешенным мальчиком, которого постоянно ругал отец и которого изо всех сил защищала мать. Отец продолжал играть в карты, притом проплывая почти всегда. После одного крупного проигрыша в несколько десятков тысяч рублей, он попытался рассчитаться с жизнью. «Это было для нас самое тяжелое время,— продолжала вспоминать Елена,— Мать плакала у себя. Иногда уезжала куда — то вечером или больная с доктором сидела у себя, и все мы дома ходили тогда на цыпочках». Уточню, что речь идет о конце 30-х гг. Сопровождал ее доктор тогда, когда она ездила лечиться на воды в Германию. Так поступали и другие богатые дворянские семьи, когда отправлялись подправить здоровье за границу. Установить, кто был этот доктор, не составило никакого труда. Князей Кропоткиных, как и многих других соседей по «дворянскому гнезду» старой Москвы, лечил врач Московской дворцовой конторы Андрей Евстафьевич Берс. Уверен, что у знатоков русской дворянской культуры сразу же екнуло сердце. Да, это тот самый Берс, чья судьба пересекалась с Тургеневыми, и чья дочь Софья вышла замуж за графа Л.Н. Толстого. Нелишне будет напомнить, что Екатерине Сулима шел 28-й, а Андрею Берсу 31-й год. Врач тогда ходил еще в холостяках.

Третий и четвертый ребенок у Екатерины — Александр и Петр родились один за другим, соответственно, в 1841 (14.10) и 1842 (27.11) гг. Рождение детей, однако, не принесло ожидаемого выздоровления матери. Скорее наоборот. Она медленно угасала и 16 апреля 1846 г. легочная лихорадка унесла ее к могилу. Вскоре после смерти Екатерины жизнь в доме Кропоткиных изменилась. Женившись снова через два года на Елизавете Марковне Карандино, дочери адмирала Черноморского флота, князь, по настоянию молодой жены продал старый особняк и переехал в новый, находящийся здесь же вблизи Пречистенки. Все, что напоминало об умершей жене: рисунки, портреты, вышивания, личные бумаги, одежда, мебель и т. п. было выброшено. Князь, по настоянию мачехи, приказал рассчитаться с доброй, старой немкой Бурман — няней и воспитательницей Александра и Петра. Дома он приказал не упоминать имя бывшей жены, запретил также принимать ее родственников, а детям встречаться с ними. Дворовые, которые прекрасно знали о разгоревшейся у них на глазах драме, целиком встали на сторону умершей княгини, нежной, доброй и справедливой, проявив к сиротам ту заботу, которой им так не хватало после смерти матери. Такой поворот событий не мог нравиться жившим в Москве многочисленным родственникам по линии жены.

Перестали Кропоткины пользоваться и услугами доктора А.Е. Берса, Впрочем последний не очень огорчился. Направляясь в 1842 г. в имение Тургеневых, проездом в Туле он встретил хорошенькую шестнадцатилетнюю помещицу Любовь Александровну Ислявину, которой предложил руку и сердце. Первый ребенок, девочка Елизавета родилась в 1843 г., Софья — 1844 г. (будущая жена Л.Н. Толстого), Александр — 1845 г, Татьяна — 1846 г., Петр — 1849 г. и т. д. Обращаем внимание на то, что первым двум мальчикам Берс дал имена такие же, какие были и у детей Екатерины: Александр и Петр. Последний ребенок, Вячеслав, у Берса родился в 1861 г., когда отцу было уже за 50, за семь лет до смерти. По вполне понятным причинам, он ни одну из своих многочисленных дочерей не назвал Екатериной. Итого, считая умерших в раннем детстве, у Андрея Евстафьевича родилось 14 детей (опуская четырех внебрачных). У брата Александра Евстафьевича Берса, тоже врача, но уже императорского двора в Санкт-Петербурге, было 18 детей. К нему мы еще вернемся, поскольку и он сыграл определенную роль в судьбе Петра Кропоткина.

Для воспитания детей Александра и Петра в семью Кропоткиных был приглашен француз Пулен, солдат, оставшийся в России после разгрома Великой армии Наполеона. «На нас детей,— писала Елена,— не обращали никакого внимания». Часто Пулен особенно в первые годы свое незнание педагогики заменял розгой. Не лучше к ним относилась мачеха, которую впоследствии между собою дети называли «проклятой», «пугачихой», «подлой бабой» и т. п. По-настоящему драма разыгралась в конце 50-х гг., когда остро встал вопрос о карьере Александра и Петра. Хотя Алек-

сандр учился в Первом московском кадетском корпусе, а Петр в привилегированном Пажеском корпусе, особой любви к будущей военной профессии они не испытывали. Это очень раздражало отца и особенно доставалось Александру, у которого один конфликт с начальством сменялся другим. Александр, тяготевший к литературе и науке, (внутренне сопротивлялся военной муштре и постоянному подавлению личности. Более серьезным у молодого кадета был конфликт с корпусным священником. Александр увлекся лютеранством и пропагандировал догматы основателя немецкого протестантизма кадетам в корпусе и в письмах к брату, что не могло оставить безучастным батюшку. Повлиял ли на Александра лютеранин по вере А.Е. Берс или кто-то другой — мы не знаем. О «нехристианстве» Александра постоянно говорили в семье. Дело дошло до отцовского рукоприкладства и бегства его в августе 1860 г. из родительского дома в Никольском в Москву.

Поведение Александра князь Алексей Петрович, всегда отличавшийся подозрительностью, объяснял тем, что он не родной его сын. К сожалению, эти подозрения усилила весной 1859 г. родная сестра Екатерины — Клавдия Николаевна Сулима, заявив, что Александр не его кровный сын. «Да во всем пошел по Берсу,— говорил Алексей Петрович, посетив сына Петра в Санкт-Петербурге. И тут же спросил: — Ты помнишь его? — Помню,— ответил, Петр». Этот разговор с отцом Петр сразу же описал в письме к брату от 2 апреля 1859 г. В следующем письме к Александру от 8 мая 1859 г. Петр снова возвращается к этому вопросу и называет более ранним источником этих сведений брата своей матери Семена Николаевича Сулиму. Можно предположить, в каком душевном волнении находились братья. В письме к брату в Москву Петр удивлялся, почему Александр сразу же поверил подозрениям отца. Он советует ему обратиться «к людям тебе ближе, (т. е. к родственникам по линии матери, проживавшим в Москве — *Е.С.*), от них можно что-нибудь узнать».

Что узнал Александр от Сулим (из переписки известно, что этим летом он две недели прожил у теток), остается загадкой. 20 июля 1859 г. он пишет примирительное письмо к отцу: «Прошу Вас также, cher papa, забудьте вообще все прошлое. Что касается до отсылок к N N,— я вовсе теряюсь... Щадя Ваше и свое имя, я не могу НИКОГДА идти к нему. Вы это понимаете лучше меня самого; а если так,— к чему эти еженедельные предложения мне сделать — неисполнимое». Психологически также трудно предположить, что мог состояться «мужской разговор» между А.П. Кропоткиным и А.Е. Берсом. Скорее нет. Хотя, известно, что в этом году оба серьезно заболели. И впоследствии, ни тот, ни другой, так до конца и не поправились.

Отношение к сыновьям у старого князя ухудшилось. Его гнев обрушивается также и на Петра, который ослушался его и, закончив в 1862 г. Пажеский корпус, местом своей дальнейшей службы выбрал не гвардию, а отдаленную окраину — Амурское казачье войско. После непродолжительной службы в Приморье и Восточной Сибири в 1867 г. он возвратился в столицу и поступил работать к П.П. Семенову-Тяньшанскому в статистический комитет МВД. Гневу отца не было предела. Петра он постоянно называет «семецовским письмоводителем», занявшего «самую унизительную и подлейшую должность». «Братцу твоему,— обращается он к Елене,— я писал 20 июля (1870 г.— *Е.С.*),— чтобы забыл обо мне, что я существую пока на этом свете и в разговорах, и в мыслях. Чтобы не поминал меня...».

Александр и Петр были очень похожи друг на друга. «Deeux têtes sous un même bonnêt»,— как они себя сами называли. Те люди, которые с ним мало общались. нередко их путали. И у того и у другого рано появились лысины, тот и другой отпустили бороды до пояса, форма головы,— как отмечала, их сестра Елена,— у них была одинакова. Распространил ли свое подозрение князь и на Петра, остается загадкой. Полагаем, что да. И доказательством этому служит не только выявившееся внешнее сходство, но и завещание составленное в 1868 г. А.П. Кропоткиным за два с половиной года до кончины, в котором он Александру и Петру выделил одно небольшое имение Петровское в Тамбовской губернии. «Они распределением этим останутся довольны и не захотят тревожить мой прах на могиле спорами и тяжбами делами» (окт. 10, 1868 г.).

Теперь настало время вернуться к Берсам. Андрей Берс, высокий, красивый, артистичный был частым гостем дворянских великосветских салонов. Он недурно играл на фортепьяно и продолжал пользоваться успехом у дам. Его зять Л.Н. Толстой, который, известно, в молодом возрасте сам не был святым, говорил о нем, как об «чрезвычайно прямом, честном и вспыльчивом человеке, но большом ловеласе». А.Е. Берс, естественно, не забывал своей непродолжительной и сильной любви к Екатерине и следил за карьерой ее старших

детей. У Петра жизнь и учеба складывалась в Пажеском корпусе блестяще. Обладая прекрасными способностями, он вскоре стал первым учеником и личным пажем Александра II. Конечно, у него были трудности, в том числе и со здоровьем. Чрезвычайно внимательно, «с истинно отеческой заботливостью,— писал впоследствии Петр,— ко мне отнесся врач корпуса». Мы же заметим, что врачом этого привилегированного военного заведения был одно время Александр Евстафьевич Берс, родной брат Андрея Евстафьевича.

Андрей Берс продолжал сильно болеть все 60-е гг. и, вероятней всего, в один из последних своих дней (умер 31 мая 1868 г.) он открывает дочери Софье, что он настоящий отец Александра и Петра Кропоткиных. Уносить в вечность свою последнюю тайну он не хотел.

Софья Андреевна Толстая (Берс), умная, талантливая и эмоциональная дама, имевшая в особенности в первоначальный период большое влияние на Л.Н. Толстого, в том числе и на его религиозные взгляды, не могла не сообщить мужу о своей тайне. Использовал ли великий писатель эти сведения в своем творчестве? Вполне возможно. Взять хотя бы внебрачного сына Пьера Безухова из романа «Война и мир». Во всяком случае семейная легенда сохранила до наших дней, что отец Софьи Андреевны был отцом знаменитого анархиста и ученого Петра Кропоткина и его брата Александра. О чем писал уже упоминавшийся Д. Маковицкий в годы после первой русской революции и о чем совсем недавно сообщила научная сотрудница музея «Ясная поляна» О.Ю. Сафонова, отметив их внешнее сходство[1].

Подтверждают эту версию сохранившиеся в Музее Л.Н. Толстого в Москве рукописные воспоминания Сергея Львовича Толстого, старшего сына великого писателя об его участии в деле переселения в конце XIX века духоборов из России в Канаду. Посредником тогда между духоборами и канадским правительством, по просьбе Л. Н. Толстого, выступил старый русский эмигрант князь — революционер П.А. Кропоткин. «Упомяну еще о том,— писал Сергей Львович,— что слышал от моей матери о происхождении Петра Алексеевича. Она говорила мне, что из четырех братьев П.Л. Кропоткина два меньших, он сам и его меньший брат, были сыновьями не Кропоткина, а его отца Андрея Евстафьевича Берса, бывшего домашним врачом Кропоткиных. Если это верно, то Петр Алексеевич мне приходится чем-то вроде дядюшки. Теперь, вспоминая о нем, мне кажется, что я чувствовал в нем нечто родственное. А если верно то, что говорила моя мать, и если Петр Алексеевич знал это, то не поэтому ли он был так приветлив со мною?».

Александр Кропоткин, который был сослан царем в административную ссылку в Сибирь только за то, что он громче других говорил о язвах российского общества, в 1886 г. в Томске покончил жизнь самоубийством. И российское общество, которое всегда отличалось не долгой исторической памятью, вскоре его забывает.

Петр Алексеевич Кропоткин наоборот, к концу XIX в. достигает зенита своей славы: его труды по научным и общественным вопросам издаются на всех языках мира, а биография печатается в крупнейших энциклопедических изданиях. Казалось, можно было бы уже забыть эту семейную легенду, ведь прошло более полувека. Но нет. Московского врача Берса он вспоминает, как отца Софьи Андреевны Толстой, когда анализирует творчество Л.Н. Толстого в своей книге «Идеалы и действительность в русской литературе»[2]. На страницах, посвященных роману Толстого «Анна Каренина», Кропоткин, разбирая поистине шекспировский его сюжет, через который прошла и его семья, возражал против толстовской интерпретации права «новой любви» замужней женщины. Любовь, которая овладела Анной, меньше всего заслуживает «отмщения» в духе библейского текста «Мне отмщение и Азъ воздам», вынесенного Толстым в эпиграф своего произведения. У этой темы было продолжение, однако оно уже связано с другим великим писателем. В эмиграции П.А. Кропоткин знакомится с постоянно живущем во Франции И.С. Тургеневым. Он вспомнил одну из историй, которую ему рассказал великий писатель. «Раз как-то мы сидели на первом представлении одной новой пьесы,— вспоминал Тургенев.— Я сидел в ложе с Флобером, Додэ, Золя. Все они, конечно, люди передовых взглядов. Сюжет пьесы был вот какой. Жена разошлась с мужем и жила теперь с другим. В пьесе он был представлен отличным человеком... Дети ее, мальчик и девочка, были малютками, когда мать разошлась с их отцом. Теперь они выросли и все время полагали, что сожитель их матери был их отец... Сцена представляет семейное собрание за завтраком. Девушка подходит к своему предполагаемому отцу, и тот хочет поцеловать ее. Но тут мальчик, узнавший как-то истину, бросается вперед и кричит: «Не смейте». Это восклицание вызвало бурю в театре. Раздался взрыв бешенных аплодисментов. Флобер и другие тоже аплодировали». Тургенев же был

крайне возмущен и считал, что этого «дрянного испорченного мальчишку следует просто высечь». Такой же позиции придерживался и Кропоткин, который, несмотря на имевшее место напряженность в семье, остался благодарным отцу за то, что он, преодолевая внутреннее озлобление, продолжал по-своему проявлять заботу о сыновьях. Отказываясь носить княжеский титул (ему его навязывали издатели), Петр Алексеевич Кропоткин никогда не отказался от своего отчества. Не только родство душ и взаимное уважение сближало великого писателя и великого революционера. Их сближала возможно и общая тайна. И.С. Тургенев знал, что его мать Варвара Петровна Тургенева имела побочную дочь Варвару Николаевну Богданович-Лутовинову (в замужестве Житову, 1833–1900), рожденную от молодого А. Е. Берса, служившего в конце 1820 — начале 1830 гг. домашним врачом у Тургеневых.

К старости П.А. Кропоткин действительно стал очень похож на А.Е. Берса. От Берса он получил не только голубые глаза, высокий мощный лоб, переходящий в лысину, характерный рисунок больших ушей, похожую конфигурацию носа, но и вспыльчивый прямой характер, бесконечную, прямо-таки религиозную любовь к природе, музыкальность, обожание театра, поэзии, литературы и в хорошем смысле слова, скупость. Рабочие, которым Кропоткин-Бородин за Невской заставой в 70-х гг. рассказывал об Интернационале и Французской революции, дали ему прозвище «Крохин», поскольку он их постоянно учил бережно обращаться с общественными деньгами. Имеется еще одна общая черта: Кропоткин, как и Берсы, хладнокровно относился к смерти. Когда сестра милосердия Екатерина Линд, ухаживавшая за умирающим Кропоткиным, спросила его, как он себя чувствует, он ответил: «Полное ко всему равнодушие.— И продолжил,— Какой тяжелый процесс умирание».

Через всю жизнь П.А. Кропоткин пронес глубочайшую любовь к матери. Вернувшись на Родину через более чем сорок лет эмиграции, в Москве он первым делом пошел на ее могилу на Новодевичьем кладбище. Можно представить, какие нежные слова рождались в голове старого революционера, дожившего до Великой русской революции и видящего вместе с тем ложность ее развития. В ответе на мучивший его вопрос, который волновал его всю сознательную жизнь, он безоговорочно принял официальную метрическую версию. По другому поступить он и не мог. При подготовке после его смерти 8 февраля 1921 г. к изданию переписки братьев жена Петра Алексеевича Софья Григорьевна Кропоткина подвергла тщательной ревизии ее содержание и все то, что касалось Берсов было изъято. Фразы типа: князь ворвался в комнату и закричал: «Вы, берсово отродье»,— были тщательно зачеркнуты. Другую позицию занимала жена Александра Алексеевича Вера Севастьяновна Кропоткина, которая была против приглаживания текста писем и настаивала на том, чтобы печатать все, как было.

Предпринятый документальный экскурс нисколько не затрагивает чести и достоинства родственников семьи Кропоткиных и Толстых. В жизни часто случалось, случается и будет случаться, что природа и любовь побеждает официальные оковы брака.

[1] *Сафонова О.Ю.* Род Берсов в России.— М., 1999.— С. 44

[2] СПб., 1907.— С. 131.

Олег Божко

ПОЕТ НА ВІЙНІ. ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО XXX–XLVI РОЗДІЛІВ РОМАНУ В. СОСЮРИ «ТРЕТЯ РОТА»

Публікація повного тексту роману В. Сосюри «Третя Рота» (у журналі «Київ», №№1–2 та окремою книгою у видавництві «Радянський письменник»)[1] була чи не найпомітнішою подією 1988 р. в українській літературі. Художня цінність прози видатного поета безсумнівна, значення роману як докладної автобіографії одного з тих, хто складає гордість нації — незаперечне. Є у романы й інше достоїнство, особливо відзначене його публікатором С.А. Гальченком — документальна достовірність. С.А. Гальченко пише про високий сту-

пінь об'єктивності автора: «Не переоцінюючи значення творів такого жанру (мемуарів — *О.Б.*), слід відзначити, що це — документи найповнішого самовиявлення і характеру людини, і способу її мислення, і підходу до оцінки певних явищ»[2]. Ця характеристика цілком стосується твору Сосюри, та мусимо зауважити, що далеко не всі мемуаристи ставлять собі за мету найповніше самовиявлення, і лише небагатьом талановитим людям вдається досягти її. Достовірність «Третьої Роти» має ще одну грань, відблиск якої дещо по-новому підсвічує творче обдарування поета: його спостережливість і точність. Як справжній художник, він був заглиблений у себе, та душею чутливо відгукувався на всі прояви бурхливої дійсності, його пам'ять, а за нею і перо чіпко зафіксувало і обставини навколишнього життя, і власну безпосередню реакцію на них. Високі художні якості щасливо поєдналися в романі зі строгою фактографічністю, і це ставить його в один ряд з тими мемуарами, які впевнено використовуються науковцями як історичні джерела. Пропонована стаття є спробою показати докладніше, ніж це зробив В. Сосюра, зовнішній бік деяких подій (звичайно, за винятком загальновідомих і достатньо повно прокоментованих у примітках), учасником яких він був, розповісти про завершення окремих сюжетів, що тільки зав'язувалися на його очах, і про долі деяких людей, з якими зводило його життя.

Вибір досить обмеженого періоду — 1918–1921 рр.— пояснюється не лише фаховими зацікавленнями автора, він виправданий ще й з іншої точки зору. В роки громадянської війни В. Сосюра перебував на фронті, в тому середовищі, стан і дії якого вирішували майбутнє України, на передньому краї боротьби, де були сконцентровані найдинамічніші, найрішучіші сили народу. Багато з тих подій, що потрапили тоді у його поле зору, давно зайняли помітне місце в писаній історії, у монографіях, підручниках, енциклопедіях. Ті три роки у житті поета були найнасиченішими подіями і враженнями: їм присвячено близько ста сторінок — третя частина тексту. З 1921 р., після опублікування поеми «Червона зима», В. Сосюра став визнаним поетом і займався літературою професійно, і з цього часу його безпосередні, найбільш достовірні враження стосуються здебільшого літературного процесу, далеко не визначального у суспільному житті 1920–1950-х рр.

Деяких подій, пов'язаних із громадянською війною, В. Сосюра торкнувся й поза XXX–XLVI розділами. Так, у перших розділах роману він багато уваги приділив своїм родичам. Прізвище предків поета з боку матері — Локотош — в роки революції і громадянської війни уславив Іван Семенович Локотош (сам він писався як Локатош). У романі він не згадується; там, де йдеться про материного брата Івана, мається на увазі Іван Дмитрович Локотош (с. 37–38, 63–64 та ін.). Зате у примітках наведені свідчення В. Сосюри про історію написання «Третьої Роти», де сказано: «Я продиктував машиністці шістдесят сторінок і цей початок роману давав читати Клименту Єфремовичу Ворошилову як моєму землякові. Він теж із Третьої Роти і його соратником по громадянській війні був мій дядя Іван Локотош, двоюрідний брат моєї матері, бувшої робітниці патронного заводу в м. Луганську» (с. 311). Широко відомо, що легендарний М.О. Щорс у лютому 1919 р. був комендантом звільненого від петлюрівців Києва, та мало хто поза порівняно вузьким колом кваліфікованих істориків знає, що і на цій посаді, і по службі в армії Щорс тоді безпосередньо підлягав І.С. Локатошу — начальнику гарнізону Києва і начальнику 1-ї Української радянської дивізії. Життєвий шлях І.С. Локатоша відомий лише частково. Народився він 1888 р. в м. Олександрівську (нині Запоріжжя), був робітником, до Комуністичної партії вступив ще 1906 р. З лютого 1917 р.— у Червоній гвардії[3]. Коли німецькі й австро-угорські війська, запрошені на Україну Центральною Радою, стали під стінами Харкова, І.С. Локатош вступив до 1-го Харківського комуністичного загону, який вирішено було вивести з міста без бою. У ешелоні загону від'їздила президія Донецько-Криворізької обласної Ради. Разом із загонами Ворошилова, Латишева, штабом Антонова-Овсієнка 1-й Харківський комуністичний загін відступав з боями через Зміїв на Куп'янськ і далі на схід. Коли командир загону лівий есер Первухін полишив його за наказом свого ЦК, загальні збори загону довірили командування І.С. Локатошу. Згодом загін (120 чоловік) об'єднав навколо себе понад тисячу шахтарів-добровольців і разом з іншими формуваннями увійшов до складу новоутвореної 5-ї Революційної армії (командуючий К.Є. Ворошилов).

Загін вів важкі бої під Сватовим і Лисичанськом, прикриваючи відхід головних сил. Тут, на Дінці, дивним чином перетнулися шляхи В. Сосюри та його дядька. Пізніше вони обидва згадували цей момент у подробицях, і спогади їхні відтворили його у головному досить схоже, і це — точність правди. Локатош

писав: «Около Переездной нам сообщили, что эсеры и меньшевики содового завода организовали против нас вооруженную засаду. Нашим же оружием и артиллерией, отпущенным тов. Ворошиловым для формирования рабочих отрядов, они будут в нас стрелять! Ну, это не немец, страшного ничего нет, но досадно за обманутых содовских рабочих»[4]. А В. Сосюра якраз і вступив у робітничу дружину Донецького содового заводу (с. 113, 116–117, 310): «Демобілізовані солдати організували секцію при раді депутатів і, скориставшись повстанням куркулів, обеззброїли заводський загін червоногвардійців, поклялися раді, що будуть вірні революції, і стали нести охоронну службу.

Я записався в цей загін.

Секції дали зброю з умовою, що вона буде одступати разом з останніми загонами червоної гвардії.

Бої йшли вже біля Сватової.

Ми несли варту на залізничному мосту через Дінець. Уночі я стояв на варті...

Я схопив рушницю і вибіг на вулицю.

На заводі, вже гриміла стрільба і гулко били гармати. А по «чавунці», що йшла півколом через село і була над ним, грізно й тихо йшли броньовики. Вони одкрили по селу й заводу огонь, вони оборонялися од солдатів і спровокованих заводською адміністрацією робітників, що не дали їм спалити порома через Дінець.

Червоногвардійці густими рядами стояли на одкритих платформах з рушницями до ноги і без ліку падали під кулями спровокованих братів.

Я не схотів бити по них і віддав рушницю одному солдатові...

Але коли я ще біг і провулки були так повні стріляниною, що, здавалося, стріляють біля мене, я не витримав, послав кулю в далекий ешелон. Тепер я знаю, що та куля не вбила нікого, бо я цілився в покрівлі вагонів, але вона одірвала мені серце.

Червоні броньовики одійшли до Лоскутовки і почали бити по штабу.

Після кожного удару в небі тонко шуміли набої й пихкали хмарки розривів, або коли набій поціляв у залізницю, і тоді здавалося, що гримить і розлітається весь світ.

Їм відповідали заводські гармати за горою.

Бій припинився, і червоногвардійці прислали до нас делегатів».

Колишній командир червоногвардійського загону Локатош змалював перебіг бою значно сухіше, схематичніше, зате і докладніше: «Мы выслали команду, во главе с тов. Кариковым Карпо, взорвать или сжечь плавучий мост через Донец, чтобы немцы не могли быстро переправиться. Там действительно произошла стычка, в результате коей тов. Кариков и др. были ранены. Отогнав предателей, мы мост облили керосином и подожгли. Видя подозрительное, угрюмое, как бы выжидательное настроение находившихся на вокзале людей, мы, погрузив раненых, медленно начали продвигаться дальше. Вдруг посыпался на нас свинцовый град пуль, изготовленных луганчанами, и вслед за этим, из данных нами же двух орудий, трехдюймовые гости — снаряды. Вот какова была предательская поддержка содовских эсеров и меньшевиков коммунарам и рудокопам, борющимся за освобождение труда.

Но наши снаряды начали близко ложиться около газовых бассейнов, попади они в них и от поселка; осталось бы только кладбище спровоцированных эсеромеиьшевиствующими «заправилами» стариков, женщин и детей, чего мы совершенно и не мыслили даже делать.

Вдруг из-за строений к нам стала приближаться с белым флагом группа людей — это пришли, дрожа от испуга, недавние «герои» просить прощения за свой предательский поступок. Мы взяли с них слово не открывать по нас огонь и спрятать наше оружие, чтобы не попало немцам. Так мы и расстались»[5].

Після жорстоких боїв під Луганським і Міллерово загін Локатоша у складі 5-ї Революційної армії брав участь у прославленому істориками сталінських часів поході до Царицина. У червні 1918 р. армія влилася до складу Царицинського фронту і разом з кількома іншими подібними формуваннями була об'єднана в так звану Групу Ворошилова, що складала основну силу в обороні Царицина.

Принаймні до початку листопада 1918 р. І.С. Локатош завідував відділом по боротьбі з контрреволюцією Царицинської губернської ЧК[6].

У листопаді 1918 р., коли більшовики для звільнення України від противника утворили Групу військ Курського напрямку (із січня 1919 р.— Український фронт), І.С. Локатош у складі групи командирів, за висловом Антонова-Овсієнка, «20 бывших царицынских работников», прибув в Україну. Група приїхала з рекомендаційним листом від Сталіна. Антонов-Овсієнко свідчив: «Особенно были отмечены Сталиным тт. Локатош, Бобырев и Беленкович»[7]. 29 листопада 1918 р. нарком у справах національностей Й.В. Сталін засвідчив одержання І.С. Локатошем 5 млн. карбованців для передачі Центральному Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України[8].

Локатоша одразу ж було направлено інспектувати переформування Особливої повстанської дивізії (майбутньої 1-ї Української радянської дивізії), а 1 грудня призначено її начальником замість М.Г. Кропив'янського. Новий начдив прийняв дивізію у важкий для неї час. З'єднання по суті все ще перебувало у стадії переформування, хоча й вело вже бойові дії. Повстанські полки і загони, об'єднані наказом Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету від 22 вересня 1918 р., необхідно було розподілити у взводи, роти, батальйони, полки, батареї, команди, ескадрони тощо за штатами регулярної армії, скасувати виборність командирів, налагодити централізоване постачання з армійських баз, запровадити тверду дисципліну і добитися безумовного виконання наказів, припинити прийом добровольців безпосередньо до частин поза військовими комісаріатами тощо. Чи не найтяжчим і найвідповідальнішим завданням на той момент було перекидання дивізії з району Брянська до Курська й Белгорода (з «рідного» чернігівського напрямку на харківський),— саме з ним не справився Кропив'янський, за що й був усунений від командування. На щастя, директиву було змінено і Локатошу не довелося йти проти настроїв своїх бійців та багатьох командирів, які будь-що бажали воювати на рідній їм Чернігівщині, а потім і Київщині. Тим не менш він енергійно взявся за наведення належного порядку у полках Щорса, Боженка, Черняка, інших частинах і підрозділах. Саме про цей аспект діяльності нового начдива схвально відгукувався командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко.

І.С. Локатош вів Богунський, Таращанський, Новгород-Сіверський, 1-й кавалерійський полки на Ніжин і Чернігів, саме він підписав оперативний наказ військам 1-ї Української радянської дивізії від 18 січня 1919 р.— «Задание по занятию Киева и его окрестностей»[9]. Однак на початку березня Локатош сам допустився порушення воїнської дисципліни, «роз'ясниви» начальникові штабу Групи військ Київського напрямку (по суті армії) І.Н. Дубовому, що той не має права самостійно наказувати йому, начдивові, бо він як начдив безпосередньо підлягає лише командуючому групою і реввійськраді[10]. 7 березня Локатоша було усунено з посади начдива «за неисполнение оперативного приказа и за недостойное поведение как командира и коммуниста»[11].

Влітку 1919 р. він командував бригадою, яка дислокувалася у Києві, із червня 1920 р. був начальником тилу Донецької губернії; на цій посаді Локатош відповідав за боротьбу з повстанським рухом («бандитизмом») у тилу діючої армії, об'єднуючи дії частин особливого призначення, міліції, військ ВУЧК і знятих із фронту польових частин. Наскільки важливою була ця ділянка роботи, свідчить хоча б те, що начальником тилу Південно-Західного фронту у травні — липні 1920 р. був Ф.Е. Дзержинський, направлений на Україну саме для посилення охорони революційного порядку. З лютого 1921 р. І.С. Локатош командував 19-ю окремою бригадою військ ВЧК. Подальша його доля, навіть рік смерті, невідома[12].

Перебування у військах Директорії — драматична сторінка у житті В. Сосюри. Його розповідь про цей період надзвичайно важлива: мабуть, більше не знайти настільки ж переконливого документа, який би розкрив ті внутрішні мотиви, які приводили тисячі й тисячі простих українських трударів, селян і робітників, далеких від свідомого політичного життя, до тих чи інших збройних формувань. Рядок за рядком, сторінка за сторінкою в романі прослідковується те, що історики звично втискують у два слова: «обдурені трудящі»... Шлях поета до поля братовбивчої боротьби типовий. Перший крок було зроблено несвідомо, не стільки «за», скільки «проти» — проти німецько-австрійських окупантів. Боротьба із загарбниками стала загальнонаціональним рухом. До неї включилася більшість численних тоді політичних партій,— за винятком крайньо правих та монархістів,— більшовики, есери (ліві, праві, українські), меншовики, українські соціал-демократи, бундівці, анархісти та ін. Усі вони виражали прагнення найширших народних мас — селянства, пролетаріату, демократичної та ліберальної інтелігенції, прагнення до визволення батьківщини. Гетьман Скоропадський утримувався багнетами чужинців, і коли окупанти рушили з України у зв'язку з революціями в Німеччині та Австрії, крах його був блискавичний. Сосюра в травні 1918 р. вступив до Бахмутської комендантської сотні під впливом «таємних організаторів повстання проти гетьмана» — «щоб мати в руках зброю» (с. 119). Він не називає, що то були за організатори — есери, більшовики, анархісти чи ще хтось, бо мабуть і не знав, та й не поцікавився. Досить було одного — проти гетьмана, проти німців. В червні сотню розформували (с. 124) — гетьманці розформовували майже всі частини, створені Центральною Радою. Вони були для них, по-перше,

надто демократичними, по-друге, могли стати (та й зрештою стали) на заваді гетьманським планам реставрації «единой и неделимой». Опору собі Скоропадський шукав серед монархічного офіцерства («Почали приїжджати офіцери в золотих погонах. Вони глузливо дивилися на нас і казали, що тепер їхній час» (с. 120).

«Ну а в листопаді — повстання.

Робітники обеззброїли карний загін...

Потім приїхав на село 3-й гайдамацький полк....». Перебіг подій відбито В. Сосюрою дуже точно. Більшовики, робітництво чимало зробили для організації повстання проти окупантів і гетьманату, особливо у промислових центрах і сільських районах Чернігівщини й Київщини, однак не зуміли скерувати масовий рух у русло боротьби за відновлення радянської державності. Головні причини цього назвав 2-й з'їзд КП(б)У: односторонність діяльності ЦК і Всеукраїнського Центрального Військово-революційного Комітету, спрямована майже виключно на військову роботу в прикордонній смузі між Росією та Україною, розтрачування сил на погано організоване повстання серпня 1918 р., послаблення керівництва Центрального Комітету місцевими організаціями. З'їзд визнав роботу ЦК незадовільною і намітив ряд заходів, спрямованих на те, щоб забезпечити ведучу роль КП(б)У в боротьбі з гетьманщиною і відновити радянську владу на Україні, однак з часу з'їзду до Листопадової революції в Німеччині минуло трохи більше двох тижнів,— ситуацію виправити не вдалося. Українські національні партії створили Директорію УНР, яка прийшла до влади на хвилі загальнонаціонального визвольного руху. Там, де вирішальну роль у боротьбі відіграв пролетаріат,— як це показав Сосюра на прикладі Донбасу,— він не втримав владу, оскільки Директорія мала в своєму розпорядженні регулярні збройні формування (частина перейшла від гетьмана, частину пореспубліканському настроєних військ Скоропадський не встиг ліквідувати). Червона Армія України лише формувалася у прикордонних районах на півночі...

3-й гайдамацький полк, до якого вступив Сосюра, був однією з найміцніших петлюрівських частин, однією з небагатьох, що з часу свого виникнення за Центральної Ради не були розформовані й не розбіглися до завершення громадянської війни. Попередником полку був створений у грудні 1917 р. Гайдамацький кіш Слобідської України, яким до березня 1918 р. командував С. Петлюра. Кіш, як зазначив Сосюра (с. 130), відзначився розправою над робітниками-арсенальцями при придушенні Київського січневого збройного повстання 1918 р. У березні 1918 р. кіш було зведено у 3-й гайдамацький піхотний полк і включено до складу Запорізького корпусу, а в червні 1919 р.— розгорнуто в бригаду. Полком, корпусом, а потім бригадою командував отаман Омелян Волох[13]. У грудні 1919 р. він встановив зв'язки з Волинською революційною радою, створеною партією боротьбистів і, захопивши державну скарбницю, заявив про визнання Радянської влади.

В. Сосюра тонко вхопив і характерно виразив співвідношення сил Армії УНР, що билася за владу, і відступаючих кайзерівських військ. Поведінка останніх може викликати здивування: коли гайдамаки на ст. Сватове спровокували окупантів, готових мирно скласти зброю, ті вчинили справжню бійню, а потім «з купою трупів віддали нам і свою зброю... І думав я: якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої омріяної України...» (с. 129–130). Річ у тім, що окупаційна армія відходила з України не переможеною, а «лише» через небажання солдатів продовжувати війну, через крах кайзерівського уряду, який кинув їх на фронт, через революцію на їхній батьківщині. Однак створені в окупаційній армії Ради солдатських депутатів здебільшого знаходилися під впливом реформістських («угодовських») партій та реакційного офіцерства; наслідком такого співвідношення сил був твердий нейтралітет абсолютної більшості німецьких та австро-угорських частин. Де тільки виникала необхідність, вони укладали угоди з місцевими органами влади будь-якої політичної орієнтації, в обмін на своє невтручання у місцеві справи вимагаючи вільного просування залізницею. Тим не менш, командування — і таємно, і явно — намагалося створити сприятливі умови для Директорії в боротьбі проти більшовиків.

На станції Сватове гайдамаки були розбиті лівими есерами, «сахаровцями» (с. 139). Цікаво, що цей малопоштивий вираз, з тих, що, звичайно, вживався при характеристиці отаманщини, а не червоних військ («сахаровці»), співпадає з оцінками Антонова-Овсієнка. Матрос Сахаров стояв на чолі бригади; командування Південного фронту передало йому в підпорядкування всю ділянку фронту від Острогозька до Коротояка, однак він, залишивши штаб, знявся в кінці листопада з місця і, маючи при собі до тисячі чоловік і 2 гармати,

безчинствував у районі Валуйок,— у смузі дій радянської Групи військ Курського напряму, націленої на Україну. Після особистого втручання Антонова-Овсієнка він повернувся до Острогозька. Вночі проти 29 грудня загін Сахарова напав у Вовчанську на загін Яшвілі. Останній був поранений і помер, а Сахаров сховався від слідчої комісії, був оголошений поза законом і забитий Федором Дибенком[14].

Розповідь про взяття Полтави радянськими військами у романі датовано 5 січня 1919 р., однак частини 2-ї Української радянської дивізії під командуванням О.М. Ленговського звільнили місто від противника з 18 на 19 січня[15]. Розходження в 13 днів наводить на думку, що деякі дати в творі наведено за старим стилем. З червоних частин, які вибили петлюрівців з Полтави, Сосюра назвав один лише «7-й советский полк» (с. 146). Цікаво, що безпосередня участь цього полку в боях за Полтаву в історичній літературі майже не прослідковується: полк знаходився в резерві, в розпорядженні начдива, і його 1-й батальйон було введено в бій в останній момент. 7-й полк, яким командував І.Ю. Бочкін, разом з 5-м (командир Д.А. Шмідт), вважався кращою частиною 2-ї Української радянської дивізії.

«В Кременчуці наш полк (2-й курінь, наш 3-й) роззброїв Балбачана... Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікіну»,— Сосюра зафіксував ще один маловідомий факт історії петлюрівської отаманщини (с. 147). Коли 27 листопада 1918 р. Полтаву визволили від гетьманців очолені більшовиками повстанці (500 чоловік, з них лише 150 озброєних), і ревком проголосив у місті радянську владу, Балбачан направив туди свій загін (2 тис. чоловік з артилерією). Ревком відмовився поступитися владою, і тоді Балбачан вступив у змову з німецькими військами, які оточили казарми червоних частин, роззброїли їх, заарештували ревком. Однак через два дні німці спробували роззброїти і петлюрівців, і ті втекли до Кременчука[16]. Там Балбачан проголосив себе головнокомандуючим військами Лівобережної України і під загрозою просування радянських військ примирився з окупантами. 16 грудня в Харкові від імені Балбачана було оголошено мобілізацію офіцерів, юнкерів і понадстрокових унтер-офіцерів, 17 грудня відбулася нарада петлюрівців і білого офіцерства («добровольців»). «Добровольці» поступили в підпорядкування командування військ Директорії, за що зберегли свої загони і отримали право на продовження формування. Зате 4 тис. селян, які того ж дня з'явилися на мобілізацію і дізналися, що їх призвала Директорія, відмовилися служити Петлюрі, рушили до будинку Ради робітничих депутатів, викликали членів президії й запропонували себе у їх розпорядження — «стояти і боротися за владу Рад». Балбачан вдався до крутих репресій проти пролетаріату Харкова, пролилася кров. Міська Рада перейшла на нелегальне становище[17]. Коли 1 січня 1919 р. повстали робітники Харкова, Балбачан запропонував усім своїм військам, які в Донбасі стримували білокозаків, залишити фронт, і надіслав офіційну телеграму отаману Волоху з пропозицією негайно вступити в переговори з дончаками про спільні дії проти більшовиків[18]. Тут він трохи випередив події, за що й поплатився: верхівка Директорії ще не відважувалася відкрито блокуватися з білогвардійщиною, лише в березні вона зобов'язалася перед Антантою, що укладе угоду з Денікіним. А поки що, як засвідчив Сосюра, дії «першопрохідця» були блоковані обуреними низами його ж армії. Влітку 1919 р. Петра Балбачана розстріляли на Поділлі петлюрівці після його невдалої спроби вчинити переворот.

Сосюрина ж характеристика петлюрівських «низів» може здатися парадоксальною, однак повністю підтверджується фактами: «А наш полк (3-й гайдамацький — *О.Б.*) у низах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усієї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штикової атаки. Того і (не) любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мазепинцями та січовими стрільцями...» (с. 148). Дійсно, В.О. Антонов-Овсієнко так коментував наказ начальника 4-ї Запорізької дивізії Армії УНР, у якому згадувався полк, де служив Сосюра: «Гайдамаки 3-го полка сохраняли некоторую боеспособность: 6 декабря они разоружили эскадрон немцев, затем разбили небольшой гетманский отряд»[19].

Що стосується більшовицьких настроїв у полку, то це підтверджується фактами, наведеними далі самим Сосюрою та виявленими в інших джерелах. «На Жмеринку відступ одрізано,— читаємо в романі,— і ми відступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий Запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми брати. Червоні прислали до нас делегацію... Я не знав, що ми й не ду-

маємо переходити на бік червоних... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панічно під їх ударами відступати до Вапнярки» (с. 158–159). Дійсно, 21 березня 1919 р. в районі Вапнярки й Бірзули в військах Директорії відбулися заворушення, представники різних партій — комуністів, лівих есерів, «незалежників» (ліве крило українських соціал-демократів) — *утворили «ревком Південно-Західного фронту України»*, який 27 березня обмінявся телеграмами з головою Раднаркому УСРР Х.Г. Раковським. Умовою припинення збройної боротьби ревком висунув збереження підпорядкованих йому військ у попередньому стані й включення всього персонального складу ревкому до ВУЦВК. Раковський цілком резонно відповів, що на території УСРР немислиме існування ніякої армії, окрім армії УСРР під командуванням Антонова-Овсієнка, а що стосується входження ревкому до ВУЦВК, то переговори з цього питання можна вести з партією, до якої належать члени ревкому. Дані В. Сосюри про безрезультатність переговорів не вдалося підтвердити прямо. Телеграму ревкому про перемир'я з 14 години 29 березня разом з головою ревкому Рибаком підписав і отаман Волох, а оскільки відомо, що останній порвав з Директорією лише в грудні, то можна припустити, що переговори не досягли мети[20]. Більша частина Вапнярського угруповання Армії УНР перейшла на територію Румунії, де була роззброєна й відправлена до Галичини.

Петлюрівські частини складали зброю і без будь-яких умов, без відома свого командування й усяких «ревкомів»: «На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куреня. З ініціативи бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти» (с. 160). А ось тогочасна інформація. В оперативному зведенні 2-ї Української радянської дивізії від 31 березня повідомлялося: «Вчера разоружен нами 3-й Гайдамацкий полк и сдался бронепоезд противника с одним орудием и пятью пулеметами. Взято в плен свыше 800 человек при полном вооружении»[21]. Газета «Известия Всеукраинского ЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и исполкома Киевского Совета» від 2 квітня давала ширшу, хоч і менш точну інформацію: «В военных кругах сообщают следующие подробности сдачи советским войскам 10-тысячной армии петлюровцев, о чем недавно сообщалось на страницах «Известий».

Первым на сторону Красной Армии перешел 3-й гайдамацкий полк. Вначале была послана в Жмеринку к советскому командованию делегация для переговоров, а затем весь полк в полном составе (половина полку, два курені — *О.Б.*), выбросив белые флаги, направился в сторону советских войск и сдался со всем снаряжением и обозом.

Другие части петлюровцев, входившие в состав 10-тысячной армии также начали постепенно переходить на сторону советской армии»[22].

9 квітня «Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов» також звернула увагу на 3-й гайдамацький полк: «На днях в Екатеринослав прибыл в полном составе 3-й гайдамацкий полк, сдавшийся нам в одном из сражений на Западном фронте. На состоявшемся общем собрании солдат этого полка была вынесена следующая резолюция: «Заслушав доклад о международном положении и задачах Красной Армии, мы, перешедшие в ряды советских войск из рядов петлюровской армии, шлем свой привет нашим братьям — красным солдатам, освобождающим Украину от врагов революции.

Мы, насильно мобилизованные Петлюрой и уяснившие весь гнусный обман этих предателей трудового народа, обещаем все, как один по первому требованию Советской власти взять в руки винтовки, чтобы вместе с красными солдатами пойти на последний и решительный бой за угнетенных рабочих и крестьян Украины».

Резолюция принята единогласно всем полком. На собрании присутствовало около 1500 человек»[23].

Як бачимо, безпосереднє оточення В. Сосюри у петлюрівському війську справді було значною мірою революціонізоване, і його, Сосюрине рішення про перехід на бік червоних визрівало уже в перший період перебування в Армії УНР.

Вражає своїми трагічними, натуралістичними подробицями опис Проскурівського погрому, яким завершилося придушення повстання (с. 152–157). Написане художником залишає у свідомості значно глибший слід, ніж стислі, хоча й набагато докладніші й повніші викладки історичних документів. Рішення про повстання проти Директорії було прийняте 10 лютого військово-революційним комітетом Подільської губернії. На основі постанови ВРК командуючий повстанськими радянськи-

ми загонами Ткачук видав наказ, яким виступ призначався в ніч з 14 на 15 лютого в Проскурівському, Летичівському, Вінницькому і Гайсинському повітах[24]. У Проскурові виступ був найбільш грізним завдяки тому, що до повсталих робітників і селян приєдналися солдати. Петлюрівський комендант ст. Проскурів телеграфував 15 лютого до Генштабу Армії УНР: «В Проскурове выступили местные большевики. На их сторону перешли Белгородский конный полк, 8-й Проскуровский и охранная сотня. Имеют в своем распоряжении два орудия, три орудийных бригады. Меры все для ликвидации восстания приняты. Сейчас ведется стрельба от станции в направлении на город. Все части, которые здесь расположены, все при оружии и ведут наступление на город»[25]. Начальник штабу військ Армії УНР В. Тютюнник наклав резолюцію: «Всех главарей Проскуровского восстания отдать военно-полевому суду. Части расформировать и людей маленькими кучками распределить между надежными частями»[26]. Після Проскурівського погрому, описаного Сосюрою, гайдамацький полк вчинив ще й різанину в навколишніх містечках і селах. Начальник Проскурівської повітової міліції доповідав начальству: «После того, как в Проскурове было подавлено большевистское выступление, часть большевиков убежала в г. Фельштин, где также был отдел Совдепа, куда вдогонку были посланы казаки гайдамацкого полка в количестве около 600 человек, и там они начали резать жидов, которых оказалось 480 убитыми, 330 ранеными, из них третья часть — тяжело. Во время этой расправы возник пожар и уничтожил несколько десятков магазинов, где также сгорело 120 человек, а всего 930 человек мужского и женского пола. После этого начались грабежи разными темными элементами и крестьянами»[27]. Додамо до цього, що коли в середині лютого В. Тютюнник ще намагався зберегти видимість законності, то на початку березня він і сам вдався до безсудних розправ. Ось уривок з його розмови по прямому проводу з полковником Мишковським:

«— Ну, а здесь настроение очень паршивое, все так паршиво настроено, что вы себе представить не можете. Много портят дело старшины, начиная с командиров полков, которые убегают чуть ли не первыми. Вы прямо их расстреливайте, без суда, и оглашайте приказы за что. Это вам передает атаман Тютюнник, который здесь же у аппарата.

— Это мы делаем, расстрелян командир бронепоезда Дмитренко и его помощник за невыполнение боевого приказа, но их надо расстрелять 90 процентов, и это можно сделать, но все несчастье в том, что заменить их абсолютно некем.

— Я — атаман Тютюнник. Чем иметь сволочь, лучше ничего не иметь, всех их расстреляйте, а новых из казаков поставьте и те будут надежны. Всего хорошего»[28].

Повстання в Проскурові знову спалахнуло 23 березня, місто було звільнене робітниками і партизанськими загонами, та ненадовго — виступ придушили зняті з фронту частини. Лише 6 квітня Проскурів зайняла 2-а Українська радянська дивізія.

Після 3-го гайдамацького полку В. Сосюра потрапив до Житомирської (в Кам'янці-Подільському) юнацької школи — єдиного вцілілого до середини 1919 р. військового училища з кількох, заснованих Директорією. Школа дала, здається, три випуски офіцерів, вона більше використовувалася як бойова одиниця, ніж навчальний заклад.

В Кам'янці Сосюра зіткнувся з «галичанами» — Українською Галицькою армією (УГА), сформованою 1918 р. на зразок частин старої австро-угорської армії,— починаючи з організації й кінчаючи формою; тим-то, вперше побачивши на галичанах достопам'ятні ще з 1914 р. сині мундири, «червоні думали, що це німці, і почали панічно відступати» (с. 165).

У жовтні 1919 р. УГА, відірвана від Галичини, притиснута до Дністра денікінцями і Червоною Армією, швидко розкладалася, до того ж у ній спалахнули епідемії, хворих було більше третини. В цих умовах УГА уклала в листопаді угоду з денікінцями («Галичани перейшли до білих...» — с. 170) і, полишивши госпіталі, рушила до Одеси на з'єднання з Добровольчою армією, однак була відрізана радянськими військами і приєдналася до Червоної Армії. Частини УГА було переформовано, армію перейменовано на Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА). До одного з полків ЧУГА й потрапив В. Сосюра в лютому 1920 р. Перехід УГА на бік радянських військ значною мірою був вимушеним, зумовленим більше зовнішнім тиском, бойовою обстановкою, ніж розкладом частин та їхньою більшовизацією. Збереження на своїх місцях молодшого і середнього командного складу УГА звело, по суті, нанівець політичну роботу в цих частинах. Внутрішні процеси в ЧУГА добре показані в романі. І якщо коливання галичан у кінці лютого — на початку березня зрештою було вгамовано, то в квітні, під час радянсько-польської війни дві бригади з трьох зі своїми командирами перекинулися на бік противника.

Під час служби в новосформованому з полонених 1-му Чорноморському полку В. Сосюра познайомився на ст. Роздільній з тов. Старим (с. 184); згодом, під час слідства у справі про заколот у полку, саме лише підтвердження цього випадкового знайомства врятувало майбутнього письменника: «Слідчий мене спитав:

— Вы знаете товарища Старого?

— Знаю.

— Он прислал бумагу, что знает ваши убеждения и социальное происхождение. Вы свободны.

Я крізь туман смерті здивовано глянув на нього і так розгубився, що тільки сказав:

— Разрешите пожать вашу руку...

Любі більшовики! Значить, у вас є правда, і бог удруге обдурив мене. Прийміть же мене в свої світлі ряди для останнього штурму. Тепер я навіки ваш» (с. 189–190).

Кількох слів лише однієї особи виявилося достатньо, щоб припинити слідство. Таким незаперечним авторитетом могла користуватися неабияка людина. Є всі підстави вважати, що Сосюру врятував Григорій Іванович Старий (справжнє прізвище — Борисов), добре відомий у Молдавії та на півдні України революціонер. Член Комуністичної партії з 1918 р., він ще з 1900 р. брав участь у соціал-демократичному русі, а під час Першої світової війни — в організації революційної роботи на Південно-Західному фронті, на початку 1918 р. керував обороною м. Бендери від військ королівської Румунії, боровся проти них у підпіллі, очолив у травні 1918 р. Бендерське повстання, за що його засудили на смерть. З 1924 р. Старий був головою Ревкому Молдавії, з 1925 р.— головою ЦВК, РНК Молдавської АРСР (у складі УСРР). У кінці 1919 — на початку 1920 рр. він цілком міг зустрітися з Сосюрою, бо був тоді в Тирасполі й Бірзулі, а Бессарабський обком РКП(б), членом якого у другій половині 1919 р. став Старий, знаходився в Одесі[29].

У Червоній армії Сосюра потрапив до 41-ї стрілецької дивізії.

Майже всі знають, що «Одесу брав Котовський», та менш відомо, що його кавалерійська бригада хоч і вирішила багато в чому долю штурму міста 7–8 лютого 1920 р., діяла не самостійно, а підпорядковувалася в оперативному відношенні Олександру Марковичу Осадчому — начдиву-41.

В оперативному наказі командарма-14 І.П. Уборевича на взяття Одеси вказувалось: «Начдиву-41 со своей дивизией и с одной бригадой и кавполками 45-й дивизии продолжать стремительное наступление и не позже 8 февраля овладеть г. Одессой, руководя лично частями, участвующими в овладении городом»[30]. Уборевич добре знав, що робив, коли наголошував — «лично»! «По дополнительным сведениям Одесса была занята благодаря особой находчивости начдива 41-й,— підкреслив О.І. Єгоров (у майбутньому один з перших радянських маршалів),— который, связавшись с начальником штаба 5-й дивизии противника, полковником Апухтиным, и назвав себя начдивом 14-й полковником Зелинским, установил расположение частей отступающей «Добровольческой» армии и, направив бригаду на Кубанку на незащищенное направление, почти без потерь ворвался в г. Одессу, где на улицах завязался упорный 24-часовой бой»[31]. Осадчий був відомий у військах як «нервный, горячий человек, типичный партизан, по единодушному отзыву бывшего подчиненного ему комсостава дивизии (41-ї — *О.Б.*), и, как таковой, опять таки по тем же отзывам, более подходящий для роли кавалерийского, не пехотного начальника»[32]. В серпні 1920 р., коли військовий кореспондент С. Петропавловський писав ці рядки, Осадчий уже командував Окремою кавалерійською групою 1-ї Кінної армії. Визначення «партизан» більше стосується характеру, ніж бойових якостей і минулого начдива — кадрового офіцера старої армії, капітана з досвідом боїв Першої світової війни. У Червону Армію він прийшов ще 1918 р., під Архангельськом командував бригадою, був начальником штабу і помічником (заступником) начальника дивізії, з січня 1919 р. командував бригадою 2-ї Української радянської дивізії, що звільняла Харків, Полтаву, Катеринослав, Умань, а з червня, коли дивізію переформували на 46-у стрілецьку, став начальником її штабу. У командування 41-ю дивізією Осадчий вступив у січні 1920 р., і за бої при зайнятті Миколаєва, Херсона й Очакова був нагороджений орденом Червоного Прапора. Після звільнення Одеси він на чолі дивізії брав участь у оборонних боях проти білополяків, потім, у складі 1-ї Кінної — і в наступальних[33] Осадчого в травні змінив і командував 41-ю дивізією до 1921 р. один з її організаторів — Жан Фріцевич Зонберг. Член партії з 1909 р., він був студентом Московського університету, після виключення з нього — робітником, під час Першої світової війни став поручиком, під час громадянської — командував бригадами і дивізією. За зайняття Одеси й за боротьбу з повстанством на Київщині в 1921 р. (з повстанськими загонами («банда-

ми») Мордалевича, Богатиренка та ін.) був нагороджений двома орденами Червоного Прапора, з липня 1921 р. служив командиром і комісаром 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії, 1922 р. був направлений до Академії Генштабу[34]. Комісаром дивізії в лютому — травні 1920 р. був Я.Я. Чибар, а коли Сосюра вчився на політкурсах при політвідділі дивізії та був співробітником дивізійної газети,— Купріян Осипович Кіркіж, старий більшовик, організатор Червоної гвардії Харкова 1917 р., нагороджений за відзнаки в громадянській війні орденом Червоного Прапора. У 1920-х роках він був секретарем Харківського губкому КП(б)У, членом Політбюро ЦК КП(б)У, наркомом робітничо-селянської інспекції України, секретарем ЦК КП(б) Узбекистану[35].

Перший досвід професійної літературної роботи В. Сосюра отримав у дивізійній газеті «Красная звезда». Вона була створена ще у лютому 1919 р. як орган Харківського губкому КП(б)У і Політуправління Харківського військового округу, коли 41-ї дивізії ще не існувало. Після зайняття Харкова денікінцями різні частини Харківського військового округу було зведено в групу військ Сумського напряму, а потім, 19 липня, переформовано в 41-у стрілецьку дивізію. Сюди ж влилася велика частина харківської губернської партійної організації, природно, що і її преса теж була використана для потреб армії. Масова газета «Красная звезда» була реорганізована в червоноармійську. Випускалася вона в друкарні харківських «Известий», евакуйованій і розміщеній у вагонах. В кінці 1919 р. тираж газети сягав 8 тис. примірників; у цей час газета обслуговувала ще й 57-у стрілецьку дивізію. Редакція газети була чудово інформована, оскільки дивізія мала власну потужну радіостанцію, змонтовану на автомобілях. Отримували радіотелеграми з Москви, Познані, білогвардійського Новоросійська і вміщували в газеті поряд зі своїми зведеннями й ворожі, на основі познаньських повідомлень викривали політичні маневри Директорії тощо. Редакцію газети з липня 1919 р. до лютого 1920 р., змінюючи один одного, очолювали Ерде (Д.І. Райхштейн), М. Безчетвертний, В. Сегалович[36].

З газети В. Сосюра в кінці 1920 р. перейшов на курси при політвідділі 14-ї армії. Їх начальник Антон Ксаверійович Скворчевський, за оцінкою Сосюри — неперевершений лектор,— робітник-металіст, комуніст з 1913 р., брав активну участь у революційних подіях на Катеринославщині, потім займався політроботою в Червоній Армії, 1919 р. організував губпартшколу в Катеринославі, 1920 р.— військово-політичні курси 14-ї армії. Після війни Скворчевський перейшов на партійну й наукову роботу, зокрема, був ректором Комуністичного університету ім. Артема, коли там навчався поет (с. 220)[37].

В числі курсантів Сосюра брав участь у операціях проти повстанських загонів («банд») Махна, очевидно саме тоді й почув вражаючу історію про загибель начдива й комісара (с. 204– 205). Це одна з версій смерті начальника й комісара 14-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії Олександра Яковича Пархоменка й Дмитра Андрійовича Сушкіна; разом з ними загинули й начальник штабу дивізії В.К. Мурзін, начальник зв'язку дивізії Сергєєв, командуючий групою по боротьбі з бандами Богенгард, комісар Беляков. Трагедія розігралася 3 січня 1921 р. поблизу с. Бузівці (нині Жашківського району Черкаської області)[38].

На завершення — кілька слів про Раїсу Мусіївну Азарх, якій Сосюра цілком справедливо не повірив, що вона командувала бойовими ділянками фронтів. Довідавшись від В.М. Примакова, що вона «командовала санитарным участком фронта», обурився: «Але чому вона не щира? Хіба серед медробітників громадянської війни не було героїв?» (с. 244). Р. Азарх відзначилася саме як медпрацівник: наприкінці 1918 — у 1919 рр. вона очолювала Головне військово-санітарне управління України, потім — санслужбу 5-ї армії на Східному фронті, була одним з організаторів боротьби з епідемією тифу в Сибіру й за заслуги в громадянській війні була нагороджена 1928 р. орденом Червоного Прапора. У 1936–1938 рр. вона брала участь у національно-революційній війні в Іспанії[39].

[1] *Сосюра В.М.* Третя Рота: Роман.— К.: Рад. письменник, 1988.— 359 с.; далі посилання на текст В. Сосюри наводяться за цим виданням.
[2] *Гальченко С.А.* Післямова // *Сосюра В.М.* Третя Рота... — С. 318.
[3] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 318.
[4] *Локатош И.* Харьковские коммунары в боях с немцами: (Эпизоды гражданской войны) // Летопись революции.— 1924.— №3 (8).— С. 80.
[5] Там же.— С. 80–81.
[6] ВЧК-ГПУ: Документы и материалы.— М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995.— С. 46, 48, 50–52, 54, 59, 62, 63, 69.
[7] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне.— Т. 3.— М.; Л.: Госвоениздат, 1932.— С. 38.

[8] Державний архів Російської Федерації, ф. 1318, оп. 1, спр. 227, арк. 537.
[9] Гражданская война на Украине 1918 — 1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 1, кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов: Разгром буржуазно-националистической Директории.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 558–560.
[10] *Черушев Н.С.* Командарм Дубовой.— К.: Политиздат Украины, 1986.— С. 76.
[11] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне...— Т. 3.— С. 276.
[12] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 318.
[13] Гайдамацький Кіш Слобідської України // Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Т. 1 / Перевидання в Україні.— Л., 1993.— С. 336–337.
[14] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне.— Т. 3.— С. 52; III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт.— Х.: Видання Центрального архівного управління УСРР, 1932.— С. 322–323.
[15] Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 1, кн. 1.— С. 569.
[16] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне.— Т. 3.— С. 86.
[17] Там же.— С. 82–83.
[18] Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 1, кн. 1.— С. 539–540.
[19] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне.— Т. 3.— С. 81.
[20] Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 1, кн. 1.— С. 695–698.
[21] РДВА, ф. 1426, оп. 2, спр. 27, арк. 46.
[22] Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 1, кн. 1.— С. 708–709.
[23] Там же.— С. 727–728.
[24] Там же.— С. 617–618.
[25] Там же.— С. 624.
[26] Там же.
[27] Там же.— С. 639.
[28] Там же.— С. 667.
[29] Старий // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— К.: Головна редакція УРЕ, 1987.— С. 531; *Мрищук Д.В.* Григорій Іванович Старий.— К.: Політвидав України, 1974.— 152 с.
[30] Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.— Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине: Май 1919 г.— февраль 1920 г.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 718.
[31] Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов и материалов в 3-х томах.— 1918–1922.— Том 2: Март 1919 — февраль 1920.— М.: Советская Россия, 1961.— С. 592.
[32] РДВА, ф. 102, оп. 3, спр. 12, арк. 33.
[33] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— 2-е изд.— М.: Сов. Энциклопедия, 1987.— С. 423.
[34] Зонберг // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 218; Сорок четвертая Киевская дивизия: История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии, 1918–1920 гг.— К., 1923.— С. 114.
[35] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 259; Радянська енциклопедія історії України.— Т. 2.— К.: Головна редакція УРЕ, 1970.— С. 383.
[36] Там само.— С. 289; Под огненным стягом: Воспоминания участников гражданской войны.— М.: Политиздат, 1972.— С. 416; Сорок четвертая Киевская дивизия.— С. 63.
[37] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 518.
[38] Буденный С. М. Пройденный путь.— Кн. 3.— М.: Воениздат, 1973.— С. 198–199.
[39] Див.: *Азарх Р.М.* У великих истоков.— М.: Воениздат, 1967.— 160 с.; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— С. 36.

16 червня 2002 р. відомий курорт Трускавець відзначив своє 175-річчя. Для працівників архівної галузі це місто дороге ще й тим, що тут народився знаний архівіст, історик, джерелознавець, непересічна особистість — Орест-Нестор Маціок (1932–1999). Його світлій пам'яті присвячуємо цю публікацію.

Редколегія

Іван Скибак

ІСТОРІЯ ТРУСКАВЦЯ В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Трускавець — один із унікальних курортів України, розташований у мальовничій балці річки Воротище у передгір'ї Східних Карпат. Повна свіжості зелена долина. Багате на кисень і озон повітря, теплий, помірно континентальний клімат і цілющі мінеральні води — все це створює винятково сприятливі умови для відпочинку і оздоровлення. Сподіваємося, всім, хто бував у Трускавці, чи мріє там побувати, цікаво дізнатися, як жило і розвивалося наше місто.

Традиційно курортні екскурсоводи розповідають відпочиваючим, що назва «Трускавець»

походить від слова трускавка (місцеві мешканці називають трускавками полуниці, які колись тут вирощували дуже багато). Це ж підтверджує і о. Олекса Пристай у своїх спогадах «З Трускавця у світ хмародерів», одночасно роблячи інше припущення щодо походження назви від сорту черешень, так званих «хруставок» або «хропуставок» (ніби село спочатку називалося Хруставець, а пізніше Трускавець). Утім ця версія сумнівна, як і версія Галічера — автора «Географічного словника» (Тернопіль, 1935), який виводить назву від морської рослини трускави. Є ще версія — литовське слово друска — сіль. Однак вона не вірогідна, хоча сіль на території Прикарпаття добувають ось уже близько 4 тисяч років і багато наших поселень виникли як центри солеваріння.

Натомість архівні документи, багато з яких опубліковані в «Актах гродських і земських», «Жерелах до Історії України-Руси», «Зърудлах дзейових» та ін. свідчать, що Трускавець — ополячена назва місцевості Трушкович і походить від староукраїнського імені Трушко. Від середини XV ст. вона зустрічається як Трушкович, Трушкавич, Трушковеч, Трушкавеч і, нарешті, повністю змінена і ополячена в документах XVII–XVIII ст. на Трускавец, в українському варіанті Трускавець. Можна припускати, що Трускавець називався колись Трушкович, а засновником його був якийсь, ближче невідомий нам, Трушкович, син Трушка. Загалом можемо стверджувати, що історія Трускавця сягає глибини віків, а назва бере початок від особового імені ще з княжого або раніше го періоду. У всякому разі нині призабуте слов'янське ім'я Трушко ще навіть у XVI–XVII ст. досить часто зустрічається у селах навколо Дрогобича.

Перші письмові згадки про Трускавець належать до 1469–1471 рр. Як і більшість сіл Самбірської економії, Трускавець, ймовірно, був князівською власністю. Після захоплення Галицько-Волинського князівства Польщею князівські маєтки потрапили до рук королів, і Трускавець став «королівщиною», яку здавали в оренду різним феодалам. Шляхтичами — дідичами (зі спадковим правом) трускавецького маєтку у 1469 р. були брати Іван і Станіслав Коритки. Про це є згадка у найдавнішому документі про Трускавець, який зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві. У 1471 р. Іван Коритко продав за 550 гривень право пожиттєвої оренди Трускавця братам Гнатові з Тустанович та Андрієві з Любинців. Близько 1518 р. Трускавець увійшов до складу Дрогобицького староства.

У період пізнього середньовіччя феодали захопили кращі землі під свої фільварки, а селяни через малоземелля перейшли до солеварного промислу. У 1570 р. у трускавецьких селян було 20 черинів, які знаходились в дерев'яних будівлях, так званих вежах. По сіль приїжджали чумаки з Наддніпрянщини. Селяни возили сіль на ярмарки Волині, Поділля, Київщини і навіть у Білорусію

Після першого поділу Польщі у 1772 р. і окупації Галичини Австрією, Трускавець, як колишній королівський маєток, став камеральним, тобто державним. У 1772 р. на трускавецькій солеварні, яку орендував І. Мозес, у двох великих панвах випарювали по 12 разів на тиждень, отримуючи від кожної виварки по 28 бочок. Вивозили сіль здебільшого на Холмщину. В 1784 р. австрійський уряд встановив державну монополію на виробництво солі, і трускавецька солеварня була закрита. В самому центрі Трускавця вже на початку XIX ст. було закрите останнє т. зв. соляне вікно (колодязь) звідки черпали сировицю.

Цісарський уряд не влаштовувала стара податкова система Польського королівства. Протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. у Трускавці було запроваджено кадастральну систему. В 1772–1774 рр., проведено перший перепис населення Трускавця, так звану військову конскрипцію. Створювалися й інші статистичні документи — податкові фасії (від латинського — fateor, fassus sum — зізнавати). Історія їх виникнення пов'язана із запровадженням загального поземельного податку. Це було зізнання самих оподаткованих про одержувані ними доходи. Австрійський уряд прекрасно розумів, що без добре налагодженої податкової системи не може нормально існувати жодна держава. Перша спроба виготовити податкові фасії Трускавця, зроблена за розпорядженням від 16 жовтня 1772 р. про створення інвентарів усіх королівських маєтків не вдалася, оскільки державці королівських маєтків або зовсім не виконали розпорядження, або надіслали фасії, непридатні для оподаткування.

На зміну цим недосконалим фасіям згодом прийшли Йосифінська (1785–1768 рр.) і Францисканська (1819–1820 рр.) метрики, куди записувався кожний землевласник Трускавця. Облікувався кожний клаптик землі, визначалася її врожайність, розмір податку. Завдяки цьому знаємо не лише усі тодішні прізвища трускавчан, але й назву усіх, без ви-

нятку, земельних ділянок. Правда, вони настільки спотворені австрійськими писарями, що треба було б пошукати у Трускавці декількох старожилів, щоб назви цих полів, лісів, лук, пасовищ уточнити. Через брак грамотних людей австрійці залучили до цієї роботи офіціантів, двірників та слуг із Відня, які спотворювали місцеві назви і прізвища. Наші уповноважені від громади, як правило, були неписьменними. Зокрема, у Трускавці під час складання Йосифінської метрики у 1787 р. біля прізвищ: Іван Пристай — війт, Андрусь Роскіп, Яць Андрушків, Іван Мацьків, Федь Гриців стоять хрестики. Виняток становили лише євреї та громади німецьких колоній в Галичині.

Завершенням цього кадастрування було виготовлення кадастрових карт, яке почалося в Галичині на початку 40-х рр. XIX ст. Кадастрову карту Трускавця було складено 1853 р. Встановлені межі Трускавця ще наприкінці XVI ст. й остаточно узаконені з нанесенням на карту 1853 р., фактично не мінялися до 1939 р.

1810 р. підприємець Йосиф Геккер заснував «Трускавецьке гірниче товариство доброї надії» для пошуків корисних копалин. Під час проведення розвідувальних робіт пошуковці натрапили на джерела мінеральних вод, про лікувальні властивості яких мешканці знали з давніх-давен. Уперше їх описав королівський лікар Войцех Очко ще 1578 р. Лікувальні властивості гіркувато-соляної води «Марія» (тепер джерело №1) вперше встановив на початку XIX ст. трускавецький селянин Іван Конів, а вже від нього дізнався адміністратор державного маєтку шляхтич Йосиф Міцевський.

А поклало початок курортові ще задовго до цього джерело, відоме в народі під назвою «Паршивка». Знаходилося воно в потоці напроти теперішнього джерела «Броніслава». Тепер від нього не залишилося й сліду, однак ще в 50-х рр. нашого сторіччя була помітна яма від цієї давньої криниці. Пізніше, після відкриття аналогічної води «Броніслава», це джерело втратило свою популярність. А остаточно знищили його під час будівництва дамб на численних трускавецьких потоках, що загрожували паркові під час проливних дощів, які тут часто бувають. Отже, одна з таких дамб, що напроти джерела «Броніслава», й зруйнувала «Паршивку».

Спочатку лікували тут сірчаною водою паршивих коней, а пізніше почали лікуватися і люди. Багатші приїжджали зі своїми ваннами, нагрівали на сонці воду і брали купелі. Бідніші викопували в землі ями, наповнювали їх цією цілющою водою і так лікувалися. Отже, перших курортників називали тут «паршивими» людьми, бо лікували вони коросту, різні виразки на тілі та інші хвороби.

Лише на початку XIX ст. було відкрито цілий ряд інших цілющих джерел та зроблено їх хімічний аналіз. Цікава є історія пов'язана з лікувальною водою «Нафтуся», тепер широковідомою у світі. Ділянка землі, де знаходилось первісне джерело під назвою «Нафта», з давніх-давен належала до церковних маєтків. Хто міг сподіватися, що корови місцевого пароха, з поруч розміщеної плебанії, постійно «лікувалися» Нафтусею, смакуючи її з корита біля джерела. А спеціалісти протягом XIX ст. вважали її звичайною питною водою.

1827 р. Й. Міцевський збудував стаціонарний дерев'яний невеликий будиночок для приймання ванн, що мав 8 кабін, і 4 будиночки для помешкання відпочивальників, отримавши на це офіційний дозвіл з Відня. Тому цей рік вважається роком офіційного заснування бальнеологічного курорту. Відтоді популярність Трускавця в Австрійській імперії почала зростати.

Відкриття глибоких підземних мінеральних лікувальних вод в районі Трускавця датується 1820 роком. Води, що наповнювали свердловини, в основному сірководневі, спочатку використовувались для лікування ревматизму, шкірних захворювань, а згодом і захворювань шлунку.

1859 р. почалися переговори у справі продажу Трускавця. Почали напливати євреї, а в 1864 р. ці євреї — Гартенберги, Шраєри, відкупили від держави купелеве заведення та 600 моргів ліса за 99000 ринських. Спершу вони вдовольнялися різними заняттями в купелевім заведенні, але опісля почали свій нещадний економічний наступ на селян.

1882 р. Трускавець переходить до спілки, яка мала намір піднести його з упадку і надати йому почесне місце у ряді курортів краю, що йому, безперечно, належало. Спілка, яку очолили серед інших уже давно ополячені українські шляхтичі Сапега і Жолтовський, збудувала водолікарню на 60 кабін, використавши найновіші досягнення бальнеотехніки. Було збудовано кілька віл, готель «Ядвінівку», «будинок Бахмана», здійснено аналіз джерел та упорядковано територію біля них.

1892 р. збудовано в центрі приміщення для інгаляцій системи Вашмута. І цим Трускавець перевершив усі відомі курорти краю і став на рівень таких оздоровниць, як Ріхенгаль і Віс-

баден. Але для остаточного успіху було ще далеко, оскільки до Трускавця стала приїжджати високоповажна публіка, яка вимагала найвищого за європейськими стандартами комфорту. Тому 1895 р. нова спілка орендарів постановила підняти курорт до європейського рівня.

1895 р. місто одержав інженер Вичинський, якому завдячує розвитком курорт. Він заявив, що Трускавець може у цьому часі вже прийняти близько 2000 курортників, запропонувавши використати приватний сектор. Щойно відкриті джерела він назвав іменами цісарської пари — Марія і Фердинанд (тепер це відповідно джерела №1 та №7). За часів Вичинського збудовано ресторан, упорядковано центр. Потік, який протікав посередині долини, був закритий спочатку дерев'яним, а згодом бетонним перекриттям. Повністю облаштовано парк, який згодом був яскраво позначений рисами англійського паркового стилю. Над мінеральними джерелами споруджувалися надкоптажні будиночки. У 1900 р. відкрито пам'ятник Адамові Міцкевичу (скульптор Тадей Баронч). Курорт мав тоді окрім водолікарні 13 будинків для житла на 120 кімнат і 14 *будинків приватних, призначених для* гостей. Ця обставина посилила привабливість Трускавця. Вичинський ініціює, заохочує і пропонує будівництво, побачивши, що бракує помешкань. За його ініціативою були збудовані віли «Гражина», «Світезянка», «Моя», «Яніна», «Сариуш», «Марія», «Гелена», «Софія», «Под Матков Босков», «Під Білим Орлом».

На цей раз уже бракувало місця у водолікарні, і у 1906 р. він збудував «лазнички» 2-го класу, що дало можливість відпускати до 1500 купелевих процедур щоденно. Крім цього треба було забезпечити належну кількість сировиці та мінеральної води. З цією метою було споруджено збірник на сировицю на 400 куб. м. *На Липках збудовано досить місткий* забірник на воду і з'єднано трубопроводом довжиною 3 км з водолікарнями. В наступних роках збудовано віли «Затишшя», «Русалка», «Під Казимиром», «Клементина», «Корнеля», «Зоря», «Дім Лютика», «Людвіг», «Олександра» тощо, прокладено нову окружну кілометрову дорогу, яка починалася біля тодішньої пошти аж поза церкву. Незабаром обабіч цієї дороги виростають нові віли: «Клюгера», «Ютшанка», «Аркадія», «Анастасія», «Ольга», «Анюта», «Матушака» та ін.

Немала частина заслуг у будівництві курорту у цьому часі належить і почесному директорові Міцевському, який упродовж кількох років був душею курорту. Однак не дано було інженерові Вичинському дочекатись плодів своєї праці.

1911 р. Трускавець переходить до рук нової спілки, яку очолив Раймонд Ярош. Ця спілка дала гарантію, що буде належно й успішно керувати Трускавцем. Створено далекосяжні плани, за якими Трускавець мав посісти перше місце серед курортів краю. Раймонд Ярош відразу оцінив прорахунки попередників і приступив до роботи. Новий господар з місця починає яскраву європеїзацію Трускавця. Найперше електрифікує курорт і будує цілу мережу комунікацій в центрі курортної зони.

1912 р. зусиллями Р. Яроша будується новий залізничний двірець, адже Трускавець безпосередньо був сполучений з такими великими і головними містами, як Львів, Краків, Варшава, Познань. Прокладений новий гостинець з центру курорту до залізничного двірця знову дав можливість побудувати нові віли: «Юзефівка», «Іванка», «Гануся», «Ася», пансіонат пані Брітерової. Новозбудовані, зручні комунікаційні шляхи та віли спричинилися до росту напливу курортників. Якщо у 1910 р. *Трускавець відвідало близько 3500 гостей*, то у 1913 р. зареєстровано понад 5 тисяч. У цьому ж 1913 р. за великі успіхи, досягнені у розвитку курорту — його лікувальної бази, благоустрою і будівництва,— Трускавець був нагороджений Великою золотою медаллю.

Настав однак 1914 рік. Перша світова війна та окупація Трускавця російськими військами зупинили розвиток курорту на декілька років. Після війни Раймонд Ярош ще з більшою енергією береться до роботи, намагаючись наздогнати втрачене. Йому активно допомагають спочатку дружина Емма, а пізніше обидва сини: доктор Роман та інженер Олександр. Яроші модернізують водолікарні, перебудовують *товариський клуб. реконструюють* новопридбані віли «Ядвінувку» і готель «Постуй», а також розпочинають будівництво нових пансіонатів. Велика увага приділяється паркові. Курорт просто тоне у квітах, і гості мають можливість любуватися екзотичними рослинами. Темпи розвитку були насправді дивовижними. Той, хто пропустив кілька сезонів, приїхавши знову до Трускавця, уже його не впізнавав.

До прикраси курорту належали Помірки. Тут було обладнане за всіма європейськими стандартами купальне озеро, побудовані корти, прекрасні спортивні майданчики. Береги озера були засипані золотистим морським

піском. Чисте, свіже повітря, яке давав ліс, мальовнича природа, а також озеро давали колосальні результати.

Раймонд Ярош використовував усі засоби для популяризації курорту. В рамках розвитку Трускавця і поширення реклами про курорт слід піднести і заслуги лікарського товариства. Лікарі на різних конференціях, як в краю, так і за кордоном, просто прославляють курорт, рекламують його бальнеотерапевтичну унікальність. Господарі курорту дуже інтенсивно доносили до свідомості зацікавлених і навіть незацікавлених людей всієї Європи важливе значення лікування в Трускавці. І це давало помітні результати. У 1920-х — 1930-х рр. спостерігаємо надзвичайно активний ріст і успіх курорту. Кількість відпочивальників у Трускавці росте з року в рік. Якщо 1923 р. було 6080 приїжджих, 1927 р. кількість гостей виросла до 16633 особи, 1931 рік дав 14659 чоловік, то сезон 1933 р., незважаючи на кризову ситуацію в Польщі, позначився небаченою кількістю курортників — понад 17000 осіб. Збільшення клієнтури вимагало нового будівництва. У цей час виростає декілька модерних пансіонатів. Це «Львів'янка», «Ясна Поляна», «Ясна», «Гуцулка», «Гануся», «Бельведер» та ін. Але головною причиною успіху були мінеральні води. Трускавецькі води за своїми лікувальними властивостями не поступалися водам відомих курортів Європи, таких як Розенгайм в Баварії, в Баден-Бадені, в Будапешті і Піщанах. А про насичення сировиці в порівнянні х водами інших курортів Європи можемо зробити висновок з наведених показників: в Баден-Бадені — 0.6, в Вісбадені — 1.2, у Кіссінгені — 3.1, Галлі — 3.6, Ціхосінеку — 5.7, а у Трускавці — 23.1. Але найістотнішим було те, що трускавецькі джерела з давніх часів відзначалися усестороннім застосуванням у лікувальній практиці. Раймонд Ярош наполегливо реалізує свою ідею — намагається стати повним господарем курорту Тому відповідно скуповує землі і будує нові віли. У 1928 р. він завершую будівництво і освячує пречудову будівлю-віллу «Гопляна», обравши модний на цей час проект в народному «закоп'янському» стилі. Цей стиль виник у Польщі наприкінці XIX — поч. XX ст., оснований на народному гуральському дерев'яному будівництві. Його засновником і популяризатором був Станіслав Віткевич (1851–1915), польський художник, літературний критик і письменник. За його проектами у Закопаному були побудовані віли «Колиба», «Під Ялинами», Татранський музей та ряд інших дерев'яних будівель. Слід зауважити, що проект віли «Гопляна» було зроблено з урахуванням усіх потреб, тут усе підпорядковане відпочинкові: розміри кімнат-покоїв, їх розміщення, кількість поверхів, декоративні прикраси тощо. Захоплює своїм колоритом, композицією та високим професіоналізмом виконання вітража — надзвичайної окраси будівлі, на якому зображено давній павільйон джерела «Нафтуся». Вітраж виготовлений у краківській майстерні Жеженського.

У 1930-х рр. у цьому будиночку Яроші приймали найповажніших гостей, серед яких були: посол США, президент Туреччини, президент Естонії Констянтин Петц та ін. Тепер у цьому будинку знаходиться музей Народного художника України Михайла Біласа.

Раймонд Ярош помер у 1936 р. Після нього гідно продовжуючи справу батька, керував курортом його син Роман до вересня 1939 р.

Після вересня 1939 р. віли, пансіонати, водолікарні, ресторани були націоналізовані, і на їх базі функціонувало вісім санаторіїв.

Фашистська окупація принесла нове лихоліття нашій землі і в тому числі Трускавцеві. Фашисти встановили жорстокий режим із своїм зловісним гаслом «Нур фір дойче». Встановлено було жорстокий продподаток, так званий «контингент». Окупація тривала до 6 серпня 1944 р. Тоді Трускавець великою мірою став військовим госпіталем, війна ще продовжувалася.

Післявоєнна історична ситуація викликала свою специфіку подальшого життя і міста, і курорту. 50 років тому Трускавець отримав статус міста. У 1952 р. він вийшов із районного підпорядкування, а згодом став всесоюзним курортом.

Трускавець мусив інтенсивно розбудовуватися, оскільки на його цілющі води стали приїздити сотні тисяч людей. Так, наприклад, у 1950 р. в Трускавці лікувалося 54 тисячі курортників, у 1965 — уже 150 тисяч осіб, через 10 років їх уже було понад 200 тисяч, а у 1985–90 рр. до Трускавця щорічно прибувало понад 350 тисяч.

1949 р. організовано Трускавецьку гідрогеологічну режимно-експлуатаційну станцію, а 1958 р. було відкрито клініку-філію Українського науково-дослідного інституту курортології для вивчення і поширення методів курортного лікування.

Зрозуміло, що курорт мусив розвиватися за єдиним генеральним планом. Прийнятий і реалізований план забудови міста розраховувався на дві черги: перша — 1965–1980 роки,

тобто на 15 років, друга черга — 1980–1990 рр.— на 10 років. Зараз у місті функціонує 20 санаторіїв, 21 пансіонат і готелі. Їх загальна наповненість складає понад 14 тисяч місць. Курорт має 2 бювети мінеральних вод, 2 курортні поліклініки, 2 бальнеозокеритолікарні. Серед медичних працівників є багато осіб з *ученими ступенями та заслужених лікарів* України. Працює ряд науково-дослідних установ та лабораторій, зокрема: лабораторія експериментальної бальнеології Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України (керівник — д-р мед. наук С. Івасівка), кафедра медичної реабілітації ЛДМУ (кер. канд. мед. наук І. Стахів), курортний науковий реабілітаційний центр «Карпати — Чорнобилю» (керівник — канд. мед. наук Г. Стеценко). Розробляються і впроваджуються нові методики діагностування, лікування та реабілітації хворих, в тому числі тих, хто постраждав від *аварії на Чорнобильській АЕС, діє асоціація* вчених.

Визначено обсяги природних мінеральних вод, удосконалюється техніка їх використання. Це дає можливість значно збільшити число людей, що потребують лікування саме на цьому курорті. Адже тут успішно лікують хронічні патології печінки, жовчних шляхів, нирок, порушення обмінних процесів в організмі.

До Трускавця прибувають після гострого *перебігу цих хвороб, в тому числі після оперативного* видалення жовчних або сечових каменів, вірусного гепатиту, радіаційного перевантаження. Здійснюється підтримка людей, які перебувають у групі ризику.

Нова сторінка в історії Трускавця відкрилася з відновленням державної незалежності. Відновилася діяльність «Просвіти», Союзу українок. Діють міські організації Руху, Конгресу українських націоналістів, «Меморіалу», *станиця Всеукраїнського Братства ОУН-УПА* та низка інших громадських організацій та товариств. 1991 р. відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку, встановлено пам'ятний знак на вулиці Данилишина та пам'ятник героїчному повстанцеві Роману Макомацькому. Перейменовано багато вулиць, центральна — носить ім'я Степана Бандери. У Трускавці є вулиці Івана Мазепи, Петра Сагайдачного, Роксолани, Героїв УПА, В. Біласа та ін. Працює *(в оновленій експозиції) музей історії* міста. 1992 р. почав функціонувати музей народного митця України Михайла Біласа (один із нечисленних у світі персональних музеїв, відкритих за життя). Новозбудоване приміщення отримала середня школа №3. Місто має нове духовне обличчя. Важливим досягненням у духовно-культурній історії міста стало створення 11 жовтня 1998 року Єпархіального музею

Розробляючи концепцію оформлення музек, автори проекту перший директор музею Іван Скибак та художник Микола Костів, взяли за основу ідею відтворення атмосфери музею-обителі, музею-храму, бо всяке людське життя — це дорога до Храму, адже людина створена на образ і подобу Божу. Музей Самбірсько-Дрогобицької Єпархії створювався не лише як «святилище муз», але як обитель. Тут кожен має можливість не лише дізнатися про історію Самбірсько-Дрогобицької Єпархії, про життя і діяльність видатних світочів нашої Церкви, таких як Йосафат Кунцевич, Митрополит Андрей Шептицький, Патріарх Йосиф Сліпий, чи оглянути одну із виставок сакрального мистецтва, але й помолитися. Адже наявність мощів святого Йосафата Кунцевича, антимінсів, освячених і підписаних Андреєм Шептицьким і Йосифом Сліпим, їх особистих речей, як от наприклад накидка-пелерина, пасмо волосся Митрополита Андрея, подушка на *якій спав на тюремних сибірських нарах* Йосиф Сліпий, його ризи, одяг та інші святощі створюють в кімнатах музею атмосферу храму. Тому після екскурсій люди часто залишаються на деякий час в залах музею, щоб скласти свої молитви до Бога. Музей покликаний виконувати релігійно-освітню і мистецько-культурну місії.

31 січня 2000 р. набрав чинності підписаний Президентом України Леонідом Кучмою закон «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортополіс Трускавець» що створена на період 20 років в адміністративно-територіальних межах Трускавця. Це дає можливість керівництву міста-курорту зберегти, примножити і ефективно використати всі природно-мінеральні ресурси, матеріальну базу, *активізувати* інновації та інвестиції і перетворити наше місто на «дорогоцінний діамант» в курортній короні України.

Місто-курорт з усіма його інфраструктурами розбудовувався у різні періоди з різними тогочасними вимогами, від невеликих дерев'яних віл — до багатоповерхових корпусів, розрахованих на масове лікування та оздоровлення людей. Трускавець, таким чином, став одним із найбільших центрів індустрії здоров'я. *Курорт може щорічно приймати на лікування до* 400 тисяч осіб.

Краса золотодайної Колхіди вічна, і хто хоче причаститися незамуленими джерелами, хай приїжджає на благословенне Богом Підгір'я.

Сигурд Шмидт

ОПЫТ ПОДГОТОВКИ И ИЗДАНИЯ СПРАВОЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ ТРУДОВ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ РАН

Наше время характеризуют и как «век науки» и как «век информации». Умение извлекать информацию (притом с наибольшей полнотой и интенсивностью наиболее скорым способом), обрабатывать и использовать ее ценится все выше, и составление научно-справочных изданий воспринимается уже как *самостоятельная отрасль научной деятельности*, научная специализация, особая сфера научной технологии. Такая работа все в большей мере характерна и для научных учреждений традиционного академического типа. И потому на Международной научно-практической конференции «Архивы — *составная* часть информационных ресурсов общества»[1] полагаю уместным выступить с сообщением информационного же характера об опыте справочно-информационной работы Археографической комиссии Российской Академии наук (далее — АК), возглавляемой мною с 1968 г.[2], тем более что в значительной мере это — сфера совместной работы ее с архивами.

Наша Археографическая комиссия создана или, точнее сказать, воссоздана в апреле 1956 г. по почину знаменитого историка широкого исследовательского диапазона, много писавшего и о Киевской Руси, и заметно способствовавшего развитию специальных исторических наук и совершенствованию их методики, академика Михаила Николаевича Тихомирова. Он стал первым председателем Комиссии и главным редактором созданного им Археографического ежегодника. После кончины М.Н. Тихомирова в сентябре 1965 г. Археографическую комиссию возглавил член-корреспондент АН СССР В.И. Шунков — директор Фундаментальной библиотеки общественных наук АН СССР (в 1969 г. она была преобразована в ИНИОН — институт научной информации по общественным наукам), умерший в ноябре 1967 г. Мне не раз приходилось выступать в печати и устно о работе АК и о деятельности моих предшественников по руководству ею. Последний доклад, приуроченный к 45-летию АК, на заседании Ученого совета Института славяноведения (в штате которого — сотрудники АК) в апреле 2001 г. «Археографическая комиссия Российской Академии наук за 45 лет: итоги и перспективы», напечатан в журнале «Славяноведение» (№6 за 2001 г., там указана и основная литература).

Согласно постановлению Президиума АН СССР АК должна была сосредоточиваться не на публикаторской деятельности (что было главной задачей прежней Археографической комиссии, порушенной в 1931 г.), а вести работу главным образом координационного характера. В 1961 г. АК стала и одним из Научно-проблемных советов Академии наук — Комиссией по археографии, архивоведению и смежным историко-филологическим дисциплинам. На АК возложили задачи составления правил издания исторических источников, терминологических словарей и транскрипций имен и названий, карточных каталогов отдельных рукописных материалов, нуждающихся в учете и особой охране.

В Предисловии к первой книге Археографического ежегодника (далее — АЕ) за 1957 г., составленном М.Н. Тихомировым, было объявлено, что один из разделов издания будет состоять «из обзоров архивных материалов, библиографических обзоров, систематических обзоров документов и пр.» И в АЕ за 1957 г. в отделе «Обзоры, описания, библиография» поместили и такие большого объема материалы, как Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI в., подготовленный С.М. Каштановым, и Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных изданий, подготовленный О. И. Шведовой. А в IV отделе «Хроника» списки печатных трудов историков и археографов юбиляров А.И. Андреева и С.Н. Валка и перечень публикаций исторических источников и трудов по археографии за 1957 г.

В Археографических ежегодниках — а это по существу визитная карточка АК — неизменно много места уделяется справочно-информационной тематике — прежде всего описаниям архивных материалов, иногда даже целых собраний или коллекций; так в двух книгах АЕ за 1959 и 1960 гг. напечатано пространное описание коллекции рукописей профессора И.А. Шляпкина, принесенной им в дар Саратовскому университету. Его составил, оказавшийся в саратовской ссылке в 1930-е гг. виднейший литературовед академик В.Н. Перетц, создавший свою знаменитую научную школу в предреволюционные годы в Киевском университете. Большой объем и описания пер-

гаменных рукописей Государственного Исторического музея в Москве (в АЕ за 1964 и 1965 гг.), в АЕ за 1997 г. опубликовано авторское оглавление к «Современным запискам и воспоминаниям» московского почтмейстера А.Я. Булгакова — к 17 томам с уникальными дневниковыми записями о светской жизни Москвы (а, частично, и Петербурга) за 1825–1861 гг. Публикатор С.В. Шумихин сопроводил текст указателем имен и годов их упоминания. Особенно много описаний личных фондов историков или частей их, со сведениями прежде всего о неизданных или незавершенных их трудах. Иногда автор обзора присоединяет к нему и список трудов ученого (материалы С.В. Чиркова об А.Е. Преснякове в АЕ за 1970 г. и другие).

В книгах АЕ печатают отклики на издания по тематике археографии (т. е. о выявлении, описании, публикации документальных памятников) или близкой к ней; в том числе и на украинские издания (в АЕ за 1998 г. рецензия «Новый украинский историко-археографический сборник» — об изданном в Днепропетровске сборнике статей, посвященном 40-летию творческой деятельности профессора Н.П. Ковальского). До АЕ за 1968 г. ежегодно печатали перечни с библиографическими данными «Публикации исторических источников, труды по археографии и специальным историческим дисциплинам» за прошедшие полтора года, начиная с АЕ за 1968 г.— библиографии трудов историков — и прошлых лет (так в АЕ за 1998 г. полный список печатных трудов многолетнего директора МАМЮ профессора Д.Я. Самоквасова — и не только по архивоведческой тематике, но и по истории права и археологии) и наших современников (это обычно приурочено к юбилейным датам). Публикуются продолжения ранее напечатанных библиографий (т. е. информация об изданном в последующие годы), и указания на труды видных ученых, не включенные (обычно по конъюнктурным соображениям) в ранее изданные их библиографии — профессор Симферопольского университета С.Б. Филимонов выявил много таких работ в краеведческих изданиях 1917–1929 гг. (АЕ за 1985, 1997, 1999 гг.). Подготовлены и существенно пополнены списки печатных трудов (по сравнению с ранее опубликованными) с включением информации и о докладах и устных выступлениях (как в Списке печатных трудов академика М.М. Богословского, составленном А.В. Мельниковым, АЕ за 1999 г.). Библиографию авторефератов диссертаций, защищенных в Московском государственном историко-архивном институте (ставшем основой для создания Российского государственного гуманитарного университета) публиковали к юбилейным датам ИАИ (АЕ за 1970, 1980, 1990 гг.). В АЕ за 1990 г. напечатали Библиографию всех изданий МГИАИ за 1980–1990 гг. В материалах этого отдела АЕ о деятельности научных учреждений, архивов, общественных объединений, как правило, имеется и информация о подготовленных там изданиях.

Многообразная информация в Отделе «Хроника» — о научных конференциях и заседаниях (особенно пространная о тех, которые организованы с участием АК), о результатах работы археографических экспедиций (АК координирует такую работу, была инициатором организации Всесоюзной конференции по полевой археографии в 1976 г. и региональных конференций и издания методических рекомендаций) и выставках документальных памятников, о деятельности вузовских кафедр, близких по профилю к тематике работы АК. Много материалов к юбилейным датам (так в АЕ за 1998 год статья «Юбилей украинского архивиста А.Г. Митюкова»). Публикуемые в этом же разделе некрологи иногда сопровождаются и перечнями печатных трудов. В появившемся, начиная с АЕ за 1968 г. отделе «Тихомировские чтения» не только доклады и сообщения на этих ежегодных конференциях АК, но и детализированная информация о прениях по докладам; также как и в выделяемых иногда блоках материалов об отдельных конференциях и заседаниях, организуемых АК или с ее участием.

В определенной степени к справочно-информационному материалу можно отнести и некоторые статьи I отдела АЕ «Статьи и сообщения» — уже в АЕ за 1957 г. была статья об издании серии документальных сборников о революции 1917 г., подготовленных местными архивами. В АЕ за 1972 г., статья В.А. Дьякова «О подготовке библиографического словаря «Славяноведение в дореволюционной России»; неоднократно появлялись статьи о ходе работы над Каталогами сводного типа, создаваемыми по инициативе АК. С 1970-х гг. печатаем регулярно статьи о деятельности главных хранилищ документальных памятников и архивных учреждений, обычно с акцентом на публикаторскую работу и, естественно, с библиографическими данными (как, к примеру, в статье И.Б. Матяш «Архивная наука на Украине: новый этап развития», публикуемой в АЕ за 2001 г.).

Достаточно полное представление о напечатанном в АЕ можно получить при ознакомле-

нии с составленным Н.А. Долдобановой, деятельно и преданно участвовавшей в подготовке всех книг АЕ, «Библиографическим указателем продолжающихся изданий Археографической комиссии РАН и ее Отделений», созданном в 2000 г. с указателем имен (и авторов и тех лиц, о которых помещены материалы). В особом приложении — Указатель имен лиц, чьи списки печатных трудов опубликованы в данных изданиях. В книге содержатся оглавления всех книг АЕ и ежегодника «Вспомогательные исторические дисциплины» (далее — ВИД), издаваемого с 1968 г. Ленинградским (позже — Петербургским) отделением АК. До своей кончины в 1975 г. главным редактором ВИД был авторитетнейший ученый в области археографии и смежных с ней историко-филологических дисциплин С.Н. Валк, неизменно много внимания уделявший справочно-информационным материалам, особенно историографии этих дисциплин. В книге оглавления и изданий, подготовленных другими Отделениями АК — Сибирским (в Новосибирске, где работа ведется под руководством академика Н.Н. Покровского), Северным (в Вологде), на Урале (в Перми, Свердловске, Уфе). Далее речь пойдет об изданиях, осуществленных прежде всего силами сотрудников АК (т. е. работающих в Москве).

Справочно-информационная проблематика — преобладающая в книжных изданиях, подготовленных в АК и с ее участием. Перечень этих изданий «Труды Археографической комиссии (1956–1995)» помещен в книге 1996 года «Институт славяноведения и балканистики. 50 лет» (С. 363–370). Там 99 названий; ныне их более 125.

В начале 1960-х гг. под редакцией М.Н. Тихомирова вышли книги А.И. Рогова «Сведения о необольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР» (1962 г.) и Н.А. Саморуковой «Справочник сокращений, принятых в исторической литературе» (1964 г.).

Сам М.Н. Тихомиров в эти годы издает (в 1961 г.) книгу «Описание: Краткие заметки о летописных произведениях в летописных собраниях Москвы» — итог архивных разысканий в течение почти четырех десятилетий и совместно со своими учениками осуществляет научное описание своей богатейшей коллекции рукописей, еще при жизни переданной в дар вместе с коллекциями икон и старопечатных книг Сибирскому отделению АН СССР,— книга «Описание Тихомировского собрания рукописей» вышла в 1968 г. под редакцией Н.Н. Покровского.

Существенно то, что справочно-информационная работа была в русле личных творческих устремлений руководителей АК. В.И. Шунков еще накануне войны составил полуперечень-полуописание кабальных книг конца XVI–XVII вв. и разработал методику сокращенного издания этих массовых источников. Шмидт в 1953 г. к 60-летию М.Н. Тихомирова напечатал в Вестнике Московского университета список его печатных трудов, а в 1960 г. была издана книга «Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 г.», положившая начало серийному изданию описей документов Посольского приказа.

В АК, совместно с Центральным архивом древних актов (ЦГАДА) были подготовлены под редакцией Шмидта издания и описей архива Посольского приказа 1626 г. (в 1977 г.) и 1673 г. (в 1990 г.). Осуществлявший работу В.И. Гальцов снабдил издания и статьей и указателями (именным, географическим, терминологическим). Также была подготовлена Б.Н. Морозовым (в 1997 г.) «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1487–1572 гг. Во всех этих изданиях, особенно в последнем, немало информации, относящейся к территории нынешней Украины. По тематике к ним близка книга В.И. Саввы «Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI в.: Справочник» (1983 г.) — вторая часть труда харьковского профессора о Посольском приказе, начало которого напечатали в 1917 г. Разрозненные листы этого сочинения пришлось мне собирать воедино в Киеве, в личном фонде Саввы в Центральном государственном историческом архиве.

В 1989 г. уже третьим существенно расширенным изданием (первое было в 1976 г.) вышла книга С.Б. Филимонова «Историко-краеведческие материалы архива обществ по изучению Москвы и Московского края» с обзором материалов общества (а позже — секции) «Старая Москва» 1910-х — 1920-х гг., и указателями заседаний общества, именным и предметно-географическим, и списком докладчиков и сделанных ими сообщений. Работе краеведов, в том числе начинающих из школьников, должны были помочь методические рекомендации «О сборе и использовании документальных памятников по истории и культуре родного края» и о собирании и записи воспоминаний, изданные в конце 1970-х и в 1980-е гг. На них опирались мы и как авторы учебного пособия 1988 г. «Документальные памятники: выявление, учет, использование». А при выявлении, описании, публикации документальных памятников средневековья (или созданных в подобных литературных традициях) помогают

материалы конференции «Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности», проведённой совместно с Отделом рукописей Библиотеки Академии наук в Ленинграде (далее — БАН) (изданы в 1981 г.) и Всесоюзной конференции по филигранологии (книга «Филигранологические исследования: Теория, методика, практика» издана в 1990 г.). Велико справочное значение переведённой Ю.В. Андрюшайтите с литовского языка книги Э. Лауцявичюса «Бумага в Литве в XV–XVIII вв.» (издана в 1979 г.), а теперь и книги Ю. В. Андрюшайтите 2001 г. «И.П. Лаптев: У истоков отечественного филиграноведения».

В АК готовят к печати и наследие видных историков. В шести книгах избранных трудов академика М.Н. Тихомирова (вышедшей в свет в 1968–1979 гг.) преобладали комментарии археографического характера: об оригинале рукописи (машинописи), времени его создания, редактирования, издании сочинений, откликах на них. Того же принципа придерживаемся в подготавливаемых к изданию трудах академика С.Ф. Платонова в шести томах и исследованиях академика М.М. Богословского «Петр Великий. Материалы для биографии». Издания готовятся по архивным подлинникам с учетом правки при публикации (если нет автографа или машинописи, то по прижизненному изданию). Другого принципа комментирования придерживаемся при издании переписки историка С.Ф. Платонова (это — работа В.Г. Бухерта и А.В. Мельникова). В книге собраны во многих хранилищах Москвы, Петербурга, Киева и других городов письма С.Ф. Платонова историкам более чем за сорок лет и сохранившиеся почти полностью письма петербургскому историку его московских коллег М.М. Богословского и А.И. Яковлева. Тут добавляются еще и комментарии фактологические: об упоминаемых в письмах лицах, событиях, учреждениях, научных трудах, обстоятельствах личной и общественной жизни и пр.

Ученый секретарь АК В.А. Черных занят составлением многотомной «Летописи жизни и творчества Анны Ахматовой». Составление такого типа летописей деятелей культуры и общественных (и государственных) деятелей — сложная научная программа создания справочника-«скелета» биографии. И потому опыт составления «Летописей жизни и творчества» стал темой Тихомировских чтений АК 1999 г. (см. АЕ за 1999 г.).

В 1984 г. издана под редакцией В.А. Черных книга С.С. Баранцевой «Публикации и описания документальных памятников истории и культуры: Труды по археографии и смежным дисциплинам. Библиографический указатель (за 1968–1972 гг.)». В изданной посмертно в 2001 г. с грифом АК книге научных трудов А.Д. Зайцева «Петр Иванович Бартенев» и журнал «Русский архив» помещена и «Роспись содержания «Русского архива» за 1909–1917 гг.». Отдельными книгами изданы биобиблиографические указатели: И.Е. Тамм, специально занимавшаяся до того в АК библиографическими изысканиями, подготовила книгу «Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965). Библиографический указатель» (издана уже после кончины составителя в 1996 г.), молодой сотрудник АК А.В. Мельников — книгу «Сигурд Оттович Шмидт. Биобиблиографический указатель» (2000 г.).

Но, конечно, наиболее значительными начинаниями АК справочно-информационного типа являются рассчитанные на длительную коллективную подготовку при участии многих хранилищ — архивов, библиотек, музеев — многотомные Каталоги славяно-русских рукописных книг и личных архивных фондов отечественных историков. История подготовки этих изданий, интересная и в методическом плане, отражена не только на страницах АЕ, но и в других изданиях в нашей стране и за рубежом. А книга «Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.» (в 1984 г.) вызвала значительный международный резонанс и это стало и темой доклада на IX Международном конгрессе славистов в Киеве, в сентябре 1983 г.

Работа по составлению Сводного каталога рукописных книг (славяно-русских — и на древнерусском языке и на языках южных славян) началась по инициативе М.Н. Тихомирова и под его руководством. Каталог рукописных книг (по XV век включительно; позднее запланировано было ознакомление с книгами и XVI века) призван свести воедино сведения о всех рукописных книгах и их фрагментах. Главные цели работы: научная — выявить все богатства рукописной книжности и способствовать их использованию, и охранная — обеспечить учет и сбережение этих памятников. Практическая работа по описанию охватывает все хранилища страны и, где это возможно, силами сотрудников хранилищ (их авторство отмечается в издании) в значительной мере, опираясь на методические рекомендации, разработанные в АК, а составленные там описания уточняются и унифицируются в АК сотрудниками ее или привлеченными к этому ли-

цами (в I выпуске ими были ныне покойные известный филолог, знаток древнерусских церковных текстов Л.П. Жуковская и видный археограф Н.Б. Тихомиров; при подготовке последующих выпусков А.А. Турилов, ранее сотрудник АК, перешедший затем на работу в отдел Института славяноведения РАН).

В АЕ за 1965 г. был опубликован Н.Б. Шеламановой предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР, составленный на основании уже имеющейся информации. Необходимо было выработать нормативы единого стандартного описания, краткого и емкого. С целью обмена опытом созывались научные конференции (иногда вместе с БАН) с участием и сотрудников хранилищ и исследователей из Академии наук, вузов, причем не только славистов, но и специалистов по изучению рукописей на других языках. Действенное участие в этой совместной работе принимали виднейшие ученые (академик Д.С. Лихачев, специалисты по греческим, латинским, восточноязычным рукописям академик А.Н. Кононов, Е.Э. Гранстрем, А.Д. Люблинская, Е.М. Метреели и др.). На Украине эти проблемы обсуждали в Отделе рукописей Центральной научной библиотеки Украинской Академии наук, возглавлявшейся тогда Н.П. Визирем. Привлечены были к работе и священнослужители, прежде всего отец Иннокентий (А.И. Просвирнин). Начата (Ю.А. Неволиным) была работа по составлению каталога иллюминованных рукописей. Издали книги методических рекомендаций (в 1973, 1976, 1990 гг.), особую Инструкцию по описанию славяно-русских рукописных книг для Сводного каталога (1974 г.), составленную Л.П. Жуковской и Н.Б. Шеламановой. Позднее А.А. Турилов напечатал Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV века (в 1986 г.); в 1993 г. издали Дополнение к нему. В вышедшем (под редакцией Л.П. Жуковской, Н.Б. Тихомирова, Н.Б. Шеламановой) I выпуске Сводного каталога, объемом 44 печатных листа, описано 494 рукописи XI–XIII вв. из 22 хранилищ с постатейным раскрытием их содержания, детальной характеристикой палеографических особенностей, украшений, записей, библиографическими сведениями о каждой рукописи. В конце книги — указатели рукописей, имеющих специальные названия; названий рукописей; произведений и авторов (действительных и гипотетических), хронологический; по изводам; рукописей с украшениями; нотированных; палимпсестов; по хранилищам; имен (и отдельных лиц, названных в записях писцов, и лиц, связанных с историей изучения рукописи); географических названий.

Ныне в печати первая книга выпуска с описанием рукописей XIV в. Это основная работа сотрудников комиссии Н.А. Кобяк и А.Л. Лифшица, при консультации О.А. Князевской. Руководит их работой А.А. Турилов. Практически в основном закончено описание и других рукописей XIV в. Начата работа по описанию рукописей и более поздних — XVI в., а иногда и XVII в. (при описании малых хранилищ, особенно во время командировок сотрудников АК В.В. Морозова, Б.Н. Морозова и др.).

В.В. Морозов подготовил к печати и полистное описание миниатюр двух последних книг Лицевого летописного свода XVI века, посвященных событиям времени правления Ивана Грозного (рукописи хранятся в Государственном историческом музее). Филиграни Лицевого свода ранее полистно изучал А.А. Амосов: информация об этом в его посмертно изданной с грифом АК в 1997 г. монографии «Летописный свод Ивана Грозного: Комплексное кодикологическое исследование».

На опыт подготовки Сводного каталога в значительной мере опирались ученые Болгарии и Югославии при составлении каталогов хранящихся там древних рукописей. Это становилось темой обсуждений заседаний, организуемых возглавлявшейся мною Комиссией рукописей СИБАЛ (CIBAL — Международного центра информации об источниках истории Балкан и Средиземноморья) при ЮНЕСКО.

Использован был этот опыт и при реализации так называемой Вологодской программы — разработанной по инициативе председателя Северного отделения АК П.А. Колесникова программы описания памятников письменности — и не только древних, но и XX в.— во всех музеях Вологодской области (об этом статья А.А. Амосова и П.А. Колесникова в АЕ за 1986 г.). В осуществлении этого уникального по масштабу начинания участвовали и сотрудники АК. Сейчас уже вышел последний XIV том Описания «Памятники письменности в музеях Вологодской области. Каталог-путеводитель».

Другое обобщающего характера начинание АК — Каталог личных архивных фондов отечественных историков, работа по подготовке которого началась на рубеже 1970–1980-х гг. Главные цели его тоже — и научная и охранная. В Каталоге предполагается свести воедино краткие данные о личных архивных фондах (и их описаниях и обзорах) также во всех хранилищах. И круг хранилищ оказывается более широким, чем при составлении Сводного

каталога древних рукописей — это не только архивы, библиотеки, музеи, но и научные учреждения и общества, вузы и др. И это — тоже работа прежде всего сотрудников хранилищ.

Перечень лиц, фонды которых должны быть охарактеризованы в Каталоге, не ограничивается видными исследователями и профессорами. Каталог призван отразить повседневность в развитии и распространении исторических знаний. И потому включаются сведения о личных фондах и лиц, ныне (а иногда и при жизни) менее известных — сотрудников архивов, музеев, издателей исторических журналов, краеведов, коллекционеров и т. п., а также ученых смежных профессий или изучавших историю своей науки; и тех лиц, для которых наука истории была лишь одной из сфер их многообразной деятельности. Разумеется, отечественными историками признаются не только те, кого занимали вопросы отечественной истории, но и авторы трудов по всеобщей истории, этнологии, исторической географии, истории мировой экономики и культуры и др.

Сейчас становится все более очевидным то, что занимающиеся проблемами историографии не могут ограничиваться печатным материалом. Об этом приходилось не раз писать — с наибольшей полнотой это обосновано в статье «Архивный документ как историографический источник», впервые опубликованной в изданных ВНИИДАД в 1995 г. материалах Всероссийской конференции декабря 1994 г. «Архивоведение и источниковедение отечественной истории: Проблемы взаимодействия на современном этапе», а затем дважды перепечатанной. Особенно важно выявить неопубликованные научные труды (и фрагменты их). Такая информация об этом постоянна в материалах АЕ и других изданий. Самостоятельный интерес представляют неизданные научные описания документальных памятников (или заготовки к ним; иногда в виде картотек) и другие работы научно-справочного характера. С участием АК в Архиве Академии наук СССР И.П. Староверовой подготовлена книга «Рукописное наследие академика М.Н. Тихомирова в Архиве Академии наук СССР. Научное описание» (25-й выпуск «Трудов» Архива, вышедший из печати в 1974 г.).

В 1984 г. издали книгу «Предварительный список для «Каталога личных архивных фондов отечественных историков» (составители В.Ю. Афиани, М.П. Мироненко. Под редакцией Шмидта). Там указаны фамилия, имя и отчество историка, даты его жизни, наименования хранилищ, где находится фонд, номер фонда, и в ряде случаев количество единиц хранения в фонде. Многие хранилища сообщили затем дополнения и уточнения к перечню. В перечне учтено около 2500 имен, материалы которых находились в 300 хранилищах СССР. К 1999 г. число увеличилось более чем на 800 имен. Каталог — это справочник комплексного типа, включающий кроме сведений об архивных фондах (их объем, аннотация состава и содержания), биографические и библиографические данные (и об издании трудов данного лица и описании их, и о литературе об этом лице; с указанием и справочных изданий со сведениями о его жизни и творчестве).

При издании Каталога руководствовались не алфавитным, а хронологическим принципом. В 2001 г. издан I выпуск «XVIII век». Его подготовили В.Ю. Афиани, М.П. Мироненко и присоединившаяся позднее к этой работе Т.В. Лохина. Сейчас готовится выпуск «Первая половина XIX века». О ходе работы над Каталогом и перспективах ее сведения в статье В.Ю. Афиани и М.П. Мироненко в АЕ за 1998 г. Каталог призван способствовать не только обогащению источниковой базы науки, использованию этих архивных материалов в исследованиях различных направлений, но и усилению интереса к личным фондам вообще и совершенствованию методики их выявления и описания.

Хочется надеяться на то, что наша работа будет способствовать совершенствованию работы и по составлению подобных каталогов по отдельным регионам и хранилищам или побудит к началу ее. Думается также, что опыт работы АК по составлению обоих больших Каталогов окажется полезным и при организации работы обобщающего характера с участием многих хранилищ разного ведомственного подчинения.

[1] В основе статьи — доклад на конференции в Киеве 19 октября 2001 г.

[2] От редакции: после того, как отпраздновали 80-летие С.О. Шмидта, он попросил освободить его от должности председателя АК, сохраняя, однако, обязанности ответственного редактора «Археографического ежегодника», «Каталога личных фондов отечественных историков», сочинений С.Ф. Платонова и М.М. Богословского. Председателем АК 23 апреля 2002 г. по его представлению утвердили член-корреспондента РАН С.М. Каштанова. С.О. Шмидт теперь Почетный председатель АК.

Ірина Лебедєва

РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ З РОСІЙСЬКИМИ КОЛЕГАМИ

Правдиве висвітлення подій історичного минулого будь-якого народу неможливо, якщо дослідники різних країн працюватимуть ізольовано одне від одного. Міжнародна співпраця вчених є одним із чинників розвитку історичної науки, свідченням її зрілості. Зокрема, дослідження багатьох сторінок історії України й Росії вимагає залучення джерел, які зберігаються в архівах цих країн, подолання штучного обмеження джерельної бази студій.

Останні роки позначені взаємним прагненням українських і російських істориків до поглиблення контактів. Одним з перспективних напрямів співпраці науковців є ознайомлення вчених з невідомими раніше документами з ключових проблем історії обох держав. В цьому напрямі налагодили і розвивають контакти колективи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства й редакції журналу «Исторический архив» (Російська Федерація).

Видання науково-публікаторського журналу «Исторический архив» відновилось у Москві 1992 р., після 30-річної перерви, під егідою Федеральної архівної служби Росії. У журналі публікуються документи, які висвітлюють найцікавіші сторінки давньої та новішої історії Російської держави і які до цього були невідомими науковій громадськості. Разом з тим, редакція не обмежується рамками вітчизняної історії, а оприлюднює джерела з історії та культури інших країн, які зберігаються у російських та зарубіжних архівах. Міжнародним зв'язкам Росії присвячені тематичні номери «Росія й Великобританія», «Росія й Франція», «Росія й Німеччина». Редакційна рада журналу, до якої входять відомі російські історики й архівісти (Б.В. Ананьїч, М.М. Болохвітінов, В.П. Козлов, С.О. Шмідт та ін), та його головний редактор, доктор історичних наук, професор А.О. Чернобаєв прагнуть до постійного поширення міжнародних контактів в галузі публікації історичних джерел.

У жовтні 2001 р. А.О. Чернобаєв був учасником Міжнародної науково-практичної конференції «Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства», організованої УДНДІАСД спільно з Державним комітетом архівів України, де керував роботою однієї з секцій. Під час роботи конференції між ним і керівництвом інституту була досягнута домовленість щодо поглиблення контактів між українськими і російськими науковцями шляхом застосування нових форм співпраці, зокрема за допомогою реалізації спільних видавничих проектів.

Наступним кроком у цьому напрямі стала презентація журналу «Исторический архив» у Києві 25 лютого 2002 р., проведена у рамках культурних заходів, пов'язаних з проведенням Року України в Російській Федерації. Організаторами акції з українського боку, разом з УДНДІАСД та Державним комітетом архівів України, виступила Державна історична бібліотека України, в приміщенні якої відбулася презентація, з російського — Представництво в Україні Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при Міністерстві закордонних справ Росії. На презентацію були запрошені провідні українські вчені-історики, спеціалісти в галузі архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, наукові співробітники вищих навчальних закладів, музеїв, архівів, студенти історичних факультетів.

В презентації взяли участь А.О. Чернобаєв, відповідальний секретар редакції журналу, кандидат історичних наук Г.І. Науменко, завідувач кафедри історії та організації архівної справи Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук, професор Є.В. Старостін. Гості з Росії розповіли про історію журналу «Исторический архив», основні принципи та напрями роботи його редакції, особливості видання на сучасному етапі, а також подарували комплект номерів журналу Державній історичній бібліотеці України.

З українського боку журнал представили голова Держкомархіву України, доктор історичних наук, професор Р.Я. Пиріг та директор УДНДІАСД, доктор історичних наук І.Б. Матяш. У своїх виступах вони відзначили важливість поглиблення співробітництва між вченими-істориками та архівістами обох держав, поширення обміну науковою інформацією, необхідність подолання штучної ізольованості в галузі історичних та архівознавчих досліджень, спричиненої економічними й ідеологічними чинниками.

Учасники презентації дійшли згоди про створення в журналі «Исторический архив» нової рубрики, в якій публікуватимуться до-

кументи з архівів України, інформування читачів журналу про видання збірників документів з фондів українських архівів тощо. Була проведена підготовча робота щодо видання чергового тематичного номеру журналу «Росія й Україна. На рубежі епох», а також публікації праць українських науковців в російських архівних виданнях «Отечественные архивы» і «Вестник архивиста». Головний редактор та відповідальний секретар «Исторического архива» провели зустрічі з авторами тематичного номеру журналу, розповіли про критерії відбору документів до публікації та обговорили теми статей. Новий номер журналу «Исторический архив» побачить світ восени 2002 р. УДНДІАСД планує наступного року також підготувати спільне видання разом з російськими вченими.

Ці заходи сприятимуть збагаченню джерельної бази досліджень з вузлових проблем історії України й Росії, розширенню їх тематики, неупередженому вивченню невідомих, маловідомих, а також спотворених у роки панування радянської ідеології сторінок минулого обох держав.

Віра Солодова, Ігор Сапожников, Юрій Слюсар

ДРУГА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МУЗЕЙ. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ» (Одеса, 16–17 травня 2001 р.)

16–17 травня 2001 р. в Одесі відбулася Друга науково-практична конференція «Музей. Історія. Сучасність», присвячена 45-й річниці Одеського історико-краєзнавчого музею, проблематика якої викликала інтерес і досить широкий науковий резонанс. Конференція була організована Одеським історико-краєзнавчим музеєм (ОІКМ) за підтримкою Управління культури Одеської обласної державної адміністрації та Управління з питань культури та мистецтв Одеського міськвиконкому.

Оскільки на конференції планувалося обговорити не лише сучасні практичні проблеми музейної справи, але й широкий спектр питань, пов'язаних із використанням музейної експозиції та фондів ученими, краєзнавцями, викладачами, вчителями, студентами та учнями, до складу організаційного комітету були включені: Н. Бабич (голова оргкомітету, заступник начальника управління культури Одеської обласної державної адміністрації), В.В. Солодова (заступник голови, директор Одеського історико-краєзнавчого музею), Л. Білоусова (заступник директора Державного архіву Одеської області), Р. Бродавко (завідувач відділом культури газети «Одеський вісник»), А. Герман, д. і. н., професор Саратовського державного університету, Російська Федерація), Л. Гурбова (директор Державного архіву при Уряді Криму) та ін.

Співробітники ОІКМ та оргкомітет конференції задовго до її початку розпочали і провели значну за обсягом підготовчу роботу. Напередодні і під час роботи конференції були відкриті виставки «Нам — 45», «Повість про чекіста (до 90-річчя з дня народження М.А. Гефта)» та «*Все починалось з Овідія*» (у приміщенні та виставковому залі ОІКМ), а також «Історія в постатях: портретний живопис XIX ст. з фондів ОІКМ» (у Горіховій вітальні Одеського Будинку вчених).

До початку конференції була надрукована збірка тез доповідей та повідомлень її учасників.

Перед початком пленарного засідання співробітників музею та учасників конференції із ювілеєм привітали гості: В. Паліенко (начальник управління культури Одеської обласної державної адміністрації), А. Мельниченко (управляючий справами Одеського міськвиконкому), О. Кагарлицький та ін. До ОІКМ надійшли вітальні адреси від директора Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Грушевського Ю. Омельченка, директора Одеського літературного музею Т. Линтуги, Одеського міського голови Р. Боделана, директора Одеського археологічного музею НАН України В. Ванчугова та голови правління Одеського археологічного товариства С. Охотникова, директора Одеської державної наукової бібліотеки ім. *М. Горького О. Ботушанської*, директора Державного музею Морського флоту України П. Клицевського, ректора Одеського національного університету В. Смінтини, голови Одеського обкому профспілки працівників культури України В. Бабченко, декана історичного факультету ОНУ В. Станко, директора наукової бібліотеки ОНУ М. Подрезової, голови суспільної організації «Дом Де Рі-

баса» О. Дерібаса, директора Державного архіву Одеської області В. Мальченка.

Після відкриття конференції з доповідями виступили Л. Білоусова («Музеї Одеси в документальних матеріалах Державного архіву Одеської області»); Г. Терещенко («Становлення музею Одеського Будинку вчених»); Є. Плеська («До історії розвитку Одеси у XIX ст.: культурологічний аспект»); В. Солодова («Історія міста та краю в одному музеї: до 45-річчя ОІКМ»).

На конференції працювали три секції, що відобразило широкий спектр тем доповідей і повідомлень, запропонованих учасниками.

Роботою секції «Музеї та музейна справа» керували Ф. Самойлов та І. Любинський (завідувач відділом ОІКМ). На цій секції з доповідями виступили Ф. Самойлов «У витоків Одеського художнього музею»; канд. іст. наук, головний науковий співробітник ДАОО Г. Малінова — «З історії Одеського музею книги»; ст. наук. співробітник Каховської філії Херсонського краєзнавчого музею В. Шевченко — «Каховський історичний музей як науково-консультативний центр Каховського наукового товариства»; заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею І. Піскурова — «Музейна експозиція як форма наукової публікації»; завідувач екскурсійним відділом Музею героїчної оборони та визволення Севастополю З. Дудникова — «Музейна екскурсія — основна форма освітньо-виховної роботи зі школярами»; провідний науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею І. Гаврилова — «Форми роботи на музейних уроках з краєзнавства: з досвіду відділу етнографії Миколаївського обласного краєзнавчого музею» та ін.

Роботою секції «Музейні зібрання — історико-культурні реліквії Причорномор'я» керували А. Добролюбський (д. і. н., професор Південноукраїнського педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського) та І. Озерянська. На цій секції було заслухано і обговорено 12 доповідей: І. Озерянська «Зброя Одеського історико-краєзнавчого музею: історія формування колекції»; А. Бугреєва (науковий співробітник ОІКМ) «Колекція «Українська народна сорочка кінця XIX — першої половини XX ст.» у фондах ОІКМ»; С. Лущик (краєзнавець, Одеса) «Екслібріс як історичний документ»; Т. Максим'юк (почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців та Одеського товариства колекціонерів, експерт Одеського відділення Українського фонду культури) та Ю. Максим'юк (краєзнавець, Одеса) «Невідомий фотознімок А.О. Скальковського з його автографом»; І. Корпусова (науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ) «Знак шведського воєнного ордену Меча з колекції ОІКМ» та ін.

Роботою секції «Історія Причорноморського регіону. Біографічні та історіографічні дослідження» керували І. Сапожников та Ю. Слюсар. На секції було заслухано та обговорено 9 доповідей: І. Сапожников «Вивчення історії Хаджибею за останні десять років: основні висновки та стан джерел»; Т. Попова (к. і. н., доцент кафедри нової та новітньої історії ОНУ «Історіографія у Новоросійському університеті: до питання про становлення історії історичної науки як історичної дисципліни»; В. Левченко (пошукач кафедри нової та новітньої історії ОНУ «Дослідження та викладання історії у Одеському інституті народної освіти» та ін.

Загалом на конференції було зроблено 37 доповідей та повідомлень учених і дослідників, які представляли понад 20 музейних, архівних, навчальних і науково-дослідних установ Одеси, Києва, Миколаєва, Донецька, Севастополя та Каховки. Більшість доповідей викликала інтерес присутніх, які взяли активну участь у їх обговоренні.

На заключному засіданні були заслухані підсумкові повідомлення голів секцій про результати роботи. Ф. Самойлов, А. Добролюбський, І. Сапожников висловили пропозиції і побажання, які надійшли від секцій для включення до підсумкової резолюції конференції. Після цього ще ціла низка зауважень та побажань була висловлена учасниками конференції: Л. Білоусовою, Т. Поповою, І. Любинським, Ю. Слюсарем та ін.

Підсумки конференції підбила В. Солодова, яка оголосила основні положення проекту резолюції і закрила засідання, подякувавши всіх учасників конференції за плідну роботу.

За підсумками роботи конференції було прийнято резолюцію, в якій відзначалося, що населення країни зберегло і навіть за останні роки підвищило свій інтерес до музеїв, не кажучи вже про представників наукових кіл та суспільно-політичних та культурологічних об'єднань регіону. Все це свідчить про значущість соціальної ролі музеїв усіх рівнів та їх колективів у просвітницькій діяльності, у розвитку вітчизняної науки та культури.

Резолюція акумулювала нагальні питання розвитку музейної та краєзнавчої справи на Одещині:

1. Необхідність конкретних заходів державної влади:

— окремими законодачими актами надати музеям права пільгового оподаткування, створити систему економічного стимулювання меценатів, які постійно підтримують заклади науки та культури;

— прискорити розробку «Інструкції з обліку, збереження і охорони музейних предметів», яка б відповідала сучасним вимогам музейної справи в Україні і у передових країнах світу;

— створити систему підвищення кваліфікації музейних співробітників;

— забезпечити співробітників музеїв кошта-ми на відрядження для пошуків та збору нових матеріалів, обміну досвідом, а також для надання науково-методичної допомоги районним, міським та сільським музеям нижчих рівнів, у відповідності з річними планами;

— сприяти комп'ютеризації музеїв та удосконаленню їхньої матеріально-технічної бази;

— надавати додаткове фінансування музейним закладам, які розробляють наукові проблеми історії та теорії краєзнавства, проводять регіональні краєзнавчі дослідження та популяризують вивчення історії рідного краю серед молоді.

2. Систематичнс проводити на базі обласних історико-краєзнавчих музеїв та їх філій регіональні і обласні конференції і семінари за участю працівників державних та суспільних музеїв, архівів, бібліотек, вузів і науково-дослідних установ та інститутув, викладачів шкіл, ліцеїв, гімназій, колекціонерів та краєзнавців, з питань розвитку історичного краєзнавства і обміну досвідом науково-просвітницької діяльності.

3. Ширше залучати до участі у таких конференціях і семінарах молодих дослідників — аспірантів і студентів вузів, співробітників музеїв, державних архівів і бібліотек.

4. Зробити науково-практичні конференції на базі Одеського історико-краєзнавчого музею традиційними, надавши їм міжнародного статусу. Залучати до участі в них представників Росії, Молдови, Румунії та інших країн близького та далекого зарубіжжя.

5. Пропагувати результати конференції в засобах масової інформації. Підготувати спеціальні статті про конференцію для газет, а також наукових і науково-популярних часописів.

6. Активізувати дослідження рядянського періоду історії краю, а також вивчення особливостей розвитку окремих регіонів (Подністров'я, Південної Бессарабії та ін.) та національностей, що мешкають в Українському Причорномор'ї. Детальніше відображати названі теми у музейних експозиціях.

7. Розробити спеціальну програму з дослідження і публікації документів і матеріалів, які зберігаються у Державному архіві Одеської області (Фонд будівельного комітету), запасниках Одеського історико-краєзнавчого і Одеського археологічного музеїв (Збірка планів, креслень та мап; рукописне зібрання колишнього імператорського Одеського товариства історії та старожитностей та ін.).

8. Налагодити регулярний обмін науковими та науково-методичними виданнями, а також науково-популярною літературою між музеями, бібліотеками, архівами та іншими зацікавленими організаціями та установами.

9. З метою підготовки кваліфікованих спеціалістів для роботи в музеях усіх рівнів, звернутися до ректорату Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова з пропозицією вивчити питання про введення на історичному факультеті спеціалізації «Музеєзнавство».

Олена Виноградова

ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОКУМЕНТАЦІЙНОЇ СФЕРИ

Реформування системи вищих навчальних закладів, що відбувається сьогодні в Україні відповідно до Закону «Про освіту», характеризується, поряд із іншими рисами, урізноманітненням напрямів, форм і методів діяльності закладів освіти усіх форм власності. Зокрема, все більше розповсюджується багаторівнева підготовка фахівців, впроваджується використання форм дистанційної освіти, суттєво підвищується роль комплексного інформаційного забезпечення діяльності вузу, організації сучасного діловодства в структурних

підрозділах закладу, оптимізації документообігу, законодавчого та документаційного забезпечення управління персоналом.

Складна структура сучасних закладів освіти, широкий діапазон їх ділових контактів обумовлюють наявність різних видів документних потоків, що утворюються в результаті діяльності установи та постійно циркулюють.

Досвід з удосконалення організації управлінського документування зумовлює нагальну необхідність оновлення чинної нормативної бази та вироблення необхідних уніфікованих рішень щодо інформаційно-документаційної діяльності. Так, «Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів» було затверджено ще 1997 р. Цей документ є базовим для організації руху документів та їх зберігання в установі будь-якого рівня, але на сьогодні він не враховує специфіку діяльності, зокрема, вищих закладів освіти приватної форми власності.

Для успішного вирішення окреслених питань необхідно організувати чітку систему підвищення кваліфікації фахівців документно-інформаційної сфери. Важливим кроком у цьому напрямі стало проведення, ініційованого ректоратом Європейського університету, науково-практичного семінару «Інформаційно-документаційне забезпечення діяльності вищих навчальних закладів України» у січні 2002 р. в м. Києві.

Організацію та проведення семінару було покладено на новостворену в університеті кафедру документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності.

В роботі семінару взяли участь 67 працівників канцелярій, відділів кадрів, інформаційних служб, бібліотек, фахівці з автоматизації інформаційних процесів та документообігу. Це були представники 46 вузів (у тому числі 22 державних) з 29 міст України.

Програма семінару передбачала розгляд таких основних проблем: оптимізація сучасного діловодства відповідно до специфіки діяльності вищого навчального закладу; законодавче забезпечення діяльності у сфері архівної справи і діловодства; документаційне забезпечення управління персоналом; інформатизація діяльності вузу; вдосконалення інформаційно-бібліотечної діяльності; формування електроних бібліотек та їх роль в організації дистанційної освіти.

Визначені проблеми розглядались за участю представників Міністерства освіти і науки України, Держкомархіву України, Міністерства аграрної політики України, інших міністерств та відомств, викладачів вищих закладів освіти та наукових працівників НАН України.

На відкритті семінару перший проректор Європейського університету, професор З. Тимошенко познайомила гостей та учасників семінару із 10-річною історією розвитку вузу, основними напрямами його діяльності, сучасною ресурсною базою, кадровим потенціалом. Вона зупинилася на різнобічній підготовці молодих спеціалістів, здатних працювати в умовах ринкової економіки. Поряд з цим, було наголошено на необхідності ґрунтовної підготовки фахівців для інформаційно-аналітичного і документаційного забезпечення розвитку підприємництва.

Усвідомлення складності комплексу питань спонукає до пошуку шляхів консолідації зусиль щодо їх вирішення. Тому, на семінарі було підписано Договір про співпрацю між Європейським університетом і Українським науково-дослідним інститутом архівної справи і документознавства терміном на 2 роки з можливим його подовженням на наступний дворічний період. Цей документ передбачає сприяння процесам інтеграції наукових досліджень у галузі документознавства, архівознавства, джерелознавства, інформаційної діяльності. Предметом договору визначено два основні проблемні блоки: наукова діяльність, підготовка та підвищення кваліфікації кадрів.

Сторони домовились про проведення спільних наукових досліджень у галузі документознавства, архівознавства, інформаційної діяльності; організацію спільних наукових конференцій, семінарів; обмін науковою літературою; реалізацію спільних проектів; надання взаємних інформаційно-консультативних послуг. Безумовно, корисним вбачається взаємне рецензування науково-дослідних робіт і дисертацій відповідними фахівцями, спільна підготовка і видання збірників документів та наукових праць на базі Європейського університету. Договором також передбачено широкий спектр спільних заходів з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців галузі.

У подальшій роботі семінару Голова Держкомархіву України, д. і. н., професор Р. Пиріг познайомив його учасників із основними положеннями державної політики у сфері архівної справи і діловодства. Цю проблематику було розвинено в доповідях та повідомленнях заступника Голови Держкомархіву України, д. і. н. Г. Боряка, начальника організаційно-аналітичного відділу Держкомархіву України К. Новохатського, а також директора Україн-

ського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, д. і. н. І. Матяш, заступника директора, к. і. н. Н. Христової та завідувача відділом документознавства цього ж Інституту, д. і. н., професора С. Кулешова.

Питання організації кадрової роботи та діловодства вищих навчальних закладів України на сучасному етапі розвитку висвітлені відповідальними працівниками Міністерства освіти і науки України І. Пославським і Н. Максютою.

В установах і організаціях країни досить гостро стоять питання інформатизації їх діяльності. Тому, із особливою зацікавленістю учасники семінару сприйняли повідомлення начальника департаменту кадрової політики, аграрної освіти і науки Міністерства аграрної політики України М. Бойка «Інформатизація діяльності агровузів України», яке було проілюстровано мультімедійними засобами.

Сучасні тенденції розвитку державної системи науково-технічної інформації та перспективи формування національної системи електронних бібліотек висвітлено в повідомленнях заступника директора Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації, к. т. н. В. Воронкова та керівника центру інформаційних технологій Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, к. т. н. Л. Костенко.

Серед вищих навчальних закладів країни Європейський університет, окрім інших аспектів діяльності, широко відомий потужним професорсько-викладацьким складом. Фахівці університету є авторами численних наукових публікацій, монографій, навчальних посібників, науково-методичних розробок, що видаються на поліграфічній базі Університету. З організацією видавничої діяльності в контексті забезпечення навчального процесу познайомив присутніх проректор Європейського університету, професор Ю. Палеха.

Проблеми організації та умови ефективного функціонування системи дистанційного навчання означені заступником директора Українського центру дистанційної освіти В. Валуйським.

Документно-інформаційна сфера є однією із стрижневих для розвитку сучасного інформаційного суспільства. До цього часу в Україні підготовка фахівців для роботи в інформаційно-аналітичних структурах державних та комерційних закладах залишається вкрай недосконалою. Свої погляди щодо шляхів вирішення цієї проблеми представив завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету, д. і. н. М. Слободяник. Подальший розгляд цього питання відбувся за круглим столом «Проблеми підготовки фахівців документно-інформаційної сфери». Зокрема, активно обговорювались такі питання:

— формування моделі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність»; співвідношення фундаментальних і фахових знань та комп'ютерної підготовки;

— структура і зміст навчального плану, сучасні і перспективні спеціалізації;

— перспективні напрями розвитку «Документознавства» як навчальної дисципліни;

— діловодство у системі знань документознавця;

— сутність і зміст інформаційно-аналітичної підготовки фахівців;

— особливості комп'ютерної підготовки фахівців документно-інформаційної сфери;

— перспективи вузівської підготовки фахівців документно-інформаційної сфери.

На засіданні круглого столу одержала підримку Концепція Європейського університету з підготовки фахівців із спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», яку представив М. Слободяник. Згідно з цією Концепцією випускники Університету одержать кваліфікації: «документознавець-аналітик економічної, фінансової і банківської інформації», «документознавець-аналітик міжнародної інформації», «документознавець-референт органів державної влади і управління». Випуск таких фахівців базується на ґрунтовній загальнотеоретичній та комп'ютерній підготовці у поєднанні із отриманням знань і вмінь, необхідних для організації власного бізнесу в інформаційній сфері. Вже на рівні молодшого спеціаліста забезпечується здатність самостійно здійснювати організацію документаційного супроводу управління, в тому числі з таких перспективних напрямків як кадрове, комп'ютерне і міжнародне діловодство; юридичне документування; діловодство у сучасному бізнесі і банківській сфері. Протягом 3–4 курсів студенти оволодівають знаннями, необхідними для самостійної роботи в інформаційно-аналітичній сфері. Зокрема: інформаційного менеджменту і маркетингу, інформаційно-аналітичної діяльності, аналітико-синтетичної переробки інформації; організацію діяльності інформаційно-аналітичних структур тощо. Серед базових дисциплін спеціалізацій визначені: економіка інформаційної сфери, інформаційно-аналітичне забезпечення економічної, фінансової і банківської діяльності; інформаційно-аналітичне забезпечення підприємництва; міжнародна інформація; інформа-

ційний моніторинг світового документного потоку; інформаційно-аналітичне забезпечення зовнішньоекономічної діяльності; управлінське документознавство; інформаційно-аналітичне забезпечення управління. Програми цих курсів складені у відповідності з міжнародними вимогами.

Учасники семінару в обговоренні наголошували на своєчасності звернення до цієї проблеми та вказали на необхідність розробки цілісної системи підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки фахівців документно-інформаційної сфери.

Програмою семінару було передбачено також засідання круглого столу «Перспективи удосконалення інформаційно-документаційного забезпечення діяльності вищого навчального закладу» з обговоренням питань:

— пріоритетні напрями розвитку системи інформаційно-документаційного забезпечення;

— вдосконалення системи документаційного забезпечення управління;

— комп'ютеризація діловодства та архівної справи у вищих навчальних закладах;

— електронна бібліотека вузу: структура, технологія формування.

В роботі круглих столів брали участь фахівці у відповідності з їх професійними інтересами. За таким же принципом формувались і групи для роботи у секційних заняттях.

Представницькою за кількістю учасників (35 чол.) виявилась секція «Документаційне забезпечення управління у вищих навчальних закладах». Безумовно популярними серед різних категорій учасників семінару були заняття секції «Ресурси і програмні засоби для комп'ютеризації навчального процесу, документообігу та інформаційно-бібліотечної діяльності».

Інформаційно-документаційне забезпечення всіх ланок діяльності вищого навчального закладу визначено центральною проблемою семінару. Тому, робота секції «Формування документаційно-інформаційних ресурсів вищого навчального закладу» також стала корисною для більшості його слухачів.

Під час проведення практикуму «Документаційне забезпечення управління персоналом у вищому навчальному закладі» учасникам семінару була надана можливість отримання індивідуальних консультацій з практики організації сучасного діловодства у вищому навчальному закладі та правового забезпечення роботи з кадрами. На семінарі також було організовано комп'ютерний практикум з демонстрацією програмних засобів, що забезпечують комп'ютеризацію діяльності вузу, оперативне управління документообігом та автоматизацію інформаційно-бібліотечних процесів.

Секційні, практичні заняття та індивідуальні консультації забезпечувались фахівцями кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, юридичної служби і центру впровадження інформаційних технологій Європейського університету та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Здебільшого професійні контакти відбувались у режимі «запитання — відповідь». Саме використання такого методу в організації роботи семінару дозволило забезпечити комплексність та оперативність отримання знань.

За підсумками участі у науково-практичному семінарі його слухачі отримали іменні сертифікати про успішне опанування його програми.

Для визначення доцільності проведення аналогічних семінарів у подальшому та попередньої оцінки результатів проведеного заходу учасниками семінару було запропоновано рейтингове опитування. Розглянемо детальніше деякі його висновки. На питання «Чи вважаєте Ви корисною для себе участь у цьому семінарі» 100 відсотків учасників дали позитивну відповідь. Були також вказані найцікавіші доповіді та корисні консультації.

Серед заходів семінару найбільш вдалими визначені:

1) робота секцій (29 голосів)

2) організація професійного спілкування (17 голосів)

3) практикуми (16 голосів)

4) консультації (14 голосів)

5) обговорення за круглим столом (12 голосів).

Переважна більшість учасників семінару позитивно оцінила рівень організації та проведення семінару, а також пакет матеріалів, наданий учасникам. Основним побажанням було розширення репертуару матеріалів семінару за рахунок доповідей та повідомлень, останніх нормативних актів, стандартів та інструкцій щодо організації документообігу.

Учасники семінару також висловились за організацію на базі Європейського університету постійно діючої системи підвищення кваліфікації таких категорій працівників вищих навчальних закладів, як діловоди, працівники канцелярій, архівів, відділів кадрів, бібліотек та інших підрозділів, що забезпечують інформаційно-документаційну сферу діяльності вузу.

Таким чином, попередній аналіз результатів проведення науково-практичного семінару «Інформаційно-документаційне забезпечення діяльності вищих навчальних закладів України» дає підстави стверджувати про необхідність відпрацювання системи організації таких заходів для різних категорій працівників вищих навчальних закладів у подальшому. Тільки за умови забезпечення дієвості такої системи згодом можна буде сподіватись на позитивний поступ у вирішенні поставлених проблем.

Валентина Бездрабко

БІОГРАФІСТИКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(VI Астаховські читання)

4 червня 2002 р. у м. Харкові відбулися позачергові VI Астаховські читання, присвячені 80-літтю від дня народження видатного ученого, родоначальника харківської історіографічної школи, доктора історичних наук, професора Віктора Івановича Астахова. Традиційно організаторами конференції виступили співзасновники Астаховських читань — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна та Харківський гуманітарний інститут «Народна українська академія».

Від імені віце-прем'єр-міністра України В.А. Семиноженка вітання учасникам конференції оголосив Голова Державного комітету архівів України, доктор історичних наук, проф. Р.Я. Пиріг. З вітальними словами до тих, хто зібрався у конференц-залі, звернулися ректор ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор соціологічних наук, проф. В.С. Бакіров, ректор Народної української академії, доктор історичних наук, проф. В.І. Астахова, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, доктор історичних наук І.Б. Матяш, декан історичного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук, проф. С.І. Посохов. На адресу читань надійшли вітання від голови Всеукраїнської Спілки краєзнавців, академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька.

Доведену часом актуальність тематики кожних Астаховських читань цього разу знову було підтверджено. Тему конференції — «Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень» чітко увиразнила перша її частина — меморіальна, лейтмотивом якої стала думка: яскравість, колоритність, непересічність Віктора Івановича Астахова як особистості, ученого, керівника, громадського діяча, сім'янина — це все суть Вічності.

Інна Можайко, вихованка педагога та вченого, виступила автором і режисером фільму про В.І. Астахова, який було продемонстровано у залі конференції на початку її роботи. Вдала композиція кінострічки розгорталася навколо основної ідеї: світ В.І. Астахова — родина, друзі, колеги, наука — пам'ятає його.

На пошану Віктора Івановича з доповідями виступили провідні історіографи, випускники кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна — кандидат історичних наук С.М. Куделко («Астахов як історіограф»), кандидат історичних наук В.І. Бутенко («Астахов як педагог»), кандидат історичних наук Л.Ю. Посохова («Краєзнавчі студії в житті та творчості В.І. Астахова»), доктор історичних наук А.І. Епштейн («Керівник особливого типу»). Різні за тематикою доповіді об'єднував однотипний набір концептів, що наповнювали і визначали зміст його життя та творчості. Це — інтелект, інтелігентність, гуманізм.

Актуальним проблемам біографістики були присвячені доповіді відомих науковців і початківців — кандидата історичних наук М.Г. Железняка «Енциклопедія сучасної України: концепція, стан та перспективи», доктора історичних наук І.Б. Матяш «До проблеми створення галузевих біобібліографічних довідників», доктора історичних наук Р.Я. Пирога «Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого», доктора історичних наук О.Н. Ярмиша «З досвіду створення «Харківського біографічного словника», кандидата історичних наук В.Л. Маслійчука «Межі та безмежжя української біографістики», доктора історичних наук І.П. Сергєєва «Образ римського імператора Галлієна у його життєписі та історіографії», кандидата історичних наук

О.П. Мартем'янова «З досвіду викладання курсу «Історичні портрети діячів доби античності». Основний акцент доповідачі зробили на перспективу, а не ретроспективу біографістики, шляхи та майбутній розвиток науки, підійшовши до питання з власних професійних позицій.

У ході конференції відбулися переговори між директором Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства І.Б. Матяш та деканом історичного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна С.І. Посоховим, директором Держархіву Харківської області В.В. Резніковою, які намітили напрямки розширення співробітництва.

На конференції відбулася презентація двох вельми цікавих видань. Перше з них — «Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу» (Харків, 2002, 168 с.), укладено за матеріалами V Астаховських читань (Харків, 2001), друге — «Страницы из жизни Учителя (В.И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)» (Харків, 2002, 176 с.),— збірка спогадів про В.І. Астахова та досліджень його біографії. Було розгорнуто виставку наукового доробку В.І. Астахова, останніх біографістичних досліджень харківських учених.

У цікавих спогадах і враженнях, доповідях і дискусіях сплинув час конференції. VI Астаховські читання наштовхнули всіх присутніх ще раз на думку про те, що пам'ять, передусім, потрібна живим, для того, щоб завжди нам, переінакшеним часом, можна було «повернутись» у часі до інакших, і все ж таки, нас, пізнати себе.

Ірина Преловська

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УАПЦ 1920–1930 рр.

На хвилі зацікавлення церковною історією, якої «не існувало» в СРСР та УРСР, і процесу відродження автокефальної Церкви в Україні на початку 1990-х рр. відбулося звернення науковців до цієї проблематики. Пройшли наукові конференції, вийшли друком статті і монографії, досліджуються різні аспекти життя та діяння УАПЦ 1920–30-х рр. Матеріали і документи І Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 р. були підготовлені до видання Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України і побачили світ окремим виданням у Львові 1999 року[1]. Упорядкували том працівник ЦДАВО України Г. Михайличенко та співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Л. Пилявець та І. Преловська.

З початку існування Інституту тема дослідження та видання друком архівних документів з історії Православної Церкви в Україні новітньої доби є одним з напрямків діяльності. Велику роботу було проороблено у справі пошуку, копіювання та археографічного опрацювання документів з фонду №3984 ЦДАВО України під назвою «Українська Автокефальна Церква. Відділ керівничий».

Видання друком матеріалів цієї серії, зокрема матеріалів Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору, є надзвичайно важливим у справі вивчення церковної історії України в XX ст., як складової частини загальноукраїнської історії. Сучасний стан Православ'я в Україні і проблеми, пов'язані з протистоянням різних його напрямків, вимагає введення до наукового обігу досі невивчених документів, які мають безпосереднє значення для вивчення коріння тих конфліктів, які сьогодні є реальністю в державному та суспільному житті.

Документи І Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. мають велике інформаційне значення. Видання друком стенограм Собору, його канонів та ухвал, списків учасників Собору та інших документів дозволяють досить об'єктивно відтворити хід тогочасних подій, зрозуміти мотивацію його учасників, дослідити теоретичну спадщину таких відомих діячів українського національного відродження, як А. Кримський, В. Данилевич, К. Стеценко, П. Тичина, П. Демуцький, Я. Яциневич та ін.

Зараз в Інституті української археографії та джерелознавства триває робота з підготовки до видання другого збірника документів цієї серії. Йдеться про матеріали II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. З документів Собору 1927 р. опубліковано тільки незначну частину

в збірнику матеріалів українського християнського самовидаву «Мартирологія Українських Церков»[2]. В цьому збірнику почасти видруковані матеріали, які зібрав діяч з середовища УАПЦ (Соборноправної), що утворилася в Німеччині у 1947 р. внаслідок розколу УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського), прот. Митрофан Явдась[3], витяги з «Історії Української Православної Церкви», автором якої є митрополит УАПЦ Василь Липківський (1921–1927), а також звернення Собору до вірних УАПЦ та частину інтронізаційного слова новообраного на цьому Соборі митрополита Миколая Борецького (1927–1930).

Аналітичний огляд діяльності цього Собору вже почасти було здійснено проф. Іваном Власовським в його 4-томній праці «Нарис історії Української Православної Церкви»[4] та українським дослідником Арсеном Зінченком в його монографії, присвяченій життєпису митрополита Василя Липківського[5].

Архівні документи про подальше життя цієї Церкви, зокрема матеріали II Собору УАПЦ 1927 р. поки що не були опубліковані. Можливо, цьому перешкоджало упереджене ставлення до Собору, викликане тиском з боку радянської влади, яка ще в 1926 р. поставила спеціальною умовою дозволу на проведення Собору усунення о. митрополита Василя Липківського від церковного служіння. І тому тема спроби реформування УАПЦ взагалі залишається недослідженою. Саме існування УАПЦ 1927 р. вже було полемічним, бо політична ситуація в Україні в цей період була зовсім іншою ніж 1921 р.

За канонами УАПЦ, наступний Собор мав відбутися 1926 р., але державний уряд не дав дозволу на його проведення і не дозволяв реєстрацію статуту УАПЦ. Статут було зареєстровано тільки 10 грудня 1926 р. ВПЦР листівно зверталася до НКВС УСРР 5 серпня 1927 р. з проханням надати дозвіл скликати Собор, повідомляючи про те, що Передсоборна Нарада, що відбулася 26–30 липня 1927 р., розробила проект програми, визначила доповідачів й обрала Передсоборну Комісію. Тому Президія ВПЦР просила НКВС дати дозвіл на скликання з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р. у м. Києві в соборі св. Софії 2-го Всеукраїнського Церковного Собору для вирішення питань, зазначених у програмі.

27 липня 1927 р. на засіданні Передсоборної Наради було оголошено, що окрім ухваленого порядку обговорення майбутнього Собору, представник влади просить завітати до нього о. Митрополита Василя Липківського та 5 представників Церкви. Нарадою було обрано делегацію з Архієп. Йосифа Оксіюка та Костянтина Кротевича, Єп. Миколу Борецького, свящ. Шарая та Тарана й мирянина Кулиду Представник уряду зазначив, що він подав всій УАПЦ відомості про виступи о. Митрополита, які уряд вважає контрреволюційними. Йшлося про те, що звинувачення проти митрополита Василя Липківського висувалися на підставі записаних кимось розмов, в яких о. Митрополит оцінював стан Радвлади «як стан агонії» і навіть казав, що «Радвладі залишилось 2–3 тижні існування»[6].

Тут же, на нараді Єп. Костянтин Малюшкевич висловився за те, щоб передати справу митрополита до суду, бо «є загроза підвести всю Церкву під небезпеку». Ця заява красномовно свідчила про те, що в середовищі УАПЦ станом на 1927 р. вже давно вирували пристрасті далекі від церковних і справа була не тільки в звинуваченнях у «петлюрівщині», а лежала в площині стосунків між радянською владою і УАПЦ. Проблема була в тім, що з самого початку приходу більшовиків в Україну в лютому 1919 р. ВПЦР ухвалила стати на ґрунт радянського закону про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви і зареєструвалися як Всеукраїнська Спілка православних парафій на чолі з ВПЦР. Тоді ж ця організація отримала від влади дозвіл на користування храмами м. Києва — Св. Софії, Андріївської церкви, Микільського військового собору (Печерськ), Св. Іллі та ін.[7].

Але стосунки між владою і УАПЦ почали розвиватися зовсім не по тому сценарію, на який сподівалося керівництво УАПЦ і 1927 р., коли діяльність радянської влади щодо церкви вже набула остаточного оформлення і чіткого спрямування, УАПЦ опинилася в повній залежності від наказів влади. Маніпулювання УАПЦ здійснювалося через керівний склад ВПЦР, як це видно навіть з матеріалів Передсоборної наради. В суботу, 30 липня 1927 р., доповідь «Церква в Державі та їх відокремленість» робив архієп. Микола Пивоварів, який щойно повернувся до УАПЦ після перебування в розкольницькому угрупування під назвою «Діяльно-Христова Церква». Йшлося про відокремленість Церкви від Держави, яка є одною з підвалин УАПЦ, аполітичність, зовнішнє і внутрішнє відокремлення Церкви від Держави, про Російську синодальну Церкву.

В доповіді знову було зазначено, що свого часу було прийнято декрет про відокремлення Церкви від Держави свідомо, «як довгождану умову розвитку й правдивого життя Церкви».

М. Кобзар зробив доповідь про роботу по організації Собору. Він запропонував запросити 4-х стенографів, які б працювали позмінно, 3-х друкарок, взяти 2 друкарські машини напрокат тощо. Безпосередньо для засідань він запропонував обладнати приміщення Собору, підготовити кімнати для житла, забезпечити освітлення приміщення під час засідань.

Сам Собор мав відбутися в теплій Софії (*Київ, Володимирська, 24*). *Делегатів планувалося* розмістити в приміщеннях, які повинні були надати місцеві парафії УАПЦ. Як делегатів планувалося запросити Президію ВПЦР, науковців, учасників І Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р., представників УАПЦ за кордоном (за кошти УАПЦ разом з клопотанням про візу) та представників інших православних Церков в Україні. Окремою пропозицією було внесено запрошення колишніх членів Президії ВПЦР як почесних гостей. Планувалося також запрошення представників УАПЦ в Америці, Оренбурзі й Семиріччі. Було подано пропозицію щоб під час Собору було *переведено служби «Слово Хрестне» і «Визволення»*, автором яких був В. Чехівський[8]. Ухвалили гостей розмістити на хорах в Софії, а науковців — поблизу Президії.

Програма ІІ Собору УАПЦ 1927 р. включала пункти з богословських напрямків: стан релігії взагалі і християнства в світовому житті; антагонізми в оцінці релігії; роль й місце християнства в сучасному житті; характеристика різних християнських течій; методи організації християнського світогляду й церковної думки; основні вимоги християнського світогляду в галузі учення віри; основні апологетичні питання сучасності; характеристика сучасних богословських течій; учення про Церкву, як громаду Христову, та її благодатне життя.

Планувалося також заслухати доповіді з основних вимог сучасного християнського світогляду в галузі учення моралі та її зв'язку з суспільними відносинами. Зокрема про погляд УАПЦ на смертну кару, війну та вбивство, на соціальні й національні взаємовідносини, на засоби й форми християнської благодійності, на сім'ю, дітей й юнацтво, на засоби боротьби з пияцтвом, злодійством та марнославством. У справі змін основ організації Церкви, значення канонів та розуміння соборноправности було ухвалено переглянути Канони УАПЦ 1921 р. «за вимогами церковного життя», а також здійснити кодифікацію канонів, обговорити засоби підтримання церковної дисципліни та принципи повернення до УАПЦ тих, що *відійшли від неї*.

Окремо під час ІІ Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1927 р. планувалося заслухати доповіді у церковно-освітній справі УАПЦ — завданням і методам церковно-освітньої праці, формам організації богословської освіти, засобам церковної самоосвіти, проповіді УАПЦ, церковному видавництву, організації богословсько-наукової праці. Цікаво по програмі ІІ Собору простежити розвиток тих *новотворів, які запровадила в себе УАПЦ* після 1921 р. Планувалося виголосити доповіді по богослужбовій галузі церковного життя: а) розвиток сучасних форм церковного богослу́ження, б) перегляд богослужбового уставу в службах воскресних, святкових, буденних; складення нових чинів, в) зовнішня частина богослужіння (вигляд храмів і внутрішній розподіл їх, богослужбовий одяг), г) читання, співи й музика на Божих службах, д) проповідницька частина, е) перехід на новий стиль.

Спеціального дослідження заслуговує розділ програми Собору, який стосувався ставлення УАПЦ до інших християнських церков. Планувалося обговорити основи міжцерковних відносин та відношення УАПЦ до інших православних Церков на Україні, за її межами, до «Римського папізму», до різних протестантських течій та християнських угрупувань на терені України. Програма Собору була настільки широкою, що на порядок денний були винесені доповіді про відношення УАПЦ до нехристиянських релігійних об'єднань: теософії, іудаїзму, магометанства, буддизму, інших східних релігій, до атеїзму.

Після тривалої передсоборної роботи і праці ВПЦР з організації скликання Собору ІІ Всеукраїнський Собор УАПЦ розпочав свою роботу після Божественої Літургії в храмі Св. Софії і урочистого молебна. Засідання почалося о 17 год. 35 хвилин 17 жовтня 1927 р. На Собор повинно було з'явитись від 250 до 300 делегатів, але *в перший день було тільки 160*. На початку засідання Голова Президії єп. П.Ромоданів, підводячи підсумки діяльності УАПЦ, зазначив, що І Собор знаменував собою акт відродження, а ІІ Собор «повинен бути Собором самопізнання та самовизначення». Після П. Ромоданова виступив митрополит Василь Липківський з короткою промовою, в якій йшлося про досягнення І Собору УАПЦ 1921 р.

На третій день роботи Собору 19 жовтня 1927 р. було поставлено питання про відношення Уряду до УАПЦ і з цією метою на початку засідання Собор обрав делегацію. Саме *в контексті ставлення Уряду до УАПЦ митро-*

полит Василь Липківський зачитав на засіданні свою заяву. Заяву витримано в спокійному дусі, хоча о. митрополит відверто сказав, що його підозрюють в контрреволюційних настроях щодо державної влади і це ставлення переноситься на всю УАПЦ. Але незрозумілою до кінця залишається позиція о. митрополита Василя — палкого трибуна і оборонця Української Церкви, коли він, навіть розуміючи те, що його усунуть від церковної діяльності незалежно від того, що він скаже, все одно говорить те, що від нього вимагають обставини на Соборі і, ще конкретніше,— представники влади.

Внаслідок такої боротьби митрополита Василя Липківського і його заступника архиєпископа Нестора Шараївського було усунуто від керівництва УАПЦ і натомість обрано нового митрополита УАПЦ Миколая Борецького та його заступників — архиєп. Йосифа Оксіюка та Костянтина Малюшкевича. Були обговорені численні доповіді з різних питань церковного життя.

Після II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. цій Церкві залишалося існувати формально 3 роки, фактично років десять, коли від неї залишилися тільки невеликі громади десь на периферії та окремі священики і диякони, які якимось дивом вижили. Представники цієї Церкви більше змогли зробити для увічнення пам'яті засновників УАПЦ в діаспорі, на еміграції.

У збірнику документів цього Собору, який укладається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, плануються до публікації документи та матеріали з історії Української Автокефальної Православної Церкви за 1927 р. Майже всі ці документи будуть оприлюднені вперше. Ті з них, які стосуються підготовки і ходу II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1927 р., виявлені у фонді ЦДАВО України №3984 «Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий».

Ці справи зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), де фонд мав №880. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву Жовтневої революції (нині — ЦДАВО) фонд отримав нинішній номер. Цей фонд має 4 описи, до яких внесено 2925 справ. Опис №1 охоплює документи за 1920–1924 рр. і попередньо містив 503 справи. На сьогодні є 484 справи. Опис №2 являє собою особисті справи духовенства УАПЦ (не друкуються). Після вилучення з нього справ на сьогодні наявні 1276 справ, замість 1279. До опису №3 внесено 843 справи, що хронологічно охоплюють 1918–1929 рр. Опис №4 включає справи за 1918–1929 рр. у кількості 300 од. зб. Більшість справ, що містить машинописні варіанти стенограм Собору, знаходиться в описі №4 за №175–178. Через те, що формування справ та їх поділ за описами іноді відбувались без збереження хронологічної послідовності, деякі матеріали II Собору опинилися в різних справах фонду.

У справах протоколи засідань загалом упорядковані, про що свідчить збереження навіть незначних за змістом записок та інших матеріалів. Документи, представлені в цьому збірнику, за невеликим винятком, невідомі не тільки широкому читацькому загалу, але й науковцям, які досліджують історію православ'я в Україні. Попри не досить добрий стан збереженості матеріалів та відсутність частини з них, документи є великою історичною цінністю для майбутніх дослідників цього періоду історії Православної Церкви в Україні.

Збірник складатиметься з трьох розділів. У першому буде подано стенограми засідань Собору з додатками. Протоколи засідань II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. збереглись у декількох машинописних ідентичних за змістом і виглядом варіантах. Всі вони розшифровані, передруковані, але не відредаговані, оскільки при порівнянні текстів стенограм не віднайдено майже ніяких редакторських приміток. Стенограми збереглися тільки в копіях і не мають підписів. Зіставлення всіх видів протоколів показало абсолютну ідентичність текстів. В середньому віднайдено по 3 варіанти кожної стенограми, віднайдено серед протоколів за 17 жовтня 1927 р.— першого дня засідань Собору. Віднайдено 3 варіанти, ідентичні машинописними копіями.

Останній день засідання собору — 30 жовтня. Не вдалося віднайти стенограми за цей день серед матеріалів фонду. Але в іншій справі збереглися два документи, які свідчать про те, що засідання в цей день все-таки відбулося. У справі під заголовком «Машинописні та рукописні тексти журналу «Церква і Життя» за 1925–1928 р.» (оп. 3, спр. 354). Віднайдено текст промови невідомого автора на закриття собору, датованої 30 жовтня 1927 року (арк. 232–234). Це машинописна копія, виправлена олівцем від руки. Цей документ має заголовок: «З ласки Божої II-й Всеукраїнський Православний Церковний Собор до всіх вірних дітей Святої Православної Української Автокефальної Церкви». Інший до-

кумент — промова новообраного митрополита Київського і всієї України † Миколая Борецького *при закритті собору*. Цей документ має повні вихідні дані: «...у св[ятому] м. Києві з катедри св. Софії Р[оку] Б[ожого] 1927, м[ісяця] Жовтня 30 дня. Документ зберігся у вигляді рукописної копії (арк. 235–238).

Інші стенограми та додатки до них, які подаються далі, сформовано таким же чином: окрім наявних додатків до стенограми було долучено матеріали з інших справ, які є дотичними до неї. Деякі стенограми подаються без додатків, оскільки не було виявлено жодних супровідних документів.

До другого розділу збірника мають увійти документи і матеріали, що дають можливість зрозуміти перебіг подій на Соборі. Буде опубліковано список делегатів Собору. Списки членів Собору збереглись у двох ідентичних примірниках і в справі деякі аркуші були переплутані укладачами. Наявна в списках додаткова інформація про делегатів дає можливість дослідити склад делегатів Собору, їхню освіту, фах, належність до церковного причету, соціальний стан. Окремо подаються відомості про членство у ВПЦР. Але ми не можемо твердити, що саме в такому складі відбувалися всі засідання Собору, оскільки в деяких спогадах трапляються прізвища, яких немає в списках. Ймовірно, деяких делегатів було додатково запрошено.

До третьої частини збірника мають увійти анкетні дані всіх діячів УАПЦ 1920–1930 рр., особові справи яких збереглися в фонді №3984 ЦДАВО України. Публікація такої великої *кількості досі неоприлюднених архівних джерел* має стати новою віхою розвитку сучасних історико-церковних студій в українській історичній науці, оскільки оприлюднення такого великого масиву документів має сприяти подальшим дослідженням історії Церкви, міжцерковних відносин, персоналій, культурологічних студій, джерелознавчих та історіографічних досліджень тощо.

Лініна Одинока

[1] Перший Всеукраїнський православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали.— Київ-Львів: Жовква, 1999.— 560 с.

[2] Мартирологія українських церков.— Торонто, Балтимор, 1987.— Т. 1: Українська православна Церква.— С. 137–150.

[3] Опубл. у кн.: Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви / Упоряд. прот. митрофан Яндась.— Мюнхен, УАПЦ, 1951.— Ч. 1.— С. 18–21, 42–44. Друге видання: Мартирологія українських церков.— Торонто, Балтимор, 1987.— Т. 1: Українська православна Церква.— С. 137–141.

[4] *Власовський І.*, проф. Нарис історі Української Православної Церкви. В 4 т.— Нью-Йорк; Бавнд-Брук: Вид. УПЦ в США, 1961. Репринтне видання в Україні: К., 1998.— Т. IV, Ч. І.— С. 198–207.

[5] *Зінченко А.* Визволитися вірою: Життя і діянні митрополита Василя Липківського.— К.: Дніпро, 1997.— С. 268–279.

[6] ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 167, арк. 21.

[7] *Преловська І.* ВПЦР — організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., Київ, 12 жовтня 1996 р.— К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997 — С. 29–49.

[8] Див. докл.: *Преловська І.* Доля Благовісника // Старожитності.— К., 1995.— №5–6 (72–73).— С. 24–25; *Вона ж.* Ідеї раннього християнства (I–IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. в Києві) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів.— К.: Вид. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1996.— Т. 1.— С. 321–342; *Вона ж.* Відправа Благовісника // Розбудова держави.— К., 1996.— №1(42).— С. 45–51; *Вона ж.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1997.— Т. II.— С. 295–321 та інші.

ВИВЧАЄМО НАШУ ІСТОРІЮ

(Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік / Уклад.: В.У. Скалабан і ін.— Мінськ: Нац. б-ка Беларусі, 2001.— 120 с.)

Характерною рисою сучасного етапу розвитку історичної науки в Україні є стійкий інтерес до життя і творчості її визначних постатей, так як для повноти історичної та культурної пам'яті необхідно повернути історії забуті або малознані імена діячів, котрі своєю теоретичною, творчою та практичною діяльністю сприяли розвитку вітчизняної науки. В

зв'язку з цим нашу увагу привернуло одне з останніх видань білоруських колег — біобібліографічний покажчик, присвячений Митрофану Вікторовичу Довнар-Запольському. Звернення до цієї постаті не випадкове. М. Довнар-Запольський — визначний вчений-історик білоруського походження, етнограф, архівознавець, археограф, джерелознавець.

Протягом всього життя центральне місце в науковій діяльності М. Довнар-Запольського посідали історіографічні, джерелознавчі дослідження, що висвітлювали економічну та політичну історію Білорусі, України, Росії. Він багато уваги приділив дослідженню та виданню стародавніх рукописів, давніх актів, інших джерелознавчих матеріалів з історії України. Крім того, значний внесок М. Довнар-Запольського в архівну справу України 20-х років XX ст. Вихованець, а згодом професор Київського університету, учень В. Антоновича, М. Довнар-Запольський стояв біля витоків архівної освіти в Україні, брав участь у підготовці окремих томів «Архива Юго-Западной России» та роботі Київської Археографічної Комісії.

Укладачі покажчика і поставили своїм завданням засобами бібліографії показати внесок вченого — яскравого представника Київської історичної школи у історіографію, джерелознавство, археографію, визначити його роль у розвитку історичної науки трьох народів.

Безперечною умовою повноти персонального бібліографічного покажчика про вченого, дослідницькі інтереси якого були тісно пов'язані і з Білоруссю, і з Україною та Росією, було те, що у підготовці видання взяли участь дослідники і спеціалісти не тільки з Білорусі (В. Скалабан, В. Лебедєва, Т. Махнач, Л. Станкевич), а і з України та Росії — І. Матяш (директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства), С. Михальченко (професор Брянського державного університету). Як консультантів і рецензентів було залучено українських фахівців: Л. Беляєва (головний бібліограф Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського), В. Ульяновського (професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченко).

Така плідна співпраця істориків, джерелознавців, спеціалістів в галузі архівної справи, бібліографів обумовила успіх видання, оскільки суттєво розширилися наші знання про М. Довнар-Запольського, до наукового обігу введено значний комплекс опублікованих та архівних джерел з бібліотек, архівів України, Росії.

У вступі автори дають стислу характеристику структури покажчика, принципи групування матеріалів у розділах, розкривають досить репрезентативну базу для складання бібліографії — фонди та довідково-пошуковий апарат Національної бібліотеки Білорусі, Національного науково-освітнього Центру ім. Ф. Скорини, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України, Російської державної бібліотеки.

Традиційно для персональних бібліографічних покажчиків організовано основний зміст: «Біографічна довідка»; два основні розділи — «Хронологічний покажчик друкованих праць М. Довнар-Запольського»; «Література про життя, діяльність та творчу спадщину»; «Додатки».

Власне бібліографічний матеріал покажчика згрупований у двох розділах, становить 725 нумерованих записів і, як зазначають укладачі, виключна більшість проглянута de visu (не проглянуто у I розділі — 76 позицій із 341, у II розділі — 8 з 384).

У першому розділі «Хронологічний покажчик друкованих праць М. Довнар-Запольського» укладачі покажчика зробили спробу якомога повніше зібрати відомості про творчу спадщину М. Довнар-Запольського. В ньому поряд з окремо виданими працями та статтями із збірників, довідників та періодичних видань подано рецензії та праці, в яких М. Довнар-Запольський виступає як укладач, редактор тощо.

Вдало вирішено питання розташування матеріалу всередині розділу. Зібраний матеріал розташовано за хронологічним принципом, а в межах року згруповано у 5 розділах:

1) Окремі монографічні видання;

2) Матеріали і статті із збірників, довідників;

3) Матеріали і статті з періодичних видань;

4) Рецензії;

5) Праці, видані за участю М. Довнар-Запольського (укладання, редагування, коментарі, підготовка текстів).

Таке групування матеріалу дає можливість у кожному періоді виділити основні напрями наукових досліджень М. Довнар-Запольського, їх обсяг. Перший розділ містить відомості про прижиттєві публікації праць М. Довнар-Запольського (1883–1928 рр.) та видання останніх років (1977–2000 рр.). Укладачі виявили і праці М. Довнар-Запольського, котрі опубліковані під псевдонімами, подають у «Додатках» список його псевдонімів і криптонімів. Ретельно складений хронологічний список праць М. Довнар-Запольського дає можливість

дослідити динаміку та творчу еволюцію вченого впродовж його життя, свідчить про широту та різнобічність його наукових інтересів.

У другий розділ «Література про життя, діяльність і творчу спадщину М. Довнар-Запольського» включено 384 бібліографічні записи. Укладачі прагнули до якомога більшої повноти і тому, крім матеріалів, що безпосередньо висвітлюють життя та діяльність М. Довнар-Запольського, включили матеріали, які містять аналіз його діяльності, зокрема, в працях загальноісторичного характеру виділяють інформацію, що безпосередньо стосується М. Довнар-Запольського. В разі потреби описи супроводжуються короткими довідковими анотаціями. Розміщення матеріалу в розділі також хронологічне, в межах року — за алфавітом.

Автори провели значну роботу по виявленню статей в періодичних виданнях, матеріалах конференцій, тематичних збірниках суміжної тематики, які стосуються оцінки наукової діяльності та творчості М. Довнар-Запольського.

У додатках представлено ряд ґрунтовних допоміжних покажчиків, традиційно присутніх у виданнях такого роду — іменний, географічний (який, до речі, вводить у географію наукових зацікавлень вченого), скорочень.

Важливим джерелом для дослідників творчості та життєвого шляху М. Довнар-Запольського буде складений авторами список архівних фондів з архівів України, Білорусі, Росії, *які містять відомості про життя та діяльність* М. Довнар-Запольського. До переліку включено відомості з 11 архівів, в т. ч. українських — Центрального державного історичного архіву України, м. Київ; Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; Державного архіву м. Києва; Державного архіву Київської області; Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Інформативним є також список періодичних видань, публікації з яких включено до бібліографічного покажчика. Список включає 92 назви газет, часописів, вісників тощо.

Проте і в цьому ґрунтовному виданні є деякі недоліки. По перше, відсутність у персональному бібліографічному покажчику такої структурної частини як «Основні дати життя та діяльності вченого» позбавляють читача можливості осягнути процес формування наукових інтересів вченого в контексті його професійної і громадської роботи. По друге, алфавітний покажчик праць М. Довнар-Запольського має право на самостійне існування й конче потрібний у складі такого видання, оскільки мета будь-якого допоміжного покажчика подати матеріал основної частини в іншому аспекті, і дати до неї посилання. Крім того, в списку періодичних видань доцільно дати повні відомості про те, хто видавець, чий це орган, у виданнях якого року виявлено публікації тощо.

В цілому, поява такого бібліографічного покажчика вельми показова — свідчить про велике значення для розвитку вітчизняної історіографії, джерелознавства, архівної справи таких праць. Адже через вивчення творчості та діяльності визначних діячів можливе знання минулого. Крім того, такі видання спонукають до створення аналогічних персональних бібліографій вітчизняних істориків, архівістів, археографів, джерелознавців.

Цей покажчик буде корисним не тільки фахівцям в галузі архівної справи, а й працівникам бібліотек, музеїв, краєзнавцям, викладачам, студентам. Проте, проте. Тираж видання — 150 примірників — позбавляє багатьох науковців, молодих дослідників можливості долучитися до вивчення вітчизняної історії через творчість та діяльність непересічної постаті української історичної науки — М. Довнар-Запольського.

Таїсія Ківшар, Лініна Одинока

НАУКОВЕ ВИДАННЯ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

(Бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський (1860–1930): Біобібліогр. нарис / Харківський держ. ун-т. Центральна наукова б-ка; Уклад. Н.М. Березюк.— Х.: РА, 1998.— 68 с.: іл.— (Видатні постаті в історії Харківського університету)

В українському бібліотекознавстві усвідомлюється потреба ґрунтовного дослідження його еволюції як науки, обґрунтування періодизації та виявлення провідних тенденцій і наукових шкіл. Цьому значною мірою сприяють дослідження бібліотекознавчої біографістики, що активізувалися в останні роки.

У цьому контексті помітним явищем став випуск біобібліографічного нарису, присвяченого життєвому та творчому шляху одного із

відомих українських бібліотекознавців, представника Харківської бібліотечної школи Костянтина Івановича Рубинського.

Укладач видання — Н.М. Березюк, головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, впродовж ряду років досліджувала мало вивчену тему — діяльність К.І. Рубинського як бібліотекознавця, бібліотекаря бібліотеки Харківського університету, однієї з перших університетських українських бібліотек, в якій майже 40 років вів невтомну наукову і практичну діяльність К.І. Рубинський. Цілком логічним продовженням наукових студій Н.М. Березюк стало дане видання у серії «Видатні постаті в історії Харківського університету», яким, зазначає укладач, «Центральна наукова бібліотека Харківського університету виконує, хоч і з запізненням свій обов'язок щодо вшанування пам'яті видатного бібліотекознавця К.І. Рубинського». І дійсно, ім'я К. Рубинського в період тоталітаризму залишалося майже невідомим українській науковій думці, його праці не перевидавалися, значна їх частина і досі залишається в рукописах, а наукова біографія потребує доповнень і уточнень, подальшого дослідження.

Структурно біобібліографічний нарис складається з трьох частин. Перша — статті, що висвітлюють біографію вченого, його практичну діяльність в бібліотеці Харківського університету, розробку К. Рубинським теоретичних проблем бібліотекознавства. Друга частина — «Бібліографічний покажчик праць К.І. Рубинського та літератури про нього». Третя частина — додатки: допоміжні покажчики (іменний, псевдонімів, скорочень), фрагменти з праць К. Рубинського, фотоілюстративний матеріал.

У першій частині нарису вміщено чотири наукові розвідки, в яких чітко простежується авторське бачення внеску К. Рубинського у розвиток бібліотечної справи. Н.М. Березюк, укладач збірника і автор статті «К.І. Рубинський і його доба», в результаті копіткої дослідницької роботи відтворила хронологію життя та діяльності К. Рубинського як керівника бібліотеки університету; за матеріалами спеціальної і наукової періодики, архівних документів Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, праць К. Рубинського, спогадів доньки Антоніни Костянтинівни відтворила післяреволюційний період життя К. Рубинського, виявила п'ять невідомих до цього часу його праць.

Авторка характеризує основні напрями теоретичних розробок К. Рубинського: бібліотекознавство як наука, історія та організація бібліотечної справи, бібліотечна освіта, проблеми педагогіки і керівництво дитячим читанням тощо.

Використавши друковані та архівні матеріали Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету — звіти, рапорти, доповідні записки та ін.— Н. Березюк встановила авторство К. Рубинського у підготовлених університетською бібліотекою звітах за 1893–1916 рр., доповідних записках, матеріалах про засідання бібліотечної комісії та ін.

Крім того, Н. Березюк і в статті, і в бібліографічному покажчику детально проаналізувала матеріали про участь К. Рубинського у Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911): його доповіді «Положение библиотечного дела в России и других государствах», «Библиотечные комиссии в академических библиотеках», пропозиції і резолюції, підготовлені за його участю.

В статті «К.І. Рубинський — фундатор українського бібліотекознавства» доктор педагогічних наук, професор Харківської державної академії культури Н.М. Кушнаренко визначає роль К. Рубинського у становленні Харківської бібліотечної наукової школи, фундаторами якої були, крім К.І. Рубинського, Х.Д. Алчевська, Л.Б. Хавкіна, М.А. Годкевич, Б.О. Боровичі, Д.А. Балика, Н.Я. Фрідьєва; підкреслює, що наукові і практичні здобутки К. Рубинського мають не лише регіональне й загальноукраїнське, але й світове значення.

Високо оцінюючи біобібліографічний покажчик — нарис за грунтовність у розробці ряду матеріалів, серйозний аналіз і рівень узагальнень, Н. Кушнаренко особливо відмічає цінність дайджесту «К.І. Рубинський про бібліотеку і професію бібліотекаря» — добірки з його праць, оскільки більшість з них, на жаль, не перевидавалися, стали бібліографічною рідкістю, а вони, зазначає Н.М. Кушнаренко, мають велике виховне значення для молодого покоління бібліотечних фахівців. Як данину вдячності К. Рубинському авторка розглядає заснування Радою Харківського державного університету премії імені К. Рубинського, започаткування читань його пам'яті в Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету, науково-практичних конференцій в Харківській державній академії культури, присвячених його науковій спадщині.

«Внесок К.І. Рубинського у становлення бібліотекознавства як науки» — тема науково-го дослідження В.О. Мільман, кандидата педаго-

гічних наук, доцента Харківської державної академії культури. У своїй розвідці В. Мільман окреслює основні теоретичні позиції К. Рубинського в галузі бібліотекознавства. Зокрема відзначає, що К. Рубинський високо оцінював науковий потенціал і суспільну значущість бібліотекознавства як самостійної наукової дисципліни і звертався до розробки складних проблем бібліотекознавства — предмет, об'єкт, функції, структура науки, її періодизація, які і дотепер остаточно не вирішені і стають предметом наукових дискусій фахівців.

Свої роздуми щодо внеску К. Рубинського у розвиток бібліотекознавчої думки, становлення бібліотекознавства та визнання його самостійною наукою О.М. Мільман будує на аналізі фундаментальних (так, певною мірою їх слід вважати такими) праць К. Рубинського — «Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения», «История русской библиотеки в дореволюционное время: Очерки» (рукопис) та за матеріалами Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи. Близькими за змістом і духом для сучасної вищої школи вважає В. Мільман обґрунтування К. Рубинським самостійності бібліотечної професії, необхідності створення кафедр бібліотекознавства та бібліографії при двох університетах (у Санкт-Петербурзі та Харкові), запровадження викладання бібліографії в університетських курсах.

Малознану сторінку діяльності К. Рубинського як історика розкриває С.М. Куделко, кандидат історичних наук, доцент, заступник декана історичного факультету Харківського національного університету. Між тим, К. Рубинський історик за освітою (навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті, а згодом — на історико-філологічному факультеті Харківського університету), за темою кандидатської дисертації та педагогічною діяльністю (викладав історію). І як історик К. Рубинський формувався в атмосфері глибокого зацікавлення вітчизняною історією, в цей час в Харківському університеті працювали відомі українські історики: Д.І. Багалій, М.С. Дрінов, О.О. Потебня, М.Ф. Сумцов та ін.

Багато цікавих документів, фактів з бібліотечного життя К. Рубинського С. Куделко залучив для обґрунтування думки про те, що своїми бібліотекознавчими науковими публікаціями К. Рубинський належить саме історичній науці. Це положення, на нашу думку, треба доповнити — та історії бібліотечної справи. На матеріалі як опублікованих, так і рукописних праць — доповіді на засіданні бібліотечної комісії університетської бібліотеки «Положение вопроса о библиотечном персонале в Западной Европе и у нас» (1906) та Товариства бібліотекознавства (1908), нариса «Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования (1805–1905)», «Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения», «Значение Д.И. Багалея в истории библиотечного дела», автор стверджує важливість історико-бібліотекознавчих студій К. Рубинського, в яких збереглися унікальні статистичні дані з історії формування університетської бібліотеки, відомості з історії бібліотек і бібліотечної справи зі стародавніх часів в багатьох країнах Європи та Росії, роздуми про долю першої в Харкові публічної бібліотеки та Харківської громадської бібліотеки, успішний розвиток яких пов'язаний з ім'ям Д. Багалія. Цілком погоджуємося з висновком автора про те, що історико-бібліотекознавча праця К. Рубинського є значним внеском і в історію бібліотечної справи, і в історію Слобідської України, і є всі підстави розглядати його як історика-професіонала, одного із засновників історичного бібліотекознавства в Україні і Росії.

Дещо детальний розгляд першої частини рецензованого біобібліографічного нарису обумовлений відсутністю до цього часу наукової біографії вченого.

Друга частина видання — «Бібліографічний покажчик праць К.І. Рубинського та літератури про нього» — важлива з огляду на необхідність створення повної вітчизняної бібліографії бібліотекознавства, необхідної для ґрунтовних досліджень. Укладач бібліографії Н.М. Березюк провела велику роботу по виявленню і залученню до наукового обігу рукописної спадщини К.І. Рубинського, виявила авторство К. Рубинського в підготовці «Отчетов... библиотеки» за 1895–1916 рр., детально проаналізувала і документально представила організаційну і творчу роботу К. Рубинського на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді, і, як ми вже зазначали, вперше знайомить з рядом праць, які не були відомі науковій спільноті.

За архівними матеріалами та офіційними виданнями Харківського національного університету виявлено рукописні матеріали, що належать К. Рубинському. Це «Протоколи засідань бібліотечної комісії Харківського державного університету (1909–1917)», які запротокольовано К. Рубинським, «Рапорты, докладные, представления, прошения (1897–1910)», які також належать К. Рубинському. Всі ці документи зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету.

Слід позитивно оцінити пошуки укладача покажчика «Література про К.І. Рубинського», *по виявленню праць, які хоча і не мають* прямого відношення до К. Рубинського, але містять матеріал про нього. Це монографії, збірники праць, матеріали наукових конференцій, статті тощо.

Вся література покажчика проглянута de visu, звірена з фондами Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету, наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

Проте для підвищення інформативності покажчика, крім допоміжного именного покажчика, до розділу «Бібліографія праць К. Рубинського» доцільно подати алфавітний покажчик праць. Очевидно, що для створення повноцінної джерельної бази про наукову і практичну діяльність К. Рубинського необхідно залучити архівні документи про його життя і діяльність, рукописні, недруковані матеріали, що знаходяться у ЦДАВО України (ф. 166. Наркомпрос), ЦДІАК України (ф. 716. Харківське історико-філологічне товариство, особові фонди Д. Багалія, О. Потебні, М. Сумцова та ін.) а також Держархіву Харківської області.

Окрасою видання є додатки: «К. Рубинський про бібліотеку і професію бібліотекаря», *які органічно продовжують авторські оцінки* теоретичних роздумів К. Рубинського про бібліотечну професію, соціальну роль бібліотеки *в житті суспільства; фотоілюстративний* матеріал; відомості про науковців — перших лауреатів премії К. Рубинського.

Роботу послідовників К. Рубинського, харківських науковців Харківського національного університету, Харківської державної академії культури слід оцінити як вагомий внесок у розробку вітчизняного бібліотекознавства, історії бібліотечної справи. Представлені в покажчику матеріали — наукові статті, біографічні, бібліографічні та фактографічні дані слугуватимуть ґрунтовною джерельною базою для подальших теоретичних і історичних студій бібліотечної науки і практики в Україні, творчого доробку К. Рубинського.

Усвідомлюється необхідність видання вибраних праць К. Рубинського в галузі бібліотекознавства, з метою поглибленого вивчення розвитку української бібліотечної науки в кінці XIX — на початку XX ст. На черзі може бути і видання хрестоматії української бібліотекознавчої думки, в якій чільне місце належатиме працям К. Рубинського. Рецензований біобібліографічний нарис прислужиться вже зараз і при укладанні біобібліографічного словника «Українські бібліотекознавці» та енциклопедії *українського бібліотекознавства.*

Ростислав Романовський

«СОММА»: МІЖНАРОДНИЙ ЖУРНАЛ АРХІВІВ, 2001, №3–4

З 2001 року Міжнародна Рада Архівів розпочала видання нового часопису «Comma. International Journal on Archives». Нове видання постало внаслідок об'єднання журналів «Janus» та «Archivum», а також матеріалів Круглого столу архівів (Proceedings of CITRA). На сторінках першого тому часопису (№1–2) були представлені роботи членів комітету МРА з юридичних питань, секцій МРА з бізнес-архівів та архівів робітничих рухів, архівістів з країн Латинської Америки, Іспанії, Португалії, Південної Африки, в яких обговорювався широкий спектр проблем, актуальних для світового архівного співтовариства: авторські права в архівній справі, розвиток архівної освіти, вплив корпоративного злиття на збереженість бізнес-архівів, архіви в умовах інформаційного суспільства та ін.

Другий том (№3–4) має вужчий тематичний характер. Його присвячено малодослідженим проблемам забезпечення збереженості архівних, бібліотечних і музейних матеріалів в умовах тропічного клімату та проблемам, пов'язаним з переміщенням архівів з однієї будівлі до іншої.

Перша частина тому містить дослідження групи архівістів з Національного архіву Нідерландів, присвячене збереженню культурної *спадщини в умовах тропічного клімату.* В перших двох розділах (із семи загалом) автори інформують про колективні спроби вести боротьбу з деякими проблемами в галузі забезпечення збереження документів, характерними для цих зон, висвітлюють діяльність різних міжнародних організацій по збереженню архівних матеріалів (ЮНЕСКО, Міжнародна Рада Архівів, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та ін.). Автори надають перевагу економним та простим технологіям збере-

ження документів, на противагу комплексним рішенням, які вимагають дорогого обладнання й матеріалів, підкреслюють важливу роль профілактичної консервації, наголошують на необхідності розроблення спеціально адаптованих стандартів будівель та обладнання для тропічного клімату. Особлива увага звертається на місцеву специфіку в галузі збереження культурних цінностей, необхідність поважати традиції різних культур, пов'язані з книгами та рукописами. Значна увагу автори приділяють також проблемам термінології в галузі зберігання документів.

Третій розділ роботи присвячено різним видам матеріалів для письма, що використовуються в тропічних зонах, зокрема пальмового листя та кори. Висвітлюються зусилля національних та міжнародних дослідницьких груп, що вивчали дані матеріали для письма. Автори пропонують створити відповідні довідкові веб-сторінки задля надання оптимальних можливостей для оперативного оновлення інформації з даної проблематики.

Значну увагу автори приділяють ролі будівель в забезпеченні збереженості фондів архівів та бібліотек. Розглядаються деякі особливості тропічного клімату, зокрема широта коливань температури та відносної вологості повітря в деяких кліматичних зонах. Підкреслюється важливість використання традиційних будівель для забезпечення збереженості. Досліджуються будівельні матеріали та особливості їх використання в умовах тропічного клімату. Важливе значення для збереження носіїв інформації мають умови зберігання всередині будівлі. Автори доводять, що повноцінна система кондиціонування повітря не забезпечує достатніх умов захисту сховищ, та пропонують традиційні методи стабілізації умов навколишнього середовища, зокрема використання коробок та папок для розміщення архівних матеріалів, що дозволяє створити потрібний мікроклімат та захищає їх від забруднень, сонячного світла, пилу, вогня та води. Серед головних причин, що спричиняють руйнування архівних матеріалів, називається невідповідне поводження з книгами та архівними матеріалами як читачів, так і персоналу сховищ. Автори звертають особливу увагу на необхідність високого адміністративно-господарчого рівня обслуговування будівель як одного з головних чинників збереження культурної спадщини.

В шостому розділі розглядаються загрози для архівів, які виникають внаслідок стихійних лих. Аналіз ризиків включає оцінку структури будівлі, можливості підпалів чи самозаймання, а також специфічних небезпек, притаманних тропічним зонам, таких як руйнівна дія комах. Описані методи гасіння пожеж та заходи проти неконтрольованого потрапляння води. Ефективним заходом, який може зменшити вплив стихійних лих для архівів, що знаходяться у тропічних зонах, може бути розробка системи раннього оповіщення. Розглядається роль міжнародних організацій в галузі попередження катастроф та ліквідації їх наслідків. Міжнародне співробітництво в цій сфері розвивається в рамках «Міжнародного комітету Блакитного щита». Особливу увагу цей комітет приділяє небезпекам, що виникають внаслідок військових конфліктів, умовам зберігання в різних кліматичних зонах.

Заключний розділ присвячений проблемам боротьби з шкідниками в архівах та бібліотеках. Автори представляють стратегію комплексної боротьби зі шкідниками, яка є адаптацією методів, що застосовуються в сільському господарстві та програмах з управління міським господарством. Основною метою стратегії є попередження та контроль з метою мінімізації можливості поширення шкідників всіх видів, від гризунів до мікроскопічних комах. Згадані методи виявлення місць проникнення та укриття шкідників, шляхом вивчення тих, які потрапили в пастки. Дається інформація про найпоширеніші види шкідників, виявлених в бібліотеках та архівах. Значна увага приділяється також фумігантам та їх впливу на навколишнє середовище та обслуговуючий персонал, показані вдалі приклади нехімічних методів боротьби з шкідниками, в створенні яких використаний досвід аналогічних програм в сільському господарстві та харчовій промисловості. Серед найпоширеніших методів називають контрольоване заморожування, введення модифікованого повітря, а також традиційні засоби, такі як використання рослинних екстрактів.

Дослідження доповнює бібліографія літератури, що стосується питань збереженості матеріалів культурної спадщини в умовах тропічного клімату, призначена для архівістів, бібліотекарів, співробітників музеїв, реставраторів. Бібліографія буде опублікована окремим виданням та розміщена на веб-сайті Європейської комісії збереження та доступу (www.knaw.nl/ecpa). Бібліографія включає близько 1500 найменувань літератури, за останні 100 років, об'єднані у 7 тематичних розділів: базові концепції; збереження та консервація; книги та матеріал для письма; будівлі; сховища; підготовленість до катастроф; комплексна боротьба з шкідниками.

Другу частину часопису складають «Рекомендації по збереженню архівних документів під час їх переміщення». Автори рекомендацій, виходячи з власного досвіду, представляють методологію, яка дозволяє успішно здійснювати подібні операції. Підкреслюється важливість попереднього планування та забезпечення всіх стандартів збереження документів. Даються практичні рекомендації щодо укладення контрактів з комерційними фірмами, які займаються перевезенням чи пакуванням, а також щодо придатного пакувального матеріалу для різних видів носіїв. В рекомендаціях представлені ілюстрації деяких розробок надійних транспортних засобів.

Дане видання, звичайно, буде корисним для архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, які професійно займаються питаннями збереженості документальних фондів. Їх також може зацікавити нове видання: бібліографічний покажчик «Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї)», підготовлений УНДІАСД та розміщений в Інтернеті на веб-сторінці Держкомархіву України (www.scarch.kiev.ua). Покажчик включає 990 найменувань літератури, містить відомості про окремі видання, статті та повідомлення з питань розроблення та удосконалення засобів зберігання, біозахисту, реставрації, консервації документів, механізації та автоматизації роботи з документами, які вийшли впродовж 1991–2001 років.

Алла Слободніченко

НОВІ АРХІВОЗНАВЧІ ВИДАННЯ УНДІАСД (1999–2002 рр.)

Протягом 1999–2002 років видавничий доробок Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства поповнився новими публікаціями. Це — монографії, збірники наукових праць, серійні видання, методичні посібники та видання, що продовжуються. Більшість видань інституту представлено в електронній версії і відображено на веб-сторінці «Архівні установи України» (http://www.scarch.kiev.ua).

Серед профільних видань інституту — праці співробітників інституту, монографії докторів історичних наук: директора УНДІАСД — І.Б. Матяш; професора, завідувача відділу документознавства УНДІАСД — С.Г. Кулешова; завідувача відділу архівознавства УНДІАСД — В.С. Шандри.

Монографії І.Б. Матяш представляють ґрунтовні дослідження історії архівістики в Україні, зокрема, архівної періодики в Україні 1920–1930 рр. на основі маловідомих архівних документів («Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія», К., 1999); історії становлення й розвитку архівознавства та архівної освіти в Україні 1920–1930-х років, («Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років», К., 2000); життєвого та творчого шляху відомих представників української історичної науки, котрі зробили вагомий внесок у розвиток архівної справи та архівознавства 1920–1930-х років («Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси», К., 2001).

У 2000 році вийшло з друку наукове видання «Документознавство: Історія. Теоретичні основи», автором якого є С.Г. Кулешов. Монографія містить оригінальний виклад, новаторський підхід до з'ясування витоків науки про документ, подає короткий історичній нарис розвитку документознавства, розглядає структуру сучасного документознавства, характеризує теоретичні основи загального та спеціального документознавства, методологічні засади документології.

Монографії В.С. Шандри «Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал» (К., 1999) та «Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: функції, структура, архів» (К., 2001) присвячено дослідженню генерал-губернаторства в Російській державі, як однієї з форм адміністративно-територіального управління. У виданнях розглянуто передумови створення генерал-губернаторств, характер документування управлінської діяльності, основні комплекси документів та їх інформативне наповнення, структуру Канцелярії генерал-губернаторів, посадові функції чиновників, здійснено спробу реконструювати неповністю збережений архівний фонд установи.

У 1999 році Українським науково-дослідний інститутом архівної справи та документо-

знавства разом з Інститутом історії України НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та іншими провідними українськими науковими і навчальними інституціями в галузі спеціальних історичних дисциплін було засновано міжвідомчий збірник наукових праць «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство». На даний час вийшло 5 випусків збірника, присвячених проблемам спеціальних історичних дисциплін. Цінність збірників полягає у політематичності змісту. На шпальтах видань — публікації унікальних документів з питань історії та сучасних проблем архівного будівництва; едиційної, польової та камеральної археографії; джерелознавства історії України; генеалогії тощо. Основними розділами збірника є «Археографія», «Архівознавство», «Джерелознавство». Інші розділи присвячені проблемам бібліотечної справи та бібліографії, історії державних установ, всесвітньої історії, політичної історії, документознавства, біографістики, грушевськознавства, палеографії, геральдики, генеалогії. До першого випуску цього збірника «Архів і особа» (К., 1999), включено праці українських істориків та архівістів, учасників наукової конференції «Архів і особа», яка за ініціативою УНДІАСД відбулася 22–23 вересня 1999 року в Києві. Другий випуск «Архівознавчі читання» (К., 2000) містить розвідки українських, російських, білоруських науковців, учасників Архівознавчих читань, присвячених 50-літтю кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Випуск третій «Джерелознавчі дисципліни» (К., 2001) репрезентує дослідження з проблем навчальних дисциплін джерелознавчого циклу, містить публікації документів, рецензії. Випуск присвячено ювілею знаного історика, джерелознавця, бібліотекознавця — професора Любові Андріївни Дубровіної. До «Студій на пошану Руслана Пирога» (К., 2001), виданих у четвертому випуску цієї серії, ввійшли дослідження з теоретичних і практичних проблем політичної історії України, архівознавства та інших спеціальних галузей історичної науки, біографістики, грушевськознавства, публікації документів, огляди фондів та рецензії. Цей випуск автори присвятили ювілею відомого історика, джерелознавця, архівіста — професора Руслана Яковича Пирога. Випуск п'ятий «Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства» (К., 2002) вміщує матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства», що проходила в Києві 17–18 жовтня 2001 року.

З нагоди ювілею відомого вченого, історика, архівіста — Руслана Яковича Пирога Державним комітетом архівів України та Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства було випущено також біобібліографічний покажчик «Руслан Пиріг: До 60-річчя від дня народження», (К., 2001), що є четвертим випуском серії «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». Укладачами науково-довідкового видання стали доктори історичних наук Г.Б. Боряк та І.Б. Матяш. У покажчику вміщено інформацію про життєвий і творчий шлях Р.Я. Пирога. Матеріали покажчика подано в таких розділах: «Основні дати життя та діяльності», «Література про життя та діяльність», «Бібліографічний покажчик праць». Довідковий апарат складається з алфавітного покажчика праць та покажчика імен.

Нещодавно побачила світ збірка документів «Поховання німецьких військовополонених часів Другої Світової війни на території України» (К., 2002). Основу видання складають радянські нормативні документи, що видавались, переважно, керівними органами внутрішніх справ і стосувались окремих проблем, пов'язаних з німецькими військовополоненими. У збірці подано документи, що розкривають історію поховань німецьких військовополонених часів Другої Світової війни на території України. Книга є шостим випуском серії «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». Упорядник видання — В. Левикін, відповідальний редактор — І. Дивний.

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства у 1998 році започаткував нову серію «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела». Студії, що були розпочаті у цьому напрямку інститутом, покликані ліквідувати «білі плями» у джерельній базі історії архівної справи, розширити виявлення осіб, які мають особові фонди, забезпечити їх включення до складу Національного архівного фонду України, відродити призабуті аспекти історико-архівних традицій використання мемуарних джерел, нині популярних у багатьох країнах близького і далекого зарубіжжя. Серія репрезентується окремими збірками з питань архівного будівництва в Україні, архівознавства та документознавства, а також присвяченими ювілейним датам у діяльності архівів, окремим видатним архівістам.

У 1998–1999 роках вийшло дві збірки цієї серії, присвячені 100-літтю від дня народження відомого українського архівіста Семена Даниловича Пількевича («Збірник на пошану С.Д. Пількевича», К., 1998) та до 80-річчя від дня народження визначного вченого, історика Марка Якимовича Варшавчика («Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану *М.Я. Варшавчика*», К., 1999). Протягом 2000–2001 років серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела» поповнилася третім та четвертим випусками. Випуск третій «Михайло Рубач. Архівіст, історик, педагог», (К., 2000) випущено до 100-річчя від дня народження відомого історика, архівіста, організатора архівної справи в Україні 1920–1930-х років, археографа, доктора історичних наук, професора Михайла Абрамовича Рубача (1899–1980). Збірник містить спогади сучасників про вченого, новітні дослідження його життєвого шляху, джерелознавчі та біографічні студії. Особливо цінним для науковців є відображення у виданні унікальних архівних документів, що публікуються вперше і зберігаються у фондах державних архівних установ України та в приватному архіві родини Рубачів. У ювілейному збірнику своїми спогадами ділиться онук Михайла Абрамовича — Олександр Овсійович Рубач, де згадує свого дідуся як людину, для якої на першому місці завжди були гідність, честь і відповідальність. Особливий інтерес представляють статті О.Й. Щусь та В.С. Шандри, що описують життя та наукові здобутки Михайла Абрамовича як одного з найяскравіших представників української радянської історичної науки, керівника архівної галузі. І.В. Верба та І.Б. Матяш у своїх статтях досліджують архівні матеріали та документи з фондів державних архівів України, зокрема Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також з сімейного архіву дочки та онука вченого. Завдяки невтомній праці дослідників з'явилися нові, невідомі сторінки життя Михайла Рубача, що є цінною інформацією для істориків та архівістів.

У четвертому випуску «Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського», (К., 2001) висвітлено життєвий шлях і науковий доробок доктора історичних наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983). У виданні вміщено спогади учнів, колег, друзів відомого вченого; дослідження з джерелознавства, архівознавства, історіографії; архівні документи, що стосуються життя та творчості вченого. Серед авторів збірника — відомі вчені, історики, науковці, що в своїх публікаціях знайомлять читачів з творчими та науковими здобутками В'ячеслава Ілліча, діляться спогадами колишні учні. В окремому розділі «Джерела» публікуються документи про життя та діяльність вченого.

Архівне будівництво в Україні доби незалежності позначене відродженням кращих наукових традицій вітчизняної архівістики. Тому, поява науково-теоретичного архівознавчого часопису «Студії з архівної справи та документознавства», заснованого Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства у 1996 році, є об'єднанням кращих сил істориків та архівістів навколо розроблення питань теорії та історії архівної справи. Щорічник висвітлює здобутки сучасної української архівної науки і практики. На його сторінках публікуються наукові дослідження зі спеціальних історичних дисциплін: сфрагістики, дипломатики та ін. Видання також знайомить з досягненнями світової архівістики та документознавства, висвітлює проблеми підготовки архівних кадрів. Основними розділами часопису є: «Архівна справа: історія та сучасність»; «Теорія і методика архівознавства»; «Джерелознавчі галузі знань»; «Документознавство: історія, теорія, практика»; «Огляди архівних фондів»; «Історія державних установ»; «Архівістика за кордоном».

Варто відзначити, що у часописі подаються також неопубліковані документи з фондів українських архівів та біографічні дослідження про видатних архівістів України, що є цінною інформацією для істориків, співробітників архівних установ, дослідників тощо.

За період існування щорічника вийшло декілька тематичних випусків. В одному з них — п'ятому томі — висвітлено матеріали Другої Міжнародної наукової конференції «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року», що проходила 21–23 травня 1998 року у Києві, Чернігові та Тростянці. Конференція була присвячена 125-річчю від дня народження останнього гетьмана України П.П. Скоропадського та 80-річчю утворення Української гетьманської держави. Тема конференції зацікавила науковців, архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, широку громадськість в Україні та за кордоном.

У 2001 році вийшов сьомий том «Студій з архівної справи та документознавства», присвячений 2000-літтю Різдва Христового. У виданні публікуються праці з архівознавства,

документознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Основні розділи розкривають історію та сучасність архівної справи, проблеми джерелознавчих галузей знань, історію установ, товариств і об'єднань, а також містять огляди архівних фондів, публікації архівних документів, бібліографію, інформацію, хроніку.

Археографічний щорічник «Пам'ятки», що почав виходити з 1998 року, є втіленням нереалізованого проекту Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради. Видання залучає до наукового обігу нові матеріали з історії архівної справи в Україні. У щорічнику публікуються огляди архівних фондів та тематичні підбірки документів, що висвітлюють історію української архівістики та історію України. Архівні документи, що публікуються на сторінках щорічника, містять унікальну інформацію з різних аспектів політичного, економічного, культурного життя українського народу.

Перший том «Пам'яток» містить хроніку архівного будівництва в Україні 1917–1921 рр., включає архівні документи з фондів центральних та місцевих державних архівів України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, відозви, звернення, повідомлення з питань архівної справи, опубліковані в періодичних виданнях 1917–11921 рр., архівознавчі статті, що стали бібліографічними раритетами.

У другому томі «Пам'яток», що вийшов під назвою «Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968)» представлені листи Івана Огієнка (митрополита Іларіона), які допомагають розкрити багатогранну діяльність цієї непересічної постаті, знайомлять з колом його рідних і близьких, земляками, колегами, соратниками. Загалом співробітниками інституту виявлено близько 3 тис. листів, автором яких є І. Огієнко. Вони і відображають різні періоди життя митрополита. Збірник містить цінну інформацію не лише для огієнкознавців, а й істориків Української церкви, мовознавців, релігієзнавців та представників різних галузей історичної науки та культурології.

Третій том «Пам'яток» під назвою «Архів Української Церкви» присвячений історії унії на Волині і Київщині. Видання містить нові документи з історії Української Церкви доби середньовіччя. Увазі читачів запропоновано перший випуск цієї серії «Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.». Збірник поділено на два тематичних блоки: «Уніатська Церква на Волині кінця XVI — першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект)» та «Уніатська Церква на Київщині кінця XVI — першої третини XVII ст. (суспільно-релігійний аспект)». Кожен з блоків складається зі статті, присвяченої заявленій темі та текстів ново виявлених документів з анотаціями. Збірник містить документи ЦДІАК України, Головного Архіву Давніх Актів (м. Варшава) та Державного архіву м Люблін (Польща).

В межах загальнодержавної системи науково-технічної інформації функціонує галузева служба науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства (ГСНТІ), головною метою якої є інформаційне забезпечення діяльності державних архівних установ України. Функції галузевої служби з 1999 року покладено на сектор науково-технічної інформації при науково-інформаційному відділі Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. ГСНТІ вивчає і науково опрацьовує вітчизняну та зарубіжну літературу з питань архівної справи та документознавства, готує на її основі аналітичну, реферативну, оглядову, бібліографічну, іншу інформацію, забезпечує нею працівників галузі. Відповідно до покладених завдань, ГСНТІ здійснює поточне інформування та довідково-інформаційне обслуговування державних архівних установ а також здійснює бібліографічний супровід веб-сторінки «Архівні установи України».

У 2001 році галузева служба науково-технічної інформації започаткувала видання щоквартального бібліографічно-інформаційного бюлетеню «Бібліографічна інформація», що дає змогу оперативно інформувати керівництво Державного Комітету архівів України, УНДІАСД, спеціалістів архівних установ про нові надходження до довідково-інформаційного фонду ГСНТІ, науково-довідкової бібліотеки ЦДА України. Бюлетень охоплює видання з питань документознавства, архівної справи, спеціальних історичних дисциплін, що надійшли до національних та наукових бібліотек України. За період існування бюлетеню вийшло чотири випуски, два з яких — тематичні.

В «Бібліографічній інформації» №2 міститься бібліографічний покажчик видань з документознавства, упорядниками якого є старший науковий співробітник відділу документознавства О.М. Загорецька та науковий співробітник сектору науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Р.В. Романовський. Покажчик охоплює літературу з період 1975–1995 рр. з питань теорії докумен-

тознавства; загальних проблем організації діловодства; організації діловодства в органах державної влади, установах організаціях, підприємствах; уніфікації та стандартизації документів, документної лінгвістики; підготовки різних видів документів; механізації та автоматизації діловодства, комп'ютерного діловодства; підготовки та перепідготовки кадрів у галузі діловодства.

Третій випуск бюлетеню — бібліографічний покажчик, присвячений збереженню документальних фондів архівів, бібліотек, музеїв. Покажчик вміщує відомості про окремі видання, статті та повідомлення з питань розроблення та удосконалення засобів зберігання, біозахисту, реставрації, консервації документів, механізації та автоматизації роботи з документами, які вийшли впродовж 1991–2001 років. При підготовці випуску якнайповніше враховані статті та повідомлення, надруковані в збірниках наукових праць, періодичних виданнях, матеріалах семінарів, нарад. Включено до покажчику також бібліографічні списки нормативних та науково-технічних документів, державних стандартів, підручників та посібників. Упорядниками цього випуску стали кандидат біологічних наук, завідувач відділом фізико-хімічних та біологічних досліджень *О.П. Володіна* та науковий співробітник сектору науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Р.В. Романовський.

ВИДАННЯ УНДІАСД (1999–2002)*

Монографії

1. *Матяш І.Б.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. УДНДІАСД.— К., 1999.— 477 с.

2. *Кулешов С.Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / Держкомархів України. УДНДІАСД; М-во культури і мистецтв України. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв.— К., 2000.— 161 с.

3. *Ляхоцький В.П.* Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США.— К., 2000.— 528 с.: іл.

4. *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США.— К.: В-во ім. Олени Теліги, 2000.— 663 с.: іл.

5. *Матяш І.Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України. УДНДІАСД.— К., 2000.— 591 с.

6. *Матяш І.Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.— К., 2001.— 226 с.

7. *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: Функції, структура, архів / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.— К., 2001.— 355 с.: іл.

Видання, що продовжуються

8. Студії з архівної справи та документознавства / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД.— К., 1999.— Т. 4.— 224 с.

9. Студії з архівної справи та документознавства / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД.— К., 1999.— Т. 5.— 264 с.

10. Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УДНДІАСД.— К., 2000.— Т. 6.— 164 с.

11. Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД.— К., 2001.— Т. 7. –152 с.

12. Пам'ятки: [Археографічний щорічник] / Держкомархів України. УДНДІАСД; Редкол.: В.П. Ляхоцький (гол. ред.), І.Б. Матяш (заст. гол. ред.), Л.М. Федорова (відп. секр.) та ін.; Упоряд.: В.П. Ляхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська.— К., 2001.— Т. 2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968).— 477 с.

13. Пам'ятки: [Археографічний щорічник] / Держкомархів України. УДНДІАСД; Вищ. ін-т реліг. наук ім. св. Фоми Аквінського; Редкол.: В.П. Ляхоцький (гол. ред.), І.Б. Матяш (заст. гол. ред.), Л.М. Федорова (відп. секр.) та ін.; Упоряд. М.В. Довбищенко.— К., 2001.— Т. 3: Архів української церкви. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI— першої половини XVII ст.— 462 с.

Збірники наукових праць

14. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 1. Архів і особа / ГАУ України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін.; Редкол.: Р.Я. Пиріг (відп. ред.) та ін.— К., 1999.— 325 с.

15. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 2. Архівознавчі читання / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін.; Редкол.: Р.Я. Пиріг (голова), Г.В. Боряк, В.М. Волковинський та ін.— К., 2000.— 277 с.

16. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін.; Редкол.: Р.Я. Пиріг (голова), Г.В. Боряк (заст. голови), В.М. Волковинський та ін.— К., 2001.— 574 с.

17. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 4. Студії на по-

шану Руслана Пирога / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін.; Редкол.: Г.В. Боряк (голова), В.М. Волковинський, М.Ф. Дмитрієнко та ін.— К., 2001.— 587с.

Серійні видання

18. Гирич І.Б., Ляхоцький В.П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX — середини XX ст.: Метод. рекомендації / Держкомархів України. УДНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.— К., 2000.— 46 с.— (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 38).

19. Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / УДНДІАСД; Редкол.: В.П. Ляхоцький (гол. ред.) та ін. -К., 2000.— 207 с.— (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 3).

20. Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наук. праць до 90-річчя від дня народження проф. В.І. Стрельського / УДНДІАСД; Редкол.: В.П. Ляхоцький (голова) та ін.— К., 2001.— 414 с.— (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 4).

21. Руслан Пиріг: Біобібліограф. покажч.: До 60-річчя від дня народження / Держкомархів України. УДНДІАСД; Уклад.: Г.В. Боряк, І.Б. Матяш.— К., 2001.— 43 с.— (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 4).

22. Левикін В. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Збірка документів / УНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Укр. центр біографічної некрополістики; Упоряд. В. Левикін; Відп. ред. І. Дивний.— К., 2002.— 102 с.— (Архівні та бібліографічні джерела української істаричної думки; Вип. 6).

Методичні посібники

23. Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД; Кол. авт.: Г.В. Портнов (кер.), С.В. Сельченкова, В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш.— К., 1997.— 255 с.

24. Планово-звітна документація державних архівних установ України: Зб. форм / Держкомархів України. УДНДІАСД; Упоряд.: В.В. Сендик, Н.М. Христова, Л.В. Кузнецова, О.М. Загорецька.— К., 2000.— 142 с.: табл.

25. Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України. УНДІАСД; Уклад.: І.Б. Матяш (кер.), В.М. Гика, С.Г. Кулешов, Л.П. Одинока, Т.П. Прись, К.Т. Селіверстова, Н.М. Христова.— К., 2001.— 51 с.

26. Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій / Держкомархів України. УДНДІАСД. Відділ документознавства; Уклад.: С.Г. Кулешов (кер.), Л.В. Кузнецова, А.Л. Маньковський, О.М. Загорецька.— К., 2001.— 66 с.

27. Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) / Держкомархів України. УНДІАСД; Укр. версія Г.В. Папакіна.— 2-ге вид.— К., 2002.— 48 с.

Електронні публікації on-line

Бібліографічний покажчик видань з документознавства (1975–1995) / Держкомархів України. УДНДІАСД. Галузева служба наук.-техн. інформації; Авт.-уклад.: Л.О. Ткачова, О.М. Загорецька, Р.В. Романовський //
http://www.scarch.kiev.ua/BiblGraph/index.ua.html#Biul2(2001)

Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї): Бібліограф. покажч. / Держкомархів України. УДНДІАСД. Галузева служба наук.-техн. інформації; Уклад.: О.П. Володіна, Р.В. Романовський //
http://www.scarch.kiev.ua/Publicat/Bibliogr-pokaz/Pokazchyk.ua.html#Pokaz(2001)

Видання, що продовжуються on-line

Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації
http://www.scarch.kiev.ua/BiblGraph/index.ua.html#Biul
2001
Вип. 1
Вип. 2

*Список видань УНДІАСД 1995–1998 рр. опубліковано у «Студіях з архівної справи та документознавства», Т. 4, С. 30–32.

Ірина Войцехівська

АРХІВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРИ

Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України, академік АН вищої школи (1997), лауреат премії ім. В. Веретеннікова (2000), удостоєний нагороди АН ВШ України Ярослава Мудрого (2001) *Ярослав Степанович Калакура — відомий вчений-історик, історіограф, джерелознавець, завідувач кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка,*— знаний не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Все життя Ярослава Степановича пов'язане з освітою. У 1955 р. він закінчив Коломийське педучилище, а в 1963 — історичний факультет Чернівецького університету. Працював вчителем, з 1964 — викладачем, а згодом доцентом Івано-Франківського педагогічного інституту. В Київському університеті Ярослав Степанович працює вже 30 років. З 1972 р.— заступник директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті; 1981 — проректор з навчальної роботи, а з 1994 — завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки.

Широка наукова палітра вченого налічує понад 300 праць, які своєю проблематикою охоплюють вузлові проблеми політичної історії України, історіографії, архівознавства, джерелознавства, українознавства. Ряд його досліджень вийшло друком у Болгарії, Канаді, Німеччині, Росії, Словаччині, Угорщині, Хорватії. Тільки за останнє десятиріччя вчений опублікував понад 100 наукових розвідок — 30 з яких безпосередньо торкаються проблем архівознавства та історії архівної справи.

Умовно цей блок праць можна поділити на три напрями: а) проблеми становлення та розвитку архівознавства в Україні; б) теоретичні та методологічні проблеми архівістики; в) організація архівної освіти і підготовки архівознавців у Київському університеті.

До першого з них належать статті, в яких автор досліджує питання витоків архівної справи в Україні-Русі, її розвитку в Козацько-гетьманській Україні, в період перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, входження України до СРСР і централізації архівної справи в рамках унітарної держави. В цій праці вчений зазначає, що «національні традиції архівістики та історико-архівознавчих досліджень, закладені в добу української революції, діяльності Центральної Ради, уряду Гетьманату, Директорії, національної ради ЗУНР знайшли своє логічне продовження після проголошення незалежності України в 1991 р.»[1]. Продовженням розробки проблематики є опублікований текст доповіді вченого на Всеукраїнській науковій конференції «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань», в якій Я.С. Калакура зазначає, що історико-архівні традиції українського народу своїм корінням сягають часів княжої доби. Автор статті ділиться думками з приводу того, що слід розуміти під історико-архівними традиціями. Він вважає, що це «норми і правила ставлення до історичної пам'яті, писемних і речових джерел, шанобливого збирання і збереження документально-архівної інформації»[2].

До другого напряму архівознавчих розробок професора слід віднести розвідки «Архівознавство: наука чи система наукових знань?»[3], «Методологічний інструментарій архівознавця»[4] та ін., в яких вчений досліджує актуальні сучасні проблеми розвитку архівістики, її теоретичні та методологічні засади, зокрема з'ясовує поняття «історико-архівознавча школа», яке базується на сучасному розумінні критеріїв наукової школи, методологічному та організаційному єднанні науковців, спільних принципах і методах дослідження, які реалізуються в працях її наступників і учнів.

Третій, найбільш чисельний напрям, репрезентується блоком праць, які охоплюють проблеми організації архівної освіти та підготовки істориків-архівістів у Київському університеті. На сторінках фахової періодики вченим вперше актуалізуються дискусійні питання про концепцію базової архівознавчої освіти, про створення моделі архівіста третього тисячоліття, про необхідність засвоєння студентами новітніх інформаційних технологій тощо[5].

Новаторський підхід Я.С. Калакури до професійної підготовки молоді полягає в опануванні ними, окрім фундаментальних та професійно-орієнтованих предметів, ще й циклу загальноосвітніх і соціально-економічних дисциплін світової і вітчизняної історії, новітніх

архівних технологій і менеджменту. Саме комплексній всебічній освіті, яка відповідає вимогам сьогодення та «ідеї випереджальної архівної освіти, тобто передбачення у професійній підготовці перспективи на 30–40 років діяльності випускника»[6] віддає перевагу вчений.

Для забезпечення високого рівня підготовки фахівців пріоритетне місце в діяльності кафедри, очолюваної Я.С. Калакурою, займає науково-методичне забезпечення навчальних курсів — підготовка підручників та новітніх посібників. У 1998 р. у світ вийшли перший національний підручник «Архівознавство» (керівник авторського колективу Я.С. Калакура) та навчальні посібники «Архівістика. Термінологічний словник», «Джерелознавство історії України. Довідник».

За його ініціативою на історичному факультеті були започатковані щорічні архівознавчі, джерелознавчі та історіографічні читання, які набули статусу наукової сесії кафедри, де вирішується спектр різноманітних проблем в галузі архівістики.

Сьогодні колектив кафедри, керований професором Ярославом Степановичем Калакурою є колективним членом Спілки архівістів України, працює у тісній співдружності з Державним комітетом архівів України, Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутами архівознавства та рукопису НБУВ, на базі яких викладачі кафедри проводять практичні та семінарські заняття, а також виробничу практику студентів спеціалізації.

Свій ювілей професор зустрічає у творчому розквіті, маючи безцінній досвід і десятиріччями накопичені знання, якими щедро ділиться з колегами, аспірантами, студентами.

Не тільки з приводу ювілею, який сам по собі вже є нелегким іспитом, а від щирого серця вітаємо високоповажного професора, вимогливого та мудрого керівника, який не тільки зберіг, а й примножив багаторічні традиції кафедри, що стала провідним осередком в підготовці професіональних істориків-архівістів.

За всі позаювілейні, буденні справи і клопоти, за терпимість і принциповість, за талановите перо і професіональну майстерність прийміть, вельмишановний Ярославе Степановичу, щиру подяку і шану.

І хоча «літа на зиму повернули» і волосся запорошене сріблом, Ви зустрічаєте цей день у вирі молодіжного університетського життя, у розквіті наукової і духовної зрілості. І це не чергова фраза. Ми з нетерпінням чекаємо ваших нових книг, підтримуємо ваші добрі почини та наукові ідеї. Міцного Вам здоров'я, невичерпної наснаги, творчого робочого настрою за письмовим столом!

[1] *Калакура Я.С.* Історичне архівознавство в Україні // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.— К., 2001.— Вип. 3.— С. 14.

[2] *Він же.* Національні історико-архівні традиції як чинник українського державотворення. 1917–1921 рр. // Архівні та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань.— К., 1998.— С. 6.

[3] *Він же.* Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з архівної справи та документознавства.— К., 1996.— Т. 1.— С. 43–49

[4] *Він же.* Методологічний інструментарій архівознавця // Українознавство.— 2002.— №4.

[5] Сучасні підходи до підготовки архівознавців у Київському університеті імені Тараса Шевченка // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні.— К., 1996.— С. 12–14; Сучасна концепція архівознавчої освіти // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи.— К., 1997.— Ч. І.— С. 42–47; Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.— К., 1999.— Вип. 1.— С. 37–45.

[6] *Матяш Ірина, Селіверстова Катерина, Калакура Ярослав, Лозицький Володимир.* Концепція підготовки кадрів для архівних установ України // Студії з архівної справи та документознавства.— 1998.— Т. 3.— С. 19.

Віра Купченко

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ м. КИЄВА

Свою діяльність Державний архів м. Києва розпочав у травні 1932 р. як Київський міський архів згідно з Постановою Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Завдання новоствореної архівної установи полягало в концентрації «архівних матеріалів міськрад та райвиконкомів і тих архівних матеріалів, що надходитимуть до них від установ, підприємств і організацій, що є на території міста», а також в описуванні і

розборі матеріалів, відокремленні утилю та видачі довідок громадянам і установам.

За сім десятиліть своєї діяльності архів неодноразово змінював назву. З 1958 року він був Київським міським державним архівом з перемінним складом документальних матеріалів, з 1962-го його статус підвищився й він став Київським міським державним архівом з постійним складом документальних матеріалів, з 1980 року працює під теперішньою назвою як самостійна установа в складі міського самоврядування.

Згідно з Положенням, затвердженим розпорядженням голови Київської міської державної адміністрації від 30 січня 2001 р. №141 «Державний архів м. Києва є місцевим органом виконавчої влади, який здійснює управління архівною справою в Києві, методичним центром з питань архівної справи, структурним підрозділом Київської міської державної адміністрації, підзвітний та підконтрольний Київській міській державній адміністрації та Державному комітету архівів України».

У сховищах архіву — 1599 фондів управлінської документації періоду від 1645-го до 2002 року, з них — 339 фондів до 1917 року, 1225 фондів після 1917 року та 35 фондів особового походження. Усі разом вони налічують 952 700 справ з паперовою основою (1645–2002 рр.), 1756 од. зберігання фотодокументів (1834–1919 рр.) та 431 од. обліку (40 од. зб.) фонодокументів.

За 70 років існування архіву в ньому зібрані найцінніші документи з історії міста Києва. Вони правдиво відображають соціально-демографічне, економічне, політичне і культурне життя міста та його жителів.

Фонди періоду до 1917 р. включають документи органів місцевого самоврядування та адміністративних органів — магістрату, міської думи та управи. Вони представлені копіями грамот польських королів, російських імператорів, запорізьких гетьманів про надання і підтвердження прав та привілеїв місту Києву та його жителям (1645–1764); указами Сенату, циркулярами Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, цивільного та Київського губернаторів; протоколами засідань і рішеннями магістрату, журналами міської думи та управи, магістратськими та думськими виборчими справами, відомостями про кількість виборців за становим та майновим цензом, справами про віднесення до купецького та міщанського станів, про результати перепису населення, списками мешканців міста.

Документи з благоустрою та розбудови міста представлені циркулярами, рішеннями, листуванням про відкриття та стан цегляних, цукрових, пивоварених заводів, тютюнових, сірникових фабрик, млинів, торговельних закладів, про освітлення міста газовими та електричними ліхтарями, укріплення схилів і гір, озеленення міста, брукування вулиць, про будівництво та експлуатацію міського трамваю, організацію автобусного руху, будівництво фунікулеру, розкопки та реставрацію Золотих воріт, будівництво пам'ятника Богдану Хмельницькому, збір пожертвувань на будівництво пам'ятників Т.Г. Шевченку (1907–1914), М.В. Гоголю (1908–1914).

Велику групу документів складають справи про відведення земельних ділянок під будівництво цивільних споруд для потреб міста та проекти цих будинків, у тому числі військового госпіталю (1807), Гостиного двору (1809–1811), Києво-Балтської залізниці (1869), Київського політехнічного інституту (1897), Міського театру, Університету св. Володимира (1834) тощо.

Історично важливими є плани міста Києва та його районів у різні періоди, починаючи від 1799 року.

Інтерес дослідників викликають фонди ремісничої, продовольчої та міщанської управ, поліції та сирітського суду; установ фабрично-заводського нагляду, промислових, будівельних підприємств та підрядних організацій, заводу «Арсенал», машинобудівного заводу «Гретер і Криванек», комітетів та комісій з розпланування та забудови міста, фінансово-кредитних установ та товариств, фінансових комісій тощо.

Архів зберігає документи навчальних закладів міста — університету, консерваторії, кадетського корпусу, вищих жіночих курсів, інститутів — політехнічного, комерційного, учительського, юридичного, шляхетних дівчат; училищ — комерційних, духовних, художнього та музичного; професійних шкіл, приватних та державних гімназій, реальних училищ.

Неоціненне значення для генеалого-біографічних досліджень мають документи Києво-Подільського і Києво-Печерського духовних правлінь, Київської управи благочинія, Києво-Васильківського римсько-католицького деканату, Військово-Миколаївського, Петропавлівського та Володимирського соборів, восьми церков. Це — метричні книги про одружених, хрещених та померлих, фундушеві відомості, описи церковних будівель, костьолів,

каплиць, майна: іконостасів, хрестів, дзвонів, літургійних книг, вівтарних свічників, срібних церковних речей.

Крім цього, архів зберігає документи установ, організацій, підприємств, навчальних закладів періоду після 1917 року. Це — документи органів державної влади та управління: міської державної адміністрації, 14-ти районних у м. Києві державних адміністрацій; міських управлінь — статистики, капітального будівництва, місцевої промисловості, благоустрою міста, культури, в справах будівництва та архітектури, торгівлі; міських та районних відділів — фінансових, охорони здоров'я, народної освіти, торгівлі та інших.

Стан промисловості відображений документами акціонерних товариств — «Завод «Укркабель»», «Київ-гума», «Київський завод «РІАП»», «Редукторний завод», «Електроприлад», «Більшовик», «КІНАП», «Українські ювеліри», «Київський мотоциклетний завод», «Будшляхмаш», «Дарна», «Кондитерська фабрика ім. К. Маркса», «Київський суднобудівельний і судноремонтний завод» та ін.; виробничих об'єднань — «Квазар», «Електронмаш», «ВЕДА», «Київприлад», ім. С.П. Корольова та ін.; державних підприємств — «Завод «Арсенал»» тощо.

Заклади освіти представлені документами національних та державних університетів — ім. Тараса Шевченка, культури та мистецтв, «Київський політехнічний інститут», будівництва і архітектури, аграрного, педагогічного, медичного, лінгвістичного, цивільної авіації, економічного та ін.; технікумів — суднобудівного, енергетичного, радіоелектроніки, топографічного, індустріального та ін.; училищ — ім. Р.М. Глієра, хореографічного, річкового, медичних, педагогічних та інших.

Архів зберігає також документи установ охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, соціального забезпечення, органів юстиції, громадських організацій — товариства «Знання», міської Ради профспілок, Комітету товариства Червоного Хреста тощо.

Цікаві колекції документів являють собою особові фонди відомих українських вчених, ректорів київських вузів, громадських діячів — О.К. Антонова, М.У. Білого, В.Ф. Боброва, Ю.О. Вєтрова, Г.М. Доброва, В.О. Замлинського, О.С. Плигунова, В.І. Стрельського та інших.

Для довідкової роботи з метою захисту прав і задоволення запитів громадян використовуються фонди міської Ради народних депутатів, районних Рад та інших виконавчих органів, на підставі яких видаються довідки про відведення земельних ділянок громадянам, установам і організаціям, надання житлової площі, введення в експлуатацію приватних та цивільних будівель, про нагородження медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «За оборону Киева». Фонди вищих та середніх навчальних закладів надають можливість засвідчити роки навчання громадян у київських школах, технікумах та інститутах. Завдяки наявності фондів заводів, фабрик, комбінатів, будівельно-монтажних організацій працівниками архіву видаються довідки про трудову діяльність киян. Фонди нотаріальних контор зберігають копії договорів купівлі-продажу, дарування, свідоцтва на право власності майном.

Відділ формування НАФ та діловодства здійснює організаційно-методичне керівництво галузевими архівами м. Києва, архівними відділами держадміністрацій, архівними підрозділами і діловодними службами підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності (понад 300 тис. установ). Сьогодні джерелами комплектування Державного архіву м. Києва є 331 установа.

Відділом постійно надається фондоутворювачам, а також юридичним особам і громадянам методична та практична допомога з усіх питань ведення архівної справи та діловодства (в тому числі при ліквідації установ). В організаціях проводяться огляди забезпечення надійного зберігання документів, щорічно для завідуючих архівними підрозділами та працівників діловодних служб установ проводяться наради-семінари, а також при необхідності — підвищення кваліфікації та стажування працівників цих категорій.

Відділ контролює та аналізує роботу співробітників комерційних структур (кооперативу «Архівіст», МП «Архіви України» та інших), які здійснюють науково-технічне впорядкування документів в установах, організаціях та на підприємствах міста.

Основним завданням відділу обліку та НДА є організація робіт зі створення інформаційно-пошукових систем до документів архіву та облік документів. Довідковий апарат відділу має фондовий каталог, покажчик фондів, систематичний та іменний каталоги, описи. Облік документів архіву забезпечує їх схоронність та контроль за наявністю, а також надає можливість адресного пошуку.

У відділі створюється сучасна електронна пошукова система — фондовий каталог архіву. Враховуючи зростаючий інтерес до історії

Києва, це значно скоротить шлях до отримання інформації.

Відділ зберігання НАФ приймає документи на державне зберігання від підприємств, організацій та установ міста з забезпеченням їх схоронності. Документи зберігаються в спеціально обладнаних сховищах з дотриманням температурно-вологісного і світлового режимів. В архіві є три сховища: по вул. О. Теліги, 23 (головне приміщення), по вул. Котовського, 33-а та Хрещатику, 36.

Відділ інформації та використання документів здійснює пропагування документальної бази архіву: проводить читацькі конференції, готує статті, радіопередачі, виставки, підбірки документів, інформаційні листи. Одним з основних напрямків роботи відділу є підготовка до видання інформаційних довідників про склад документів архіву. Традиційною формою використання документів стала робота з ними краєзнавців, дослідників історії столиці України, наукових працівників установ Києва, інших міст України, а також дослідників із зарубіжних країн.

Відділ здійснює велику роботу з виконання тематичних, консульських, генеалогічних запитів та запитів соціально-правового характеру, які надходять від громадян, установ та організацій.

Велику допомогу дослідникам надає науково-довідкова бібліотека архіву, яка налічує близько 12 тис. томів архівознавчих та методичних довідників, краєзнавчої, історичної та юридичної літератури.

Основним завданням відділу забезпечення фізичної схоронності документів є створення страхового фонду особливо цінних документів, профілактична обробка документів та реставраційні операції.

Катерина Зубченко

ДО 80-річчя ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вісімдесят років тому, 29 травня 1922 р. рішенням Колегії Головархіву було створено Київський Центральний історичний архів (КЦІА). Якщо вдатися до історичного екскурсу, то за 80 років своєї історії архів мав різне підпорядкування і найменування. Спершу він був у віданні Головного архівного управління Наркомату освіти, 1923 р. був підпорядкований Центральному архівному управлінню при ВУЦВК, з жовтня 1925 р. переданий до Окружного архівного управління.

З утворенням 1932 р. Київської області Київський історичний архів перейменовано на Київський обласний історичний архів і підпорядковано Київському обласному архівному управлінню при облвиконкомі.

З передачею 1939 р. архівних органів до відання Наркомату внутрішніх справ УРСР архів підпорядковувався Київському обласному управлінню НКВС УРСР, а 1944 р. був перейменований у Київський обласний державний архів МВС УРСР (КОДА).

З виведенням у червні 1960 р. архівних установ із системи Міністерства внутрішніх справ архів передається до відання Архівного управління при Раді Міністрів УРСР внаслідок чого керівництво роботою КОДА здійснював архівний відділ облвиконкому. З 1980 р. відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. архів мав назву Державний архів Київської області (ДАКО).

Після ліквідації 1986 р. архівного відділу облвиконкому ДАКО підпорядковано безпосередньо головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР. Згідно з положенням про Державний архів Київської області, затвердженим розпорядженням голови Київської обласної державної адміністрації №508 від 19 вересня 2000 р. архів є структурним підрозділом Київської обласної державної адміністрації, підзвітним та підконтрольним голові обласної державної адміністрації та Держкомархіву України.

На час створення архів розміщувався на території Софіївського державного історико-культурного заповідника за адресою вул. Короленка, 22-а, його штат налічував 13 осіб. Архів мав чотири відділи: архів давніх актових книг, обласний архів, архів релігійних культів та військовий архів.

Основою документальної колекції архіву стали матеріали ліквідованих дореволюційних установ Києва та Київської губернії, в тому числі великих відомчих архівів Київського губернського правління, Київської казенної палати, Київського окружного суду, Київського

нотаріального архіву, а також окремих радянських установ, ліквідованих на час утворення архіву, які пізніше було розподілено по 7 відділах: історико-революційному, адміністративно-судовому, відділу земських та громадських організацій, фінансово-економічному, відділу просвіти і культів, військовому та відділу приватних архівів. 1929 р. було утворено польський та єврейський відділи.

Якщо на 1 січня 1926 р. в архіві налічувалося 251 фонд, то на початок війни архів, документи якого розміщувалися в 10-ти сховищах, мав 5 677 фондів, 3 888 550 справ та до 30 000 кг розсипу. Документи обліковувалися за назвами фондів, їх вагою.

У липні 1941 р., в зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни, найцінніші документи архіву в кількості 300 фондів (43 405 справ) були евакуйовані до Харкова, потім до Златоуста, решта фондів залишилася у Києві.

Під час німецької окупації в місті було створено «Крайовий історичний архів», до складу якого включено і документи Обласного історичного архіву. За період німецької окупації було повністю зруйновано 5 сховищ архіву, 3 — доведені до стану непридатності для використання. Згідно з даними на листопад 1943 р. було вивезено і знищено 1373 фонди, 387 489 справ і до 10 000 кг розсипу, майже весь довідковий апарат. Близько 2000 справ, що висвітлювали встановлення Магдебурзького права в містах України, перебування в Україні німецьких колоністів, першу світову війну та перебування німців в Україні 1918 р., були вивезені до Німеччини.

Фондовий матеріал архіву послужив доброю базою для становлення і розвитку ряду архівних установ колишнього Радянського Союзу. Так, із створенням 1944 р. Центрального державного історичного архіву УРСР (м. Київ) йому передано фонди установ, діяльність яких ходила за межі колишньої Київської губернії. 1950 р. було ліквідовано військовий відділ архіву і значну кількість фондів передано до Центрального державного архіву Радянської Армії в Москві. У зв'язку зі створенням 1954 р. Черкаської області частина фондів передана Черкаському облдержархіву. З початком функціонування 1962 р. Київського міського державного архіву йому передано понад 1000 фондів, що належали до його профілю.

Крім того, значний масив непрофільних фондів було передано до Центрального державного архіву Жовтневої революції (м. Харків), Житомирського обласного державного архіву, Гомельського державного архіву, Центрального державного архіву громадських об'єднань, Галузевого державного архіву Міністерства оборони України.

Поповнювався і сам архів документами установ і організацій, які існували на території Київської області. Крім того, у відповідності з Указом Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р. «Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України» до ДАКО передані фонди архіву Київського обласного комітету ліквідованої Комуністичної партії України та частина документів Служби Безпеки України.

На сьогодні Державний архів Київської області є найбільшою скарбницею документів на паперовій основі в Україні. В його архівосховищах, площа яких складав 7577,2 кв. м, зберігається 7545 фондів, які налічують близько 2,5 млн. од. зб. за 1733–2001 рр. В архіві зберігається понад 20 000 одиниць фотодокументів. Всі документи фондів розподілені на:

— фонди дореволюційного періоду (до 1917 р.);

— фонди періоду після 1917 р.;

— фонди партійних, комсомольських органів та документи органів державної безпеки;

— газетний фонд та науково-довідкова література.

Все це — багата історична спадщина Київської області і всього народу України.

Найбільш раннім документом є інформація Ігумена Переяславського Свято-Михайлівського монастиря від 29 березня 1733 р. про виявлення в лісі Волокологодського повіту розкольників.

У фондах Канцелярії Київського губернатора, губернського правління, губернського статистичного комітету, губернської земельної управи, Київської контрольної палати, губернських будівельної та шляхової комісій відклалися документи, які розповідають про виникнення і розвиток промисловості, відкриття заводів і фабрик, створення Товариства пароплавства на Дніпрі (1833), про план будівництва судноплавної пристані в Києві (1842), будівництво залізниць та шосейних доріг, виробництво та експорт цукру в Англію, Німеччину, Фінляндію, Прусію. Тут також містяться відомості про визначення кордонів Київської губернії (1797), про призначення комісарів і розмежування земель після третього розподілу Польщі (1800–1805).

Про стан сільського господарства: посіви та урожайність використання продовольчих хлібних резервів, ціни на хліб розповідають доку-

менти фондів Канцелярії Київського губернатора, губернського інвентарного комітету, губернського правління. В цих же фондах є документи, які висвітлюють розвиток та стан тваринництва, конярства, бджільництва та рибних промислів, про створення в Києві сільськогосподарського управління Міністерства землеробства та державного майна (1894).

Фонди Київської казенної палати, Київського губернського статистичного комітету та дирекції народних училищ Київської губернії відображають стан та кількісний склад навчальних закладів, кількість та склад учителів у повітових училищах, стан закладів, які не входили до системи Міністерства освіти. Тут же збереглися відомості про бібліотеки, археологічні розкопки, кількість періодичних видань, проведення конкурсів з малювання та виставок учнівських робіт з Академії мистецтв. Окремі документи містять відомості про визначних діячів культури тогодення, зокрема про сім'ю, діда і батька Т.Г. Шевченка, про Лесю Українку, В. Васнецова, М. Врубеля, М. Заньковецьку, М. Садовського та ін.

Цікаві документи про розвиток музичної освіти та музичного життя в губернії зосереджені у фонді Київського російського музичного відділення — про відкриття Київського музичного училища, перетворення училища в консерваторію, створення в Києві російської опери, перебування в Києві італійської опери, призначення директором Київської консерваторії Р.М. Гліера.

Фонди Київської лікарської управи, комітетів громадського здоров'я та інші відображають розвиток лікувальної справи в губернії. Ряд фондів розповідають про історію та діяльність християнських конфесій і парафій, *серед них колекція метричних книг розкольників, сектантів і старообрядців.*

Особливо цінними є фонди: «Київське дворянське зібрання» за 1795–1917 рр. та «Колекція карт і креслень» за 1782–1919 рр.

Значну частину документів архіву становлять документи періоду після 1917 р., які відклалися у фондах органів влади і державного управління, підприємств промисловості та установ і організацій сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку, установ науки, освіти і культури, профспілкових і громадських організацій.

Всього 20 фондів Державного архіву Київської області відображають аспекти боротьби за відновлення та розвиток Української самостійної держави 1917–1920 рр. Їх можна об'єднати в три групи: а) Української Центральної Ради, б) Гетьманату Української держави, в) Директорії. Тут ми знаходимо фактичні матеріали про організацію і створення армії УНР, I Всеукраїнський з'їзд «Просвіти» в м. Києві, направлення військ для придушення виступів селян, організацію продовольчої допомоги голодуючим селянам, про перебування Петлюри в м. Києві, про возз'єднання УНР із ЗУНР.

Документи періоду 1920-1940 рр. та післявоєнного періоду подають інформацію з історії розвитку промисловості і сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку, науки, освіти та культури, профспілкового руху та інших громадських організацій на Київщині. В цих же фондах відомості про життя і діяльність видатних діячів науки і митців О.О. Богомольця, О.В. Палладіна, М.І. Вавилова, О.П. Довженка, М.К. Садовського, Г.Н. Юри, А.М. Бучми.

Близько 450 фондів зберігають документи з історії окупації Києва та Київщини німецько-фашистськими загарбниками містять відомості про переміщення тисяч людей з території України на роботу до Німеччини, умови життя та їхні долі на чужині.

Окрему групу складають документи німецько-окупаційних властей. Серед найцікавіших фондів — «Музей-архів Переходової доби Київської міської управи» (1941–1943).

Найповніше представлені документи за післявоєнний період, які характеризують відбудову і розвиток народного господарства й культури області, самовіддану працю трудящих Київщини.

Архів зберігає фонди партійних і комсомольських органів та організацій, які доповнюють документальну базу з історії суспільно-*політичного, економічного і культурного розвитку* Київщини, розкривають історію підпільного руху в період тимчасової окупації території Київської області німецько-фашистськими загарбниками.

В архіві зберігаються 38 фондів особового походження. Зокрема, це особові архіви періоду до 1917 р.: історика-археолога М.Ф. Берлінського; голови Київської повітової земської управи, члена IV Державної думи Ф.Я. Демченка; керуючого канцелярією Київського цивільного губернатора П.А. Жандра; поміщиків Каменських; доктора римського права В.І. Синайського тощо та періоду після 1917 р.: директора Інституту біології Академії наук Д.Є. Белінга; члена Української Центральної Ради від УСДРП С.Ф. Веселовського; письменниці, члена комісії зі складання словника

української розмовної мови при Академії наук УРСР М.М. Грінченко; професора Київського індустріального інституту Г.М. Губарева; архітектора-реставратора, лауреата Державної премії з архітектури Є.І. Лопушинської, письменника, редактора української газети «Нова Рада», в м. Києві, міністра закордонних справ УНР А.В. Ніковського.

Крім фондів особового походження, зберігаються колекції документів; Героїв Соціалістичної Праці Є.П. Демиденко, О.С. Хобти, Л.Н. Бойченко, О.М. Гарбузюк, С.М. Колендо, М.Д. Романченка, І.Ю. Дуренка, П.А. Чоповського, передовиків виробництва: Н.І. Бондарчук, К.Р. Дубини, Є.Ф. Кальченко та ін.

Серед фотодокументів — фотографії українського письменника О.Є. Корнійчука, народної художниці Г.І. Верес, командира партизанського з'єднання С.А. Ковпака, інших видатних особистостей.

У науково-довідковій бібліотеці архіву (створеній 1944 р.) налічується понад 10 тисяч примірників книг та брошур, близько 10 000 журналів, майже 17 000 підшивок газет. Тут сконцентрована література довідкового характеру, зокрема енциклопедії, путівники, статистичні, біографічні довідники та словники. В ній зберігається законодавча, політична, історична, краєзнавча література.

До послуг користувачів система науково-довідкового апарату; описи фондів, покажчики, систематичний, географічний, іменний каталоги, довідкові картотеки, тематичні покажчики, стіл довідок та читальний зал. Працівниками архіву надаються консультації користувачам та кваліфікована допомога в роботі з документами.

В планах архіву — перевидання путівника по архіву та підготовка анотованого реєстру описів усіх фондів. Колективом архіву готуються статті та збірки документів, які публікуються в газетах, організовуються тематичні виставки документів. На сьогоднішній день в архіві діє виставка «Київщина в роки Великої Вітчизняної війни: сторінки звитяги і скорботи», присвячена 70-річчю утворення Київської області. Документи архіву використовуються при підготовці радіо та телепередач.

Проводиться значна робота з виконання запитів тематичного та соціально-правового характеру, які надходять від установ, організацій, підприємств та окремих громадян. Лише за 2001 р. за такими запитами підготовлено більше 11 тисяч відповідей.

Сьогодні не можна не згадати добрим словом людей, які зробили значний внесок в загальну справу становлення архіву, формування його фондів, наукове опрацювання документів. Всіх назвати неможливо, тому наведемо прізвища лише директорів, які очолювали колектив архіву в різні періоди його існування. Це: Міяковський, Камінський, Пількевич, Панков, Мащенко, Марчук, Сидоренко, Олійник, Родін, Ніфантов, Мишак, Візір, Грубман, Борщ, Войцехівська. З 27. травня 1997 р. його очолює Даниленко Володимир Петрович.

Споглядаючи 80-літній період розвитку архіву не можна замовчувати і проблеми, що залишаються в його діяльності. На сьогодні архів міститься в 4 приміщеннях в різних кінцях міста Києва, три з яких орендуються, тому і ступінь збереження документів різний.

Останнім часом зросло число користувачів, яких цікавить дорадянський період. Але документи цього періоду потребують ремонту і реставрації, архів же не має своєї мікрофотолабораторії. Тому до читального залу видаються оригінали, що позначається на збереженості документів.

А наша малочисельна реставраційна майстерня не може повністю і своєчасно провести ремонтні роботи.

Згідно зі штатним розписом архів має лише 15 співробітників наукового складу, що недостатньо для повноцінної роботи архіву, адже відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» ДАКО здійснює управління архівною справою на території області і є регіональним науково-методичним центром з питань архівної справи.

На превеликий жаль, через відсутність площ архів уже 30 років не поповнює своїх фондів, а джерелом комплектування в 236 обласних та 1937 районних і міських підприємств, установ і організацій області. Тому великий масив документів понад встановлений нормативний строк зберігається на місцях. А враховуючи значну реорганізацію, що проводиться в господарському комплексі області, зміни державної власності, сьогодні важко говорити про їх повне збереження.

З цих же причин 35 районних архівних відділів і міських архівів перетворилися на архіви з постійним складом документів. На зберіганні в них перебуває понад 3,3 тисяч фондів, де міститься більше 537 тисяч одиниць управлінської документації та біля 30 тисяч одиниць документів з особового складу.

Вирішенням більшості цих проблем стало б завершення будівництва приміщення архіву по вул. Мельникова, 40 в м. Києві. Цей довгобуд законсервований з 1978 р.

Київська обласна державна адміністрація, обласна рада розуміють наші проблеми і в міру можливостей сприяють їх розв'язанню, зокрема, бюджетом області на цей рік виділяються кошти на добудову. Це вселяє надію на закінчення «митарств», документів, вік яких сягає за 250 років, а вони наша історія, наша пам'ять про минуле, яку треба не тільки зберігати й шанувати, а й вивчати.

Ніна Слончак

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ КІНОФОТОФОНОАРХІВ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С. ПШЕНИЧНОГО — СКАРБНИЦЯ ІСТОРІЇ

ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного — єдина в Україні спеціалізована архівна установа, що зберігає документи на нетрадиційних носіях інформації (скло, плівка, металеві матриці, грамофонні платівки тощо). В архіві зібрані документальні і науково-популярні фільми, кіножурнали, спецвипуски, окремі кіно— і телесюжети, фотонегативи, позитиви, слайди і фотоальбоми, звукозаписи документального характеру і художніх творів, які в образній формі відтворюють події суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя народу України від середини XIX ст. до сьогодення.

Аудіовізуальні документи посідають окреме місце серед документальних пам'яток за способом фіксації інформації, формою її передачі, носієм інформації та організацією їх зберігання.

Серед них найдавнішими за походженням є фотодокументи, виникнення яких датується 1839 роком.

Загальний обсяг фотодокументів архіву становить 363289 од. зб., у т. ч. 352310 фотонегативів на склі і плівці, 9670 фотопозитивів на папері, 1123 слайди, 186 фотоальбомів. До основних джерел комплектування архіву фотодокументами відносяться інформаційні агентства України, редакції газет і журналів, інші юридичні особи, в діяльності яких вони утворюються.

Найбільш ранніми серед фотодокументів архіву є репродукції фотопортретів Т.Г. Шевченка кінця 50-х років XIX ст. і репродукції окремих подій, що стосуються оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр. Перший негатив-оригінал на склі розміром 13х18 датується 1898 роком, на якому зафіксовано будівництво доменного цеху заводу «Унікон» (нині Макіївський металургійний завод).

Фотодокументи до 1917 р., що становлять близько 3% від їх загального обсягу, висвітлюють окремі події суспільно-політичного життя України, розвиток народного господарства і культури. Широко представлена у фотодокументах галерея діячів української літератури, музичного і театрального мистецтва. Це — портрети і групові знімки Лесі Українки, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського, М.В. Лисенка, К.Г. Стеценка, М.П. Старицького, М.К. Заньковецької, С.А. Крушельницької, П.К. Саксаганського. Крім того, збереглися знімки сцен окремих спектаклів у виконанні акторів першого українського стаціонарного театру М. Садовського, театральних труп М. Кропивницького, П. Саксаганського тощо.

Значною увагою користуються фотодокументи другої половини XIX — початку XX ст. з видами населених пунктів України, зображенням побуту і звичаїв різних регіонів України. Серед них — 4 фотоальбоми з видами Києва, які дають змогу простежити за розвитком міського господарства, у т. ч. транспорту — підводи на Хрещатику, парова конка, електричний трамвай, фунікулер тощо; спостерігати за змінами зовнішнього вигляду міста. Саме ці документальні світлини допомагають прийдешнім поколінням відтворити образ нашого міста в минулому, познайомитися з архітектурними пам'ятками, які не збереглися.

Суспільно-політичне життя в Україні періоду Лютневої демократичної революції в Росії висвітлюють фотодокументи, на яких зафіксовані масові маніфестації, демонстрації робітників, студентів, солдатів, залізничників у багатьох містах України; зняття пам'ятника Столипіну у Києві, перші створені загони міліції і т. ін.

Серед фотодокументів, що стосуються періоду визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр., насамперед знімки державних і політичних діячів М.С. Грушевського, С.В. Петлюри, П.П. Скоропадського, голів урядів Центральної Ради, Української Держави і УНР

В.К. Винниченка, В.О. Голубовича, М.П. Василенка, Ф.А. Лизогуба, В.М. Чехівського, С.С. Остапенка, Б.М. Мартоса, І.П. Мазепи, В.К. Прокоповича, А.М. Лівицького.

У фотодокументах відображені окремі моменти боротьби за відродження української державності — демонстрації під українськими прапорами на Хрещатику і Софійській площі у Києві, під українськими гаслами на кшталт «Боже, благослови нашу Україну на вільне життя» у Вінниці, учасників Всеукраїнського селянського з'їзду і з'їзду Вільного козацтва, проголошення Першого Універсалу Центральної Ради на Софійській площі і демонстрація на Хрещатику з нагоди проголошення Третього Універсалу Центральної Ради, засідання Генерального секретаріату Центральної Ради, підписання Брестського мирного договору між УНР і країнами Четверного союзу, похорони студентів, які загинули в бою на станції Крути тощо.

Період Української Держави 1918 р. представлений знімками церемонії проголошення П. Скоропадського гетьманом України, молебню на Софійській площі з цієї нагоди, членів української делегації на мирних переговорах з Радянською республікою, огляду українського війська гетьманом П. Скоропадським, німецької і австро-угорської окупації України.

Про Українську Народну Республіку доби Директорії розповідають фотодокументи, які зафіксували проголошення Декларації Директорії на Софійській площі про відновлення УНР, присягу січових стрільців Директорії у Кам'янці-Подільському, мітинг на Софійській площі з нагоди проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР за присутності президента ЗУНР Є. Петрушевича, групу працівників центральних державних установ УНР і т. ін.

Значна частина фотодокументів цього періоду висвітлює боротьбу за встановлення радянської влади в Україні під керівництвом більшовиків, утворення УСРР і діяльність її державних органів. У фотодокументах представлена портретна галерея голів перших урядів УСРР Є.Б. Бош, М.О. Скрипника, Г.Л. П'ятакова, Х.Г. Раковського, В.Я. Чубаря, керівних партійних працівників України Е.І. Квірінга, К.Є. Ворошилова, Артема (Ф.А. Сергєєва), Ю.М. Коцюбинського, В.О. Антонова-Овсієнка, В.П. Затонського та ін; показані засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України, IV Всеукраїнського з'їзду Рад тощо.

Фотодокументи 1921–1925 рр. висвітлюють відбудову зруйнованого господарства, створення перших сільськогосподарських комун, запровадження продовольчого податку, недільники, суботники тощо.

Побудова основ соціалістичної економіки відображена у документах, що розповідають про будівництво перших електростанцій, реконструкцію старих та будівництво нових заводів, колективізацію сільського господарства.

Характерними для цієї епохи є фотознімки, зроблені у свій час фотографом-аматором М. Железняком. Фотонегативи-оригінали на склі розкривають історію села Удачне Донецької обл. від 1922 по 1938 рр. і дають змогу наочно побачити розкуркулення селян, пошуки хліба на їхньому подвір'ї в присутності понятих, розпродаж з молотка їхнього майна, виселення розкуркулених, усуспільнення худоби та інвентарю, здавання зерна для організації колгоспу, перші трактор, комбайн, автомобіль на селі, будівництво школи, зруйнування церкви, арешт учителя Удачнянської школи, збирання дітьми мерзлої картоплі на колгоспному полі, пошуки колосків на мерзлому полі, притягнення до суду за зібрані колоски тощо.

Суспільно-політичне життя цього періоду представлене фотодокументами, що розповідають про роботу ВУЦВК, з'їздів рад, прийняття Конституції УРСР на Надзвичайному XIV Всеукраїнському з'їзді Рад, перші вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР, перше засідання Верховної Ради УРСР, мітинги, демонстрації, народні свята і т. ін.

У фотодокументах відображено розвиток української науки і культури, широко представлена портретна галерея діячів української літератури та культури, серед яких М.П. Бажан, В.М. Сосюра, М.Т. Рильський, П.Г. Тичина, А.М. Бучма, О.А. Петрусенко, М.М. Крушельницький, Лесь Курбас, Н.М. Ужвій, Г.П. Юра, О.П. Довженко та ін.

Доповнюють цю тему фотоальбоми з фондів Празького українського архіву, які знайомлять з життям української інтелігенції в еміграції. Серед них — два сімейні фотоальбоми Олени Теліги, чиє ім'я поступово займає належне місце в українській літературі.

Понад шість тисяч фотодокументів висвітлюють події Другої світової війни — мітинги, запис добровольців до Червоної армії, народні ополчення, евакуація населення, перебазування виробничих сил матеріально-культурних цінностей, оборона Києва, Одеси, Керчі, Севастополя, визволення української землі, підписання Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини 8 травня 1945 р., святкування Перемоги; розповідають про партизанський рух на Україні — бойовий шлях партизанських

загонів і з'єднань під командуванням С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова, О.М. Сабурова, М.М. Попудренка, М.І. Наумова, В.А. Бегми та ін.

Фотодокументи зафіксували злодіяння нацистських загарбників на окупованій території — місця масового знищення мирних жителів, концтабори, звірства і грабежі, облави і вигнання населення до Німеччини, зруйновані міста і села, промислові підприємства, об'єкти соціально-культурного призначення.

Перші повоєнні роки представлені фотодокументами про відбудову народного господарства, відновлення діяльності науково-дослідних і культурно-просвітницьких установ. Переважна більшість фотодокументів відтворює історію України за останні півстоліття і розповідає про промислове і сільськогосподарське будівництво, діяльність провідних науково-дослідних установ, освоєння космічного простору.

Суспільно-політичне і державне життя України висвітлюють фотодокументи, у яких йдеться про роботу з'їздів партії, комсомолу, профспілок, сесій Верховної Ради УРСР.

Новітня історія України представлена фотодокументами, що розповідають про прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. на сесії Верховної Ради України, мітинги на підтримання рішень Верховної Ради України, встановлення національної символіки над будинком Верховної Ради України, референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, перші всенародні вибори президента, інавгурацію першого Президента України Л.М. Кравчука, подальше політичне, державне, економічне життя незалежної суверенної України.

Подальший розвиток фотографії знаменував собою появу «живої фотографії» або кінематографа, виникнення якого датується 1895 роком.

Кінозйомки окремих подій, явищ, фактів означало появу нового виду зображувальних документів — кінодокументів. Як правило, вони створюються спеціалізованими установами — кіностудіями і телестудіями, які є джерелами комплектування архіву.

На державному зберіганні в архіві налічується 12024 од. обліку, 59938 од. зберігання кінодокументів. Це — кіножурнали, спецвипуски, кіно— і телесюжети, документальні і науково-популярні фільми, фільми-вистави, концертні програми на 35-мм і 16-мм чорно-білій і кольоровій плівці.

Серед найбільш ранніх кінодокументів, що зберігаються в архіві, кіносюжет про коронацію Миколи II (1896 р.), кіносюжет про 200-річний ювілей Полтавської битви (1909 р., зйомки Гана), кіносюжет про польоти авіатора С.І. Уточкіна, кінофільм «Похорони О. Н. Терещенка» (1912 р., студія Шанцера), в якому йдеться про перепоховання праху відомого українського цукрозаводчика. Кінозйомки дають змогу бачити вулиці старого Києва, якими рухається похоронна процесія від Київського вокзалу до Аскольдової могили,— Безаківська (нині Комінтерну), Бібіковський бульвар (нині бульвар Тараса Шевченка), Фундуклеївська (нині Богдана Хмельницького), Липки (Печерськ), міщан, які спостерігають за процесією.

У вивченні історії України періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. допомагають фільм «Український рух» (1917 р., зйомки Скобелевського комітету кінематографії), кіносюжет «Хроніка періоду білих», які представляють глядачеві події часів Центральної Ради, показують живих учасників тих подій — М.С. Грушевського, В.К. Винниченка, М.В. Порша та ін.; окремі кіносюжети «Брест-Литовські мирні переговори» (1917 р.), «Катастрофа в Києві» (1918 р.), «Німці в Києві» (1918 р.), «1-й радянський полк» (1918 р.), кінофільм «Вступ українських радянських військ в Київ» (1919 р.), назви яких розкривають їх зміст.

Фільм «Документи епохи» (1928 р.) являє собою панораму подій Першої світової війни, Лютневої демократичної революції 1917 р., Жовтневої революції 1917 р. у Петрограді і Москві, Київського січневого збройного повстання 1918 р., громадянської війни. До фільму ввійшли кінокадри, що характеризують окремі моменти визвольних змагань за незалежність України — засідання Центральної Ради, проголошення П. Скоропадського гетьманом України, вступ до Києва військ Директорії тощо.

Наслідки нищівної розрухи, спричиненої революціями та війною, катастрофічна засуха, призвели до голоду у 1921–1922 рр., що знайшло своє відображення у фільмі «Царь-голод» (1922 р.), де відтворена жахлива картина голодування, людських страждань та злочинів, що коїлися на цьому ґрунті.

Безцінним кінолітописом суспільно-політичного життя України 1920-х-1930-х років є періодика Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), студії якого у 1923 р. започаткували випуск хронікальних періодичних кіножурналів.

На жаль, повністю відсутня кіноперіодика за 1932–1937 рр. виробництва українських студій. Збереглася лише незначна кількість документальних фільмів і спецвипусків ВУФКУ і Всеукраїнської фабрики Союзкінохроніки, в

яких знайшли відображення пафос ударної праці, прославляння колгоспного села. Серед них фільми «Большевик», «Конец Пекина», «Свято врожаю в Придніпровських колгоспах України», «Мастера колхозной зажиточности», «Герой Криворожья», «Славная годовщина», «Спартакіада щасливих», «Алексей Стаханов», «Академик Лысенко» тощо.

До трагічних сторінок історії українського народу 30-х років XX ст., що не знайшли свого відображення у кінохроніці того періоду, українські кінодокументалісти звернулися лише більш ніж через півстоліття. Використовуючи документальні кінокадри, що опосередковано свідчили про неминучість трагедії, з залученням спогадів свідків тих подій, кінодокументалісти Укркінохроніки створили документальні фільми «33-й. Свідчення очевидців» (1989 р.), «Крик» (1989 р.), «...І богом, і людьми» (1991 р.), «Час скорботи і пам'яті» (1993 р.). Цій же темі присвячений фільм Укртелефільму «Українська ніч 33-го» (1994–1998 рр.).

З 1938 р. Українська студія хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка) започаткувала випуск кіножурналу «Радянська Україна», 126 чисел якого за довоєнний час зберігаються в архіві. Кіножурнали становлять собою щотижневий огляд подій політичного, економічного і культурного життя України.

За передвоєнні роки збереглися також окремі фільми, серед яких насамперед слід відзначити документальні фільми виробництва Київської студії художніх фільмів «Визволення українських земель від гніту польських панів і возз'єднання народів-братів в єдину сім'ю» (1940 р., режисер О. Довженко) і «Буковина — земля українська» (1940 р., режисер Ю. Солнцева). Темі возз'єднання українських земель в єдиній державі присвячені фільми Укркінохроніки «Жемчужина Карпат» (1940 р.), «На Дунае» (1940 р.), «Радянський Львів» (1940 р.), «По Советскому Дунаю» (1941 р.).

Останнім передвоєнним фільмом, що зберігся, є фільм Укркінохроніки «Перше травня», де показано демонстрацію трудящих та військовий парад у Києві, який приймає командувач КОВО М.П. Кирпонос.

Кінолітопис Другої світової війни представлений в архіві насамперед так званим «літописним матеріалом», у якому висвітлені події оборони Києва в липні-вересні 1941 р., оборони Одеси, відступу радянських військ, евакуації населення, промислових підприємств, колгоспного майна, бойові дії армії і партизанів.

У 1943 р. відновлено випуск кіножурналу «Радянська Україна», 80 чисел якого по травень 1945 р. подають інформацію з фронтів війни, розповідають про відновлення життя у визволених районах України.

Крім того, в архіві зберігаються окремі документальні фільми, створені в роки війни, серед яких «День войны», «За родной Донбасс», «Черноморцы», «Битва за Севастополь», «Львів радянський», довженківські фільми «Битва за нашу Радянську Україну», куди ввійшли зйомки двадцяти чотирьох кінооператорів, і «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель».

Звинувачувальні кінокадри про злодіяння нацистських злочинців і судові процеси над ними містять фільми «Зверства немецко-фашистских захватчиков» (1945 р.), «Суд народов» (1946 р.), «Суд іде» (1946 р.).

У кінофільмах «Крымская конференция» (1945 р.) і «Берлинская конференция» (1945 р.) йдеться про завершальну сторінку історії Другої світової війни — зустріч керівників союзних держав, присвячену питанню післявоєнного улаштування світу, долі переможеної Німеччини та її союзників.

Висвітленню подій Другої світової війни сприяє також німецька кінохроніка, що зберігається в архіві. Це — окремі сюжети кіножурналу «Wochenschau», документальні фільми, які розповідають про воєнні дії військ вермахту, життя Німеччини і окупованих нею держав, окупаційний режим на території України, вивезення громадян України до Німеччини, умови роботи остарбайтерів. Два кіносюжети показують парад військ дивізії «СС-Галичина» у містах Львові і Коломиї у 1943 р.

Слід зауважити, що зйомки німецької кінохроніки зроблені в дещо мажорних, майже урочистих тонах і носять пропагандистський характер.

На окрему увагу заслуговують документальні фільми, створені після війни з залученням фронтової кінохроніки, осмисленням по-новому подій того часу, виявленням нових фактів.

Фільми 1990-х років розкривають нову, замовчувану сторінку в історії Другої світової війни, розповідаючи про участь у ній Української повстанської армії (УПА). Серед цих фільмів — «Проводжала мати свого сина», «Чия правда, чия кривда», «Кров людська», «Здобути або не бути», «Палаючі роки» тощо.

Домінуючою темою кінодокументів першого повоєнного десятиліття є відновлення жит-

тя на визволеній землі, відбудова зруйнованого війною і подальший розвиток народного господарства, науки і культури. Події повсякденного життя висвітлені у щотижневому кіножурналі «Радянська Україна».

У 1952 р. студія «Укркінохроніка» започаткувала випуск ще трьох кіножурналів «Молодь України», «Піонерія», «Радянський спорт», які доповнюють кінолітопис життя України відповідно до своєї направленості.

У цей період архів розпочав приймання на державне зберігання документальних фільмів Київської кіностудії навчальних фільмів, з 1954 р.— Київської студії науково-популярних фільмів (Київнаукфільм). В архіві зберігаються лише науково-популярні фільми цієї студії, суто наукове (дослідницьке) кіно і анімаційні фільми не підлягають приймаццю на державне зберігання. Для фільмів Київнаукфільму цього періоду, що зберігаються в архіві, властиві пізнавальний або навчальний характер.

В архіві за цей період зберігається також незначна кількість фільмів Київської кіностудії художніх фільмів, серед яких фільми-спектаклі «В степах України», «Украдене щастя», «Калиновий гай»; видові фільми «Днепр», «Зоря над Карпатами», «Київ»; фільми сільськогосподарської тематики, створені на замовлення.

Кожен наступний етап розвитку радянського суспільства знайшов своє висвітлення в кіножурналах, документальних фільмах, окремих кіносюжетах. Основні події періоду десталінізації, так званої «відлиги», відтворені у численних кіносюжетах і фільмах, присвячених М.С. Хрущову і його методам господарювання.

Кіножурнали і спецвипуски цього періоду розповідають про роботу сесій Верховної Ради УРСР, з'їздів партії, комсомолу, профспілок, нарад передовиків сільського господарства.

Для цього періоду характерно створення низки фільмів про діячів літератури і мистецтва.

Кінець 1970-х — перша половина 1980-х років представлені в архіві кінодокументами, що відбивають епоху, названу публіцистами «застоєм». Досить влучно передають її дух уже самі назви кіносюжетів чи фільмів: «Перед з'їздівські новини», «Назустріч з'їзду партії», «Від з'їзду до з'їзду», «Подвиг — каждый день» тощо.

Друга половина 80-х років XX ст. знаменувала собою новий етап у всіх сферах суспільного життя, що дістав назву перебудови.

Характерною рисою цього періоду стала гласність, в атмосфері якої надзвичайно посилився суспільний інтерес до «білих плям» радянської історії. Пам'яті жертв сталінських репресій, трагічній долі української інтелігенції присвячено низку фільмів, створених українськими кінодокументалістами. Серед них документальні фільми «Любіть» (1989 р.), в основу якого покладено вірш В. Сосюри «Любіть Україну», «Расскажи обо мне» (1989 р.) — про Григорія Косинку, репресованого у 1934 р., «И голос наш услышит мир» (1989 р.) — про групу репресованих у 30-і рр. письменників, «Следовать на Север может... Доля Гната Хоткевича» (1990 р.), «Я есть народ» (1990 р.), присвячений проблемі українського відродження. З проголошенням України незалежною державою ця тема набула ще більшого розмаху і нового звучання. Про останні роки життя у Соловецькому таборі М. Куліша і Леся Курбаса йдеться у фільмі «Моя адреса: Соловки» (1991 р.), пам'яті Алли Горської присвячений фільм «Усім нам смерть судилася зарання» (1991 р.), про трагічну долю Василя Стуса розповідають фільми «Наш злочин — спів» (1991 р.) і «Просвітлої дороги свічка чорна» (1992 р.), про поетів, правозахисників Ігоря Калинця йдеться у фільмі «Підсумовуючи мовчання»(1993 р.) і Зіновія Красівського — у фільмі «Я перестав бачити кольорові сни» (1995 р.).

В атмосфері гласності другої половини 80-х років стало можливим розповісти правду про жахливі масштаби Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 року.

Початок останнього десятиріччя XX ст. знаменував для України відновлення державності. Тема незалежності і соборності України лейтмотивом проходить у творчості українських кінодокументалістів. Створені у цей час фільми свідчать про пробудження національної самосвідомості українців, прагнення українського народу до відродження української державності, перші кроки на цьому шляху. У ці роки створено також немало документальних фільмів про діячів української літератури і культури, які завжди були символом української нації. Серед них — про О. Довженка фільм «Я немов напророчив собі гірку долю» (1989 р.), фільм «Блаженні гнані за правду. Павло Чубинський» (1992 р.), про композитора М. Леонтовича «Смерть на світанку» (1992 р.), фільм «Віктор Некрасов. На свободі і дома...» (1992 р.), про Івана Дзюбу фільм «Нема зерна неправди за собою» (1993 р.), про В. Симоненка «З матір'ю на самоті» (1994 р.), фільм «Олесь Гончар. Післямова» (1996 р.) і багато інших.

Фонодокументи, виникнення яких датується 1877 роком, на відміну від кіно- і фотодокументів, представлені в архіві записами як документального характеру, так і записами художніх музичних і літературно-драматичних творів, що фактично є підґрунтям для вивчення творчості діячів музичного і театрального мистецтва.

Загальний обсяг фонодокументів архіву становить 40068 од. обліку, 21245 од. зберігання, у т. ч. 478 граморигіналів на металевих матрицях, 4020 грамплатівок.

До найбільш ранніх фонодокументів архіву відносяться грамплатівки виробництва початку XX ст. фірми «Zonophone Records» Ризької фабрики акціонерного товариства «Грамофон».

Основним джерелом комплектування архіву є Національна радіокомпанія України.

Серед перших надходжень фонодокументів були граморигінали на металевих матрицях виробництва 1934–1947 рр. з записами українських народних пісень і окремих оперних партій у виконанні О. Петрусенко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, І. Козловського, М. Гришка, Б. Гмирі, З. Гайдай, М. Частія, хорової капели «Думка», капели бандуристів, українського жіночого хорового ансамблю під орудою В.Верховинця, українського народного хору під керуванням Г. Верьовки тощо, художніх літературних творів у виконанні корифеїв української сцени А. Бучми, Н. Ужвій, Ю. Шумського, М. Крушельницького, Г. Борисоглібської, О. Юра-Юрського та інших, а також понад 2000 грамплатівок з записами світової музичної класики у виконанні всесвітньо відомих Е. Карузо, Ф. Шаляпіна, А. Собінова, М. Баттістіні, хору і оркестру театру «Ла Скала» (Італія), хору і оркестру Королівського оперного театру «Ковент-Гарден» (Англія) і т. ін. виробництва 1901–1942 рр. відомих зарубіжних фірм «Columbia Gramophone Co.» (Англія), «Telefunkenplatten», «Polidor», «Elektrola Gesellschaff» (всі — Німеччина), «Ultraphone» (Чехословаччина), «Muza» (Польща) тощо.

Безцінною є також незначна за обсягом колекція грамплатівок, переданих до архіву різного часу окремими приватними особами, серед яких грамплатівки виробництва фірми «Zonophone Records» Ризької фабрики акціонерного товариства «Грамофон» 1900–1914 рр. з записами українських пісень у виконанні хору української трупи Л. Сабініна, українського хору під орудою П. Шереметинського, хору української трупи Суслова, з записами духовного співу церковного хору Київського Свято-Володимирського Собору, протодиякона Харківського кафедрального собору В. Вербицького, духовного хору під керівництвом О. Архангельського та ін.

Фонд грамплатівок систематично поповнювався грамплатівками виробництва фірми «Мелодія». Як правило, це грамплатівки так званої української тематики. Серед них — опери М. Лисенка «Наталка Полтавка», С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» у виконанні трупи Державного театру опери і балету імені Т.Г. Шевченка у складі майстрів оперного мистецтва І. Паторжинського, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Козловського, З. Гайдай, М. Гришка та ін.

Широко представлені записи пісень у виконанні відомих українських співаків Б. Гмирі, Д. Гнатюка, А. Солов'яненка, Б. Руденко, Н. Матвієнко, А. Мокренка, Є. Мірошниченко, С. Ротару, М. Кондратюка, А. Кікотя, В. Зінкевича, Н. Яремчука, Ю. Гуляєва та багатьох інших.

У 1973 р. фірма «Мелодія» випустила грамплатівку з записами оперних партій італійською і польською мовами, а також українських народних пісень у виконанні Соломії Крушельницької.

Крім українського музичного мистецтва, у звукозапису представлена також музика інших народів, що населяють Україну та народів колишнього Союзу РСР. Широко представлені російське музичне мистецтво у виконанні як українських, так і російських відомих співаків, єврейські пісні і танцювальна музика у виконанні Заслуженої єврейської капели УРСР «Євоканс», Державного ансамблю єврейської народної музики та пісні, циганські народні пісні у виконанні М. Сліченка, хору театру «Ромен» тощо.

Переважну більшість фонодокументів становлять записи на магнітній плівці, серед яких значну частину посідають записи документального характеру. Це, насамперед, події суспільно-політичного життя нашої держави, серед яких сесії Верховної Ради України, з'їзди і конференції різних політичних партій, рухів, громадських організацій, прес-конференції керівників держави, трансляції урочистостей з нагоди державних свят, вручення державних нагород територіально-адміністративним організаціям і установам, урочисті вечори з нагоди ювілеїв відомих діячів науки, літератури і мистецтва.

Значну цінність становлять записи спогадів учасників подій, а також підготовлені радіопередачі з використанням документної інформації до певних історичних дат.

Значення звукового запису події не переоцінити, адже це не лише інформація про неї, але й живі голоси її учасників, дух, атмосфера тощо, що дає можливість почути не лише, що було сказано, але і як це було сказано.

У 1998 році архів започаткував приймання на державне зберігання нового виду зображувальних документів — відеофонограм, що сприятиме розширенню документальної бази архіву.

У відеодокументах, як і в інших документах на нетрадиційних носіях інформації, знаходить відображення вся багатогранність суспільного, економічного і культурного життя України.

Зберегти кіновідеофотофонодокументи як національне надбання українського народу — найважливіше завдання колективу архіву.

Для цього в архіві створена матеріально-технічна база, що дає змогу забезпечити довготривалу збереженість документів. Для кожного виду документів обладнані спеціальні сховища, які оснащені автоматизованими системами для забезпечення температурно-вологісного режиму, протипожежної і охоронної безпеки.

Забезпеченню збереженості документів сприяє їх профілактичне оброблення, реставрація, переведення на нову основу після закінчення гарантійного терміну зберігання, що здійснюється в лабораторіях, які обладнані відповідним устаткуванням — кінокопіювальними апаратами, машинами для проявлення, реставрації, ультразвукового чищення плівки, професійними магнітофонами, пультами звукозапису тощо.

Для оперативного пошуку документної інформації служить науково-довідковий апарат про склад і зміст всіх документів, серед яких традиційні систематичні та іменні каталоги, а також фільмовий, журнальний і режисерський для кінодокументів.

Крім того, видано три каталоги на кінодокументи: «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів і документальних фільмів українських студій (1923–1941)». К., 1969; «Кінолітопис. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» К., 1975; «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955)». К., 2002, продовжується підготовка наступних випусків.

Створена також автоматизована база даних, що має назву «Фільмовий каталог». За своїм призначенням це тематична база даних на всі кінофільми, що зберігаються в архіві.

Документна ретроспективна інформація архіву широко використовується кіно- телестудіями при створенні нових фільмів і підготовці теле- і радіопередач; музеями при створенні експозицій; фотодокументи є невід'ємною складовою багатьох енциклопедичних та інших фундаментальних видань.

У читальному залі архіву щорічно працює понад 500 користувачів, до послуг яких довідковий апарат, переглядовий кінозал, звукомонтажні столи, магнітофони. За їхніми замовленнями у лабораторіях і апаратних виготовляються копії документів — фотовідбитки, копії на кіноплівці і відеокасетах у форматах запису VHS, S-VHS, B-SP, копії на аудіокасетах.

Серед користувачів документної інформації представники інших країн: Великої Британії, Канади, Греції, Німеччини, Польщі, Італії, США, Росії, Франції, Японії, Південної Кореї та ін.

Софія Лозова

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО МЕТОДИКИ УКЛАДАННЯ ПУТІВНИКІВ ПО ФОНДАХ АРХІВІВ

Одним із основних джерел об'єктивного дослідження історичного розвитку українського суспільства є інформаційний ресурс Національного архівного фонду (НАФ) України, який зберігається у розгалуженій мережі архівних установ. Саме архівні установи покликані забезпечувати потреби суспільства в ретроспективній інформації. Тому інтенсифікація їх науково-інформаційної діяльності, передусім, розвиток довідкового апарату, з допомогою якого здійснюється пошук інформації на всіх рівнях класифікації документів, набуває особливого значення. З цією метою Державним комітетом архівів України розроблено ряд галузевих програм, спрямованих на розвиток інформаційного потенціалу архівної справи, зокрема, програму «Архівні зібрання України» (2001–2005), завданням якої є створення різного рівня довідників про склад і зміст архівних фондів.

Найвідомішими поширеними довідниками такого типу є путівники по по фондах державних архівів, які створювались ще у 1960–1980-і роки на терені усього Радянського Союзу і були надійним орієнтиром в документальному розмаїтті для широкого кола дослідників. Однак, сучасний рівень наукового розвитку в умовах повсюдної комп'ютеризації інформаційних процесів потребує створення архівних довідників нового покоління, які б відповідали новітнім вимогам міжнародних стандартів щодо методики описування документів, при цьому для описування збирались єдині класифікаційні комплекси документів із застосуванням в описаннях уніфікованих архівних терміносистем.

Необхідність створення довідників нового покоління диктується і тими обставинами, що за останні десятиріччя змінився суттєво склад і зміст документів НАФ: до його складу влилися значні масиви документів ліквідованих та діючих установ і організацій, документи партійних органів і громадських організацій, фільтраційні та судово-слідчі справи, які зберігалися в архівах СБУ. Крім того, до багатьох фондів і окремих комплексів документів знято обмеження в доступі, що значно збагатило джерельну базу для науковців. Цю інформацію слід донести до потенційних користувачів.

Одночасно, вкрай необхідно переосмислити ту тенденційну інформацію, яка подавалася в деяких описових статтях попередніх путівників, адже методичні рекомендації щодо їх укладання (1981 р.) мали, зокрема такі настанови, які вимагали в історичних довідках до фондів давати політичну оцінку діяльності фондоутворювачів, а в анотаціях документів висвітлювати події з позиції марксистсько-ленінської методології і критично використовувати формулювання тексту документів.

З метою вироблення єдиних методичних засад до підготовки путівників про склад і зміст архівних фондів на замовлення Державного комітету архівів України Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства готує спеціальний методичний посібник. Оскільки ж деякі з державних архівів вже підготували нові путівники по фондах архівів (ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, Держархів Чернігівської області), інші розпочинають або близькі до завершення цієї роботи, вважаємо за потрібне окреслити найголовніші вимоги, які ставляться до путівників нового покоління, і висловити деякі зауваження щодо методики описування архівних фондів.

Перевагою нових путівників порівняно з попередніми повинна бути їх максимальна інформаційна насиченість. Відтак описуванню підлягають усі інформаційні ресурси архіву: архівні фонди, колекції, документи, що не мають фондової організації, науково-довідкова бібліотека. Залежно від складу і змісту документів конкретних фондів описання може бути пофондове або групове, але неописаних фондів не повинно бути. Малоінформативні фонди, які в попередніх путівниках вносилися до спису неанотованих фондів, повинні описуватись на рівні групи фондів, з групованих за галузевою, географічною чи іншими ознаками (такий спосіб описання фондів застосований у путівнику ЦДІАЛ України).

Інформаційній насиченості путівника має сприяти застосування нової методики описування архівних фондів, запропонованої міжнародним стандартом описування. Згідно з цією методикою значно розширюється структура описової статті. До неї повинні входити такі елементи описання:

— назва фонду;
— номер фонду;
— обсяг фонду в одиницях зберігання;

— крайні дати документів фонду;
— назва фондоутворювача (якщо вона не співпадає з назвою фонду);
— історія і біографія фондоутворювача;
— джерело надходження документів;
— очікувані додаткові надходження;
— історія зберігання і формування фонду;
— експертиза цінності документів і строки їх зберігання;
— зміст/анотація документів фонду;
— умови, що регулюють доступ до документів і можливість їх відтворення (копіювання);
— фізичні характеристики документів;
— мова документів;
— наявність споріднених документів в інших архівах (або фондах);
— публікації власне документів фонду або публікації за документами фонду.

Назва архіву, його код, поштова і електронна адреси, як і автори укладачів путівника, зазначаються у передмові.

Структура путівника орієнтовно повинна бути такою:
— передмова;
— описові статті, систематизовані за обраною схемою;
— додатки до путівника;
— довідковий апарат;
— анотація змісту путівника англійською мовою (Summary).

Додатками до путівника мають бути:
— список (списки) фондів архівів;
— перелік видів каталогів, картотек, баз даних, покажчиків до фондів, оглядів фондів тощо;
— перелік видань архіву та видань за документами архіву (путівники, описи, огляди, проспекти, буклети); статті та інші публікації, які за змістом можна віднести до жанру оглядів фондів; публікації документів; археографічні видання (збірники документів із грифом архівної установи); інші видання, що стосуються історії архіву, окремих фондів, колекцій;
— науково-інформаційні та методичні розробки архіву;
— довідка про адміністративно-територіальний поділ регіону;
— ілюстрації у вигляді фотографій, що демонструють будівлі архіву, сховища документів, окремі цінні (унікальні) документи, що зберігаються в архіві; фотодокументи про важливі події в житті трудового колективу.

Довідковий апарат путівника складають:
— титульний аркуш;
— зміст;
— передмова;
— покажчики (предметно-тематичний, географічних назв, власних імен);
— список скорочень;
— термінологічний словник спеціальних термінів і застарілих понять;
— примітки.

Як бачимо, для підготовки путівників по фондах архівів потрібно затратити чимало зусиль цілої групи укладачів, однак трудомісткість роботи не повинна спонукати укладачів до простого перекладу старих путівників (з деяким доповненням).

Врешті, слід сказати, що всю інформацію, необхідну для наповнення елементів описання фондів (групи фондів) можна повною мірою почерпнути з облікових документів, історичних довідок про фондоутворювачів та документів, що відклалися у справі фонду (акти про надходження або передачу документів, про зняття обмежень в доступі, перевірку наявності і фізичного стану документів, про каталогізацію фонду, про експертизу цінності документів, про виявлення особливо цінних документів тощо). Склад і зміст документів фонду розкривають архівні описи і передмови до них. Лише за відсутності необхідної інформації або задля її уточнення можна звернутися до спеціальних довідників та власне документів фонду.

Лариса Кузнєцова

НОРМАТИВНО-МЕТОДИЧНА БАЗА З ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА В УСТАНОВАХ, ПІДПРИЄМСТВАХ І ОРГАНІЗАЦІЯХ

Кожна установа, підприємство, організація (далі — установи) незалежно від форм власності вирішує проблеми організації діловодства, за рахунок удосконалення якої уможливлюється підвищення якості управління в установі. Правильне ведення діловодства в установі забезпечує оперативний пошук службових документів, інформації, пов'язаної з їхніми реквізитами та

обігом, покращує контроль за їх виконанням, регулювання документопотоків, а також збереженість цих документів.

Державний комітет архівів України та державні архівні установи згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (із змінами прийнятими 13 грудня 2001 р.)[1] організовують нормативно-правове, науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності служб діловодства. Нормативні акти Держкомархіву є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від їх підпорядкування і форми власності.

Основним нормативним документом, який регламентує і визначає загальні принципи ведення діловодства, є **«Примірна інструкція з діловодства у міністерствах, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади»** (затверджена постановою Кабінету Міністрів від 17 жовтня 1997 р. №1153)[2]. Вона має такі розділи: документування управлінської діяльності установ, приймання, складання та оформлення службових документів, порядок оброблення та надсилання вихідних документів, організація контролю за виконанням документів, складання номенклатур і формування справ, підготовка справ до зберігання та користування ними. На основі Примірної інструкції розробляються типові інструкції для груп однорідних організацій окремої галузі, а також інструкції з діловодства в кожній конкретній організації. Її положення поширюються на організацію роботи з документами незалежно від виду носія.

Порядок ведення діловодства за зверненнями громадян регламентує **«Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності; в засобах масової інформації»** (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. №348)[3]. Вона встановлює порядок реєстрації письмових і усних звернень, організацію контролю за своєчасним вирішенням порушених в них питань. Інструкція містить форми реєстраційно-контрольної картки, журналу реєстрації пропозицій, заяв і скарг громадян, картки (журналу) обліку особистого прийому громадян, а також вказівки щодо їх заповнення.

Порядок обліку, зберігання і користування документами, що містять конфіденційну інформацію з грифом «ДСК», визначає **«Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави»** (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. №1893)[4].

Питання складання, погодження і затвердження номенклатури справ установи, вимоги до оформлення справ, порядок їх передавання до архіву установи, складання і оформлення різних розділів зведених описів справ установи та закінчених описів справ, передавання документів на державне зберігання визначені у **«Правилах роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій»** (затверджені наказом Державного комітету архівів України від 16 березня 2001 р. №16, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 8 травня 2001 р. за №407/5598)[5]. Крім цього, у Правилах сформульовані критерії визначення цінності документів, встановлено порядок проведення експертизи цінності документів у діловодстві та архівних підрозділах установ, порядок виділення до знищення документів тимчасового зберігання тощо.

Розроблені та видані УНДІАСД **«Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій»** (затверджені наказом Держархіву України від 16 травня 2001 р. №40)[6] мають використовуватися архівами установ при складанні перспективних і річних планів для контролю за їх виконанням, а також при обрахуванні кількості працівників архівів установ. Норми у вигляді видання та в електронній формі були надані ЦДАВО, ЦДАГО, ЦДАМЛМ України, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, державним архівам областей, міст Києва і Севастополя.

Основним нормативним посібникам для визначення строків зберігання документів та їх відбору для уведення до складу Національного архівного фонду (НАФ) України або для знищення є **«Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів»** (затверджений 20 червня 1998 р. наказом Головархіву України №41, зареєстрований Міністерством юстиції України 17 вересня 1998 р. №576/3016)[7]. Надається перелік видів типо-

вих документів, що утворюються під час документування однотипних управлінських функцій (частина I), а також, в науково-технічній та виробничій діяльності (частина II).

До Переліку є **«Зміни до частини I»** (затверджені наказом Держкомархіву 23 жовтня 2001 р. №82, зареєстровані в Міністерством юстиції 6 листопада 2001 р. №938/6129)[8] та **«Доповнення, частиною III. Документи, що створюються в управлінській діяльності (додаткова)»** (затверджені наказом Держкомархіву 26 листопада 2001 р. №93, зареєстровані Міністерством юстиції 11 грудня 2001 р. №1023/6214)[9]. Перелік призначено для користування всіма органами державної влади, місцевого самоврядування, іншими установами, організаціями і підприємствами усіх форм власності. Диференціацію строків зберігання здійснено між установами, документи яких *надходять (або не надходять) на державне зберігання*. Міністерства, інші центральні органи державної виконавчої влади, центральні органи об'єднань громадян, які мають мережу підлеглих установ, підприємств та інших управлінських і виробничих одиниць, розробляють переліки документів, котрі утворюються в діяльності їхніх центральних апаратів і установ нижчого рівня. Такі переліки називають відомчими чи галузевими переліками документів. На допомогу їх розробникам УНДІАСД підготував **«Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання»**[10]. Задля створення методичної *бази раціонального ведення діловодства*, визначення єдиних строків зберігання однотипних справ, упорядкування обліку та формування документів у справах на стадії діловодства міністерствами, іншими центральними органами державної виконавчої влади, об'єднаннями громадян, іншими установами, що мають мережу підлеглих установ, розробляються примірні та типові номенклатури справ. Їхнім розробникам пропонуються **«Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ»**[11].

На сьогодні в Україні процес оформлення організаційно-розпорядчих документів (наказів, розпоряджень, протоколів, актів, довідок, листів тощо) в усіх організаціях незалежно від форм власності регламентує, радянський **ГОСТ 6.38–90**[12].

Проект нового ДСТУ **«Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів»**, розроблений УНДІАСД, пройшов етапи погодження і направлений на затвердження у Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України. Процедура затвердження відбуватиметься до кінця 2002 р.

Колективом авторів готуються також **«Настанови щодо застосування ДСТУ «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів»**, які будуть конкретизувати та пояснювати вимоги ДСТУ. Плануються такі розділи:

— Основні положення щодо застосування стандарту;

— Реквізити документів;

— Тексти документів;

— Порядок розроблення бланків;

— Правила виготовлення документів за допомогою друкувальних пристроїв;

— Особливості створення і оформлення документів на комп'ютері;

— Правила підготовки нормативних правових актів та їх державна реєстрація;

— Правила виготовлення, обліку, використання і збереження бланків;

— Особливості оформлення документів, що передаються каналами електрозв'язку;

— *Додатки.*

Також здійснюється робота УНДІАСД щодо удосконалення **ДСТУ 2732–94 «Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення»**[13], який теж перебуває на етапі погодження.

В Україні діє **ДК 010–98 Державний класифікатор управлінської документації (ДКУД)**[14].

У ДКУД представлені назви та позначення уніфікованих форм документів, які входять у такі класи уніфікованих систем документації (УСД):

Організаційно-розпорядча документація;
Первинно-облікова документація;
Банківська документація;
Фінансова документація;
Звітно-статистична документація;
Планова документація;
Ресурсна документація;
Торговельна документація;
Зовнішньоторговельна документація;
Цінова документація;
Документація з праці, соціальних питань і соціального захисту населення;
Документація з побутового обслуговування населення;
Бухгалтерсько-облікова документація підприємств;
Документація з Пенсійного фонду.

Наявність деяких уніфікованих систем у складі управлінської документації є дещо

умовною. Водночас не можна ще зараз говорити про наявність в Україні Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації (УСОРД). Вона тільки оформлюється і повинна відповідати вимогам ДСТУ 3843–99 **«Державна уніфікована система документації. Основні положення»**[15]. Стандарт розроблений Державним науково-дослідним інститутом інформатизації і моделювання економіки та приватним підприємством «Науково-виробничий центр», який визначає загальні положення щодо уніфікації управлінської документації та правила розроблення, узгодження, затвердження, реєстрації та ведення уніфікованих форм документів (УФД) у складі Державної уніфікованої системи документації (ДУСТ).

Ті ж самі розробники підготували **ДСТУ 3844–99 «Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови»**[16], який встановлює формати, робочі площі та правила розмітки формуляра-зразка документів, що віднесені до Державної уніфікованої системи документації.

У разі неузгодженості деяких положень нормативних документів слід керуватися тими, що видані пізніше.

Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства докладають зусиль для створення нормативно-правової та методичної бази з організації діловодства, яка б відповідала вимогам часу. Насамперед, передбачається розроблення Закону **«Про загальне діловодство»**, який встановить правові та організаційні засади ведення загального діловодства та реалізацію державної політики у цій сфері.

[1] Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» // Офіційний вісник України.— 2002.— №2.— Ст. 43.

[2] Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірної інструкції з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади» // Офіційний вісник України.— 1997.— №43.— Ст. 50.

[3] Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації» // Офіційний вісник України.— 1997.— №4.— Ст. 202.

[4] Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави // Офіційний вісник України.— 1998.— №48.— Ст. 1414.

[5] Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств установ і організацій // Офіційний вісник України.— 2001.— №20.— Ст. 902.

[6] Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій.— К., 2001.

[7] Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів // Офіційний вісник України.— 1998.— №38.— Ст. 1764.

[8] Зміни до Переліку типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів // Офіційний вісник України.— 2001.— №45.— Ст. 2034.

[9] Доповнення до Переліку типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів // Офіційний вісник України.— 2001.— №50.— Ст. 2247.

[10] Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання.— К., 1997.

[11] Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ.— К., 1997.

[12] Унифицированые системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов: ГОСТ 6.38–90.— М.: Госстандарт СССР.— 1990.

[13] Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732–94.— К.: Держстандарт України, 1994.— 33 с.

[14] Державний класифікатор управлінської документації: ДК 010–98.— Держстандарт, 1999.— 50 с.

[15] Державна уніфікована система документації. Основні положення: ДСТУ 3843–99.— К.: Держстандарт України, 2000.— 8 с.

[16] Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови: ДСТУ 3844–99.— К.: Держстандарт України, 2000.— 9 с.

Відомості про авторів

Ашаренкова Наталія Георгіївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та інноваційних технологій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Бездрабко Валентина Василівна — кандидат історичних наук, провідний співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Березюк Ніна Михайлівна — головний бібліограф ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна;

Божко Олег Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Виноградова Олена Борисівна — кандидат історичних наук, директор Державної історичної бібліотеки України;

Войцехівська Ірина Ніцелівна — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гаврилюк Світлана Віталіївна — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри давньої історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки;

Гісцова Любов Захарівна — головний архівіст ЦДІАК України, заслужений працівник культури України;

Гика Володимир Миколайович — директор Державного архіву Волинської обл., заслужений працівник культури України;

Дмитренко Анатолій Петрович — провідний архівіст відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву м. Києва;

Дубровіна Любов Андріївна — доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису та Інституту архівознавства НБУВ;

Загорецька Олена Михайлівна — старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Заруба Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту МВС України;

Зубченко Катерина Іванівна — завідувач відділу обліку документів Державного архіву Київської області;

Іваннікова Марія Костянтинівна — молодший науковий співробітник Інституту рукопису НБУВ;

Іщенко Ярослава Олегівна — науковий співробітник відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України;

Ківшар Таісія Іванівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри бібліотекознавства та менеджменту інформаційно-бібліотечної діяльності Київського національного університету культури і мистецтв;

Клименко Ірина Валентинівна — молодший науковий співробітник Інституту рукопису НБУВ;

Кузнєцова Лариса Василівна — старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Кулешов Сергій Георгійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Купченко Віра Петрівна — директор Державного архіву м. Києва;

Лебедєва Ірина Миколаївна — учений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Лозова Софія Федорівна — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Луговський Олександр Григорович — молодший науковий співробітник відділу археографії Інституту архівознавства НБУВ;

Маньковський Анатолій Леонідович — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Матяш Ірина Борисівна — доктор історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Міщук Сергій Михайлович — директор Житомирського навчально-консультаційного центру Міжнародного науково-технічного університету;

Московченко Наталія Павлівна — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Непомнящий Андрій Анатолійович — доктор історичних наук, доцент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського;

Новохатський Костянтин Євгенович — начальник організаційно-аналітичного відділу Державного комітету архівів України, заслужений працівник культури України;

Одинока Ліліна Павлівна — кандидат педагогічних наук, завідувач сектором науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Онищенко Олексій Семенович — академік НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського;

Палієнко Марина Геннадіївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та

спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Папакін Георгій Володимирович — кандидат історичних наук, начальник відділу інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків Державного комітету архівів України;

Преловська Ірина Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Романовський Ростислав Володимирович — науковий співробітник сектору науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Саложников Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, директор Одеського регіонального відділу Інституту козацтва;

Скибак Іван Михайлович — заступник міського голови м. Трускавця Львівської області;

Скрицька Лариса Олександрівна — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Слободніченко Алла Андріївна — старший науковий співробітник сектору науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Слончак Ніна Миколаївна — директор ЦДКФФА імені Г.С. Пшеничного, заслужений працівник культури України;

Слюсар Юрій Олександрович — заступник директора Одеського історико-краєзнавчого музею;

Солодова Віра Володимирівна — директор Одеського історико-краєзнавчого музею;

Сохань Світлана Валентинівна — молодший науковий співробітник ІР НБУВ;

Старков Валерій Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Старовойт Світлана Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археографії Інституту архівознавства НБУВ;

Старостин Евгеній Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії архівної справи Історико-архівного інституту РДГУ;

Тимошик Микола Степанович — доктор філологічних наук, професор Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Шевченко Сергій Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Шмідт Сігурд Оттович — доктор історичних наук, академік Російської академії освіти, професор Історико-архівного інституту РДГУ, голова Спілки краєзнавців Росії;

Шумейко Михайло Федорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету;

Щербак Микола Григорович — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Щербак Надія Олександрівна — кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Академії внутрішніх справ України;

Яременко Лідія Миколаївна — виконуюча обов'язки завідувача відділу архівознавства і документознавства Інституту архівознавства НБУВ.

Студії з архівної справи та документознавства // Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т; редкол.: Б. Матяш (гол. ред.), Н.М. Христова (заст. гол. ред.), та ін.— К., 2002.— Т. 8.— 296 с.
ISBN 966-625-022-5

У науковому виданні опубліковано нормативно-правові акти з архівної справи, дослідження українських, російських і білоруських науковців з архівознавства, геральдики, документознавства, історіографії, бібліотекознавства та інших галузей історичної науки. Подано для обговорення Концепцію захисту національних інтересів в галузі архівної справи. Вміщено консультації з питань діловодства та підготовки архівних довідників. Вперше введено рубрику «Архівні відкриття», що має ширший за суто професійний інтерес і сприяє популяризації архівної інформації.

Для істориків, архівістів, науковців, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я53

Наукове видання

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том восьмий

Коректори: *С.Д. Лозова, Н.П. Павловська*
Комп'ютерний набір *Т.О. Ситник*
Макет і верстка *І.В. Соболєвої*
Оформлення обкладинки *С.В. Кареліної*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 20.06.02 Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 34,41. Обл.-вид. арк. 35,12.
Тираж 500 прим. Замов. №15-214

Видання надруковано з оригінала-макета,
підготовленого Видавництвом Європейського університету.
03179, Україна, Київ-179, вул. М.Ушакова, 8а.

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001.